

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

100
soruda

türkiye iktisat tarihi
II. cilt

prof. niyazi berkes

gerçek yayınevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

100 SORUDA TÜRKİYE İKTİSAT TARİHİ
İKİNCİ CİLT
Prof. Niyazi Berkes

100 SORUDA DİZİSİ: 11

Birinci Baskı:

MAYIS 1970

Kapak: Said Maden

Dizgi: Özaydın Matbaası

Baskı, kapak baskısı, cilt:

Fono Matbaası

Prof. NİYAZİ BERKES

**100 SORUDA
TÜRKİYE İKTİSAT TARİHİ**

İKİNCİ CİLT

GERÇEK YAYINEVİ

**Cağaloğlu Yokuşu, Saadet İş Hanı, Kat 4
İstanbul**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Önsöz

Kitabımızın birinci cildinde Osmanlı Türk ekonomik tarihinin politik temelleri üstünde durduk. Bu politik kuruluş temellerini doğru olarak kavramadan bu Osmanlı tarihinin ekonomik yanının anlaşılamayacağını göstermeye çalıştık. Özellikle iki düşünce açısından:

(a) Tarihi sadece olayların hikâyesi olmaktan çıkarmak istersek, (b) Tarihin akışı içindeki diyalektik sürecin iç çelişikliklerinin ilmiğini seçmek istersek. Aksi halde tarih, istediğiniz yana çekilebilecek bir masal olur; ya da bir «yakıştırma» yani «uydurma» işi olur.

Şimdi bu ciltte, bu temeller üstünde oluşan dramı kavramaya çalışacağız. Burada önemli olaylar sadece bu süreç içindeki rolleri bakımından geçecek. Yani ekonomik tarihin bütün ayrıntılarının tasviri bulunmayacak.

Bir nokta daha: Bu cilt XVIII. yüzyılın kapanışıyla sona erecek. Yani XVI. yüzyıldan sonraki üç yüzyılı kapsayacak. Çünkü Osmanlı rejimi dediğimiz politik ekonomi bu dönemin başında kemalini bulmuş ve bu dönemin sonunda kendi kendinin tersine çevrilmiştir. Ondan sonrası, Osmanlı - Türk ekonomik tarihinin başka bir dönemini teşkil eder ki onu incelemek için başka te-

mel kavramlara baş vurmak gerekir ve bu oldukça ayrı bir iştir; ama elbette kendinden önceki dönemden büsbütün kopuk bir şey de değildir.

Bu önsözü kesmeden önce, birinci ciltte gözden kaçan bazı yanlışları düzeltmek isterim. Bunların bazıları dikkatli okuyucunun dizgi ve tashih hatası olduğunu kolayca anlayacağı yanlışlardır. Bazıları ise okuyanı şaşırtabilecek şeyler olduğundan yalnız onları düzeltereğim. s. 13 te ortarlardan az aşağıdaki «Bu Türk politik yapısında...» diye başlayan bir söz var. Bundaki «Türk» sözcüğü «türün» olacak. s. 22 de birinci paragrafın sonunda «bağlantıyı bölme işidir» deki «bölme», «bulma» olacak. s. 31 de son söz yani «bu gücün türlerine bakmaksızın» diye başlayan sözdeki «türler», «tavırlar» olacak. s. 32 de 8 punto ile dizili sözcükler, dip notun metne karışması yüzünden orada olduğundan sözün tümü çetrefil bir biçim almıştır. Yine aynı sayfada daha aşağıdaki «taşlandığına» sözcüğü «taşlaştığına» olacaktır. s. 36 daki dip notta ortarlarda satır sonunda «Sis-» diye başlayan sözün gerisi çıkmamıştır. Tümü şöyle olacak: «Sistemin özünü, idealini bulmaya çalışıyordu. Cevdet eski Osmanlı sisteminin...». Bunun yerine çıkmış olan ve «idealist» sözcüğü ile başlayan söz çizilip çıkarılacaktır. s. 56 da, birinci paragrafın üçüncü satırındaki «tımamlıkları», «tımamları» olacaktır.

Bir de dizgi ve tashih hatası değil de, yazarken benim dalgınlığım veya dikkatsizliğim yüzünden, haklı olarak bir hata sayılacak bir noktayı düzeltmek isterim. s. 45 te «Memalik-i mahrusa» dan söz ediliyor. Bu sözcük Arapçada «sin» harfi ile yani bizim s harfimizle yazılır. Arapçada bir de «peltek s» diyebileceğimiz bir harf vardır ki bizim dilimizde o ses bulunmadığından o sözcükten üretilme sözcükler de Türkçede s harfi ile gözüktür. Bi-

rincisi «korunan», «muhafaza altına alınan» demek; ikincisi ise kökeni «ekip biçme» anlamına gelen «harth» sözcüğüdür, ama bizim dilimizde «mahruse» biçiminde hiç kullanılmaz. Onun için «memalik-i mahrusa» sadece ekilip biçilen yerler demek değil, «devlet bakımı ve muhafazası» altında olan «memâlik» (yerler, alanlar) demektir ve yalnız ekim toprakları için değil, şehirler için de kullanılır. Bunu, tımar sisteminden söz edilen bir yerde kullanmam bir hata oldu, çünkü Arapçayı bilenler benim «mahrusa» ile «mahruse» yi birbirine karıştırdığımı sanacaklardır. Fakat Osmanlı politik ekonomisi açısından bu terim önemli olduğu için üstünde duruyorum. Çünkü Avrupa'da feodalizm döneminde «domaine» ler, (veya dominionlar yani Osmanlıcadaki «memâlik» veya «arazi-i memleket») hükümdar arazisi değil, feodal beyin tasarrufunda olan yerler demektir. (Sözcük eski Fransızcada demeine, eski İngilizcede demesne biçimini almış). Halbuki sözcüğün kökeni eski Romalılardan gelme ve hükümdarlık hakkını ifade eden bir sözcüktür (Dominium). Onun için Avrupa orta çağlarında «arazi-i memleket» hükümdarın «memaliki» değil, seigneur veya lordların hükümü altında olan yerlerdi. Osmanlılar ise, eski Romalıları gibi, devlet hükümdarlığı ile topraklar ve «memleket»ler (domaine'ler) üzerine hükümdarlığı bir tutmuşlardır, «Memâlik-i mahrusa» sözcüğünü kullanmaları bunu ifade eder. Batı Avrupa'da kralın topraklar üzerine egemenliği kavramı ancak feodalizmin yıkılışı ile çıkmıştır. Bu açıdan Osmanlılar devletle «arazi-i memleket» arasındaki ilişki kavramında batıdan ileride bulunuyorlardı. Bu ciltte göreceğimiz gibi; Osmanlı devlet adamları Osmanlı devletinin en güçlü olduğu bir zamanda kapitülasyonlarla yabancı ticaret adamlarına «devlet toprakları dışı» haklar tanımakla, kendi ileri prensiplerinin zıddı olan bir prensibe yol açmışlar; yani kendi devletlerinin sınırları

inde ticaret yapan kişiler üzerine egemen olmaktan kendilerini mahrum etmişlerdir. Halbuki Batı Avrupa'da aynı dönemde bunun tam tersi oluyordu. Yani, devletler sınırları indeki topraklar üzerinde kayıtsız şartsız egemenlik kazanma yoluna giderken, Osmanlılar Memalik-i Mahrusa haklarını kendileri zedelediler; bindikleri dalı kendi elleriyle kestiler.

*Niyazi Berkes
Ocak,1970*

GİRİŞ

Soru 1 : İkinci ciltte nelerden söz edilecek?

Birinci ciltte Osmanlı - Türk ekonomik tarihinin *politik temelleri* üstünde durduk. Bunun neden gerekli olduğunu tartıştık. Bir iki noktayı bir daha tekrarlayalım: Ekonomik tarihi çeşitli toplum sınıflarının birbirleriyle olan ilişkilerinin çerçevesi içinde görmek gereklidir. Osmanlı devlet ve toplum sisteminde gördüğümüz başlıca unsurlar şunlardı:

I. Devlet katında

Padışah) Güç or-
Kullar) organla-
Beyler) rı

I ile II arasında

Ulema)

II. Toplum katında

Köylü) Toplum
Esnaf) sınıfları
Tüccar)

Fakat ekonomik tarihi devletle toplum arasındaki ilişkilerin çerçevesi içinde de görmek gereklidir. Çünkü önemli bir ekonomik bunalım durumu meydana gelince, toplum sırtındaki gücünü sürdürebilmek için, sınıflar üstündeki gücüne ilâve olarak, devlet gücünü tutanlar ekonomik baskıyı arttırma yoluna giderler.

Bunun sonucu şu oluyor: Malî bunalım içine düşün-

ce, devletin ekonomik videleri sıkıştırmaya başlaması belirli grupların sırtında kendini duyurur. Bunlar Osmanlı tarihinde toplum katında köylü ve esnaf olmuştur. Devlet katında da bey ve kulların tepeye çıkamamış olanları. Demek ki Osmanlı tarihinde, XVI. yüzyılın sonlarında başlayan ekonomik bunalım ile birlikte (a) devlet ile köylü ve esnaf arasında, (b) devletle bey ve kul arasında, (c) bey ve kul ile köylü ve esnaf arasında çatışmalar başladı. Bu çatışmalar çeşitli yönler ve görünüşler aldı.

Bu çatışmalar devletin malî derdini düzeltmediği için devlet, kendi gücü uğruna şimdiye kadar kullanılmamış yeni videler keşfediyor. Devletle toplum, hattâ devletle kendi adamları arasında yeni bir takım araçlar türemeye başladı. Daha doğrusu devlet, bu türeyenlere fırsat vermeye başladı. Bunlar çeşitli kaynaklardan gelme kişiler. Kimler olduklarını bu ciltte göreceğiz. Fakat hepsine özgü olan yan, bunların devlet ve toplum kaynaklarından gelen serveti «kaparozlayan» kişiler olması. (Bu sözcük Fransızca accaparer fiilinden gelme. Bir şeyi, başkalarından önce davranıp kapmak demek. Ortaçağ ekonomisinde, zahire ve diğer emtia henüz pazara arz edilmeden önce yoldan çevirip kapamak demektir).

Bunlar toplum ve devlet gelirlerini kendilerine çevirmenin yolunu bulanlar; devletin kendilerine borçlandığı kişiler. Devlet maliyesini hükmü altına alanlar, toplumun sağladığı gelirleri emenler. Bu, Osmanlıların, irtişa dedikleri yollarla, tefecilik ve ticaret kârı biçimlerinde işleyen mekanizmalarla oluyor.

İşte şimdi bunlar kimlerdi? Nasıl, nereden çıktılar? Kaparozladıkları servetler nereden gelme? Kaparozlanan servetler ne oldu? Eski Osmanlı devletinin başlıca müesseseleri nasıl kendi zıtlarına çevrildi? Osmanlı Türk toplumu nasıl bunun altında ezildi?

Bu soruları cevaplandıracak olayları bu ciltte göreceğiz.

I. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU AVRUPA FEODALİZMİ İLE KARŞI KARŞIYA

Soru 2 Osmanlı ekonomik genişlemesi nerede başlar?

Tarih bir filim şeridi gibidir. Bir filmin üstünde yüzlerce, binlerce resimler vardır. Bu resimlerin her biri bir evvelki ile bir sonraki resimden kıl kadar farklı bir fotoğraftır. Bu birbirinden kıl kadar farklı fotoğrafları makine yürüttüğü zaman filmin bize göstermek istediği olaylar serisi meydana gelir. Bazen makineyi durdurur, belirli bir anda bir tek fotoğrafın bize ne gösterdiğini görmek isteriz.

Bu kitabın birinci cildinde Osmanlı tarihinin akışı içinde bir iki sahneyi durdurarak resimlerinin bize ne gösterdiğini kavramaya çalıştık. Böyle bir iki sahneyi gördükten sonra, bu gördüğümüz bir iki sahne arasındaki farkların nasıl meydana geldiğini görmek, yani filmin bize anlatacağı hikâyeyi seyretmek istiyorsak, şimdi filmi yürütmeye başlamamız gerekecektir.

Gördüğümüz bir iki sahne içinde en son gördüklerimiz bize fotoğraflardaki durumlarda, âdeta birdenbire, şaşırtıcı bazı değişiklikler meydana geldiğini gösteriyordu. Bunların, bütün dünyada bir takım önemli olayların

olmaya başladığı zamana rastladığım da görmüştük. Bu olayların ne olduğunu hatırlarsınız: Açık denizlerde keşifler, Avrupa'dan uzak doğuya giden düz deniz yolunun bulunuşu, bu yol üstünde doğu dünyası ile batı Avrupa arasında ticaretin başlaması, eski dünyanın dışında yeni bir noktaya rastlanış. Bu kıtadan Avrupa'ya, orada hayli azalmış olan altın ve gümüş madeninin akışı.

İsterseniz bunların belli başlı önemli olanlarının tarihlerinin küçük bir listesini yapalım:

- 1487 de (yani İstanbul'un Türkler tarafından alınışından 34 yıl sonra) Diaz Afrika'nın güneyinde Ümit burnunu dolaştı.
- 1492 de (yani İstanbul'un alınışından 39 yıl sonra) Kolombos Amerika kıtasına vardı.
- 1498 de (yani İstanbul'un alınışından 45 yıl sonra) Vasco da Gama Lizbon'dan yola çıkarak Afrika'yı dolandı, Hint denizini aşarak Hindistan'ın Malabar kıyılarına vardı.
- 1519 da (yani İstanbul'un alınışından 66 yıl sonra) Magellan dünya yuvarlağım dolaşarak dönüm seferini yaptı.
- 1540 sıralarında (yani 50 yıldan az süre içinde) Portekizliler Hindistan'la, Malaka ve Çin ile ticaret yapmaya başladılar.
- 1543 - 72 arasında Amerika'dan İspanya'ya dalga dalga gümüş ve altın geliyor.

Demek ki, İstanbul'un alınışından sonraki yüzyılın içinde, batı dünyasında dönüm noktası sayılacak olaylar akıp durdu. İstanbul'un alınışı, Osmanlı devletinin bir padişahlık rejimi olarak kuruluşunun başlangıcı olduğuna göre, bu rejimin yörüngesinin yüzyıllarca tekerlek gibi dönüp giden eski dünya doğu rejimlerinin yörüngesinden nasıl ayrılmaya başladığının hikâyesini, işte bu yüzyıl içinde bulacağız.

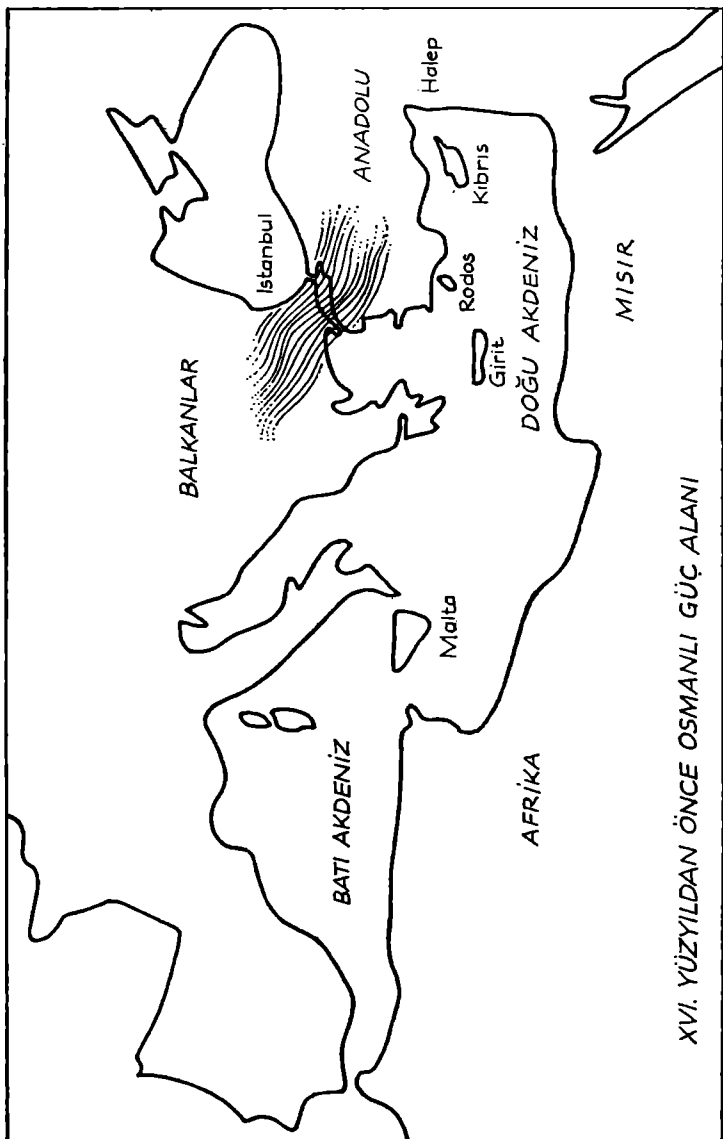
Önce «padişahlık» rejiminin tam olgunluğuna varışına götüren olayları, filim makinemizi çevirerek ağır ağır seyretmeye başlayalım.

Soru 3 : Osmanlıların Akdeniz'e çıkmasının ekonomik nedenleri nelerdi?

Karşımıza ilk çıkan sahne Akdenizdir. Çünkü Osmanlı devleti, başlangıçta bir ayağını Balkanlara atıp Belgrat'a kadar uzanmış, diğer ayağını da Anadolu'da, Karadeniz, Ege, Akdeniz yönünde uzatırken ikisi arasında kısıtırıp kalan Bizans devleti düşünce ve Osmanlı devleti İstanbul'u kendine başkent yapınca Akdeniz dünyasının doğu-kuzey tepesinde önemli bir devlet olarak belirdi.

Osmanlı devleti, sonraları Akdenizin ötelere kadar yayılmış bir imparatorluk haline gelmiş olmakla beraber, dünya siyaseti sahnesine, yalnız din ve milliyet açısından değil ticaret ekonomisi açısından da temeli doğu Akdeniz olan bir devlet olarak çıkmıştır. Bu imparatorluğun devlet ekonomisini anlamamız için o zamanki Akdeniz ticaretinin durumunu bilmemiz gereklidir bu yüzden. Akdeniz ticareti ise, Avrupa'da deniz seferleri ve para devrimi gibi iki büyük olayın XVI. yüzyılın ikinci yarısında en şiddetli etkilerini gösterdiği bir yerin ticaretidir. Onun için Osmanlı imparatorluğunun XVI. yüzyıl sonunda karşılaşacağı ekonomik bunalımı anlamak açısından da bu çok önemli.

XVI. yüzyıl başında Akdeniz Süveyş ile Cebelitarık ötesindeki büyük denizler yanında küçülmüş, daralmış bir deniz değil henüz. XVI. yüzyıla kadar Akdeniz havzası o zamanın ihtiyaçlarına göre kendine oldukça yeterli bir havzadır. Kıyılarında yaşayan 60 milyon kadar insan yiyeceğinin çoğunu, ham maddelerinin haylisini, tüketti-

gi yapıli maddelerin hemen hepsini kendi yapar halde. Akdeniz kendi gemilerini yapan, kendi ticaretlerini yürüten insanların denizi. Avrupa kıyılarında Venedik ile Ceno­va en büyük iki deniz ticaret merkezi.

Sonra, Akdeniz Doğu dünyasından gelen lüks maddelerin Avrupa'ya akıp geçtiği bir kanal gibi. Başlıca ticaret mataı olan maddelerin alış-verişı ise burada müslüman dünyasıyla hristiyan dünyası arasında oluyor. Ticaretin sulhu ve savaşı yanlariyle müslümanlarla hristiyanlar bu denizde karşı karşıya. XVI. yüzyılda Akdeniz, her iki dine mensup korsanlarla dolu.

Ticaret maddelerinin en önemlisi tahıl ürünleri. Akdenizin bir kısmı, diğ er kısma tahıl sağhyor. Akdeniz ortası ve batı Akdeniz ülkeleri, doğ u Akdeniz ülkelerinin ve önlerinden geçen yolların geldiği yerlerin (Karadenizin kuzey kıyıları) buğdayına muhtaç. İstanbul bu trafikte önemli bir yer. Avrupa ölçüleriyle zamanın en büyük şehirlerinden biri olmak üzere fetihten sonra. XVI. yüzyılda batı dünyasının, Paris müstesna, en büyük şehri haline gelmiş. (1500 yıllarının Avrupasında ancak beş şehrin 100,000 den fazla nüfusu vardı. Bunlar Paris, Napoli, Venedik, Milân ve İstanbul. 1600 de Paris ve Napoli'nin nüfusu 200,000 den fazla. Bu yüzyılda yüz binden fazla nüfuslular arasına Venedik, Milân, Londra, Lizbon, Roma, Amsterdam, Palermo, Sevil ve Anvers de katıldı. İstanbul'a gelince, «Yeni Cambridge Modern Avrupa» tarihine göre, yüzyıl sonunda nüfusu en aşağı 400,000, muhtemel olarak da 700. 000 olmuştur). Karadeniz kıyılarının tahıl ürünlerinin Akdenize geçişı bu şehrin kontrolü altında.

Tahıl ürünleri bakımından İstanbul kadar önemli bir merkez daha var: Kahire. O da, İran'daki Tebriz ile birlikte, XVI. yüzyılın Avrupa dışı şehirlerinin en büyüklerinden. Bu yüzyılın başında, limanı İskenderiye ile birlik-

te bu da Osmanlıların egemenliği altına girmiş, İstanbul'un alınışından 64 yıl sonra! Nil nehrinin bol bol beslediği bu bölgeye, işlek Suriye ticaret şehirleri de katılmış. Hepsi kolaylıkla tahıl ürünleri sağlayan merkezler. Zamanın en önemli tüccar merkezi Halep de Osmanlı egemenliği altında.

O zamanlar bütün Akdeniz devletlerinin, Akdenizi bir yandan bir yana saran korsanların başlıca hedefi (hazine ve köle gibi diğer önemli iki madde yanında) tahıl ürünleri ve yiyecek maddeleri. Rodos'ta, daha sonra Malta adasında hristiyan şövalye ocakları tahıl gemileri vurmakla zengin oluyorlar. Korsan şövalyeler, müslüman gemisi olsun, hristiyan gemisi olsun, bulduklarına saldırıyorlar. Türklerin gelişi bu deniz şövalye ve korsanlarının batıya doğru sürülmesine sebep oldu. Çünkü Akdenizde Türkler de korsanlığa koyuldular. Bugün denizlerde korsanlık bize çok yabancı gelen bir şey. Halbuki XVIII. yüzyılda bile özellikle Akdenizde çok yaygın bir şey. Hem güney Avrupalılar, hem batı Avrupalılar denizlerde müthiş korsan. Geleceğin batı ekonomisinin, ileride göreceğimiz gibi, bir yanı kalpazanlıkla beslenmişse, diğer yanı da korsanlıkla beslenmiştir. Denizlerde korsanlaşan batılılar karşısında bulunan müslüman milletler, bu arada Türkler de bu zenaatte hayli ilerleme yaptılar XVI. yüzyılda. Bunların çoğunun, eskiden sanıldığı gibi Rum veya Rum dönmesi değil de, öz Anadolulu Türkmen çocukları oluşu da hayret edilecek bir şey değil mi?

Rodos'tan Malta'ya kadar Türkler Akdeniz yollarına böyle hâkim olabildiler. Fazla olarak Batı Akdeniz bölgesinde de Tunus ve Cezayir üslerine dayanarak Müslüman Türk korsanlar Akdenizde hristiyanlarla boy ölçüşmeye başladılar.

Orta ve Batı Akdeniz tahılda kendine yeter olmadığından ve doğudan tahıl ürünlerinin gelmesi artık Os-

manlı devletinin müsaadesine bağılı olduğundan Osmanlı devletinin İtalyan, İspanyol ve Portekizlilerle sulh veya savaş hallerinin altında tahıl ticareti meseleleri yatardı. İspanya'nın durumu bu açıdan daha iyi. Fakat İtalya ve onun yoluyla orta Avrupa doğu Akdeniz hububat ticaretine muhtaçtı. Rum gemicilerin hafif ve hızlı kayıkları büyük ölçüde buğday kaçakçılığı yapıyorlardı. Bunlarsız Venedik ve diğer İtalyan şehirleri aç kalabilirdi. Akdenizde Rumlar kaçakçılıkla, Fransızlar, İspanyollar ve Türkler korsanlıkla, Venedik ve Cenova şehirlipleri de değerli mal taşıyan tüccar gemiciliğı ile uğraşıyorlar.

Akdenizde tabii buğday ticaretinden başka ticaret maddeleri de önemli. Örneğın tuz. Avrupa'da tuzda muhafaza edilmiş yiyecekler önemli. Özellikle Hollanda ve İngiltere'de. İtalyan ve Ragusa tüccarları doğu Akdenizden önemli miktarda tuz alıyorlar. En çok Ege kıyılarından ve Kıbrıs'tan. En mühim tuz taşıyıcı tüccarlar Venedikliler. Rakipleri olan Raguzalılar Osmanlı devletine vergi vererek İzmir bölgesi tuzunun taşınması tekelini elde etmişler, Venediklilere rekabet ediyorlardı.

Akdenizde önemli diğer ticaret maddeleri *yağ*, *peynir*, *şarap*. Sonuncusu hristiyanların, Osmanlı ülkelerinde yahudilerin tekelinde. Zeytinyağı ticaretinde bütün Akdeniz memleketleri birbirine rakip. Çünkü hem doğu Akdeniz, hem batı Akdeniz zeytinyağı çıkarıyor (Adenizde zeytinyağı darlığı, İspanya zeytinyağlarının Amerika kıtasına dönmesiyle başladı.) Şeker henüz lüks maddesi. Akdeniz milletleri çok miktarda şeker yiyor. Özellikle doğu Akdeniz. Venedik şekere olan ihtiyacının önemli bir kısmını Kıbrıs, Girit gibi şeker yetiştiren yerlerden sağlıyordu. Osmanlı ülkelerinde, şehirlerin büyümesiyle şeker tüketimi de artıyor.

Diğer önemli bir ticaret maddesi yün. Bunda da doğu Akdeniz daha elverişli durumda. İtalya orta Avrupa'ya

doğudan ve Akdenizden yünle besleyen bir kanal gibi. İtalyan endüstrisi yünü Anadolu, kuzey Afrika ve Balkanlardan almaya mecbur. Fakat Akdenizin yün kalitesi düşük. Üstelik XVI. yüzyıl sonlarında yün üretimi düşmeye de başlıyor, hem Osmanlı ülkelerinde, hem İspanya'da (sebepleri sonra).

Akdenizin hemen her tarafında yetiştirilen diğer bir madde ipek. Burada da doğu Akdeniz daha iyi durumda gözükiyor. Halep ve İzmir yoluyla üstün İran ipeği geçtiği gibi, daha sonra Suriye ve Marmara havzası da ipek yetiştiren önemli bölgeler oluyor. XVII. yüzyıla kadar İtalyan endüstrisi ipek ham maddesi bulmakta güçlük çekiyor. Yine İtalyan gemicileri en önemli ipek tüccarları. Doğu Akdeniz ipeğini kuzey İtalya ve orta Avrupa'ya bunlar taşıyorlar.

Diğer önemli bir madde deri. O dönemlerde deri eğer takımları, çizme, ayakkabı, mefruşat, ciltçilik, elbise dikiminde çok önemli. Fakat dericilikte Akdeniz zar zor kendine yetiyor. Başlıca deri ticareti Akdenizin hristiyan dünyasıyla Müslüman dünyası arasında. Yine başlıca ithalât kuzey İtalya'ya. Fakat hemen her memleketin, Anadolu'nun, Suriye'nin, Cezayir'in, Fas'ın, İspanya'nın hem deri üretimi, hem deri endüstrisi var.

XVI. yüzyılda Akdenize Rusya'dan, Polonya'dan, ve hattâ nihayet Amerika'dan deri gelmeye başlıyor. Akdenizin yavaş yavaş Atlantik'e ihtiyaç duyduğu ilk maddelerden biri bu olmuştur. Demek ki hayvancılığın gelişmesi, artan tüketim talebini karşılayacak ölçüde değil. (Sebepleri ve sonuçları sonra).

Bu bitkisel ve hayvansal mahsullere karşılık Akdeniz maden bakımından parlak bir bölge değil. Aksi gibi, XVI. yüzyıldan sonra her yerde madenlerin önemi çok artıyor! Örneğin, en önemsiz madeni ürün olan şap, kumaş endüstrisinde önemli. XVI. yüzyıl başında en çok

Anadolu'dan sağlanıyor Avrupa'ya Ceneviz gemileriyle. Fakat bu yüzyılın başlarında İtalya'da büyük şap depozitoları keşfedildi. Doğu Akdenizle Avrupa ve batı Akdeniz arasındaki şap ticareti düştü («Şapa oturdu!» sözü bundan gelme belki de). İtalya'nın kendisi Avrupa'ya şap ihracına başladı.

Diğer bazı madenî ürünler bakımından Akdenizde ticaret Doğudan Batıya değil, Batıdan Doğuya doğru. Örneğin inci. O zaman âdeta değerli madenlerden sayılıyor. İnci ticareti İtalyanların tekeli altında ve en çok İspanya'dan geliyor. İtalyanlar işledikleri incileri Mısır'a getiriyorlar, oradan Doğu dünyasına gidiyor. Değerli maden kategorisinden olmayan madenlerde de yön öyle.

Akdeniz memleketlerinin çoğunda demir cevheri var, fakat ihtiyaç en çok bakır ve çinkoya (topçuluğun önem kazanması yüzünden). Anlaşılan Türk bakır üretimi henüz yeterli değil veya Türklere çok lâzım olduğundan dışarıya gitmiyor. Bakır karadan Almanya'dan İtalya'ya geliyor, Venedik ve Arap gemileriyle doğuya taşınıyor. Çinko ve kurşun ise ta İngiltere'den geliyor. Ara sıra gelen İngiliz gemileriyle. Fakat daha sonraları İngiliz gemileri, Akdenize asıl bu ticaretle giriyorlar. Cenova'dan kâğıt, Venedik'ten cam geliyor. Türkiye'ye, oradan Halep yolu ile ta Asya içine kadar gidiyor.

Görülüyor ki Akdeniz doğusu, ve kuruluşundan XVI. yüzyıla kadarki Osmanlı devleti, Batı Akdenize ve onun listündeki orta Avrupa'ya ticaretçe muhtaç değil. Tersine, birçok maddelerde Avrupa'nın bu iki parçası bu bölge ile ticarete muhtaç. Kuvvetle tahmin edebiliriz ki ikisi arasındaki ticaret dengesi birincinin lehinedir. Yine kuvvetle tahmin edebiliriz ki Osmanlı devletinin insanları dış ticarete dönük insanlar değiller. Özellikle deniz ticaretinde az yer tutuyorlar. En çok tarıma ve kasaba zenaatlarına dönük kişiler.

Bu durum, Osmanlı devletinin toplumunun geleneği oldu ve XVI. yüzyıldan sonraki dünya ticaret gelişmeleri hem bu toplumu hem devletini bu bakımdan elverişsiz bir gelenek içinde yakaladı. Bunun sonuçlarını ileride göreceğiz.

Soru 4 Akdenizdeki Doğu-Batı ticaretinin önemi ne idi?

Fakat Akdeniz, kendi ürettiklerinin ticareti ile kaynaşan bir alan olmakla beraber, buraya hem Avrupa hem de Osmanlı devleti için daha büyük ölçüde önem kazandıran başka bir ticaret daha var: Baharat ticareti.

O zamanın en zengin ticaret mataı bu. Akdeniz dışından yani Doğu ülkelerinden gelerek Akdenizden geçen ve Batıya yani Avrupa'ya giden bir ticaret. Baharat ticareti dendiği zaman aklımıza sadece biber, sinameki gibi şeyler gelmesin. Baharatın çok çeşitlerinden başka Doğu ülkelerinde yetişen kokular, eczacılıkta kullanılan ve ilâç yapılan birçok kök, yaprak gibi şeyler, değerli taşlar, kuyumculuğa ait süs eşyası gibi birçok şeyler girer. («Baharat» sözcüğü Hindistan'ın eski asıl adıdır. «Hindistan» sözcüğünün kökü Yunanlılardan, bildiğimiz şekli de Orta Asya Türklerinden gelme. Yani yabancıların koyduğu bir ad. Hintliler kendi ülkelerine Hindistan değil; «Baharat» derler ki bu bahar, biber demek değildir).

Bütün bu nesneler Avrupa'da feodal dönemde zengin tabakaların aradığı, satın aldığı, kullandığı değerli maddeler. Bunlar Hindistan, Seylân, Endonezya ve diğer Uzak Doğu ülkelerinden geliyor. XV. yüzyıl sonunda bu ticaretin geçtiği iki yol var: (1) Aden, Kızıl Deniz, Babül-Mendep, Süveyş, Kahire, İskenderiye bu yolun en büyük baharat pazarı. (2) Hürmüz, Basra Körfezi, Şat-

tül-Arap, oradan kervanlarla Halep veya Anadolu'dan İstanbul. Bu yolun en büyük pazarı Halep. Asya'dan Yakın Doğu'ya en çok Arap tüccarları ve gemicileri taşıyor.

Bu iki yolun iki veya üç bitirimindeki limanlarda bu ticaretin başlıca alıcıları Venedikliler. Ve âdeta onların tekeli altında. Çin ve İran ipeklileri, Hint pamukluları, zümrüt, yakut, akik gibi değerli taşlar da bu yoldan geliyor. Venedikliler bunların ticaretinden büyük servetler yapıyorlar.

Bu ticaretin transit ticareti oluşundan da en çok Mısır Memlûk devleti kazanç sağlıyor. Geçen malların üstünden alınan zengin bir transit resmi Mısır hazinesini besliyor. Bu tek yollu ticaret yani Doğudan Batıya akan ticaret Avrupa'nın altınını Doğu'ya, özellikle Hindistan'a akıtıyor. Çünkü Avrupa'nın Doğu ülkelerine satacak denk değerinde endüstri maddesi veya hanı maddesi yok. Gerçi Venedikliler, yukarıda söylediğim gibi, Avrupa'nın bazı mallarını buraya yani Yakın Doğu'ya getiriyorlar ama ticaret dengesi Doğu lehine. Bu yüzden aradaki farkı Avrupa, Venedik bankerleri eliyle, altınla ödüyor. Bu altınların bir kısmını transit ticaretinin göbeğinde çöreklenmiş olan Memlûk devleti avlıyor. Bu yüzden hazinesi altın açısından hayli besili. (Mısır hazinesine, o zamanların pek azalmış olan altın üretimi alanlarından biri olan Sudan altını da geliyordu).

XVI. yüzyılın başlarına kadar Memlûk devletinin sınırları bugünkü Suriye - Türkiye sınırlarına kadar uzanıyor. Yani Halep Mısır'a ait. En büyük rakibi de Bağdat ve Basra körfezi dolayısıyla İran. Ve İran Türklerin, Mısırdaki Türk Çerkes karışığı devşirmelerin hükmü altında. Biraz sonra ortaya çıkan büyük bir olay, üçüncü bir rakip olarak Osmanlıları pek yabancıları olmayan kişilerin hükmettiği bu iki alana sürdü.

Soru 5 Hint ticaret yolunun denizlerden tutulmasının etkileri ne oldu?

Ne idi bu büyük olay? Daha önce sözünü etmiştik: Büyük deniz keşiflerinin başlattığı Afrika güneyinden dolaylanan deniz seferleri! Bunu başlatanlar da Portekizliler. Bunların Afrika'dan dolanarak Hindistan'a giden yolu bulmaları ve 1500 yılına doğru ticarete başlamaları Venedik'i ve Memlûkleri yerinden sarsacak bir şeydi. Bu sarsış öyle olaylara yol açtı ki, Viyana'ya doğru uzamakta olan Osmanlı gücünü yarım yüzyıldan kısa bir süre içinde Tebriz'e, Hindistan kıyılarına ve Cezayir'e kadar getirdi.

Yani Osmanlı imparatorluğu, birinci ciltte sözünü ettiğimiz en büyük devrimsel olaydan birinin tepkisi ve yarattığı olarak meydana gelmiştir. Osmanlı imparatorluğu, Afrika kıtasının dolaşılması, Avrupa'dan Asya'ya doğrudan doğruya deniz ticaret yolunun açılması, yakın Doğru İslâm ülkelerinin arkadan çevrilmesi olayının yarattığıdır. Belki bu büyük devrimsel olay olmasaydı, Osmanlı devleti İstanbul'u almakla Karadeniz ve Akdeniz yoluna hâkim, Anadolu ve Balkanlarda yerleşmiş, bugünkü Türkiye'den biraz büyük bir Akdeniz devleti olarak kalırdı. Ümit burnunun dolaşılması Osmanlıları Basra körfezine, Aden'e, Kahire'ye ve Cezayir'e kadar çekti ve onları Akdeniz bölgesinin en büyük gücü haline getirdi; bu devlete olgunluk döneminin, ileride konuşacağımız, özelliklerini verdi.

Olaylar zincirini seyretmeye devam edelim. Onunçün, bir ara Akdenizi bırakarak Portekizlilerin peşinden Hindistan kıyılarına geçelim. 1497 yılının yazında 60 tan 150 tona kadarlık üç Portekiz gemisi Vasko da Gama'nın kumandasında Lizbon'dan yelken açarak on bir ay sonra Hint kıtasının Kalikut limanına demir attı. Buranın Hin-

du prensi bunları iyi karşılıyor. Portekizliler burada dört ay kadar kalarak aldıkları mallarla Lizbon'a dönüyorlar. Ondan sonraki sefer boyunca Portekizliler bu ticarete müthiş kârlar olduğunu görüyorlar. Bu yolun üstüne iyice oturmaya karar veriyorlar. Bununçün de en çok Müslümanlarla çatışmaları gerekecek.

İlk hırı çıkarmak için 1502 yılının kışında Portekizliler 20 gemilik bir filo hazırlıyorlar. Yine da Gama'nın kumandasında. Hint kıtası kıyılarında Goa'nın güneyinde toplanıyorlar. Oradan Hicaz'a giden zengin bir müslüman gemisi geçecek. Geminin üstüne çullanıyorlar, yağma ediyorlar, gemiyi batırıyorlar, kadınları çocukları doğruyorlar. Bunu anlatan İngiliz tarihçisi Sir Denison-Ross şöyle der: «Bu olay, zaten manzarası pek hoş olmayan bu dönemin tarihinin en korkunç bir sayfası olmuştur. Da Gama kamarasının penceresinden manzaranın dehşetini seyreliyordu.» Portekizli kaptan bu başarısından sonra yaza doğru Lizbon'a döndü. Ama kavga başlamıştır artık. Portekizliler Hinduları, Arapları, Mısırlıları hattâ ister istemez İranlıları ve nihayet Osmanlıları karşılarında bulacaklardır.

Portekizliler Hint kıyılarına başka hiç bir milletin gemisini yanaştırmamayı kafalarına koymuşlar. 1505 ten sonra oralarda kurdukları ticaret iskelelerine kaleler yapıyorlar, asker yerleştiriyorlar, hattâ bir de kral vekili koyuyorlar. Ama Hindistan'a yerleşmek, orayı zaptetmek gibi bir maksatları yok. Asıl maksat ticaret ve bunun için ticaret yolunu kendi tekelleri altına almak.

Fakat deniz ticaret yoluna hâkim olmak için iki şey şart: İspanya'dan yabancıları olmayan Müslümanların gemicilerini ve tüccarlarını bu yollardan kovmak, yolun üstündeki karalarda bazı önemli noktaları zaptetmek ve buralara garnizonlar yerleştirmek. Bunu başlıca üç yerde yapmak gerektiğini görüyorlar: Kızıldenizin ağzındaki

Aden'de; Basra körfezinin ağzındaki Hürmüz'de; Hindistan'ın batı kıyılarında Diu adasında. Daha sonra bir de bir kısım baharatın geldiği Malaka kıyılarında.

Durum, Hristiyan dünyasında olduğu kadar İslâm dünyasında da duyuldu. Hristiyan dünyasında Venediklileri, İslâm dünyasında Memlûkleri bir telâştır aldı. İran'a yeni yerleşmiş Safavî hükümdarı İsmail ise bu durumdan faydalanacağını, bir yandan Memlûklerin, öte yandan Osmanlıların transit ticareti engelinden kurtulacağını düşünerek sevinmiş gözüküyor. 1513 te Portekizlilerle temasa geçiyor. Hindistan'daki elçileri vasıtasıyla Portekizlilerin meşhur amirali Albuquerque'i kendine adam yollamaya davet ediyor. Çünkü Halep yoluna hâkim olan Mısır Memlûk sultanlığının ve Kızıldeniz yolundaki Mekte şeriflerinin gücünün yıkılmasını istiyor. Portekiz amiraline hediyeler yolluyor, Tebriz'de müzakereler başlıyor. Fakat hain Albuquerque, gözünü Hürmüz'e dikmiş. Mısır sultanını ve şerifleri vuracağına kalkıp orayı ansızın zaptediyor ve Şah İsmail'in bütün ümitlerini yok ediyor (İran, daha sonraki yıllarda bu ümidini kaybetmediğini gösteriyor, Osmanlılara karşı önce Portekiz ve İspanya ile sonra İngiltere ile birlik olmak için çok çalışıyor.)

Portekizlilerin asıl rakibi Arap gemicileri ve tüccarları. Bunların en büyük merkezi Kızıldenizde Cidde limanı. Hindistan'da Malabar kıyılarında da istasyonları var. Fakat ticaretlerine Memlûk sultam bir nevi bedavadan ortak. Onun zorunladığı kurallara göre Uzak Doğudan mal getiren her tüccar mallarının üçte birinin baharat ve biber olması şart. Bunların tutarı Hint limanındaki fiyatına Cidde'de Memlûk devletine satılacak. Yani hiç bir masrafa girişmeksizin Sultan, bu ticaretin her seferinin üçte bir hissesine sahip. Mallar kayıklarla Cidde'den Süveyş'e getiriliyor. Tüccarlar orada yüzde 5 resim ödüyorlar. Hazır para ile yani altın veya gümüşle ödemek

şart. Süveys'te tüccarların elindeki havale veya poliçeleri bozan sarraflar var. Mallar buradan develerle Kahire'ye geliyor. Oradan kayıklarla Nil'den İskenderiye'ye geliyor. Orada hem satan, hem alan (yani Venedikliler) yine yüzde 5 resim ödüyorlar. Mısır sultanının kârı fena değil, değil mi? Ama bu kadar resim, bu kadar deve, kervan masrafına rağmen Venedikliler bu malları Avrupa kıyılarına getirip sattıkları zaman yine de Karun kadar zengin oluyorlar ve bu işten çok memnunlar (zaten Portekizlileri kışkırtıran da bu olmuştur).

Soru 6 Müslüman devletlerin yeni ticaret yoluna karşı tepkileri ne oldu?

Tabii Portekizlilerin yaptığı işler Memlûk sultanlarının müthiş aleyhinde. Hazine gelirlerine müthiş bir darbe. Fakat Portekizliler, bütün gayretlerine rağmen, Hintlileri de huylandırdılar. İlk Hindu prensi bunları iyi karşıladığı halde zamanla Portekizlileri gözü tutmamaya başlıyor; daha ötedeki Gücerat ve Bijapur'un Müslüman prensleri (o zaman Hindistan'da henüz daha Moğol devleti kurulmamış) Portekizlilerin daha güneydeki Hindu limanlarında yaptıklarını Kuzey limanlarında da yapacaklarını anlayarak Memlûk Sultanı ile temasa geçiyorlar ve yardım istiyorlar.

Mısır Memlûk sultanının aradığı da bu. Ama gel gelim, şimdiye kadar rahat bir transit ticaretinin üstüne oturmuş. Güçlü bir donanma kurmamış. Yeter gemicisi, yeteri kadar kerestesi de yok. O da kalkıyor, henüz daha kendisine tehlike olmayacak gibi gözükken Osmanlı sultanına yani II. Bayezit'e baş vuruyor (yani geleceğin tehlikesini üstüne çekiyor). Bayezit'in öyle Mısır fethetmek falan gibi büyük dâvaları yok. Memlûk sultanına kereste

ve aslında korsan olan gemiciler de yolluyor. Zaten Güney-batı Anadolu kıyılarında denize açılan Türkmen çocukları Ege ile Mısır arasında korsanlıkta ilerlemiş durum-dalar. Hattâ bazı tarihçilerin dediğine göre zaten Memlûk sultanı ile birlik iş yapıyorlar. Anlaşılan vurgun orada, Osmanlı kıyılarında olduğundan fazla. Memlûk sultanı bunlara sermaye verir, kazancı paylaşırlarmış.

Memlûk sultanı 1507 de Süveys'te düzenlenen donanma-yı harekete geçirdi. İçinde Portekizlilerin Salmao Rex de-dikleri Selman Reis de var. Aslen Türk korsanı. Fakat Osmanlı ve Mısır sultanlarının devletine intisap etmiş. Portekizliler 1508 de ocak ayında bu filoyu karşılamak üzere yola çıktılar. Filo, Portekiz kral vekilinin oğlu cesur Lorenzo d'Almeida'nın kumandasında. Mısır filosu Hint sahillerine gelince iki filo tutuştu savaşa. Bu ilk karşılaş-ma Portekizliler için bir felâket oldu. Cesur Lorenzo da savaşta öldü.

O sırada Portekizlilerin en meşhur deniz savaşçısı Albuquerque, Hint denizi ortalarında Sokotra adasından hareket ederek kıyıları vura vura Hindistan'a geliyor. Fa-kat Lorenzo'nun babası Almeida oğlunun intikamını al-mak üzere 1509 da Diu adasının önünde Mısır filosuna karşı büyük bir zafer kazandı. Albuquerque, Goa'ya gel-diği zaman halkın «Rumlar geliyor!» haberi ile heyecan içinde olduğunu görmüş. Bu «Rumlar» kim, biliyor mu-sunuz? Türkler. Hindistan'da, Arapların etkisi ile, Türk-ler veya Osmanlılar, «Rum» veya «Rumî» diye biliniyor. Albuquerque, Portekiz kralına yazdığı mektupta: «Kızıl-denize girip bu insanlara Rumlar denen kişileri yok etti-gimizi ispat edinceye kadar burada güvenlik kuramayaca-gız» diyor. Demek ki oralarda Rumî diye tanınan bu Türk-lerin gelip kurtaracağı düşüncesi o zamandan varmış.

Bu yüzden Albuquerque taarruza geçiyor. Kızıldenize girerken Aden'e hücum etti, fakat alamadı. Oradan Cid-

de'ye kadar ilerledi. Selman reisin peşine düştü. Fakat yakalayamadı. Çünkü Kızıldeniz, ileride anlatacağım nedenlerle, Portekiz gemilerine elverişli değil. Kendisinden sonra gelenler de Aden'i almağa çalıştılar. Fakat burayı Portekizliler hiç alamadılar; tersine, burası daha sonra Osmanlıların eline geçti.

Soru 7 Osmanlılar Mısır'ı neden zaptettiler?

Osmanlıların Mısır'a inişini anlamaya gelmeden, burada bir atlama yapalım. Portekizliler 1517 den sonra artık Memlûklerle değil, Osmanlılarla karşılaşacaklardır. Hindistan'da da başka bir Türk dinasti devleti, Moğollar devleti, kurulmuş olacak. 1526 da Babur, Indus nehrinden Bengal'e kadar Hindistan'ı elde edecek. Oğlu Hümayun Bengal ve Gücerat'ı zaptedecek. Bu sonuncu yerin prensi olan Bahadır, Hümayun'un ilerlemesi karşısında Hindistan'dan kaçmağa hazırlanacak. Veziri Asaf Hanı hazinesi ve haremi ile Mekke'ye yollayıp, Hümayun'a karşı Sultan Süleyman'dan yardım isteyecek. Fakat Bahadır'ın yanında çalışan ve Osmanlıların Portekizlilere karşı yolladığı topçu kumandanı Mustafa Rumî Han, Hümayun'un tarafına geçecek; Gücerat hâkimini de Portekizliler öldürecek (Moğol ordusuna topçuluğu Osmanlı topçuları getirmiştir. Bunların adlarında hep «Rumî» terimi var). 1525 te Selman Reis Kızıldeniz filosu kumandanı olarak 20 kadirga ile Süveyş'ten Aden'e kadar Arabistan kıyılarını zaptedecek.

Bu Gücerat hâkimi, anlaşılan, çok zengin bir prens. Moğollardan Hicaz'a kaçırdığı hazinesi sonraları Osmanlı hazinesine girdi. «Hazine» çok önemli bir şey. Hazinesini kaybeden bir hükümdar bir hiç olur; ne kadar adaletli, ne kadar akıllı olsa para etmez. Hazine demek savaş gücü ile

elde edilen ve politik güç ile üstüne oturulan altın, gümüş ve mücevherat deposu demektir. Mısır'da Memlûkler zamanında yaşayan Abbasî halifeleri, hazineleri olmadığından, âdeta birer dilenci haline gelmişlerdi; siyasal güçten yoksundular.

O zamanlar hükümdarlar önemli işlere giriştiklerinde hazinelerini de beraberlerinde taşırlardı. Çok defa askerlerini, hazinenin gücü ile savaştırırlardı. Daha sonra sözünü edeceğimiz gibi, Mısır Memlûk sultanı Osmanlı sultanı Selim ile karşılaşmak üzere ta Halep'e kadar gittiğinde hazinesinin önemli kısmını da beraberinde getirmişti. Fakat kendi kulları ve askerleri arasında o kadar sevilmiyordu ki onları, üstün Osmanlı ateşi karşısında savaştıramadı ve yenildi. Getirdiği hazine de Osmanlı padişahlarının hazinesine katıldı.

Fakat o zamanki hazinesiz halifelerin siyasal bir gücü olmamakla beraber, ara sıra bir hükümdara bir «Manevî hazine» olmak hizmetini görebilirlerdi. Memlûk sultanları bu halifelere değer vermemekle beraber, Mısır sultanı Kansu Selim'e karşı yola çıktığında Abbasî halifesini de yanına almış. Gûya Selim'e karşı halifeliğin din gücünü kullanacak.

Şiî İsmail'e karşı yürüyen Selim ise kendini zaten halife sayıyordu. Ama peygamber vekili veya Abbasî varisi halife olarak değil. O zaman halifelik «Allahın yer yüzünde gölgesi» demek olmuştur. Uydurma hadislerden biri olan «Ve de sultana sakın sövme, çünkü o Allahın yeryüzündeki gölgesidir» sloganı her yerde, yani despot hükümdarların çıktığı yerlerde kullanılıyordu. Memlûk sultanı Kansu, halifeyi yanına alarak buna karşı gelmek istiyordu anlaşılan. Kendisi aslında bir «kul». Yani hanedanı (dinastisi) yok. Hangi kavimden olduğu bile belli değil. Bazılarına göre Afganlı, bazılarına göre Çerkes, bazılarına göre Türk. Türkçe bildiği, okuduğu ve yazdığı muhakkak.

Ama o zaman «kullar» ın hangi kavimden olduğu önemli değil. Devşirme bir vezirken Sultan olmuş, ama bu yüzden halifelik iddia edemiyor. (Osmanlı tarihinde de padişahların kukla haline geldikleri zamanlarda en güçlü kul vezirler bile padişah ve halife olmaya kalkışmamışlardır, bir iki istisna ile. Bir tanesini az sonra söyleyeceğim).

Denildiğine göre Selim, Kansu'nun ordusunu perişan ettikten sonra Abbasi halifesini de huzuruna çağırmiş. «Sen nerelisin?» demiş. Bağdatlı olduğunu söyleyince: «Öyle ise seni memleketine yollayalım» demiş. Anlaşılan Bağdat'ı da almaya karar verdiğini anlatmak istemiş. Halifeyi Şam'a kadar beraberinde getirmiş. Fakat Kansu'nun savaşta ölmesi veya ortadan kaybolması (sanıldığına göre kaçarken açlık ve susuzluktan çöllerde ölmüş. Zaten ihtiyar bir adamdı. Tabii hazinesini de beraberinde kaçıramadı) üzerine Memlûkler başka birini (Tumanbay'ı) sultan yapmışlar; Selim'in elinde esir olan halifenin yerine de onun ihtiyar babasını halife yapmışlar.

Selim'in bu halife komedilerine ve kulların Sultan olmasına karşı ne kadar tepesi atmış olduğunu tahmin edebiliriz. Kahire'yi zaptedince, hutbeyi kendi adına okutuyor, yani halifeyi artık tanımıyor. Halifeyi akrabaları ile beraber İstanbul'a yolluyor. Genç halife anlaşılan zevk düşkünü ve müsrif bir delikanlı. Osmanlı hazinesinden verilen tahsisat yüzünden akrabaları ile kavga edip durmuş. Selim'in tepesi büsbütün kızdığından adamı hapsettiriyor. Bu halife, Kanunî'nin padişahlığına kadar İstanbul'da kalmış. Kanunî padişah olunca Mısır'a dönmüş ve orada tekrar halife rolünü takınmış. Bir nevi «Seyitlik» gibi bir ünvan olmuş o zaman. Bir çeşit ruhanî asalet anlaşılan.

1524 te Mısır'da Osmanlı valisi olan ikinci vezir Ahmet Paşa (aslı Arnavut bir kul) Memlûk kullara imrenip Mısır'a sultan olmayı anlaşılan gözüne kestirmiş. Halife

Mütevekkil de onu sultan ilân etmiş. Mısır gibi hazinesi zengin netameli bir yerde geçen hikâye bu kadar basit değil, hattâ Ahmet'in sultanlık iddia ettiği bile kesin değil, ama başkentte öyle biliniyor ve padişaha öyle gösteriliyor. Nihayet Holivut filimlerini hatırlatacak dalaveralı işler, cinayetler ve savaşlarla herif ortadan kaldırılıyor. Bununla beraber halife 1543 te ölünceye kadar Kahire'de yaşamış. Ondan sonra Abbasî halifelerinin adı unutuluyor, ne olduklarını bilen yok.

Sizin bileceğiniz Selim'in, halifeligi son Abbasî halifesinden devraldığının aslı yok. Osmanlı hükümdarları paralarında kendilerine halife veya imam veya «inananların emiri» dememişler. Ama «halife» ünvanım hemen her despot hükümdarın kullandığı veya dalkavuk ulemanın onlara bu ünvanı verdiği haller çok. Asıl önemli olanı «iki kutsal yerin hizmetçisi» olarak öğrenmek. Bu büyük bir şeref ve bundan da en çok Mısır ve Osmanlı sultanları faydalanmış. İspanya'da, İran'da ve Hindistan'daki hükümdarların halifelik vasıfları bu yüzden eksik. Moğol hükümdarları, Osmanlı hükümdarlarından daha zengin oldukları halde, Mekke ve Medine'nin kutsal yerlerinin «hizmetçisi» olamamak gibi bir kusurları vardı.

Soru 8 Osmanlı devletinin gücü nasıl denize yayılıyor?

Olaylar bize gösteriyor ki Osmanlıların Akdenizin altından, Afrika'nın Ümit burnu etrafından dolanıp Hint denizi ile Arabistan arasına çıkan Portekizlilerin çevirdiği dolaplardan haberleri var.

Nasıl biliyorlardı? Önce Mısır ve Memlûkler yolu ile. Fatih zamanından II. Bayezit zamanına kadar, Türkler de Doğu Akdenizde korsanlıkta iyi ilerlemişler; hattâ

Memlûk sultanı ile ilişki kurmuşlar. Fakat o zaman, diğer bütün büyük kara devletleri gibi Osmanlılar da denizlere fazla açılmıyorlar. İlk zamanlarda daha çok denizde çalışan korsanlar iş yapıyorlar. Ancak daha sonra, o zamanın Akdeniz ve Atlantik kıyılarındaki Avrupa devletlerinde olduğu gibi, devlet - korsan ortaklığı Osmanlılarda da gelişip bundan Akdenizde Osmanlı deniz gücü ve donanması meydana gelecektir. XV. yüzyılın ikinci yarısında ise Osmanlılar henüz geniş ölçüde savaş sahnesi olarak denizle fazla ilişkili değiller. Kara savaşları ve iç savaşlarla uğraşıyorlar.

Portekiz'in arka kapıdan ortaya çıkması ile Memlûklerin, korsanlarla ortak iş yapmadan öteye geçmeyen denizciliğinin kusurları meydana çıktı. Memlûkler, denizde ticareti tüm İtalyanların eline bırakmışlar. Yalnız Kızıldenizde filoları var. Ama bunlar Portekizlilerin (ileride anlatacağım) deniz üstünlüğü karşısında açık denize çıkacak güçte değil. Yeteri kadar denizcileri yok. Yeteri kadar gemileri yok. Yeteri kadar gemi inşaat malzemesi ve ustaları yok.

İşte, ihtimal ki Mısır sultanı ile ilişkili Türk korsan gemicilerinin tavsiyesiyle Mısır sultanı, Osmanlı sultanı II. Bayezit'ten yardım isteyince, Osmanlıların deniz ve filo işleriyle ilgisinin genişlemesi başladı. Her halde, bu dönemde Türk denizcilerinin hem Portekiz gemiciliği, hem İspanyolların Amerika seferleri üzerinde topladıkları bilgilerin önemi meydana çıktı. Bu bilgilerini, Osmanlıların Mısır'ı zaptı üzerine Osmanlı padişahına ve sadrazamına nasıl sunduklarını göreceğiz.

Ama Osmanlı devleti, Mısır'ı fetheden Selim'den sonra, Kanunî dönemi gelinceye kadar henüz büyük bir deniz gücü olmuş değil. Asıl gücü karalarda olduğu için, denize baş vurmadan, Akdenizin doğusundan güneyine kadar sarkabilecek durumda. Bayezit ve Selim zamanında

böyle. Selim'in Mısır'a doğru hareketi zamanında, bazı gemileri harekete geçirdiği Memlûk sultanı tarafından biliniyor. Ama, Mısır üzerine Osmanlı egemenliğinin kuruluşunu sağlayan kesin savaşlar Anadolu - Suriye - Filistin ve Süveyş kara çizgisi üzerinden yürümüştür.

Soru 9 Osmanlılar neden Safaviler ve Memlûklerle savaşıyorlar?

Osmanlıları Mısır'a indiren etkenin, Yakın doğuyu ve Doğu Akdenizi arkadan kuşatan Portekizlilerin ilerlemesi olduğu meydandadır. Fakat Osmanlıların yalnız Mısır'a değil, İran'a da yürümesi yine aynı sebepten.

Osmanlı imparatorluğunun ve emperyalizminin kuruluşunda, İran ve Mısır seferleri iki büyük dönüm noktasıdır. Daha sonra, bu imparatorluğun yaşadığı sürede Mısır, onun iki üç servet ve hazine pınarından biri olmuştur. İran ile savaşlar ise, uzun süre sürmüştür. Bu savaşlar sonucunda Osmanlılar, Mısır'da olanın tersine İranı tüm zaptedememişler, İran'ın gerisindeki dost Özbeklerle birleşememişler, Hint sınırına yanaşamamışlar, Orta Asya ve Çin ticaret yollarına hâkim olamamışlarsa da Doğu ve Güney-doğu Anadolu'yu, Basra körfezine kadar Irak'ı hükümleri altına almışlardır. Daha sonra, yani çökme ve bozulma döneminde Mısır'ın altını ile İran savaşlarının masrafları bu bozulmada önemli rol oynamışlardır.

Osmanlı tarihinde Mısır ile İran'ın bu kadar önemli bir rolü olduğunu düşünürsek aklımıza şöyle bir soru gelir, değil mi?

Bu üç devletin üçü de Avrupa devleti değil. Üçü de Müslüman devleti. Üçü de Avrupah «küffar»ın (yani Portekizlilerin) yarattığı tehlike karşısında. Peki, neden bunlar Müslüman Müslüman elele vermiyorlar, güçlerini bir-

leştirmiyorlar da birbirleriyle kıyasıya tokuşuyorlar?

Osmanlı imparatorluğunun asıl rengini alışımda olduğu gibi, Osmanlı sistemindeki din-devlet ilişkisinin de kesin bir biçim alışımda İran ve Mısır'la olan savaşların önemli bir rolü olduğu için de bu soruyu cevaplandırma-mız gerekiyor.

Osmanlı tarih yazarları ve ideologları İran'la olan savaşların meşruluğunu yorumlamanın yolunu kolay buldular. Bunu, Anadolu'da Kızılbaşlığa ve İran'da Şiiliğe karşı bir savaş şeklinde gösterdiler. O gün bugün biz de hâlâ İran'da Safavîlerle, Türkiye'de Osmanlıların kavgasını Şii Sünnî kavgası diye bellemişiz. Haydi diyelim ki İran'la olanı böyle bir din kavgası idi, çünkü gerçekten bu kavganın böyle bir yanı vardı. Fakat Mısır'la olan kavgaya ne denecek? Yazarlar ve ideologlar bunda böyle bir yan bulamadıklarından fazla bir din gürültüsü yapamadılar. Sadece, dolaylı olarak bazı din yanları soktular işin içine, ama hayli sonradan. Örneğin, Selim Suriye'de geçtiği yerlerde İslâm büyüklerinin türbelerine büyük saygı gösterir. Büyük tasavvuf filozofu (belki İslâm düşünürlerinin en büyüğü olan) Endülüslü Muhiddin-i Arabî'nin türbesini yaptırıyor. Tuhaf olan şey, Kızılbaşlığı ezen Selim'in bu işi yapması. Çünkü Muhiddin, daha sonra Osmanlı ulemasının rafızî (heretik) mi idi, değil mi idi? diye birbirlerine girdikleri bir adam. Anadolu'nun Celâleddin-i Rûmî'sinin ve Simavnalı Bedreddin'in fikir kaynağı olan adam! Ortodoks sünnîlikle ve ortodoks şiilikle ilgisi olmayan bir adam. Selim'in ona ilgisi doğru ise ve bu ilgiyi yattığı türbedeki ruh âleminde eğer hissetmişse, büyük sufînin, Selim gibi amansız bir despotun karşısında kemikleri titremiş olsa gerek.

Daha bunun gibi, yollarda Selim'in ulemaya gösterdiği saygı teması üzerine hikâyeler var. Tabî, en sonunda bir de Selim'in Mısır'da halife oluşu hikâyesi var. Bun-

lar hep sonradan uydurulmuş şeyler. Selim Mısır'da altın ile ve bir de deniz meseleleriyle meşguldü. Hicaz'la ilgisi de halifelik için değil, Kızıldeniz ticaret yolu dolayısıyla.

O halde, bu üç devletin üçünün de Müslüman devleti olmasına değil, ne tür devlet olduklarına bakmamız gerek. Bunların üçü de despotik devlet, savaş devleti. Bu devletlerin başındakiler, savaştan başka devlet yani güç tutmanın yolunu bilmiyorlar. Savaş, onlar için bir sık meselesi değil, organik bir zorunluluk, yani var olmalarının sebebi. Machiavelli'nin o zamanlar Avrupa hükümdarlarına tavsiye ettiği gibi, bu devletlerin hükümdarları her şeyin üstünde savaş başbuğudurlar. Bu savaş entrepreneurlerinin devleti savaşla kurulur, savaşla yürür, hazineleri savaşla dolar, savaş için harcanır; ölümleri de savaştan olur. Kurdukları bürokrasi örgütü, hattâ adalet örgütü bile temelde savaş yaratığıdır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da sivrilen monarklarda da öyle. Bu yüzden hem Doğuda, hem Batıda bu dönem hiç dinmeyen, korkunç ve çok defa içine din karıştırılan iç ve dış savaşlar dönemi olmuştur. Müslüman despotlarla Hristiyan despotlar kendi aralarında; zaman zaman da iki kamp arasında tokuşuyorlar. Papalar da bu kervana karışmış; üstelik iki kamp arasındaki savaş da durmadan körüklüyorlar.

Savaş ve din, Batıda olsun Doğuda olsun, birbirine sarmaş dolaş olmuş bu dönemde. Müslüman Osmanlıların Avrupa'ya en büyük tehlike olduğu bir zamanda Hristiyan Avrupa devletleri daha çok birbirleriyle veya kendi halklarıyla dövüşüyorlar. Müslümanlarda da öyle.

Osmanlı - İran çarpışmasında Sünnilik - Şiilik tartışmalarının daha çok ve daha açık olarak, sonradan değil kendi zamanında, sözünün edilmesi, Osmanlı ve Safavî devletlerinin kendi nitelikleriyle hemen hemen doğrudan ilgili yanlar bulunmasından ileri gelir. Doğu ve Orta-do-

ğu Anadolu'ya Osmanlı sistemi henüz iyice yerleşmiş de-
ğil. Buralarda kuvvetli bir Kızılbaşlık var. Zaten bu böl-
gelerde ister Hristiyanlık zamanında, ister Müslimanlık
zamanında olsun, çeşitli adlar altında ve Ortodoks dinle-
rin, (yani ya kilise veya devlet dinlerinin) rafızî (heretik)
saydığı inançlar ve eylemlere bağlı insanlar var (Bizans
döneminde bunlar «Yeni Paul'culuk» inancını taşıyan as-
lında Maniheî cemaatler). Hristiyan döneminde olsun,
İslâm döneminde olsun hepsinin müşterek yanı despot ki-
lisesine ve despot devletine boyun eğmek istememeleri.
Despot devletlerin zoru karşısında bunlar bir çeşit buka-
lemûn olurlar, dış renklerini değiştirerek içe dönerler;
güçlü düşmanlarını yanıltmaya, şaşırtmaya çalışırlar. Fa-
kat karşı tarafta kilisenin veya devletin emrinde «dol-
ma yutmayan» ilâhiyatçılar veya ulema var. Kilise veya
devlet bunları tazılar gibi kullanırlar, çünkü burunları
çok kuvvetli koku alır. Despotik devletin her şeye üstün
egemenliğini kabul etmek istemeyen bu içine kapanmış
cemaatleri örten rengi kaldırıp bu zavallıları kılıcın kar-
şısına çıkarırlar.

Ama onlar da inatçı mı inatçı. Direnici mi direnici.
Hiç bir devlet veya kilise rafızîliğin kökünü kazıyama-
mıştır. Bizde halk arasında «zındıklık» diye tanıtılan ra-
fızîliği, Bizanslılar Anadolu'nun bu dediğimiz bölgelerin-
den söküp atamadılar. Öldürdüler olmadı, sürdüler olma-
dı. Birçoğunu ta Balkanlara kadar sürdüler, yine de da-
ğılmadılar. Orada, ta Osmanlıların gelişine kadar Bogom-
illik adı altında yaşadılar. İslâmlığın gelişinden sonra da
böyle. Osmanlılar zamanında Anadolu'da bunlara «Kızıl-
baş» deniyor.

Bu, rafızîliğin halk arasında, özellikle köylüler ara-
sındaki görünüşü. Rafızîliğin bir de şehirlerde esnaf ara-
sında görünüşü var. Fikir ve inanç açısından daha yük-
sek bir seviyede. Bir de başkentlerde daha da yüksek sevi-

yede rafızî düşünürler çıkar. Osmanlılar bunların hiç birini yok edemediler. İleride fırsat düşerse göreceğiz; örneğin Kanunî zamamnda İstanbul'da rafıziler çıkıyor. Daha önce de çıkmıştı. Örneğin Fatih zamanında Edirne'de. Ama daha önce de var. Örneğin Simavnalı Bedreddin. Kilise ihtiyaçları ile devlet uleması bunların karşısında ifrit olurlar nedense. Bunları «kâfir» den beter sayarlar. Onun için öldürölmeleri de çok zalimce olur. Avrupa'da da, İslâmlarda da bunları kütükler üstünde yakmaya pek meraklıdırlar.

İşte, Selim biraz sonra anlatacağım amaçlarla İran üstüne yürürken bir Kızılbaş denizinin içinden geçip gidecek. O zamanın âdetlerinden biri olarak despot hükümdarlar birbirleriyle tokuşmadan önce bir çeşit mektuplaşırldı. Bu mektuplaşma kızıştıkça birbirlerine hakaret etmeye başlarlar. Önce biri: «Ben senden daha güçlüyüm, bana tâbi ol» diye tutturur. Sonra topallıklarından, şaşılıklarından tutun, birbirlerine korkaklık, kahpelik yüklemeye kadar götürürler sövüşmeyi. Karşı taraf «Peki, arkadaş barışalım» dese rezil olacak. Sonra bunun şartları da var: Evvelâ hazinesini teslim edecek. Sonra, topraklarının bir kısmını verecek. Sonra, haraca bağlanacak. Diğer şartlar varsa da bunların yanında önemsiz kalır.

Bilirsiniz, I. Bayezit ile Timur da böyle hiddetli-alaylı sövüşmeden sonra kapışmışlardı. (Yukarıda dediğimi yapanlar olmuş mu idi? Evet, öylesini de yapanlar olurdu, en çok despotik devlet olmayanlardan. Bunlar, karşısındaki gücünü anlayınca daha kurnaz olmaya bakarlar. Haracı da, cizyeyi de kabul ederler. Fakat çok defa tüccar devletleri olduklarından karşısındaki kılıç adamlarına çaktırmadan ticaret imtiyazları, tekelleri alırlar karşılığında. Mükemmel para kazanırlar, bundan haracı cizyeyi çıkardıktan başka kâr da edinirler. Osmanlı tarihindeki

bu açık gözlerin en meşhuru Raguza cumhuriyeti. Burası bugün Yugoslavya'da Dubrovnik şehridir).

Ama Osmanlı, İran ve Mısır devletleri bu tür devletlerden değil. Tek yapacakları şey, hazinelerine dayanıp, çarpışmak. Selim, genç Şii İsmail ve ihtiyar devşirme Kansu ile karşılaştığı zaman da böyle komik bir «diplomatik söğüşme» oldu âdet gereği. Selim, ikisine de yapmadık hakareti bırakmadı. Ama, diplomatik hakaret öyle rastgele, hiddete göre yapılan bir şey değil. Karşıdakine göre ve hesaplı kitaplı bir iştir. Örneğin, Selim'in Memlûk sultanına hakareti ile Şii şahına hakareti birbirinden farklı. Fakat ikisinin de anlamı şu: «Kozumuzu savaşla paylaşacağız. Hazırol, geliyorum.»

Soru 10 Bu üç devlet arasında ne gibi farklar vardı?

İran'daki Safavi şahlığını kuranlar, aslında ne İranlı ne de Şii. Hanedanın adı vaktiyle bir Sufi tarikatı kuran bir şeyhin adından geliyor. Ashnda bir Türkmen şeyhi. Birçok Türkmenler gibi Kızılbaş. Sufilik, kendi içine kapalı bir mistiklik olmaktan çıkıp eyleme geçti mi yani militan oldu mu rafizî olur; oradaki adiyle Kızılbaş olur. Bu militanlaşmış sufî şeyhleri tekeli, Zülkadirli, Afşarlı, Kaçarh, Varsaklı, Rumlu Türkmenlerin desteği ile Doğu Anadolu'da başlanan anti-despotik bir siyasal uğraş-yı, sonunda İran'da ve Doğu Anadolu ucunda, yine despotik bir devlet kurma işi haline getirdiler. Bunu yapan İsmail, Sufiliği ve Kızılbaşlığı bırakarak (yani Tasavvuf dini gibi despotizmi meşrulaştırmaya yaramayan bir inancı bırakarak) Şiiliğin «gizli imam» ın yer yüzünde onun vekili olduğu fikrini şahlığına daha elverişli buldu. O zamana kadar İran halkının çoğunluğu Şii değildi. İsmail

şiiği devlet dini yaptı, yani onu bir ortodoksluk dini haline getirdi.

Neden İsmail, Osmanlıların tuttuğu yoldan farklı bir yoldan despotizmini, yani şahlığını koruyor? Osmanlılar gibi savaş profesyoneli Gazi beyleri tasfiye ederek kul müessesesi yaratamadığından. Bu yüzden İran şahlığı siyasal güçte tam bir despotizm kuramadı; feodal güçlerin baskısı altında kaldı.

Fakat bu eksikliğin yerine, şiiğin «on iki imam» cı kolu ona bir «ruhanî egemenlik» gücü sağlıyor. Halbuki Osmanlı İslâm ortodoksluğunda padişahlara ruhanî güç tanınmış değil. Sünnî müslümanlık zaten böyle ruhanî bir güç hiç tammyor. Onu, hristiyanlığa özgü bir şey sayıyor. Fakat şiiğin Safavî anlayışında müçtehitler hükümdara böyle bir vasıf tanıyorlar, ama mutlak değil. İmam, gizlendiği yerden bir çıkacak olsa, şahın ona «pes» demesi şart.

Zeki şii uleması (yani müçtehitler) şahın karşısına böyle bir «öcü» koyarak hükümdar gücü ile ahiret gücü arasında böyle bir şii nikâhı kıydılar. Şahı tuttukça müçtehitlere büyük bir güç tanınmyor; fakat müçtehitleri tuttukça da şah ruhanî bir makam veriliyor. Ama böyle bir din-devlet anlaşmasında Şah bir yandan feodalleşmiş beylerin, öte yandan feodalleşmiş ruhanilerin arasında kalıyor. Demek ki Osmanlı padişahı kadar güçlü değil.

Safavî şahları, Osmanlılara yenildikten hayli sonra. büyük Abbâsî zamanında (1588 - 1629) aşiret beylerine ve rum derebeylerine karşı mutlak hükümdar haline geldiler ve Osmanlılarda kul sisteminin bozulmaya başladığı bir dönemde, Ermeni ve Gürcülerden devşirdikleri kullardan «Şahseven» adlı yeniçeri tarzı bir ordu örgütü kurdular. XVII. yüzyılda Osmanlıları yenebilmeleri bu

sayede olmuştur. Bir de İngilizlerden topçuluğu öğrenmekle. İleride buna değineceğim.

Mısır Sultanlığına gelince, bunun o zamanki durumu da Osmanlıların lehine olacak biçimde. İran şahlığı, Osmanlı padişahlığına kıyasla, nasıl genç ve ham ise Mısır'ın Memlûk sultanlığı Osmanlı padişahlığına kıyasla eskimiş ve bunamış bir dönemde (veya İbn-i Haldun kanununa göre devletlerin geçirdiği «taviz» lerin sonuncusuna gelmiş bir halde). Memlûk rejimi bir devşirmeler oligarşisi haline gelmiş. Temeli Memlûk feodalizmi veya derebeyliği olmuş. Sultanlık kapanın eline geçiyor, veya derebey kliklerinin hangisi üstün geliyorsa onun seçtiğine veriliyor. (Osmanlı padişahlığı da, eğer tarihte biraz daha erken gelseydi, İbn-i Haldun kanununa göre, bu aşamaya ulaşacaktı. Fakat dünya tarihinde artık ne feodallere, ne de derebeylere imkân kalmayan bir döneme yetişmeleri onları bu âkıbete düşmekten kurtardı. Osmanlı hanedanına karşı beylerden, kullardan, ruhânilerden ayaklanmaya kalkanların hiç biri başarıya ulaşamadı).

Selim zamanında Mısır'da sultan olan adam ihtiyar bir kul. Yerli ve yabancı tüccarlardan müthiş gelir sağlıyor. Halkı ağır vergilerle eziyor. Para taşıması usulü ile (ileride bu işi ayrı bir konuda tartışacağız) müthiş gelirler sağlıyor. Memlûkleri de hayli sıkıştırıyor. Böylece esaslı bir hazine sağlamış, ama imtihan günü gelince, Memlûklerin ihanetine uğruyor. Reâyası aleyhine dönüyor ve kendisini desteklemiyorlar. Kaybettiği muharebe meydanından yük yük hazinelerini kurtaramayıp çöllerde yok olup gidiyor.

Bu karşılaştırma bize neden Osmanlıların hem Safavîlere, hem Memlûklere üstün geldiğini açıklar. Ama daha başka teknolojik sebepler de var. Onunçün soruyu biraz daha genişleterek şu biçime sokalım:

Soru 11 Osmanlılar neden Müslüman komşularına üstündüler?

Bu soruya cevap vermekle daha sonra sorulacak iki soruyu da önceden hazırlamış olacağız. Bunların biri: Osmanlılar neden açık denizlerde savaş üstünlüğü sağlayamadılar? Diğeri: Neden XVI. yüzyıldan sonra, karalardaki savaş üstünlüklerini de kaybetmeye başladılar?

Osmanlıların, iki yandaki komşularına savaşça üstün çıkmalarının başlıca sebebi, Osmanlı devlet makinesinin üstün askerlik ve üstün savaş tekniği sağlayacak şekilde olması, ona yenilenlerin de bu açıdan tersine durumda olmaları. Yani Osmanlıların tımar sistemi ile kul ordusu sistemini birleştirip üstün süvari ve üstün ateşli silâhlı ordusu çıkarmaları; ötekilerin ise feodal veya feodalleşmeye doğru dönen bir sistemle güçlü savaş önderliğinden, disiplinli ordudan veya ateşli silâhlardan yoksun kuvvetlere dayanmaları.

Osmanlılarla Safavîlerin çatışmasının temelinde İrana yerleşmiş Şah despotizminin bazı ticaret ve hazine dertleri vardı. Osmanlılar, İran yolu ile olan Asya ipek ticaretinin Avrupa'ya geçeceği yolun üstünde güçlenip yayılmaya başlamışlardı. Bu, İran'da yeni kurulan Safavî devletinin tabii işine gelmiyor. Mısır'da olduğu gibi, İran'da da değerli maden darlığı var. Özellikle gümüş darlığı. Demek ki Avrupa'daki değerli maden darlığı, Orta Doğuya da genişlemeye başlamış. Dünyanın altını Hindistan'a akıyor ve oraya girdi mi bir daha da çıkmıyor. Batı Avrupalılar gelinceye kadar oraya. İran Avrupa'ya daha çok satıp karşılığında değerli maden şeklinde döviz kazanma zorunda. Bu yüzden İsmail, Osmanlılar ve Memlûkler aleyhine, yukarıda söylediğim gibi, Avrupalı Portekizlilerle uyuşmaya çalışıyor. Memlûklerin ve Osmanlı-

ların faydalandığı Venedik ticareti yerine, Portekiz ticareti ona daha elverişli.

Fakat Portekizlilerde iş yok. Venediklilere kıyasla kaptı-kaçtı ticareti ve vurguncu cinsinden bunlarinki. İran'la ticaret yapmak yerine, Basra körfezi ağzında İran'ı içeri tıkamışlar. Halbuki öte yanda Osmanlılar Doğu Anadolu'da zayıf. Bu yüzden İsmail, Anadolu Kızılbaşlığı arasında yoğun bir ihtilâlcî ayaklanma propagandasına girişmiş. Bir başarıya ulaşırsa, vaktiyle Timur'un yaptığı gibi, Osmanlıları gerisin geriye çevirecek, Balkanlara doğru itecek. Memlûklerin hükmü altında olan Halep ticaret yolunu eline geçirecek. Fakat karşısında kendisi kadar dinç, genç ve azıh biri var: I. Selim. O da İsmail'i ve taraftarlarını ezip gücünü çok önemli bir ticaret merkezi ve zamanın büyük şehirlerinden biri olan Tebriz'e genişletecek; Güneyde Basra körfezi yolunda Bağdat'ı ele geçirecek; hattâ belki karalardan Hindistan'a doğru kendine yolu açacak. Hindistan hazine kaynağı.

Memlûklerin ihtiyar sultanı ise, bu iki genç hükümdarın ikisinden de ürüyor. İkisi de onun Doğu-Batı transit ticaret yolu için tehlike. İşte, en basitleştirilmiş biçimi ile Osmanlı - İran - Memlûk üçlü çatışmasının temeli bu! İhtiyar Memlûk sultanı nedense ateşli silâhlara ve topçuluğa da düşman. Üstün süvari ordusu ile Osmanlıları ezeceğini sanıyor. İsmail'in ise ne topçuluğu var, ne de ateşli silâhlarla mücehhez kul ordusu. Bu iki noktadaki askerî ve teknik üstünlüğü sayesinde Selim ikisine de duman attırdı. Biri öldü, diğeri canını zor kurtardı. Bu iki zaferin ikisi de Osmanlı hazinesini hayli zenginleştirdi ve Osmanlıların Akdeniz ticaretine hâkim olma savaşına girmelelerinin yolunu açtı.

Soru 12 Neden Hristiyan komşularına üstündüler?

Osmanlı savaş gücü, doğusundaki iki Müslüman devlete karşı üstünlüğünü gösterirken, ikisi de yarı feodal durumda olan iki rejime karşı zafer kazanırken, Batıda da aynı şeyi az çok farklı biçimde gösteriyordu. Burada, doğu biçimi despotizm ile batı biçimi feodalizmin boy ölçüşmesi şeklinde oldu.

XV. yüzyılda Batı Avrupa feodalizmden uzaklaşıyor, Orta ve Doğu ve Kuzey-Dogu Avrupa (Balkanlar) daha da feodalleşiyor, daha doğrusu buralarda feodalizm yeniden canlanıyor, büyük köylü kitleleri daha da serfleştiriliyordu. Bunun nedenlerini araştırmaya girmeyelim burada. Osmanlıların üstün gücü, buralarda, ulaştığı hemen her yerde bu yöndeki feodalleşme ve serfleştirme gelişimlerini yıkmakla sonuçlanmıştır. Hiç bir feodal rejim, Doğu tipi despotik rejim karşısında direnememiştir.

Avrupa'ya doğru Osmanlı gelişmesini sağlayan önemli şartlardan biri bu olmuştur. Osmanlı devlet sistemi, içinden doğduğu toplumun insanlarını reâya yaparken, hükmü altına aldığı ülkelerin halk kitlelerini serflikten kurtarıyor, bunların başındaki feodal dinastileri tuzla buz ediyor. Bu feodal rejimlerin hemen hepsinde köylü ayaklanmaları var. Örneğin, en başta Macaristan. Burada 1512 de Dozsa adlı bir önderin idaresinde köylü isyanının bastırılması üzerine Macar köylüleri büsbütün serfleştirildi. Bu yüzden Osmanlıların gelişini köylü serfler bir kurtuluş gibi karşıladılar. Osmanlılara karşı gelen Macar beyleri imha edildiler. Daha önce, Balkanlarda Hırvatlar arasında da böyle olmuştu. Buraları, Osmanlılara bol bol devşirilecek kul sağlayan yerler! XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı vezirlerinin çoğunun Arnavut, Boşnak, Hırvat, Macar asıllı olduğunu hatırlayalım.

Osmanlıların feodalizme ve serfliğe karşı bir güç olarak gözükmesi, ta Almanya içine kadar kendini duyurmuştu. Oralarda da serfliğe karşı köylü isyanları oluyordu. Oralarda da feodalizme ve kiliseye karşı Osmanlılara kurtarıcı gözüyle bakanlar vardı. Hem katolik kilisesine, hem feodal prensleri tutan Lutherçiliğe karşı gelen Adam Neuser, bilfiil Osmanlı ajanlarıyla temas kurup Osmanlı padişahını oraları zapta teşvik etmiş. İki defa yakalamp hapsedildiği halde ve rafızîlikten ötürü kütükte yakılacakken kaçarak, Transilvanya (yani Erdel) üzerinden Osmanlılara sığınıp İstanbul'da Müslüman olmuş ve ölünceye kadar Müslüman kalmıştır.

Hıristiyan dünyasının daha güneyinde bile buna benzer durum bulunan yerler vardı. Örneğin Kıbrıs adası. Bilirsiniz, bu ada Osmanlılar tarafından zaptolunmadan önce Venediklilerin elinde idi. Onlardan önceki ash Fransız Lusignan dinastisi burada feodal bir idare kurmuştu. Venediklilerden sonra burası daha da feodalleştirildi, Kıbrıs Ortodoks Hıristiyan köylüleri tamamiyle serfleştirildi. Buranın halkı Ortodoks Hıristiyan olduğu halde, içinde hiç katolik nüfus olmayan bu adaya konan Latin Başpiskoposu bütün hıristiyanların en yüksek ruhanî makamı ilân edildi. Ortodoks piskoposları Lâtin kilisesine ve Papalık makamına sadakat yemini etme zorunluğu altına kondular. Eski Bizans imparatorluğundan Lâtinlerin eline geçen yerlerde de aynı durum yaratıldı ve bu alanlar daha da feodalleştirildiler.

Osmanlılar buraları (Mora, Sakız, Kıbrıs) aldıkları zaman halk direnme göstermedi. Osmanlılar bunların tepesine oturan feodal ve kilise güçlerini yıkarak, köylüleri feodal bağlardan serbestleştirdiler, halkı kendi dinlerinin kilisesinin idaresine bıraktılar, serfliği kaldırarak Osmanlı tımar sistemini uyguladılar. Her yerde feodalizmin yerini Osmanlı tımar sistemi aldı. Nereelerde ortaçağ feodalizmini

yıkılmamışsa ve nerede daha sömürücü şekli ile canlanma göstermişse, halk kitlelerinin hoşnutsuzluğunun yarattığı hava boşluğu Osmanlıları oraya çekmiştir. Osmanlı padişahlık sistemi, ister Doğudaki yarı feodal veya feodalleşme halindeki yerlerde, ister Batıda eskiden beri feodal ve daha da koyulaşmaya başlamış feodalizm bulunan yerlerde feodalizm ile nerede karşı karşıya gelmişse orada feodal sisteme karşı üstünlüğünü göstermiştir. Osmanlı imparatorluğunun yarım yüzyıldan az bir kısa süre içinde hızla genişlemiş olması bu karşılaşmanın sağladığı imkân yüzünden olmuş; fakat bunun zararı Osmanlıların az çok dil ve kültür birliği bulunan bir ulusal üsse dayanmadan veya o temeli yaratmadan dışarıya yayılması olmuştur. Bu nokta üzerinde daha sonra biraz daha konuşsak iyi olacak.

Bu noktaya az sonra, Batı Avrupa'da aynı sıralarda kurulan yeni devletlerle (özellikle İngiltere ve Fransa gibi ulusal monarşilerle) karşılaştırma yaparken de tekrar dönelim. Buna dönmeden önce doğu sistemi ile feodal sistemin karşılaşmasının başka ve yine Osmanlılar lehine olan diğer bir yanına daha işaret etmek gerekiyor ki bu da askerlik ve savaş tekniği yanıdır.

Soru 13 Avrupa feodalizmi ile Doğu despotizmi karşılaşınca ne oluyor?

Osmanlıların timarlı gücü ile yeniçeri gücü karşısında Orta Avrupa feodalizmi duramamıştır, dedik. Osmanlıların Balkanlardan Orta Avrupa'ya doğru gidişlerinde karşılaştıkları savaş gücü o zamanın bu bölgelerde hâlâ tasfiyeye uğramamış olan feodal şövalye ordusu idi. Bu ordu, çok ağır zırhlı süvariye dayanır. Avrupa feodal mobilitesinin savaş stratejisi ve taktiği düşmana ağır çarp-

mak, onun çarpmasından zararlanmamak prensibine dayanır. Osmanlılarınki ise bunun tersi: Esas güç, hafif zırhlı sipahi ordusu. Üstün bir disipline dayanıyor. Bir mobilite ordusu değil. Savaşmanın arkasında bir toprağa yerleşmek isteği var, mükâfat olarak. Avrupa mobilitesi gibi yerine oturmuş, karnı tok, statüko ordusu değil. Savaş ruhu, şatafat, gösteriş ve merâtime değil, her zayıfatı göze alarak düşmana hızla saldırmaya dayanıyor.

Bu iş için Osmanlı süvari ordusunun en kuvvetli desteği at. Orta Avrupa'nın demir zırh yüklü atları, Anadolu atlarının hızı ve manevra kabiliyeti karşısında perişan oluyor. Osmanlı atları hafif, dayanıklı ve hızlı. Böyle bir ordu karşısında Avrupa feodal orduları perişan oldular. Yaya asker bakımından ise durumları daha da kötü. Osmanlıların «kul» askerleri karşısında Avrupa feodallerinin savaşa sürmeye çalıştığı serf kitlelerin köylüleri savaşmadılar, savaşmaya lüzum görmediler; bir çok hallerde kaçarak Osmanlılara sığındılar.

Osmanlılarla en çok direnişli savaşan Almanların tek sığınağı, Osmanlı sipahisinin ve atının para etmiyeceği kalelerle çevrili bastionlardı. Osmanlılar ilerledikçe ve bunlar meydan muharebelerinde perişan oldukça, meydana karşılaşmayı bırakıp kuvvetli kalelere sığınmaya, düşmanı orada beklemeye başladılar. Bu yüzden Osmanlı padişahları Avrupa hükümdarları ile bir söğüşmeden sonra karşılaşmıyorlar. Örneğin Kanunî Süleyman ve sadrazamı İbrahim Paşa kaç kere mukaddes Alman imparatoru ve Habsburg Arşidükü ile karşılaşmaktan zevk alacaklarını hakaretten ziyade müstehzi bir dil ile bildirmişlerse de bu zevki elde edemediler. Karşılarında sadece kalelerle çevrili şehirler buldular.

Bunun karşısında Osmanlılar iki usul geliştirmeye ve kullanmaya başladılar: Muhasara ve ağır top ateşi. Fakat bunlar, aşağıda söyleyeceğim nedenlerle, meydan

muharebeleri kadar çabuk ve kesin sonuçlu olmadı ve Osmanlı ilerleyişini ağırlaştırmaya başladı.

Bildiğiniz gibi, ağır topu ilk kullanan Fatih oldu. (Osmanlıların ateşli silâhları ne zaman kullanmaya başladıkları kesin olarak henüz belli değil. Aprupalı yazarlar, genel olarak, ateşli silâhların ve topun kullanılmasının ilk önce Avrupa'da başladığını yazarlar. Onlara göre, bunu ilkönce Endülü's'te Araplar, 1330 sıralarında Avrupalılardan öğrenmişler. Onlardan, Kuzey Afrika yolu ile Memlûklere geçmiş. Oradan da Anadolu'ya ve Osmanlılara gelmiş. 1350 sıralarında Memlûkler, 1364 sıralarında Osmanlılar top kullanmışlar. 1387 sıralarında Osmanlılar Karaman beylerine karşı, 1389 da Kosova'da ateşli silâhlar kullanmışlar. İstanbul'un fethi sıralarında belli ki Osmanlılar top dökümüne çok önem vermişler, zamanın en ileri ustalarını kullanmışlar. Örneğin Macar asıllı Urban. İtalyanların hizmetinde çalışan bu usta Fatih'in hizmetine girerek o zamanın en büyük topunu yaptı).

Topçulukta bakır ve küherçile önemli. Bu yüzden Avrupa'da da bakır önemli bir madde ve Avrupa'da kapitalizmin gelişmesinde bakır üretimi ve bakır ticareti önemli bir rol oynadı (örneğin, o zamanın Avrupa'da en büyük kapitalisti olan Fugger ailesi, en büyük bakır ticareti yapan müessese). Akdeniz havzasının Orta ve Batı bölgeleri bakır ihtiyacı için Orta Avrupa'ya muhtaç. Fakat bakır ve küherçile Anadolu'da bol. Bu yüzden, Osmanlılar topçuluk bakımından elverişli durumda bulunuyorlardı.

Osmanlılar ağır ve büyük topçuluğa önem verdiler. Örneğin İstanbul fethinde kullanılan top. Tarihte büyüklüğü ile meşhur. Ama, denildiğine göre, İstanbul'un alınmasında oynadığı rol, yıkıcı gücünden ziyade yaptığı gü-rültü ve yarattığı korku olmuş. İlk kullanıldığı gün o kadar dehşet yaratmış ki surların gerisinde gebe kadınlar

sarsıntı ve gürültüsünden çocuk düşürmüşler. Fakat bu gürültüsüne rağmen, top daha ilk günden işlemez hale gelmiş ve bir daha da kullanılmamış. Belli ki asıl işi daha küçük toplar yapmış.

Bu ağır topçuluğun zorunluluklarını Osmanlılar başka bir ustalıkla gidermeye çalıştılar. Kale ve muhasara toplarının ağırlığı yüzünden bunları savaş yerine uzaklardan taşımaktansa, savaş yerine yakın yerlerde top dökmeye başladılar. Bütün malzeme ve âletler uzaklardan buralara taşınıyor demek. Hattâ deniz aşırı yerlere kadar! Örneğin, Fatih Rodos muhasarasında kullandığı topları, orada yerinde döktürmüş.

Osmanlılar yirmi tona yakın ağırlıkta toplar dökmüşler; (bugün Londra kalesinde 18 tonluk, Lizbon'da 20 tonluk Osmanlı topları var). Osmanlılar topçulukta komşu ve düşmanları olan Doğu devletlerine de üstündüler. Örneğin, İran. Daha ötede Hindistan'a XVI. yüzyılda topçuluğu, yukarıda söylediğim gibi, Osmanlılar getirmiştir.

Osmanlıların, Avrupalıların kuvvetli kaleleri karşısında geliştirdikleri ağır muhasara topçuluğu bazı olumsuz sonuçlar yarattı. Bir defa, çok uzun süre muhasara olmuyor. Çünkü Osmanlı ordusu ve atları Avrupa'nın uzun kışına alışık değiller. Onunçün muhasara savaşları en çok yaz aylarında yapılabiliyor ve kısa süre içinde sonuç vermesi kesin gerekli (bu yüzden hayli vezirin kellesi gitti). Meşhur «Sefer-i hümayun» hazırlıkları ilkbaharda başlar, bunu haber alan devletleri helecana verir, kalelerinde hazırlıklara başlarlar; bir yaz boyu dayanacak kadar gerekli silâh ve yiyeceği hazırlamaya koyulurlardı.

Bu alışkanlık yüzünden Osmanlılar süratli ve manevra kabiliyeti yüksek küçük ve hafif sahra topçuluğunu ihmal ettiler. Bunda, belki yenici ordusunun tüfekli bir ordu oluşuna güvenmişlerdi, Gerçekten, bu bakımdan Osmanlı askerlerinin hem diğer müslüman (İran ve Mısır),

hem Avrupa askerlerine üstün olduğu muhakkak. Osmanlıların hem İran'a, hem Mısır'a galip gelmeleri ateş gücünün üstünlüğünden. Kanunî Süleyman'ın, sipahileri ihmal edip ateşli silâhla mücehhez yeniçerilere önem vermesi de bununla ilgili olsa gerek. Bunun diğer bir yanı da, sipahi beyleri yerine devşirme unsurunun devlet siyasetinde ve stratejisinde önemli bir yer almaya başlamasıdır. Bu noktaya, ileride yine değineceğim.

Osmanlıların ağır muhasara topları XVII. yüzyıl ortalarından biraz sonraya kadar çok yerde gürledi. Almanlar (yani Osmanlıların Nemçe dediği Avusturyalılar) bunun çaresini hızlı sahra topçuluğuna önem vermekte buldular. 1664 te Osmanlı ordusunu ağır bir yenilgiye uğratan Nemçe generali Montecuculi (ki Osmanlıların savaş usullerini en iyi anlayan adamdır) Osmanlı yenilgisini bununla yorumlar. Ona göre, Osmanlı topları gü-rültü ve korku yaratıyor, ağır tahribat ta yapıyor. Fakat pratik değil. Hareket ettirilmeleri, doldurulmaları çok zaman alıyor. Fazla barut harcıyor; çok defa tekerlek ve beşiklerini çatlatıyorlar veya paralıyorlar. Bunları yeniden ateşe hazır hale getirmek çok zaman alıyor. (Osmanlılar bu gibi topların mahzurunu ve Avrupa sahra toplarının üstünlüğünü 1768 Rus harbinde, yani Ruslar da hafif sahra topçuluğunu öğrenip kullandıkları zaman anlıyorlar. Ancak ondan sonra, yeni bir topçuluk dönemi başlıyor). XVII. yüzyıl ortalarında Avrupa hükümdarları, özellikle İngilizler, Portekizliler ve Fransızlar, topçuluğu ilerletiyorlar. Fakat asıl topçulukta ilerleyen İngilizler. Bunlar, Katolik memleketlere top ve usta vermiyorlar.

Fakat XVI. yüzyılda karalarda Osmanlı gücü ateşli silâhlar açısından üstün bir durumda. Şimdi bir de denizlere bakalım.

Soru 14 Osmanlılar denizlerde ne dereceye kadar başarı kazandılar?

Anlattığımız Akdeniz ve dışındaki olaylar, Osmanlıları yeni deniz keşiflerinden de haberdar olmaya zorlamıştır tabii. Bunun öncüleri Türk denizcileri. Pîri Reis Kristof Kolomb'un 1489 yılına ait (sonradan kaybolmuş) haritasının bir kopyasını elde etmiş. Bu haritada Avrupa ve Afrika sahillerinin ve civar adaların, mükemmel surette, resmedilmiş olması, Pîri Reisin en yeni Portekiz haritalarını ve keşifleri dikkatle takip etmiş olduğunu gösterir.

Sonradan Süveyş filosu kumandanlığına tayin edilen Pîri Reis, 1551 de Maskat'ı zapteden adamdır. Bir müddet sonra Hürmüz kalesini de muhasara etmiş, fakat iddiaya göre, Portekizlilerden rüşvet alarak muhasarayı kaldırmış. Kuvvetli bir Portekiz donanmasının Basra'ya yaklaşması üzerine üç gemi ile kaçarak ancak iki gemi ile Mısır'a kadar gelmiş. Bu yüzden 1554 te idam edildi. Adamın gemi ve deniz işlerinden anlamayan kişilerin kurbanı olduğu belli. Çünkü Pîri Reisin Portekiz filosu karşısında çekilmesinin nedeni var, biraz sonra anlatacağım. (Pîri Reisin elinde Kuzey Atlantik'e ait 1528 tarihli bir harita daha olduğu gibi, 1521 de yazdığı «Kitab-ı Bahriye» adlı kitabında, 1492 de Almanya'da yapılmış bir kürreyi de gördüğü anlaşılıyor.)

Diğer bir Türk denizcisi Seydi Ali Reis. Akdenizde tecrübe kazanmış bir denizci. Pîri Reisin Basra'da bıraktığı gemileri almaya gitmiş. Yolda Portekiz filosu ile karşılaşarak harbe tutuşmuş. Portekiz gemilerinin üstünlüğü ve hava şartları yüzünden Pîri Reisin kaçındığı âkıbete uğrayıp Gücerat'ta karaya çıkıyor (tâ oralardan İstanbul'a kadar gelişinin macerasım «Mer'at-ül-Memalik» kitabında anlatıyor).

Seydi Ali Reis de «Muhit» adında bir kitap yazdı. Buradaki bilgilerin bir kısmını, Magellan ile birlikte do-laşıp sonradan Osmanlı hizmetine giren bir Portekizli ge-miciden öğrendiğini söylüyor. Bu adamın, meşhur gemici Pigafetta olduğunu tahmin edenler var. Belli ki Akdeniz-de Türk gemicileri, son ilerlemeleri takip etmekte boş durmamışlar.

Öyle gözüküyor ki Mısır'ın fethinden sonra, Kahi-re'de hükümet çevrelerinde denizcilik ve ticaret yolları konularında epey bir faaliyet var. Örneğin, Pîri Reis Mı-sır'a gelerek haritasını Selim'e sunuyor. Diğer bir deniz-ci, Selman Reis, 1524 te Mısır'a gelen sadrazam İbrahim Paşa ile görüşüyor. Verdiği raporda Portekiz ticaretinin niteliğini anlatıyor. Portekizlilerin, yeni ticaret yolu üze-rine kurmak istedikleri tekeli kırmak için neler yapmak gerektiği konusunda fikirlerini bildiriyor. Osmanlı eline giren topraklardan geçen kara yolları ile Karadeniz - Ak-deniz ticaret yolunun da önemini kaybedeceği korkusu, Osmanlıları Doğu ve Kuzey-Doğu, Güney-Doğu ve Batı Akdeniz yönlerinde genişlemeye zorlayacaktı.

Çok eskiden beri Doğuda ve Batıda bulunan bir fikir, yani Süveyş kanalını açmak fikri bile Osmanlılarca bili-niyor. Örneğin, I. Selim, Portekizlileri karşılamak üzere Hindistan'ı fethetmek fikrini tartışırken İstanbul muha-fızı (sonra sadrazam) olan Pîrî Paşa bu işi karadan yap-manın zorluklarını ileri sürmüştü. Onun üzerine Selim, Sü-veyş'te kanal açtırarak deniz yolu ile filo kullanarak bu-nu yapmak imkânını düşündüğünü söylemiş.

Burada da, karalardaki muhasara topçuluğu konu-sunda olduğu gibi, denizde zamanın teknolojik imkânları ve gemicilikte Osmanlıların tuttuğu deniz mühendisliği geleneğinin rolü meselesiyle karşılaşıyoruz. Akdenizde hem Osmanlıların, hem Venediklilerin, hem İspanyolların gemiciliğine karşı Portekizlilerin üstünlüğü nereden ileri geliyordu?

XV. yüzyılda ve XVI. yüzyıl başında Portekizlilerin İspanyollara, İtalyanlara ve Osmanlılara deniz savaşçılığı teknolojisindeki üstünlüğü şunlardan ileri geliyordu: (1) Pusulanın kullanılması. Açık denizlerde gemicilerin yerlerini ve yönlerini tayin edebilmeleri. (2) Küreklerde kullanılan insan unsuru tedarikinin gittikçe zorlaşmasına karşılık yelkene önem verilmesi (esir alarak kürekte kullanma ihtiyacının korsanlıkta büyük bir rolü vardı. «Kürek mahkûmu olma» deyiimi o zamanlardan kalma). (3) Gemi yapma mühendisliğinde yeni ilerlemeler.

Soru 15 : Batı Avrupa'nın deniz üstünlüğü neden ileri geliyordu?

Bu sonuncu nokta üzerinde biraz duralım. Çünkü deniz savaşlarının tekniğinde Akdeniz kıyılarının devletleriyle Portekizlileri ayıran asıl bu noktadır.

XV. yüzyıl ortalarından sonra, Atlantik kıyılarında-ki ülkelerin gemi yapımı tekniği, Akdenizin geleneksel usullerinden ayrılmaya başlamıştı. XVII. yüzyıla kadar Akdenizde savaş filolarının belkemiği «kadirga» olmuştur. Venediklilerin, Cenevizlilerin, Malta şövalyelerinin ve Osmanlıların gemileri esas itibariyle kadirga. Bunun itici aracı kürektir. Yelkenli gemiler en çok ticaret gemileri. Bunlar Akdenizde bile daha çok kıyı kıyı pusulasız gidiyorlar. İnsan gücüyle denizlerde dolaşan Akdeniz kadirgaları açık denizlere dayanıklı değil. Fakat Atlantik ülkeleri yelkenliyi savaş gemisi yapmağa muvaffak oldular ve kadirgalardaki küreğin yerini yelkene, savaş erinin yerini topa verdiler. 1550 den sonra bu çeşit «Kalyon» denen gemi önem kazanyor. Bunlar silâh bakımından kuvvetli, manevra kabiliyeti bakımından kadirgalara çok üstün.

Kalyon tipini ilk başlatanlar İspanyollar olduğu halde ona fazla önem vermediler. Kalyonculuğu Atlantik'te asıl geliştiren Portekizliler oldu (daha sonra Hollandalılar ve İngilizler). İspanyol donanmacılığı kadirga geleneğinden ayrılamamıştır. Venedikliler de kalyonculukta geri kaldılar. Osmanlılar da bu Akdeniz geleneğine bağlı kaldılar. Zannıma göre bunun başlıca nedeni Portekiz kalyonlarının açık denizlerde savaşa elverişli olmasına karşılık, Akdeniz büyük kadirgalarının Akdeniz ve Kızıldeniz gibi denizlerde savaşa daha elverişli olması.

Osmanlılar da gemilerinde hem yelken, hem top kullanmakla beraber bunları Portekizlilerinkinden farklı bir yolda kullanıyorlar. Çünkü asıl savaş güçleri insan gücüne dayanıyor. Filolarında daima fazla sayıda asker var. Bundan ötürü Portekizlilerce eski usul sayılan rampa ve bordalama gerekli. Filonun belkemiği olan büyük kadirgalar, Portekizlilerin küçük, hızlı ve manevra kabiliyeti olan ve uzaktan top ateşi yapan kalyonlarını kıstırıp bordalamaya getirdi mi sonucu boğaz boğaza savaş tayin ediyor, ve çok defa Osmanlılar üstün çıkıyor.

Portekizlilerin usulü bu değil. Daha süratli yelkenli kalyonlarla uzaktan top ateşi ve kadirgaları batırma. Hele bunları açık denizlerin fırtınaları ve dalgaları içinde yakaladılar mı kurtuluş yok. Sonra, Osmanlıların büyük ve ağır top merakı yüzünden gemilerindeki toplar açık dalgalı deniz savaşlarında fazla yararlı değil. (Portekizlilerle yapılan bir deniz savaşında çok büyük ve ağır bir top o kadar şiddetli bir geri tepme yapmış ki üstünde bulunduğu gemiyi yerinden fırlatmış. Düşman safındaki Portekizliler geminin dibini görebilmişler).

İşte, Osmanlı denizcilerinin Portekiz filolariyle açık denizde karşılaşmaktan kaçınmaları, Portekizlilerin ise Kızıldeniz gibi bir denizde Osmanlı filolarından korkup dışarı kaçmaları bundan. Zavallı Piri Reis'in başına gelen

felâket de galiba bundan. Çünkü filosunun belkemiği kadirgalar dı ve Portekizlilerin karşısında duramazdı. Bunları bırakıp elindeki kalyonlarla Kızıldenize dar attı kendini. Bu yüzden iftiralara uğrayıp idam edildi. Onun yerine Basra körfezine donanmayı çıkarıp kurtarmaya gönderilen Seydi Ali Reis, gözü daha pek olduğundan körfezden dışarı çıktı. Fakat fırtınalar içinde filosu mahvoldu. Kendisi de Hint kıyılarına zor çıkabildi. Açık gözlüğü yüzünden oradan İstanbul'a kadar geçtiği yerler hakkında bir nevi istihbarat niteliği taşıyan kitabını padişaha sunmakla kellesini kurtardı. Eğer Hindistan'la ciddi şekilde ilgilenen Selim zamanında olsaydı, getirdiği bilgiler sayesinde daha büyük nimetlere uğrayabilirdi. Fakat o geldiği zaman Selim ölmüştü. Yerinde oğlu Kanunî Süleyman bulunuyordu.

Süleyman zamanında Hadım Süleyman Paşa kumandasında gönderilen bir filo 1538 de Hindistan'da Diu adasına kadar gidebildi ve orayı muhasara altına aldı. Fakat Portekiz donanmasına karşı savaşamayarak geri çekildi. Buna karşılık, Portekizliler 1541 de Musavva'ya kadar gelerek Süveyş'e doru ilerlemek istiyorlarsa da geri dönmeye mecbur oluyorlar. (Osmanlılar ancak XVIII. yüzyılda Portekiz, Hollanda ve İngiliz çeşidi gemiler kullanmaya başladılar. Bunu yapan da Cezayirli Hasan Paşa. Çünkü Cezayirli, Osmanlıların Akdeniz sahnesinden çekilmesinden sonraki dönemde İngilizlerden ve Hollandalılardan —bunlar İspanyollara düşman olduklarından— gemicilikte hayli yenilik öğrenmişlerdi. Ama Cezayirli Hasan Paşanın yenilikleri, Osmanlı donanmasının başına geçtiği zaman eskimiş olsa gerek ki Rus donanmasının karşısında Çeşme limanında mahvedildi).

Akdeniz gemi inşaatçılığının, Atlantik gemi inşaatçılığının gerisinde kalması yüzünden, bugünün İtalyan tarihçisi Cipolla hristiyanlarla Osmanlıların Akdenizdeki

savaşlariyle alay eder; örneğin hristiyanlık dünyasının kazandığı Lepant zaferi çok sevinç yarattığı halde hiç bir işe yaramayan bir zafer oldu, der. Osmanlılar bu yenilginin arkasından kısa süre içinde yeniden modası geçmiş bir filo daha yaptılar, yine de değişmiş bir şey olmadı, der. «Modası geçmiş savaşlar ve modası geçmiş zaferler» diyor bu Akdeniz savaşları için.

Soru 16 Portekizlilerin ticareti neden Akdeniz ekonomisini yıkamadı?

Fakat, açık denizlerdeki Portekiz üstünlüğü de modası çabuk geçen bir üstünlük oldu. Çünkü Portekizlilerin de, başlattıkları işi yürütmelerini engelleyen kusurları vardı.

Bir defa, çeşitli yerlere dağılmış üslerin yardımı ile açık denizlerde üstünlük sayesinde ticaret yolunun tekelini elde tutma çabası kesin başarıya ulaşamadı. Karalara yakın yerlerde ve Kızıldenizde Osmanlı deniz gücünü (Albuquerque'in deyimi ile «Rumları») yok edemediler. Umdukları üslere hâkim olamadılar. Aden'i alamadılar; tersine burası 1551 de Osmanlıların eline geçti. Halbuki burası bu ticaret yolunun en önemli bir kilit noktası olacaktı. Sokotora adasındaki üsleri, Kızıldenizi abluka altına alacak yeterlikte değildi. Basra körfezinin ağzındaki Hürmüz'e de hâkim olamadılar; gemilerin Basra körfezine girip çıkmasını önleyemediler. Osmanlılar 1552 de Maskat'ı aldılar. Portekizlilerin başarıları bu iki noktada kol gezip yakaladıklarını soymaktan öteye geçemedi. Osmanlılar, Portekizlilerin ticaret yolu üstüne karalardan açılan kapıları, pencereleri sımsıkı kapattılar. 1560 - 63 arasında Osmanlı savaş gemileri Hint denizinde Portekiz Baharat yolunu keserek bu ticareti, kısmen de olsa, Kızıl-

denize çevirmeye muvaffak oldular. Arabistan güney sularında Portekizlilerle savaş 30 yıldan fazla sürdü. Osmanlılar, daha sonra, Portekizlilere karşı yardım isteyen (bugünkü Endonezya'da bulunan) Açe'nin sultanına 1568 - 69 da filo ve top gönderecek hale geldiler. 1550-70 arasında Akdenizin Baharat ticaretinin yeniden canlandığı tahmin ediliyor. (1570 te yalnız Kızıldeniz yolu ile 1500 veya 2000 ton baharat gelmiş). 1563 te Portekizliler, Osmanlı devleti ile sulh müzakeresine yanaşıyorlar. Bu müzakerelerde baharatı yani Hint malların Kızıldenize taşıma imtiyazının kendilerine bırakılmasını sağlamaya çalışıyorlar, ama Osmanlılar (daha sonra Batı ticaretine kapitülasyonlarla gösterdikleri müsaadeci tutumun zıddına) bunu kabul etmiyorlar.

Fakat Portekiz ticaret yolu tekelinin fazla süremeyişine sebep olan daha önemli başka üç kusur daha vardı. Birincisi, Portekizlilerin Venedikliler ve Araplar gibi baharattan anlamamaları. Bunlar uzun dönemler boyunca baharat ustası olmuşlar. En iyi cinslerini, nerelerin en iyi ürün verdiğini, bunları en iyi ne biçimde taşımak gerektiğini biliyorlar. Portekizliler önlerine gelen ucuz ve kalitesi düşük baharatı alıyorlar. Bunları torbalar içinde taşıyorlar. Aylarca denizlerde fırtına ve yağmurlardan bu torbalar rezil oluyor. Getirdikleri baharatın kokusu, lezzeti kalmıyor. Ucuz, fakat değersiz, kalitesiz baharat ticareti Avrupa'da fazla tutunamıyor. Buna bir de Venediklilerin Avrupa'da Portekiz baharatı aleyhine yaptıkları propagandalarının etkisini de katmalı.

İkinci sebep daha da kötü. Venediklilerin baharat ticaretinden farklı olarak, Portekizlilerin ticareti tek yanlı bir ticaret. Yani mal getiriyorlar, ama götürülecek malları yok. Bu yüzden ticaret ödemeleri dengesini değerli maden vermekle kapatabiliyorlar. Halbuki Venediklilerin Kahire'de, Halep'te satılacak malları var. Arap tüc-

carları da Hindistan'da piyasası olan mallar götürüyorlar. Irak'tan at, Anadolu'dan bakır, çeşitli yerlerden silâh, hafif yünlü, inci, kahve gibi.

Bu güçlükler yetmiyormuş gibi, 1581'de Portekiz krallığı, İspanya'nın Habsburg hükümdarlığına geçiyor ve II. Philip Portekiz'i ilhak ediyor. İspanya'nın İngilizler ve Hollandalılarla savaşı da Portekiz ticaretini mahvediyor. 60 yıl sonra, Portekiz tekrar bağımsız olduğu zaman, eski baharat ticareti tüm Hollandalıların ve İngilizlerin eline geçmiş bulunuyordu.

Bundan iki sonuç çıkar: Eskiden sanıldığı gibi, Portekiz'in baharat ticareti Akdeniz baharat ticaretini yok edememiştir. Buna karşılık, bu ticaret Hollanda ve İngilizlerin eline geçtiği zamandır ki Akdeniz ticaretine asıl darbe indirilmiş bulunuyor. Çünkü şimdi bunlar, ta Osmanlı ülkelerine kadar baharat getirip İskenderiye veya Halep'teki fiyatlardan daha ucuza Şark baharat malları satıyorlar. Bu, hem Osmanlı, hem Mısır transit gelirleri üzerine de bir darbe oluyor.

Demek ki Portekiz ticareti, yüzyıldan az bir süre içinde sabun köpüğü gibi söndü. Ama, arkasından Akdeniz ticaretine asıl darbe olan olayı da getirdi: Amerika kıtasının bulunuşunun Avrupa'ya getirdiği en büyük devrimci etkeni, Akdeniz ekonomisinin içine, dolaylı yoldan sokmuş oldu. Bu, Akdenize giren İngiliz, Hollanda, Fransız ticareti ve bu ticaretin, Osmanlı ekonomisi açısından, yarattığı ticaret dengesizliği, ödeme açığı, ve değeri düşük veya kalp para istilâsı karşısında Osmanlı maliyesini yıkmaya olaydır.

Soru 17 : Osmanlı ekonomik yükseliş döneminin özellikleri nelerdi?

Buraya kadar söylediklerimiz, asıl bu son söylediği-

miz noktaya gelmek içindi. Çünkü Osmanlı ekonomik tarihinin asıl büyük dönüm noktası bu olayla başlar. Bu olayın sonuçları, ta XIX. yüzyıl başına kadar süren Osmanlı devletinin çöküşünü de tanımamıza yardım edecektir.

Fakat bu esas konuya gelmeden önce, yani XVI. yüzyıl sonlarına doğru Batı Avrupa ticareti ve ekonomisi ile karşılaşan, daha önce Orta Avrupa ve Yakın Doğu feodalizmlerine üstün çıkan Osmanlıların Batı Avrupa'da gelişmeye başlayan kapitalizm karşısındaki durumlarının ne olduğunu seyretmeye başlamadan, XVI. yüzyıldaki durumuna topluca bir bakalım.

1300 başlarından 1500 başlarına kadar orta büyüklük ve güçte bir sultanlık olan Osmanlı devletini, 1500 lerde başlayan ve anlatmış olduğumuz olaylar dizisi çeyrek yüzyıl içinde, büyük bir imparatorluk haline getirdi. Bu imparatorluğun en yüksek zirvesine Kanunî Süleyman döneminde varıldı. Bu, 1520 - 1566 yılları arasına rastlar. Bir de bu dönemin 30 yıla yaklaşan bir sonrası var. Yani II. Selim'den III. Murat'ın öldüğü 1595 yılına kadarlık süre.

Demek ki 75 yıllık bir süre Osmanlı devletinin en yüksek düzeyidir. 1600 den sonra bu düzeyden iniş kesin olarak başlar, yani Osmanlı devleti, ömrünün 400 üncü yılına girerken oluyor bu iniş.

Bu yükseklik döneminin bazı özelliklerini tanımak, iniş döneminin nedenlerinin arkasında yatan şartları da anlamamıza yardım edecektir. Bu imparatorluğun nasıl bir nitelik kazandığını, imparatorluk düzeninin çelişkilerini açığa vuran nedenlerin nasıl bu niteliklerde bulunduğu böylece daha iyi kavrayabileceğiz.

Her politik-ekonomi türü, başlangıcında üstüne kurulu olduğu eğilimlere uygun şartlar bulduğu zaman kendi çevresinde, bu eğilimler yönünde gelişir, büyür, yayılır

Fakat bunun bir sınırı var. Oraya geldi mi duralar. Her sistemin içinde daima yatan kendine zıt eğilimler yaşar, durur. Tazelik çağlarında bunları bastırır, ama olgunlaşma dönemine geldiği zaman, bu zıtlıkların tepmeleri daha çok duyulur.

Her şeyden önce, her politik sistemde güç farklılıklarına, insanları üste çıkmış bir gücün lehine bölmelere ayırmaya karşı gelen ve her insanın eşitliğini güden eğilimler var, bunları baskı altına alır. Modern çağlardan önce bu gibi eğilimler kendilerini daima din sandığımız bir kanaldan gösterir. İslâmlıkta bu kendini en aşırı biçiminde «varlığın birliği» demek olan Pantheizm düşündünde göstermiştir. Böyle bir düşünden güç alan akımlar eyleme geçti mi devlet ile elele vermiş olan her din onun karşısına çıkar, onun küfür olduğunu ileri sürer. Devletin gücü ile onu ezer. Osmanlı devleti ve onunla elele verdiği için hukuk şekline (şariat) giren İslâm dini, bu gibi içten gelme tepkileri bastırmıştır (en güçlüsü Bedreddin hareketi).

Sonra, kendine benzer, kendi türünden olan güçlerle tokuşur, onları ya yener, ya hükmü altına alır. Osmanlı devleti İran Şahlığı ve Mısır Memlûklugu ile bu imtihanı da geçirdi. Sonra kendine aykırı, hattâ zıt sistemlerle boy ölçüşür. Osmanlı devleti, olgunluk çağından önceki dönemde bu noktada Doğu-Güney Avrupa feodalizmleriyle çarpıştı ve onları ezdi. Denebilir ki Osmanlı gücü, Avrupa feodalizminin ihtiyarlığı ile beslenmiştir. Kendi içindeki feodalleşme eğilimlerini de baskı altına aldı. Fakat tarih, oldukça uzaklardaki bir sahnede Osmanlı gücünün henüz daha karşılaşmadığı, hiç tanımadığı başka bir sistem (kapitalizm) hazırlamaktadır.

Yakında onunla da karşılaşacak, ama o döneme daha gelmedik. Buna gelinceye kadar olan bütün karşılaşmalarında sağ çıkması, onun gücünü daha çok arttırdı ve

sözünü ettiğimiz yükselme aşamasında mensup olduğu türün bütün özelliklerini tamamlattı. Osmanlı devleti bir «kul devleti» oldu.

İşte bu son aldığı biçimin bazı önemli özelliklerini gözden geçireceğiz. İlkönce gözümüze çarpan şey çok geniş bir alana yayılan bir dev imparatorluk oluşudur.

XVI. yüzyıl Akdeniz dünyasının en önemli tarihini yazan Fransız tarihçisi Fernand Braudel Osmanlı tarihinin genişleme atılımlarını; Asya'ya doğru, Afrika'ya doğru, Akdenize doğru, Kuzey Balkanlara doğru olarak dört yönde niteler. Biraz değişiklik yaparak biz şöyle sıralayabiliriz:

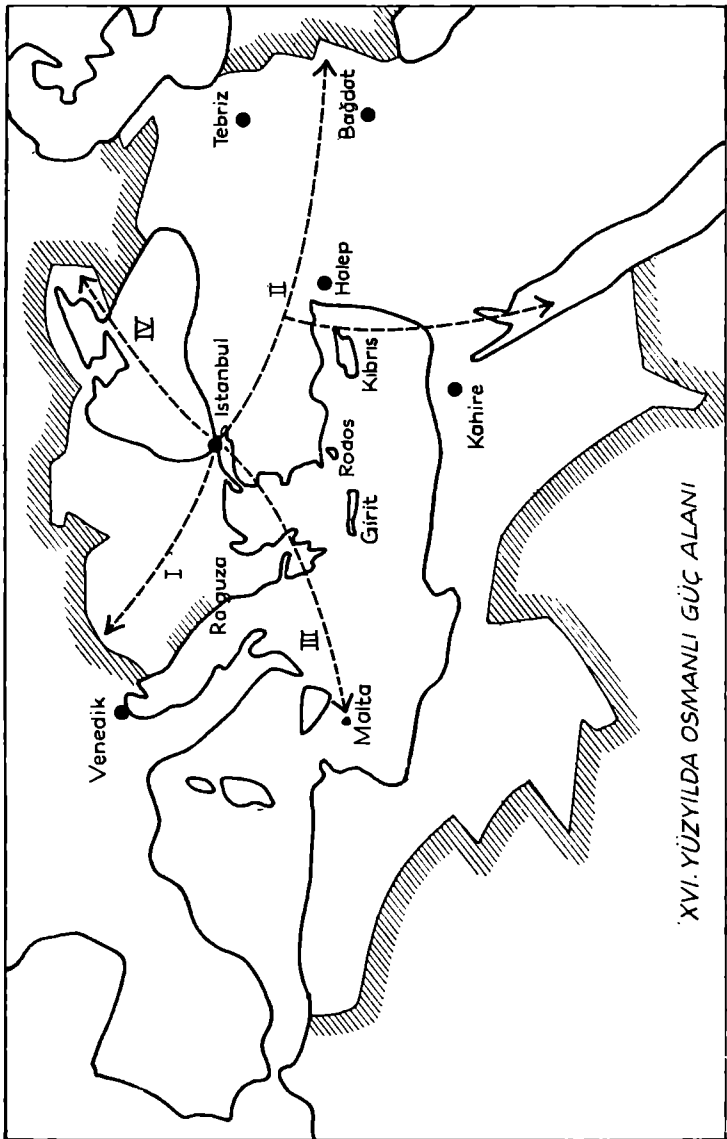
- I. Orta Avrupa'ya doğru
- II. Hint yoluna doğru
- III. Batı Akdenize doğru
- IV. Orta Asya-Avrupa yoluna doğru

(60. sayfadaki haritada oklarla gösterilmiştir).

Bunların hepsi o zamanın ticaret şah damarlarıdır. Zamanın en atılgan iki geopolitik ustası olan iki padişah (Selim ve Süleyman) ve bunların kul-vezirleri (İbrahim paşadan Sokullu'ya kadar) iki dünya arasındaki dört yolu tutmaya çalışıyorlar. İmparatorluğun haşmet ve zenginliği, siyasal ve militer gücü bunlara hükmetmekten sağlanacak hazinelere bağlıdır.

Bunlar, Orta Avrupa'yı ve Katolik gücünü, Bizans ülkeleeri alanından geriye itip atarken, İran ticaret yolunu tutuyorlar.

İran'la yıllarca süren savaşlar oluyor. Bununla birlikte Mısır'ı alarak, Portekizlilere karşı Hindistan yönünde ilerliyorlar. Arabistan yarımadasının kıyılarını ele geçiriyorlar. Rodos, Kıbrıs ve Mısır'dan atlayarak, daha Girit'i ve Malta'yı almadan, Kuzey Afrika kıyılarından Batı Akdenize geçiyorlar. Tunus - Cezayir üslerinden oraya hükmetmeye çalışıyorlar.

Bunları anlatmak dile kolay. Fakat o zamanın şartlarını, imkânlarını düşünürsek ne büyük ölçüde işler olduğunu gözümüzün önünde canlandırabiliriz. Osmanlı padişahlarının en enerjili, en gözü pek olanı Selim'i, altın deposu Hindistan'ın hayli cezbedtiği görülüyor. Moğollar henüz bu hazinelerin üstüne oturmadan Osmanlılar buraya geçebilmeli idiler. Müşavirleri, Selim'e, bu işi karalardan ve kara ordularıyla yapmanın güçlüklerini anlatıyorlar. Selim, belki daha ileri görüşlü. Süveys'te kanal açmaktan, Kızıldenize donanma geçirmekten söz ediyor. Kendisine, Akdeniz donanmacılığı ile bu işin yapılamayacağı söylenmiş miydi? Fakat o, bu emellerini gerçekleştiremeden öldü.

Karalardan sıyrarak deniz yollarına hâkim olma işini yüzyıllarca sonra Napolyon ve Hitler de denediler. Selim'in başında yaşadığı yüzyılın daha sonraki olayları da göstermiştir ki denizlerde üstünlük sadece donanmalarla da değil, önce dış ticaret ve deniz ticareti filolarıyla kurulur. Donanma, bu ticaret filolarının desteği, koruyucusudur ve onun zorunluluklarıyla paralel olarak gelişir. İspanya da dahil, o zamanın bütün büyük kara imparatorluklarının kusuru burada. İspanya dış ticaret ve iç ekonomide çökünce, donanma gücü ile kurduğu kocaman imparatorluğunu İngilizlere ve Hollandahlara kaptırdı; içi kof bir meyva gibi döküldü. Osmanlılar, kapitülasyon siyaseti ile deniz ve dış ticareti tamamiyle yabancıların eline teslim ettikleri yıllardan itibaren, Akdenizdeki donanmalarının da değeri düşmeye başladı.

Bu çeşit devletlerde, alabildiğine dış genişlemenin en büyük zararı iç ekonomik gelişmeyi durdurması, toplumun ekonomik gelişme kaynaklarının dibine kibrit suyu dökülmesidir. Toplum, o zamanın şart ve imkânları ile yürütülen bu genişlemenin masraflarının baskılarına dayanamaz hale gelir. Düşünün bir kere. Osmanlı padişahları-

nın (daha doğrusu Selim ile Süleyman'ın) at sırtında git-
tikleri mesafelere bakın. O zaman bu ülkeler arasında
doğru dürüst yol bile yok. Coğrafya ve topoğrafya bil-
gileri kim bilir ne kadar ilkel. Arapların ve Osmanlıların
kullandığı «Mesâlik» kitapları denen yol tarif edici ki-
tapları okursanız şaşarsınız. Oralara kadar o kocaman,
ağır toprakları dağ, dere, tepe, çamur, yağmur demeden
nasıl götürmüşler? Yüz binlerce insanın malzemesi ve yi-
yeceği nasıl ve ne masraflarla sağlanmış? Düşündükçe
insanın gerçekten akli durur. Bunlar kol gücü ile, bacak
ve ayak üstünde veya at, deve, katır sırtında oluyor (Sü-
leyman yaşlandığı zaman anlaşılan artık at sırtında gi-
demiyordu. Fakat, Topkapı müzesinde görebileceğiniz
arabasından da anlaşıyor ki tekerlekli araba ile değil
de omuzda taşınan tahtırevanla gidiyor. Padişah araba-
sı geçecek yol mu var ki?)

Uzun uğraşmalardan sonra Akdenizde Girit alındı.
Venedik Adriyatik içine hapsedildi. Ama Osmanlılar Mal-
tayı tutamadılar. İtalyan yarımadası, Sicilya ve Malta
çizgisinin Batı Akdenizi ayıran stratejik engelini yıkama-
dılar. Bunlarla uğraşırken Kuzey İran - Güney Rusya ara-
sında ve Azak körfezi yönünde baskı yapıyorlar. Özbek-
lerle birlikte eski Çin-Karadeniz yolunu tutmak için. Ama
orayı da tutturamıyorlar. Az sonra da, Moskoflarla çarp-
ışma dönemi de açılacak.

Bu genişlemenin, toplumun ekonomisi üzerine yığıldığı
zorunluktan başka, çevresindeki devletlerin hepsinin
üstünde olan Osmanlı militer gücünün dayandığı tekno-
loji de yetmemeye başladı. Birbirinden çok uzak mesafe-
lerdeki sınırlara, savaş alanlarına ve müstahkem mevki-
lere ağır malzeme hareketlerini gerektiren savaş lojistiği
Osmanlı gücünün erişemeyeceği bir hale gelmişti.

Fakat, Muhteşem Süleyman döneminin bu muhteşem
genişlemesinin yalnız ekonomi ve savaş gücü açısından

değil, gelecek için önemli sonuçları olacak olan politik ve diplomatik açıdan da sonuçları vardı. Anlattığım durum, o zamanın belli başlı devletleriyle Doğuda,⁴ Batıda, Güneyde, Kuzeyde devamlı çarpışma durumudur. Bunun ötesinde Avrupa'nın Batı kuzeyinde doğmakta olan dünyanın niteliğinden hiç habersiz. Şimdiye kadar hiç tanımadığı ve uzlaşamayacağı bir sistemin tüccar gemilerini, kendi gücüne çok güvendiğinden «Kara Mürsel sepeti» sanıyor, onun ekonomisine kapılarını açıyor. Daha sonra anlatacağımız dış ticaret siyaseti ile, Osmanlı devleti bu Batı ülkelerine karşı kendini, Batı dünyasının dışında sonradan kolonileştirilmiş ülkelere biri yerine koymuştur. İlk defa karşılaştığı yeni bir sistemin etkileri altında artık altım üstünü tutamaz hale gelen ihtiyarlar gibi, kurduğu düzeni tutamaz hale geldi. Belli başlı müesseseleri kendi terslerine çevrilmeye başladı.

Soru 18 : Osmanlı devleti neden ulusal temelden yoksundu?

İkinci göze çarpan yan şu: Avrupa dünyasının dışında kalış, Osmanlı düzeninin XVI. yüzyıldan sonra doğan dünyada gelişen en önemli politik bir gelişmenin tersine bir noktada duraklayıp kalışı. Bu noktayı şöyle anlatabım:

XVI. yüzyıl, Avrupa'da da büyük savaşlar yüzyılıdır. Bu savaşlarda XVIII. ve XIX. yüzyılların milletlerinin temelleri atılmıştır. Avrupanın XVI. yüzyılının, Doğu despotlarına benzer despot monarkları feodal düzenden kalma, az çok dil ve gelenek birimleri olan bölgeleri (domaine'leri) birleştirerek bunları feodal sistemden farklı yeni siyasal düzenlerin ulusal üsleri yaptılar. Daha önce feodal beylere veya Katolik kilisesine karşı olan bağlı-

lıklar, bu monarşi bölgelerinin halkları tarafından yeni monarklara çevrildi. Yavaş yavaş ve yer yer «vatan»lar belirmeye, bunlar birer «ana-vatan» olmaya başladı. Özellikle İngiltere'de, Fransa'da. Daha küçük yerlerde monarşilerin olduğu veya olmadığı bazı yerlerde de buna benzer gelişmeler oldu. Örneğin, Hollanda, Danimarka, İsveç, İsviçre gibi.

Bu gelişmenin olmadığı yerlerde Avrupa'da da «Millet» ve «Vatan» birimleri kurulamadı. Buralara egemen olmak isteyen imparatorlar, millet monarkları olamadılar. İdareleri altında tuttukları bir alay milletten (Almanlardan, İtalyanlardan, Macarlardan, Çeklerden) yapma. tutunma gücü az, temelsiz imparatorluklar kurdular. Bunun en büyük örneği, Alman (veya Kutsal Roma) imparatoru V. Karl'ın (bizim Şarlken dediğimiz kişinin) imparatorluğu. Avusturya - Macaristan'da ve İspanya - Portekiz'de Habsburgların imparatorluğu. Bu imparatorluklar çok yaşayamadı, yaşadığı yerlerin halkları da kolay kolay ulus olamadılar; Avrupa'nın diğer uluslarına kıyasla ekonomice birkaç yüzyıl geride kaldılar. Ulusal siyasal birimlerin kurulabildiği bölgelerde feodalizm yerine kapitalizm ve şehir, burjuva ekonomisi gelişti. Bununla birlikte, tarım, endüstri, bilim, teknoloji ve yüksek eğitim alanlarında hızla ilerlemeler başladı.

Osmanlı devlet ve ekonomi düzeninin gelişmesi bunun tam tersi! Osmanlı devleti de, Avrupa'daki imparatorluklar gibi, bir anavatan üssüne ve bir millet temeline dayanmıyor. Osmanlı devletini yönetenlerin anavatanı kalmamıştı. Ne Türk'ten, ne Arap'tan, ne de Hristiyan kavimlerden bir ulus kuramazlardı. «Millet» sözcüğü din ve mezhep sözcüğü demektir. Bu vatan bölgesi gelişme imkânları Osmanlı düzeninin ruhuna aykırı bir şeydir. Ne Anadolu, ne Rumeli Osmanlıların vatan ve millet üssü olmamıştır; böyle bir şeyle de ilgilenmemişlerdir. Ana-

dolu'yu bile bir İslâm - Türk ulusunun vatani haline getirmeden, militer güç tutma yolundan hazine kazanma politikası ile, Osmanlı gücü yukarıda anlattığımız olayların itişisi ile oturduğu yerden kalkıp, ilk Osmanlı devletinin kurulduğu alandan dışarı fırladı. En muhtemel olarak kendine bir «vatan» üssü ve ulus temeli olacak toprakları çiğneyip geçti.

İran savaşları Anadolu'yu bir Türk ulusunun vatani olmak olanağından XIX. yüzyıla kadar yoksunlaştırdı. Anadolu'da bir ulus birimi gelişmesi şöyle dursun Kızılbaş düşmanlığı altında orayı, çoğu Osmanlıya düşman halkların yaşadığı bir alan haline getirdi. Osmanlı padişahlarının ve kullarının politikası ulus kurma değil, ulus dağıtma politikası olmuştur. Feodaliteleri yamyassı eden Osmanlı politikası, takip ettiği ve ileride inceleyeceğimiz ekonomi politikasıyla, herhangi bir kapitalist gelişmeyi imkânsızlaştıracak bir yoldan giderek kendi toplum sınıflarını eritti.

Üçüncü gözümüze çarpan özellik, Osmanlı devletinin tam anlamıyla devşirme - kullar devleti haline gelmesidir. Bunun, sözünü ettiğimiz ikinci özellikle çok sıkı bir ilişkiliği olduğunu kolayca görebiliriz.

Soru 19 Kul devleti haline gelişin ekonomik anlamı ne idi?

Osmanlı devletinin dayandığı toplum, ulus birimleri değil, Müslüman veya Hristiyan «reâya» denen «güdülen insanlar» toplamıdır. Bunların Hristiyan dininde olanlarının, ileride birer ulus birimi olma olanakları açısından durumları biraz daha iyi idi. Çünkü Osmanlı sistemi, eskiden bunların başındaki siyasal güçleri yok etmekle beraber, din ve dil ile ilişkili müesseselerini yok etmemiştir.

Fakat İslâm dininde olanlar, Osmanlı devleti Müslüman bir devlet olduğu için, daha elverişli bir durumda imişler gibi gözüktürse de bu halklarla devlet arasında başka organik varlıkları bulunmaması bunların aleyhine olmuştur. XIX. yüzyıl Avrupa diplomasi dilinde «reâya» ile Hristiyanlar kastedilirdi. Gerçekte ise, asıl reâya olanlar Müslüman halklardı. Bu yüzden, Osmanlı devleti çözülme dönemine geldiği zaman, Müslüman halklara kıyasla Hristiyan halklar biraz daha kolaylıkla ulus birimleri olarak ortaya çıktılar.

Osmanlı sisteminde devletin, güç unsurlarını toplum sınıflarından çekip almadığını söyledim çok kere. Osmanlı imparatorluğunun en çok genişlediği aşamaya geldiğimiz zaman bu devlet gücünün toplumla olan bağlarını büsbütün kopardığını görürüz. İleride anlatacağımız nedenlerle timar sistemi bozuldukça sipahiliğin karşısında dışarıdan devşirilmiş kulların devlet gücünü kullanmada en tepeye çıkması ve bir süre de durumun böyle kalması bu aşamada olur.

Osmanlı emperyalizminin yöneticilerinin hemen hepsi, devşirilerek kul olarak yetiştirilen kişiler. Bunlar anavatsız, hattâ ana-toplumsuz adamlar. Osmanlı sultanları, daha padişah olmadan, eski gaza ortaklarını başlarından atarken veya attıktan sonra, bunların kaynağını Balkanlarda keşfettiler. Macarlardan, Sırlardan, Hırvatlardan, Dalmaçyalılardan, Arnavutlardan, Boşnaklardan, daha az olarak Rumlardan, İtalyanlardan, hattâ Fransız ve Almanlardan gelme kişiler. Yani Osmanlıların karardaki fetihleriyle feodal aristokrasilerini dağıttıkları kavimlerden; daha az ölçüde Avrupa'da başlıca savaş entrepreneurshipü olan deniz veya kara şövalye ocaklarına girememiş olan İtalyan, Fransız veya Alman, Macar kaçak veya esirlerinden. Hepsisi, geleneksel düzenlerden kopmuş kişiler.

Demek ki Osmanlı hükümdarları, dağıttıkları feodal sınıflar dışından veya onlardan arta kalanlardan aldıkları, Anadolu'da çoğu Türk sipahiler yanında, sonra çoğu Türk hocalar altında Enderun okulunda eğiterek devlete kul yaptıkları adamların en seçilmişlerinden kumandan ve vezirleri devletin başına getirmişler. İçeriye dışarıyı titreten bu korkunç adamlar, Türk veya Osmanlı toplum sınıflarından gelme kimseler değiller. Görünüşe göre de, gelmemeleri gerekli. Osmanlı padişahlığının devlet zenaatındaki en ilginç başarısı belki budur. Sınıfsız, geleneksiz, vatansız, milliyetsiz, hattâ belki de dinsiz, başka bir yerde eşi görülmedik bir insan türü yaratıp devletin idaresini bu makine-adamların eline vermek.

İhtişam dönemi dediğimiz 75 yılın en önemli olaylarını padişahların emir kulu olarak yönetenler bunların en sunturluları (Osmanlı rejimi, Balkanlardan devşirme usulünü bıraktıktan sonra bile bu eğilimini devam ettirmiştir. Ondan sonra, kulluk müessesesi kalktıktan sonra bile daha çok Çerkes ve Abaza kölelerinden, zaman zaman Rumlardan ve Avrupalılardan, veya XIX. yüzyılda görüldüğü gibi, kalaycı çırağı, miço ve belki de çoban veya çingene gibi henüz toplum sınıflarında yer almamış kişilerden derilmiş kişileri alıp yetiştirmiştir).

Bazı tarihçiler, özellikle İsmail Hâmi Danişment, Osmanlı padişahlık rejimine sonradan ârız olmuş bir şey sanarak ve devşirme usulünün sırf kul yaratmak amacıyla tutulmuş bir yol olduğunu görmeyerek, Osmanlı devletinin bozuluşunu bunların saydığımız soylardan gelme kimseler oluşuna bağlarlar. Sanki Osmanlı devleti ulusal bir devlet de bu soysuz yabancılar onun başına geçerek ona ihanet ediyorlar. Halbuki ihtişam döneminin bütün iç ve dış politikasının yönetilmesinde en büyük rolü olan kişilerin pek çoğu bunlardır. Bir yandan Osmanlı padişahlarının büyük fetihlerine ve zaferlerine hayranlık,

öte yandan bunların devşirme kullarına düşmanlık birlikte gitmez. Bunlar ne yapmışlarsa (ister kale veya ülke zaptetsinler, ister Kızılbaşlık, Celâîlik adı altında Anadolu toplumunun köylü sınıflarının kökünü kurutsunlar), hepsi padişahların ve kurdukları sistemin gerekleri olarak, bir IBM makinesi sadakatiyle yapılmıştır. Ne yapamışlarsa: ya bu sistemin gereklerinin artık yürütülmesine imkân olmadığından (teknik imkânsızlıklar, düşman savaş araçlarının veya usullerinin üstünlüğü, hattâ bazen kötü bir mevsim veya fırtınalı deniz yüzünden); ya padişahların ileride anlatacağımız nedenlerle kuklalaştığı dönemde bunların padişahdan daha güçlü kişiler veya klikler haline gelişinin sebep olduğu çatışmalardan; ya çökme döneminin padişahlarında (Örneğin II. Osman'da) görülen kişisel megalomanilerden (İbrahim paşadan Kara Mustafa'ya kadar böyleleri çıkmıştır); ya da en önce padişahların başlattığı rüşvet ve irtikâp yolu ile servet «kaparozlama» yarışına katılmalarından olmuştur. Hepsinin politik-ekonomik nedenleri vardır. Osmanlı tarihinin iniş döneminin en büyük sosyoloğu «Balık baştan kokar» diyen adamdır! Hasan el-Kâfi'den Defterdar Sarı Mehmet'e kadar, ötekilerin bütün söyledikleri bu genellemenin ayrıntılarıdır sadece.

Demek ki, bu kulların başarıları kadar başarısızlıkları da sistemin özelliklerinin ayrılmaz parçalarıdır. Osmanlı devlet ve ekonomisinin düşmesini, hain devşirmelerin bir komplosu olarak yorumlamak çok ucuz ve faydasız bir tarihçiliktir.

Fakat Osmanlı devletinin ekonomik çöküşünü incelerken bunda rolü olan kişiler olarak bu adamları yakından tammamız gereklidir. Osmanlı tarihi, bize bunların iç hayatım, kafa yapısım, dünya görüşlerimi, ekonomik anlayışlarını hiç tanıtmaz. Sadece olaylar dolayısıyla, çoğu robotlar, makine-adamlar gibi önümüzden geçerler. Son-

larının gelişinden önceki fırtınalı, çok kere kanlı kariyerlerinden önce ne yapmışlar, neler öğrenmişler, ne düşülmüşler? Bunlar üzerine çok az şey biliyoruz. Devletin iç ve dış siyaseti üzerine bir şeyler yazmış olanı çok az. Yazmış olanların yazdıkları da (örneğin, Koçi Bey gibi) ikinci plânda kalmış kulların yazdıklarından daha aşağı seviyede.

Bunların yetiştirildikleri yani toplumdan sökülüp kul edilme mekanizmasından geçirildikleri yer «Enderun» yani saray okulu. Burası Osmanlılığın kurmay akademisi. Bu müessese hakkında bütün bildiklerimiz bunların burada zamanlarına göre iyi, hattâ üstün bir beden eğitimi, iyi bir dil eğitimi, oldukça yeterli bir hukuk eğitimi, iyi bir strateji ve taktik eğitim, zamana göre bir coğrafya ve topoğrafya eğitimi, hattâ hayli etkili olduğu belli olan bir din eğitimi aldıkları. Acaba devlet ve toplum ekonomisi üzerine ne öğretiyorlardı? gibi bir soru geliyor insanın aklına.

İslâm ve Osmanlı hocalarının:

Lâ mülk illâ bi'rricâl

Ma lâ ricâl illâ bi'sseyf

Ma lâ seyf illâ bi'il-mâl

Ma lâ mâl illâ bi'r-raiyya

Ma lâ raiyya illâ bi'il-adl

zincirlemesi ile hülâsa edilen politik-ekonomi düşününden öteye bir şey öğrendiklerini sanmıyorum. (Bu formülün açıklamasını sonra yapacağız). Kapitülasyon dış ticaret politikasını tartışmaya geldiğimiz zaman hatırlamanız için burada sözü mahsustan uzattım. Çünkü gerçek şu Kapitülasyon dış ticaret politikası güden bir devlet, kendi emperyalist gelişmesiyle çelişki içine düşer. Kan ve güç ile kazandığı, toplum sınıflarının korkunç bir sömürüsü ile tutundurulmuş servet ve ihtisamı, tüccar gemileri ve

sarraf muameleleriyle kaşla göz arasında dışarıya kap-
tırır.

Osmanlı devleti, başındaki padişahlarla en yüksek ka-
demedeki kulları ile birlikte Batı Avrupa ekonomisi ile
ilk temasa geçtiği zamandan itibaren (birinci kademe
Fransızlarla yapılan ilk kapitülasyon anlaşması dolayısıy-
le İbrahim Paşa zamamnda, ikinci kademe İngilizlerle ya-
pılan kapitülasyon anlaşması dolayısıyla Sokullu zama-
nında) tuttukları dış ticaret politikasıyle, Osmanlı siste-
minin kafasına uygun, fakat yeni dünya ekonomisinininkine
tamamiyle ters bir yön başlattılar. Bunun, ileride görece-
ğimiz, ekonomik sonuçları elle tutulur hale geldiğinde ise
bunların gerçek nedenlerini anlamaktan fersah fersah
uzakta olduklarını gösterdiler. Bu habersizlikleri yüzün-
den durumu daha da kötüleştirmekte korkunç derecede
olumsuz bir rol oynadılar.

Soru 20 Siyasal ihtişam döneminin ekonomik iç çelişkileri nelerdi?

Osmanlı imparatorluğunun en yüksek döneminin
dördüncü bir özelliğine işaret ederek bu soruyu cevap-
landırabiliriz. Bu dönem, gerçekten muhteşem ve lüks bir
dönemdi. I. Selim'den Kanunî Süleyman'ın padişahlığının
sonuna doğru, imparatorluğun hazinesinin altın rezervi
adamakıllı zengin. Transit ticaretinin gelirleri yok olmak-
tan kurtarılmış. Devlet gelirleri artmış. Daha çok yer-
lerden haraclar alınıyor. «Memâlik-i Mahrusa» ya katıl-
mamış, fakat ona tâbi duruma konan feodal veya yarı-fe-
odal, eski veya yeniden ihdas edilmiş (örneğin Yahudi
kapitalisti Yusuf Nasi'ye verilen Nakşa veya Naxos du-
kalığı) yerlerden altın duka olarak haraclar geliyor. Avus-
turya gibi bir devlet, Ragusa gibi zengin bir tüccar cum-

huriyeti bile vergiye bağlanmış. Venedik bile, Girit'i kurtarmak için, vergi vermeye razı. Venedik Balyozu Barbaro'nun dediği gibi «Boyuna akan bir altın pınarı» var.

Fakat bu ihtişam manzarasının yanında başka bir manzara daha var ki ötekine zıt. Devlet genişledikçe toplum büzüülüyor. Hazine gelirleri arttıkça devlet masrafları artıyor. Lüks yanında müthiş bir pahalılık var. Fiyatlar yükseliyor. Devlet tabakasında büyük bir servet yığılımı olurken büyük kitlenin hayatında düşkünlük var. Toplumun üretim, vergi ödeme, tarım imkân ve araçları daralıyor. İmparatorluğun göbeğinde isyan, eşkıyalık, dinî rafz akımları başlamış.

Kürk, ipek, mücevher, altın ve gümüş, süs, düğün, eğlence devlet katındakilerde. Muhteşem Süleyman döneminin en meşhur iki siması dikkati çekecek örnekler: Biri İbrahim Paşa, diğeri İskender Çelebi. Biri sadrazam, diğeri baş defterdar, yani Maliye Nazırı. Biri zamanın en güçlü adamı, öteki zamanın en zengin adamı. Biri neredeyse padişah kadar güçlü, diğeri padişah kadar zengin. Bu iki adam, birbirinin başını yiyor, padişah da ikisinin başını yiyor. İbrahim'le İskender arasındaki çatışma bize zamanın ve rejimin en önemli bir dâvasını temsil eder. Bu, güç (kudret) ile zenginlik (servet) arasındaki mücadeledir. Kudret mi serveti yaratır, yoksa servet mi kudreti? Kudret nasıl elde edilir, servet nasıl elde edilir? Osmanlı sisteminde kudret servete üstündür; servet kudreti yaratmaz, kudret servet yaratır; ama kudretin yarattığı serveti, daha üstün kudret her an mahvedebilir; onunla birlikte sahibini de mahveder. Kapitalist sistemde devlet, zengin, mülkiyetli sınıfın elindedir. Osmanlı sisteminde güç sahibi olanların. Bunlar bir sınıf olamıyorlar, çünkü hepsi bir tek kişinin iradesine bağlı kuldurlar. Fakat kullardan biri, meselâ İbrahim Paşa, padişah kadar güç sahibi olursa ne olur? Padişahın serveti, gücünü büyütme-

siyle sağlanır. Fakat yine kullardan biri padişah kadar zengin olursa ne olur? Sadrazam İbrahim Paşanın, padişahı nihayet korkutacak kadar nasıl güçlü, Maliye Nazırının padişahı ve onun sadrazamını korkutacak kadar nasıl zengin olabildiğini burada anlatmaya imkân yok, çok önemli olmasına rağmen. Tarihler bunu anlatıyor. Bu üç adam arasındaki mücadele bize padişahın gücünden az aşağı bir gücün bir hiç; padişahın servetinden az aşağı bir servetin de bir yok olduğunu gösterir. Sistem, kendi işleyişi ile hem politik gücü, hem ekonomik serveti yoklaştıran (nehyeden) bir sistem! Baş iç çelişikliği burada.

Böyle bir sistemde servet birikimi, güç birikimi ile olan çatışmaları boyunca, güç sahiplerinin eline, oradan da lüks maddelerinin tüketimine ve çok kere de dönüp dolaşıp padişahın hazinesine gidiyor. Toplumun ekonomisini canlandırma işi için üretime yatırımı yok denecek kadar azdır. Alman tarihçisi Ranke, bu dönemin ihtişam ve serveti üzerine bir fikir vermek için şu küçücük sözü söyler: «Egemen tabakadaki bir hanımın terliği, bir Avrupalı prensesinin bütün tuvaletinden daha pahalı idi» der.

Geleneksel tarımda ve geleneksel lonca zenaatlarında, servetin buralara kadar dağılımı sonucunda meydana gelmiş yarı devrimsel denebilecek atılmalar olduğunu hiç işitmiyoruz. Belki darlık bile başlamış, fiyatlar yükselmiş, gümüş sikke hacminde sıkışıklık başlamıştır. Sadece limanlarda ticaret artmıştır. Ama bu, iç ticaret hayatının dışarıya doğru kendini itmesi şeklindeki bir durumun sonucu değildir. Tersine, dış ticaretin yabancı tüccar elinde sömürme imkânları bularak yaşanmış olduğu bir ticaret artışıdır. Ama bu noktaya ileride geleceğiz.

Bu noktaya şunu da ilâve edeyim: Osmanlı devletinin ekonomisi, XVI. yüzyıl sonundan itibaren (hattâ daha bu yüzyılın ortalarından sonra) Doğuya dönük bir ekonomi olmaktan, Batıya dönük bir ekonomi olmaya

başlamıştır. Bu, yüz seksen derecelik dönüş, Osmanlı tarihinin en önemli bir dönemidir.

XVI. yüzyılın sonuna yaklaştıkça büyük çelişkinin eşiğine gelmiş bulunuyoruz. Büyük çatırdamalar, çatışmalar olacak. Fakat bu, artık eski Doğu - İslâm despot-dinasti devletlerinde İbn-i Haldun tarih kanununa göre yürüyecek bir yörüngede gitmeyecektir. Kâtip Çelebi'den Nâima'ya kadar Osmanlı tarihinin geleceği üzerinde düşünen kafaları, yeni doğan dünyayı bilmeden İbn-i Haldun'u okumaları yanılmaya sürüklemiştir. Dünyada, İbn-i Haldun'un bilmediği, hesaba katmadığı bir dizi devrimsel olay geçmiştir. Şimdi bunun sonuçlarına göre yürümeye başlayacak tarih.

Bizim de bunu anlayabilmemiz için ihtişam döneminde başlayan ve bir yüzyıl sessiz sessiz giden başka bir sürecin uzunca hikâyesine girmemiz gerekiyor, şimdi. Bu, dış ticaret ve kapitülasyonların, sonra da fiyat devriminin ve malî bunalımın hikâyesidir. Bunu tamamladıktan sonra, sözü bu kestiğimiz yerden alıp devam edeceğiz, XVIII. yüzyılın sonuna dek.

II. BÖLÜM

OSMANLI EKONOMİSİ BATI MERKANTİLİZMİ İLE KARŞI KARŞIYA

Soru 21 Doğu Akdenizde ekonomik çöküş nasıl başladı?

Portekizlilerin, Arabistan ve Hindistan arasında açık denizlerde ticaret yollarına hâkim olma çabalarına karşı Osmanlı karşı-gelişi bir başarıya ulaşmış ise de (yani Portekizlilerin Basra körfezi ve Aden'de iki esaslı ticaret yolunu kesmelerini önlemişse de), İspanyollarla Akdeniz'e hâkim olma yolunda süren savaşlar, birinci başarının muhtemel faydalarını yok edecek sonuçlar yarattı. Bunda, belki de, bir çıkmaz karşısında bulunan Venedik'in olumsuz bir rolü olmuştur. Venediklilerin menfaati Osmanlılarla sulh halinde olmak ve ticaret yapmaktı. Venedik'in geleneksel Akdeniz ticaretinden faydalanmaları, Osmanlıların Portekizlilere karşı anlattığı çevrelerde güçlü olmalarına bağlı idi. Fakat Osmanlıların Akdenizde güçlenmeleri Venedik'i Akdenizdeki önemli üç üssünden mahrum ediyordu. Yani Kıbrıs, Girit ve Korfo. Venedik, ya Ragusa gibi Osmanlı militer gücü önünde boyun eğecek, ya da (Katolik dünyasında bazı papaların İspanya lehine körüklediği) Osmanlı aleyhtarı politik-dinî baskı karşısında Osmanlı - Habsburg dev savaşında (hem ka-

rada, hem denizde süren bir savaş) Habsburgların İspanya'daki devleti ile kader birliği yapacaktı. Bu ikinci yolu tutmakla Venedik hem Osmanlıların, hem İspanyolların takatten kesilmesine sebep olmakla kalmamış, Portekiz'e kaptırmak istemediği Akdeniz ticaret tekeli de Atlantik kıyısı ülkelerin (İngiliz, Hollandalı ve Fransızların) ticaretine kaptırmıştır. Akdeniz ülkelerinin ekonomik alın yazısını işte bu durum kesinleştirmiştir.

Akdenizde yarım yüzyıla yakın (1533 - 1581) süren Osmanlı - İspanyol savaşları sonunda, bu bölgenin evvelce anlattığımız kendine yeterliği kalmadı. Akdeniz üretim, mübadele ve ticaret açısından şiddetli bir sıkıntı içine düştü. Özellikle yiyecek maddeleri bakımından. Bütün Akdeniz hububat darlığı içinde. Hem de şehirlerin büyüdüğü, daha çok nüfusun yiyeceğe ihtiyacı olan bir zamanda. Osmanlı devleti, kendi ülkelerinin hububat ürününü kendine saklamak zorunda. Dışarıya veremiyor. 1589, 1597 ve 1600 yıllarında İstanbul'da bile kıtlık tehlikesi var. Osmanlı - İran savaşları da 1580 yılı etrafında Levant'ın diğer bir ticaretini daha baltaladı. Ancak 1580 den sonra tekrar Halep ve İskenderun yolu ile ipekli ticareti canlandı. Fakat çok geçmeden bu ticaret de, Akdeniz dışı ülkelerin eline geçecekti. 1590 dan sonra, Portekizlilerin seferleri ve ticaret faaliyetleri durdu. Portekizliler Osmanlılarla giriştikleri sulh müzakerelerinde Hindistan'dan Süveyş'e baharat ve şark malları ticaretinin kendi tekeline bırakılmasını sağlamaya çok çalıştılar, fakat Osmanlıları buna razı edemediler.

Akdenizin hristiyan ve Müslüman devletleri böylece birbirleriyle boğuşup nihayet sulh haline dönme zorunluluğu duydukları bir zamanda (Osmanlı devleti Portekiz, İspanya, Avusturya ve İran ile olan savaşlarını durduruyor) ve 1600 e doğru Akdenizde Doğu-Batı ticareti yeniden canlanır gibi olduğu bir zamanda, Akdenizde ye-

ni simalar belirdi: İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar. Bunların gemilerine, tüccarlarına, arkalarındaki hükümetlerine gün doğmuştu. Şiddetli bir ekonomik yorgunluk içinde düşen Akdeniz kıyılarına bunlar kargalar gibi üşüşmeye başladılar. Ne İspanyollar, ne Venedikliler, ne de Osmanlılar bunlara bir şey yapabiliirdi. Hattâ Osmanlılar bunları teşvik etmeye, kendi ticaretlerine çağır-maya bile mecbur oldular. Evvelce siyasal düşüncelerle başlayan kapitülasyon usulünü, devamlı bir dış ticaret politikası haline soktular (bu konuya ileride daha ayrıntılı olarak döneceğiz).

Demek ki Akdenizin geleneksel Doğu-Batı ticaretine asıl darbeyi vuran, bu denizin kıyılarındaki ülkelerin ekonomik çehresini kısa süre içinde değiştiren Portekizlilerin Ümit burnu yolu değil, Atlantik kıyılarında en çok İngilizler ve Hollandalılar elinde çekişen yeni Doğu ticareti, Levant ticareti oldu. Şimdiden sonra, Akdenizle birlikte Osmanlı devletinin de ekonomik tarihi yeni bir döneme girmiş oluyor.

Onunçün burada Akdeniz sahnesini bırakıp bir ara Avrupa batısı ülkelerinin ekonomilerine daha yakından bakmamız gerekecektir.

Soru 22 Batı Avrupa devletlerinin merkantilizm politikası ne demektir?

XVI. yüzyıl sonlarına doğru ve XVII. yüzyılda Batı Avrupa'da doğan yeni devlet idaresini ve ona yön veren ekonomik görüşü Osmanlı veya İspanyol imparatorlukları gibi devletlerdekinden bunları ayıran yanlarına bakarak tanımamız gerektir.

Bir devleti kuvvetlendirmek yani faydalandığı ekonomik çevreyi genişletmek için despotik devletlerin güt-

tüğü yol, sınırlarını genişletmek yani başka ülkeleri zaptetmek yolu idi. Yeni devletlerde ise bunun yerine başka bir usul geçiyor. İngiltere, Hollanda, Fransa gibi küçük topraklı devletler, başka ülkeleri zaptetmeden ekonomik güçlerini arttırmanın yollarını buldular. Devletlerinin temeli olan ülke ve milleti bu genişlemenin ekonomik temeli ve kaynağı olarak görmeye ve kullanmaya başladılar. Devlet yine toplumun üstünde; fakat bu defa topluma kök salıyor. Bu yüzden en önemli amaç, ticaret yolu ile anavatan olan üssü, ekonomik bakımdan güçlendirmek oluyor. Modern tarihin en önemli olayı budur! Bu siyaseti güden devletlere «Merkantilist» devlet deniyor.

Merkantilist devletlerin amacı ülke zaptetmek değil. Altın ve gümüş elde etmek. Ama merkantilist devletlerin tutumuna göre bunda en önemli araç, ordu ve fetih değil, ticaret ve özellikle dış ticaret ve bunu ülkenin lehine olacak biçimde denkleştirmektir. Bir ülke, dış ticaretini daima kendi lehine olacak biçimde düzenlerse bu ticaret yeni sermaye biriktirmenin ana kaynağı haline gelir. Bir ülke, başka ülkelerle yaptığı alış verişle dışarıdan ham madde elde eder ve bunu kendi nüfusunun iş gücü ile birleştirirse üretim kapasitesini de arttırmış olur. Bu artış ile sağlayacağı üstün ticaret durumu sayesinde, başka ülkeler aleyhine kendi servetini arttırmış olur. Başka ülkelere daima değeri daha yüksek mal satmak, onlardan değeri daima daha az mal almak suretiyle ödeme dengesinde kendi lehine bir fark meydana getirmek şart. Bu fark değerli maden (altın ve gümüş) olarak ülkeye girecek. Değerli madenlerin artışı ise para hacmini ve para dolaşımını hem genişletir, hem de hızlandırır. Bu da ticaret ve endüstri alanlarının genişletilmesine yol açacaktır.

Bunun için devletin bu genişlemelerin gerektireceği bütün şeyleri yapması lâzım. Şimdiye kadar işlenmemiş

kaynakları, toprakları, madenleri, nehir ve denizleri işletmek; işletilmekte olanları daha verimli yapmak. Bunun için yeni üretim metotları geliştirmek, insan gücü kaynaklarını daha iyi kullanmak, yani onları daha az üretici işlemlerden daha çok üretici eylemlere çekmek. Yabancı emtiasına muhtaç olmayacak derecede iç endüstriyi geliştirmek. Çahşan nüfusun bir kısmını, başka bir ülke zaptetmeden, ticaret yoluyla, başka ülkelerin sırtından yaşatmak, o ülkeyi ham madde çıkaran bir ülke haline sokmak. İhracat ve ithalât, içerideki nüfusun devamlı olarak çalıştırılmasını sağlayacak hacimde olacak. Merkantilist yazarlar ve devlet adamları, işsizliği kaldıracak çarenin ülkede dolaşan sağ para hacminin artması olduğunu gördüler.

Yalnız nüfus ve işsizlik zaruretleri değil, teknolojik yenilikler de sermaye genişlemesi zorunluğunu yaratacaktı. Merkantilist devletler, ekonomik siyasetlerinin bir parçası olarak ampirik bilimlerin gelişmesine yarayan tedbirler almaya başladılar. Bunların çoğu madencilik, taşıt, gemicilik alanlarında pratik ihtiyaçlara karşılık olarak gelişmiştir. İngiltere’de, Hollanda’da, Fransa’da modern bilimler ve teknikler XVII. yüzyılda başlamıştır. Bizde ulema, Firavun’a veya Yezid’e söğmek şart mı? El sıkışmak mübah mı? Kabirleri ziyaret etmek mekruh mu? gibi soruları tartışırken, orada böyle. Ekonomik gayelerle teknolojiyi geliştirmede başka ülkelerin tecrübeli zenaat-kârlarını kendilerine çekmek siyaseti de önemli bir rol oynamıştır (Fransızlar İtalyanlardan; İngilizler Fransızlardan; Ceneveliler İngilizlerden, Bohemyahılar Venediklilerden ustalar ahyorlar).

Merkantilist devletlerin siyaseti yalnız dış ticareti teşkilâtlandırmakla kalmıyor. Önemli olan şey elde edilen servetlerin (İspanya ve Osmanlılarda olduğu gibi) heba edilmemesi, ekonomik verimliliği olacak işlere yatırılma-

sıdır. Bu gelişmelerin belki en önemlisi yeni bir tüccar tipinin ortaya çıkmasıdır. Yeni ticaret o zamana kadar âdet olan ticaret loncalarıyla başarılamazdı. Sermayeleri bir araya getiren ortak hisseli şirketler (joint stock şirketleri) bundan doğdu. Yeni ticarî teşebbüslerin büyük sermayeye ihtiyacı vardı.

Deniz sefer ve keşifleri sonucu olarak XVI. yüzyıla kadar bilinmeyen birçok ürünler de ticaret emtiası haline gelmişti. Okyanus deniz ürünleri, şeker, kürk, köle, baharat ve kumaş ticaretine ek olarak kakao, patates, mısır, tütün gibi önemli tüketim maddeleri çıktı. Sonra gemi yapıcılığında deniz aşırı seferleri kolaylaştıran önemli gelişmeler oldu. Karavel, clipper yelkenli tiplerinin icadı ile hafif tekneler, Akdenizin eski kalyonlarına üstün deniz ticareti araçları oldular.

Amerika, Afrika, Asya, Rusya, Yakın Doğu ülkeleri ile yapılacak ticaret için birçok müsterek sermayeli şirketler kuruldu. Bunlar en çok İngiltere ve Hollanda'da. Birincide tüccarlarla krallar, ikincide tüccar şehirleri tarafından. Fransa, İsveç ve Danimarka'da da böyle. «Doğu Hint Şirketi», «Batı Hint Şirketi», «Levant Şirketi», «Afrika Şirketi», «Moskof Şirketi», «Hudson Körfezi Şirketi» gibi adlar altında, 1592 - 1626 yılları arasında birçok şirketler kuruldu. Bu şirketler, genel olarak, hükümetlerinden ticaret tekeli ve imtiyazları alıyorlar, ticaret yapacakları ülkelerin hükümetlerinden de imtiyazlar ve muafiyetler elde etmek için kendi hükümetlerinin yardımını sağlıyorlardı. Çok defa bu şirketlerin kendi adamları bu hükümetlerin diplomatik temsilcisi olurdu.

Hülâsa, merkantilist devletlerin politikası bir çeşit ekonomik devletçilik. Devlet birçok deniz aşırı teşebbüslere ya yardımcı ya ortak. Aynı zamanda ekonomik kontrol mekanizmaları da kuruyor. Bunların en önemlileri banka, kambiyo ve sigorta müesseseleri. Merkantilist dev-

letlerin elindeki en önemli korunma aracı, gümrüktür. Gümrük nizamları ve tarifeleri yerli emtianın ihracını teşvik edecek, yabancı malların ithalini engelleyecek biçimde ayarlanacak. O zamanın ideal gümrük tarifesi, yabancı ülkeleri iflâs ettirecek bir tarife olmalıdır. Tabii bu ideal tarife hiç bir zaman gerçekleşmemiştir, çünkü başka devletler de aynı tedbirleri alacaklar. Bu yüzden merkantilist siyaset gerçekte bir savaştır, ama ekonomik savaş! Merkantilist devletler arasında şiddetli bir ekonomik rekabet var. Devlet artık askerî devlet değil; devleti idare edenler gaza, şan ve şeref adamları değil. Daha sonra kapitalizmi geliştirmiş olan ülkelerin hepsi, hattâ Asya'daki Japonya bile, böyle bir dönemden geçerek kapitalizme hazırlanmışlardır.

Bunu başlangıçta özellikle İngiltere, Hollanda, Fransa gibi ülkelerin devletleri başardılar. Diğerleri daha sonra gelirler.

Devletin ekonomik gelişmeyi yürütücü rolüne girebilmesi için âmme hizmetleri örgütlerini geliştirmesi, yeni bir idare ve idare personeli yetiştirmesi, bunları soyululuk ve din adamları sınıflarının dışındaki sınıflardan dermesi, ülkenin ayrı parçaları arasında bağlayıcı araçlar kurması, ticarete elverişli kanunlar hazırlaması, taşıt ve gemicilik örgütleri kurması, elverişli para ve banka müesseseleri yaratması, iyi nisbetlenmiş bir vergi sistemi uygulaması, özellikle dış ticaretini kendi deniz taşıtlarının tekeli altına koyan kanunlar çıkarması gibi işleri görür bir duruma gelmesi lâzımdır. Bunların hepsini gerçekleştirmek tabii ideal. O zamanki Batı Avrupa devletlerinin bunları tüm olarak, hemen ve kolayca başardığını sanmayalım. Fakat temel görüş ve siyaset bu yönerdedir. Modern çağdaki Batı Avrupa devletlerinde gelişen devlet müesseselerinin çoğu hep bu zamanın ihtiyaçlarından doğmuştur.

XVI. yüzyılda ihtişam devrinin Osmanlı devleti, Doğu ile Batı Avrupa arasında kendini kuşatan devletlerle savaşırken, asıl savaşın kendilerine ticaret imtiyazları verdikleri Avrupanın Atlantik kıyılarının bu yöne dönmüş olan devletleriyle başladığının farkında değillerdi.

XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı devlet teşkilâtında bu prensiplerinin hemen hepsinin zıtlarının gittikçe hâkim bir duruma geldiğini göreceğiz. Merkantilist siyaset, Osmanlı devletinin uyguladığı kapitülasyon siyasetinin tam tersi olan bir siyasettir.

Soru 23 Osmanlıların Batı Avrupa ile ekonomik ilişkileri nasıl başladı?

Osmanlı imparatorluğunun genişlemesinin en son sınırına vardığı XVI. yüzyıl sonlarında Batı Avrupalıların Osmanlılarla, Osmanlıların da onlarla ilgilendiğini görürüz. Avrupa dışı kavimlerle Batı Avrupalıların ilgilenişini gösteren yayınlar üzerine bir inceleme yapmış olan Atkinson, 1480 - 1609 yılları arasında Osmanlı devleti ve Türklerle ilgili olarak yazılan kitapların sayısının, yeni keşfedilen Amerika kıtası üzerine yazılan kitapların iki misli olduğunu gösteriyor. XVI. yüzyılda Güney ve Doğu-güney Asya ülkelerine karşı ilgi artmış olmakla beraber, Osmanlı imparatorluğu ülkeleriyle olan ilgiyi gösteren yayınlar azalmamış, artmıştır.

Osmanlılar da Batı Avrupalıları yeni yeni tammaya başlıyorlar. O zamana kadar tanıdıkları Avrupalılar Balcan halkları, İslavlar, Nemçeliler, İtalyanlar ve İspanyollar. Fransızları, Portekizlileri, İngilizleri, Felemenkleri, İsveçlileri ve protestanlaşmış Almanları yeni yeni tanıyorlar. Hristiyan diye bildikleri «frenk keferesi» yani Latin veya Katolik hristiyanlık. Bu hristiyanlık dışında

ilk temas ettikleri hristiyanlar Katolik kilisesine baş kaldıran rafızî hristiyanlar, özellikle üç Tanrı sıfatı akidesini reddeden Unitarianlar. Luther ve Kalvin protestanlığının bile rafızî saydığı bu hristiyanlar, Osmanlı devletin Orta Avrupa'ya kadar yayılıp hristiyan halkları kilisenin egemenliğinden kurtaracağını bile umuyorlar. Hatta, bunlar gizli olarak Kanunî Süleyman'ın ajanları ile bağlantı kuruyorlar.

Fakat bu çeşit ilişkinin ne fikrî ve dinî, ne de ekonomik ve siyasal bir önemi ve sonucu olmadı. Macar, Hırvat, Boşnak, Dalmaçyalı ve Arnavut asıllı ve genel olarak Bogomil vesair Hristiyan rafızîliği alanlarından gelen Osmanlı kul-devlet adamlarına kafaca uygun gelen bu gibi dinî eylemlere karşı elverişli bir tutum aldılar. Örneğin, Macaristan'da Katolik, Protestan ve Unitaryuş din adamlarının İsa'nın kimliği üzerine, Budin paşasının huzurunda ilâhiyat tartışmaları yaptıklarını görürüz.

Fakat yeni Avrupa ile tanışmanın daha önemli yanı, Batı Avrupa'nın denize dönük ticarete ve Merkantilist politikasının geliştirilmesinde büyük adımlar atan Batı Avrupa ile olanıdır.

Amerika kıtası üzerine ilk yazılmış kitap olan «Tarih-i Hind-i Garbî» adlı eser 1583 te yazılmış ve III. Murat'a sunulmuştur. Bu kitabın yazmalarından birinin kenarına Ömer Talip adında biri, bazı notlar koymuş. Bunu bildiren bir tarihçi, bunun 60 yıl sonra yani 1643 te yazıldığını söylüyor. Bu notta şunları yazmış: «Şimdi Avrupalı Portekiz ve İngilizler yeryüzünün her yanını öğrenip bütün dünyada gemileri işliyor. Dünyanın önemli iskele, derbent ve limanlarını işgal ediyorlar. Eskiden Hind, Sind ve Çin emtiası Süveys'e ve oradan Mısır'a gelir, bütün dünyaya oradan dağılırdı. Şimdi o emtia Portekiz, İngiliz ve Felemenk gemileriyle frengistana gidiyor ve oradan dünyaya yayılıyor. Kendilerine lâzım olma-

yan emtiayı İstanbul'a vesair İslâm devletlerine getirip beş misli fiyata satıyorlar. Bu yüzden mâl-i Karuna (yani Karun zenginliğine) malik oluyorlar. İslâm memleketlerinde altın ve gümüş bu yüzden azalmıştır. Osmanlı devleti Yemen taraflarını ve kıyılarını, oradan geçen ticareti ele geçirmelidir. Yoksa daha az bir zaman muattal kahlarsak Küffar-ı Frenk İslâm vilâyetlerini alıp zapt edeceklerdir.»

Bunun yazıldığı söylenen 1643 te Osmanlılar Yemen'i ve Arabistan kıyıların çoktan zaptetmiş bulunuyorlardı. Bunu yazanın bundan habersiz olmasına imkân yok. Belki daha önceki bir tarihte yazılmıştır. Fakat hangisi olursa olsun, bunu yazan, Osmanlıların buraları zaptetmekle altın ve gümüş azalmasının önleneceğini sanmışsa, yanılmış. Çünkü bunun asıl nedeni, toprak zaptedilmemiş olması değil, Avrupalıların dış ticaret politikasına ters olan bir dış ticaret politikası güdülmesi olmuştur.

Yukarıda anlattığımız merkantilizm politikasının zıddı olan bu Osmanlı dış ticaret politikası, yani ileride anlatacağımız kapitülasyon politikası Osmanlı politik-ekonomisinin zorunlu bir sonucudur. Onun için burada Osmanlı ticaret politikasının bir iki özelliği üstünde duralım.

(1) Ticaret, en çok «Memâlik-i Mahrusa»nın çeşitli bölgeleri arasında olan bir ticarettir. (2) Dış ticaret en çok Doğu ticaretidir. Mısır, Yemen, Arabistan, İran, Kırım, Kafkas ve Moskof bölgeleri. Batı ile ticaret ise en çok İtalyan şehir devletleriyle, bir de Balkanların yukarısındaki Erdel, Polonya gibi yerlerle. XVI. yüzyıl sonlarına kadar, Batı ticareti başlamış olmakla beraber, Osmanlı tüccarının buralarla ticareti yok gibidir. Olanı da başlıca Rumlar vasıtasıyla, bir de yüzyılın ortalarında gelen Marrano (yani dönme; önce yahudilikten hristiyanlığa, sonra hristiyanlıktan yahudiliğe) denen Portekizli

yahudiler vasıtasıyla. Birincisi en çok kaçakçılık ticareti biçiminde (o zamanlar korsanlık kadar kaçakçılık ta alıp yürümüş bir halde Akdenizde). (3) Devlet, başlıca amacı, siyasal gücünü sağlamak için, hazine geliri olduğundan ticareti sıkı bir kontrol altında tutar. Bu kontrolünü bir iki mekanizma ile sağlardı: Biri loncalarla endüstri üretimi kontrol. Diğeri ihtisap adliyesi ile fiyatları tesbit (narh koyma) ve kontrol. Bir diğeri tekel verme. Önemli ticaret kollarını devlet, hazineye bir gelir karşılığında bazı ticaret adamlarına tekel imtiyazı vererek kendi kontrolü altında tutuyor. Nihayet bir de ihraç edilecek malların kontrolü var. Bazı maddelerin ihracı yasak (Rum kaçakçılığı bunun mahsulü). Bazı maddeler, örneğin, altın ve gümüş gümrük resminden muaf.

Kolayca görürsünüz ki böyle bir iç (ve hattâ dış) ticaret politikası ekonomi ile devlet arasında, Osmanlı sisteminin prensiplerine aykırı sonuçlar doğuracak hayli kapı aralıkları bırakıyor. Osmanlı sistemi bunun da çaresini düşünmüş: Müsadere ve idam. Ama bir gün gelecek, Osmanlı sisteminin daha fazla yürüyüp yürüyemeyeceğini siyasal güç ile ekonomik servet arası çatışma tayin edecek. Siyasal gücün ekonomik tepkileri o güce öyle bir çarpış çarpacaktır ki, güç dediğimiz şey, servetin avucuna girecektir. Bu, Osmanlı siyasal sisteminin sonu, fakat aynı zamanda ekonomik servet birikiminin de mahvı olacaktır. Bunları ileride göreceğiz.

Şimdilik bileceğimiz şu: XVI. yüzyıl aşamasında, Osmanlı ülkelerinden Batı Avrupa'ya yönelmiş bir ticaret gelişimi yoktur. Buna karşılık, bunun tersi olarak, Batı Avrupa ticaretinin Osmanlı ülkelerine doğru kesin bir yönelişi başlıyor. (Yalnız Osmanlı ticaret siyasetinde, ticareti imtiyaz ve tekel verme usulü ile yürütme prensibini aklımızda tutalım. Kapitülasyon politikasını tartışırken bize lâzım olacak).

Osmanlı - Batı Avrupa ticaret ilişkileri büyük deniz yollarının açıldığı, gemi inşaatçılığında ilerlemeler olduğu bir dönemde, Akdenizde 1530 lardan 1580 lere kadar yarım yüzyıl süren savaşlar esnasında geleceğin en büyük iki denizci tüccar ülkesinin (Hollandalılarla İngilizlerin) Akdeniz ticaret alanına girmesi ile başlar.

Gerçi bunlardan önce, Venediklilerden sonra önemli bir ticaret yapan Fransızlar vardı. Mısır'da, Memlûkler zamanında Venediklilerin yanında Fransızlar da o zamanın usulüne göre ticaret etme imtiyazları almışlardı. Osmanlıların Mısır'ı alması üzerine bunlar yenilenmişti. Fakat Fransızlara tanınan imtiyazlarda, geleneksel olarak Venedik ve Ceneviz tüccarlarına tanınan haklardan farklı bir şey yoktu. Bu dönemde zaten Fransızların Levant'da satılacak malları da yok. Daha ziyade Şark mallarını alıyorlar.

Fakat Fransa kralı I. François'nın, Kanunî Süleyman'ın en güçlü rakibi Alman imparatoru V. Karl (Şarlken: Fransızca Charles-Quaint'den bozma bir addır) ile savaşırken Süleyman'dan yardım sağlamak amacı ile yaptığı bir ittifak teşebbüsünde Fransız elçisi 1536 da Osmanlı padişahından sağladığı bir fermanla yeni bazı ticaret imtiyazları elde etti. Buna göre, Fransa ile ticaret %5 gümrük vergisinden başka bir kayda bağlı olmayarak serbest olacak, on yıl süre için Fransız tüccarları Osmanlı topraklarında, Osmanlı tüccarları da Fransa topraklarında vergi ve angaryaya bağlanmayacaklar, Osmanlı ülkelerine Avrupa ticareti Fransa himayesi altında olacak, «eski ahitler» ile yani eski sözleşmelerle İtalyan tüccarlarına verilen haklar bozulmamak üzere, onların dışındaki milletlerin deniz ticareti Fransız bandırası altında taşınacak; ama başka devletler de baş vurdukları takdirde onlara da benzeri muafiyet ve imtiyazlar tanınabilecek. Görüyorsunuz ki, kendi iç ticaretinde tekel imtiyazı ve-

rir gibi bir imtiyaz bu. Farkı, yabancı bir devlet vasıtası ile olmasıdır.

Bu çeşit ticaret imtiyazları veren hükümdar vesikalarına batı dillerinde «kapitülasyon» denmiştir. Bunun ne demek olduğunu daha sonra anlatacağım. Fransa'ya verilen imtiyazları bildiren bu anlaşmanın, daha sonraki kapitülasyonlara bir örnek ve temel olmaktan öteye bir önemi yoktur. Çünkü Fransız ticareti, Akdenizde henüz daha Osmanlı ülkeleri ticareti ve ekonomisi üzerine etki yapacak güçte ve yenilikte değildir. (Fransa'nın Akdenizde ticaret gücü ve üstünlüğü ancak XVIII. yüzyılda, Colbert zamanında Fransa'da, Merkantilist ticaret siyaseti kesin yerleştiği zaman başlamıştır. Fransızlar ancak o zaman Akdenize Hollanda ve İngiltere ticaretine kuvvetli ve üstün bir rakip olarak çıkmışlardır).

XVIII. yüzyıldan önce, Fransız ticareti ham veya işlenmiş mal satın alma hususunda büyük bir yer tutmuyordu. Onun için 1536 da Fransa'ya verilen ticaret imtiyazı, ekonomik düşüncelerle olmaktan ziyade, siyasal düşüncelerle verilmişti. Fransızların ticareti, o zaman başka milletlerin ticaretini taşımak, bunlardan Fransız konsoloslarının harçlar vesaire ile bir miktar gelir sağlaması.

Soru 24 İngiltere ve Felemenk ile ticaret ilişkileri nasıl başladı?

Fakat 1573 ten sonra, Fransızların açtığı çığırda asıl faydalanan, yalnız siyasal değil ekonomik amaçlarla gelen İngilizler oldu. İngilizlerin de daha 1511 den beri Doğu Akdeniz (Levant) ülkeleri ile ticareti varmış. Ama önemli bir ticaret değil. En çok top endüstrisinde lüzumlu çinko, bir de kurşun gibi madenler getiriyorlar. İngilizlerin henüz daha tekstil ihracatı üstünlüğü yok. Malları bu-

ralara da pek lüzumlu değil. Getirdiklerinin karşılığında ipekli, baharat, kuru meyva, zeytinyağı, halı gibi şeyler alıyorlar. XVI. yüzyıl ortalarında, hem Osmanlıların hem İngilizlerin İspanya ile uğraşmaları boyunca, bu ticaret hemen tamamıyla kurumuş. Onun için 1553 te özel bir ticaret temsilcisi olan Anthony Jenkins te Kanunî'den ticaret imtiyazı aldığı halde, İngilizler bunu kullanamıyorlar.

Fakat 1573 te İngilizler Akdeniz sahnesine yeniden, esaslı olarak ve bir daha çıkmamak üzere giriyorlar. 1579 dan itibaren Osmanlılarla temas ve müzakere halinde bulunuyorlar. Önce, Osmanlıların Fransızlara tanıdığı bandıra tekelinden dışarı bırakılmayı sağlamaya muvaffak oluyorlar. 1581 de, yani Fransızlardan aşağı yukarı yarım yüzyıl sonra ve İspanya ile sulh yapıldığı sıralarda İngilizler ilk kapitülasyon haklarını elde ediyorlar.

Fransız elçisi buna engel olmak için çok çalışmış. Fakat İngilizler padişaha, şehzadelere, hareme, sadrazam Sokullu ile Hoca Sadeddin Efendiye hediye ve komisyon da hayli cömert davranıyorlar. O zaman, anlaşılan, böyle şeyler âdetti ve rüşvet sayılmazdı. Osmanlı devletinin Batıda en büyük tarihçisi olan Von Hammer, sadrazam Sokullu'nun İngilizlerden rüşvet aldığı kanaatinde. Fakat bu dönemdeki devşirme-kul devleti haline gelen Osmanlı devletinde bu rüşvet değil, «komisyon» sayılırdı. Başka bir devletle yapılan bir «muamele» için alınan komisyon. Savaş, bir politik-ekonomi eylemi sayıldığı gibi, sulh müzakeresi ile başka devleti vergiye bağlayarak bundan alınan gelir de böyle bir «muamele» sayılırdı. Daha Kanunî zamanında Almanlarla yapılan vergiye bağlama anlaşmalarında padişaha mahsus olana ek olarak sadrazamlara da bir pay, bir komisyon ayrılıyor. O zaman bu, rüşvet sayılmıyor.

Demek ki Türk tarihinde komisyoncu baş vezirlerin

ilki Sokullu olmuş. «Hediye», «komisyon», «rüşvet» denilen eylemleri bazı dönemlerde birbirinden bıçak kesimi ayırmak zorlaşır; birinden diğerine geçiş kıl kadarlık inceliklerle yavaş yavaş oluyor ve tabii bir de, moral ölçülerimize göre anlam kazanıyor. Batı Avrupa tüccarlarının ve Merkantilist devletlerinin tüccarlıktan gelme elçilerinin de «komisyon» dan «rüşvet»e geçişi hızlandırmada çok rolü olmuştur. Çünkü bunların rekabeti yüzünden sadrazamın komisyonu diye bilinen şeyin baremi yükselmeye, artık herkesin açıkça rüşvet dediği seviyeye gelmeye başlıyor. Nitekim, İngilizlerden sonra Hollandalılar (Felemenkler) 1612 de Osmanlı başkentinde sökün edince, bunların elçisi olan Cornelius van Haagen Fransız ve İngiliz elçilerini mat etmek için 120,000 dolar (taler) harcamış. Yanılmıyorsam, bu, bugünün 300,000 dolarına denk bir paradır. Fransız ve İngilizler ancak 10,000 e kadar çıkabilmişler. Devletsel bir «muamele» için komisyon veren, komisyon hakkını alacak olanla gizli kapaklı bir şekilde pazarlığa girişip para kuvvetiyle istediğini elde ettiği zaman verilen hediye veya komisyonun adı rüşvet oluyor.

İngiliz ticareti, kraliçeden alınan Levant şirketi imtiyazı ile kurulan Levant Company örgütü ile başlayarak, kârda Venediklileri ve Fransızları gerilerde bırakan başarılar sağlıyor. İngilizlerin bazı gösterileri de İspanyollarla Fransızları ifrit ediyor. İngilizlerin, padişahı ve vezirleri çok eğlendiren bir org gönderme hikâyesini anlatacak değilim. Bunun bir ekonomik değeri yok. Başkentte asıl etki yapan gösteriyi İngilizlerin getirdiği en son model bir kalyon yapıyor. Geminin yapısı ve topları devlet adamları arasında büyük takdir ve hayranlık kazanıyor. Yani, bugünün Türklerinin anlayacağı, Missouri zırhlısı-vâri ziyaretler başlamış daha o zamandan! İspanyol ve Fransız temsilcileri raporlarında «vay namussuz protestanlar. Kâfirlere neler öğretiyorlar?» tarzında sözler de ediyor-

lar (İngilizler ve Hollandalılar, İspanyollara inat, zaten Cezayir ocaklarına Atlantik gemiciliğinin bazı sırlarını da öğretmişler yine bu batı kaynaklarına göre).

Osmanlı ülkelerinde başlıca İngiliz ihracat maddeleri olan yünlü kumaş, çinko, kurşun ve silâhlar için istekli bir piyasa hazır. Bunun, İngilizler için, en büyük avantajı nakit olarak değerli maden kaybetmelerine lüzum olmaması. O sıralarda İngiltere'de şiddetli bir döviz kontrolü var. İngiliz tüccarlarının, ancak aleyhe ticaret dengesi olduğu zaman, en az değerli madenle bu açığın kapatılacağı yerlerle muamelesine müsaade ediliyor. Osmanlı ülkeleri ise bu bakımdan ideal yerler. İngilizler, getirdikleri malları sattıktan sonra karşılığı ile alacakları malları alıyorlar, yine de büyük kâr sağlıyorlar. Merkantilist ticaret siyaseti ile kapitülasyon ticaret siyaseti karşı karşıya geldiği zaman ekonomi açısından ne olduğunu bu basitleştirilmiş şema içinde kolayca anlayabilirsiniz. İngiliz'in hazinesinden Osmanlı ticaretine değerli maden çıkmıyor; tersine bu ticaretten onun tüccarının kasasına kâr giriyor. Hikâyenin özü burada.

İran savaşları dolayısıyla İngiliz kumaşlarına çok ihtiyaç var. Osmanlı padişahı yenîçerilerini İngiliz kumaşıyla giydirmek zorunda. Yerli endüstri buna yetmiyor. Ama İngilizler, Osmanlı süper sınıfı için de lüks kumaşlar getiriyorlar. Bu kumaşlar sarayda, vezir konaklarında, ulemanın ekâbiri arasında çok rağbette.

Merkantilist ekonomi doktrininin en tanınmış temsilcisi olan Thomas Mun'a göre, XVII. yüzyılın ilk yirmi yılında kumaşa talep üçte bir artmış. 1635 te 24 - 30 bin parça kumaş gitmiş. Bunun yarısı İstanbul'a, yarısı İzmir ve Halep'e. İstanbul'a gidenlerin çoğu saraya ve ekâbire satılıyor. Bir kısmını da Osmanlı tüccarları alıp, Bursa'dan yılda 5 - 6 kere kalkan kervanlarla İran'a ihraç ediyorlar. Yani Osmanlı tüccarlarına da biraz iş çıkıyor.

Kumaştan sonra çinko, kurşun, hattâ kürk. İngilizler daha sonraları Hint ürünlerini bile getiriyorlar; çünkü geleneksel baharat ticareti artık ölmek üzere. Şimdi İngilizlerin East India şirketi baharatı daha ucuza mal ediyor. Halep'te eski yoldan gelen biberin payındı 2 şilin olduğu halde İngiliz tüccarları bunu 2,5 peniye yani on kat ucuza satıyorlar. Yani İngilizler Hindistan'dan mal ithal edip aynı mah Osmanlı ülkelerine kâr ile ihraç edebiliyorlar! Thomas Mun: «Büyük ölçüde kumaş ihraç etmemiz sayesinde bütün Avrupa'da biz en kârlı ticareti Türkiye ile yapmaktayız. Bu kâr Türkiye'den aldığımız bütün malları ödeyecek kadardır; halbuki diğer milletler bu farkı değerli madenle ödemeye mecburdurlar» diyor. İngiliz elçisi Sir Thomas Roe, 1626 da şirketin Osmanlı ülkelerine yılda 250,000 İngiliz sterlin pavnı değerinde ihracat yaptığını tahmin ediyor. 1637 de sade iki gemideki malların değeri 200,000 sterlin kadarmış. İthalât ta epey. 1617 de gelen bir gemi 180,000 sterlin değerinde mal getirmiş.

İngiliz tüccarları eşya mübadelesi ve değerli maden dengesi olmayan zamanlarda da aleyhe durumun çaresini buldular. Doğu Akdenizde İngiliz mallarına piyasa olmayan yerlerden almak zorunda oldukları mallar için Portekiz'den geçerken ucuza İspanyol gümüş parası satın alıyorlar. Bazan Portekiz'den, Brezilya'dan ithal edilmiş mal yüklüyorlar, sattıklarında bunlardan yüzde yüz kâr ediyorlar. İstanbul'a mal götürdükleri zaman oradan alacakları mal çok az. İstanbul'da sattıklarına karşılık oradan değerli nakit alıyorlar, bununla Osmanlı ülkelerinin diğer limanlarında kendilerine lüzumlu malları alıyorlar, bunları da İngiltere'de sattıklarında müthiş kâr ediyorlar.

Bu çok becerikli İngiliz tüccarları Marsilya'nın kıl kuyruk küçük burjuva batakcı tüccarları cinsinden değil. Önemli, zengin, yarı aristokrat. Sarayın en yakın adam-

ları. İçlerinde Sir olanlar, büyükelçi, iktisatçı ve Lord olanlar var. Kral Charle'a, Londra belediyesine borç para veriyorlar. Şirketin birçok tanınmış üyeleri arasında Londra Belediye Lordu olanlar var. İstanbul'da da bol hediye vermeye meraklılar.

1583 ten itibaren Levant şirketinin başındakilerden olup maaşını şirketten alan, fakat İngiltere hükümetinin de elçisi olan Harborne, imparatorluğun belli başlı ticaret merkezlerinde (İstanbul, İzmir, İskenderiye, Kahire, Halep, Şam, Trablus, Kudüs, Sakız ve Kıbrıs'ta) konsolosluklar ve (Fransızların échelle, İngilizlerin factory dedikleri, çok defa hanlara yerleşmiş olan) ticaret evleri açtı. En çok ham ipek, pamuk, kuru üzüm, zeytinyağı, mazi, tiftik gibi ham maddeler ahyorlar.

İngiliz seyyahı Moryson, XVII. yüzyıl başındaki durumu bir iki cümle ile çok iyi hülâsa etmiş. Şöyle diyor: «Bu şehirde (yani Halep'te) büyük faaliyet var. Bütün Asya ve Doğu ülkelerinin ürünleri buraya veya Mısır'da Kahire'ye gelirdi. Portekizliler, Hint yolunu bulmadan önce bütün o mallar bu iki şehirden sağlanırdı. Bu ticaret Venedik ile birkaç İtalyan şehrinin tekelinde idi. Sonra Portekizliler Hindistan'la ticarete girişerek bu ürünleri ve daha çeşit malları, istedikleri fiyata Avrupa'ya taşımağa başladılar. Böylece İtalyanların ticaretinin çoğu ellerinden gitti. Daha sonra Fransa kralı büyük Seigneur'le (Osmanlı padişahı ile) anlaşma yapınca Marsilya da bu ticarete ortak oldu. Zamanımızda ise Kraliçe Elizabeth'in idaresinde, Venedik ve Fransız tacirlerinin bütün direnmelerine rağmen, İngilizler de aynı imtiyazları elde ettiler. Londra'daki Türkiye şirketi (yani Levant şirketi) bütün kumpanyaların en eskisi oldu; sessiz sadasız bu ticaretin getirdiği emniyet ve kazançtan bol bol faydalandı.»

İngilizler Doğu Akdeniz ticaretinde Venediklileri endüstri ürünleri açısından da geçmeye başladılar. Osmanlı

lkelerinde alışılmış olan Venedik kumaşlarının taklitlerini daha ucuza yapıp getiriyorlardı. İngiltere’de yn iyi olduğundan bunların kalitesi de daha iyi. Sonra İngilizler Venedik ve Fransızlardan farklı olarak getirdikleri mallardan yüzde iki daha az gümrük veriyorlardı (İngilizler % 3, tekiler % 5). Bunun neden böyle olduğunu anlayamadım. Bu konuda yazan İngilizce kaynaklar bunu rüşvetle izah ediyorlar. Bu elçiler ve tacirler ve onların yazılarına dayanarak yazan yazarlar Doğululara rüşvet vererek kendi lehlerine kr sağlayan muafiyetler edindiklerini öğüne öğüne yazmakta sakınca görmüyorlar.

1645 Girit savaşları Venedik’e bir yıkım oldu. Daha 1630 dan itibaren Venedik, Akdenizde ticaret alanından tasfiye edilmek üzere. 1680 de Halep’teki konsolosluklarım kapamayı düşünüyorlar. Fransızlar ise, Osmanlı lkeleriyle ticarete İngilizlerden önce başladıkları halde. XVI. yüzyıl sonunda Fransa’yı saran din savaşları yüzünden Fransa Levant ticaretini kaybetmiş bulunuyor. İngilizlere kapitülasyonlar verilmesi aleyhine boyuna çalıştıklarından İngiliz privateerleri (korsanlara bu dönemde verilen daha kibarca bir ad) ve Cezayir korsanları Fransız gemilerine Akdenizi haram ediyorlar. Fransızların Akdenizde bandıra tekeli de yok edildi. XVII. yüzyıl ortalarından itibaren Akdenizde Fransız ve İspanyollar da rastladıkları İngiliz ticaret gemilerine saldırıp batırıyorlar. Akdenizde ticaret üstünlüğü için bir boğuşma dönemi açıldı. Sonuçta İngilizler ve Felemenkliler parsayı vuranlar.

Felemenkliler, bir ara İngilizleri bile korkutacak lėde önem kazandılar. Akdeniz ticaretinde, kısa süre içinde, yalnız kendilerinden bağımsızlıklarım kazandıkları İspanyollara karşı değil, İngilizlere ve Fransızlara da önemli bir rakip oldular. Felemenkliler 1597 den sonra Fransız, daha sonra İngiliz bandırası altında ticaret yaparken 1612

de Van Haagen'in Esedi altınları sayesinde onlar da doğrudan doğruya ticaret imtiyazları aldılar.

Soru 25 Yeni Avrupa ticaretinin niteliği ne idi?

Batı Avrupa ticaretinin Akdenize girmesi, bura ticaretinde bir devrim oldu. Bu ticaret, artık eski baharat yani Hint malları ticareti, Doğu ülkelerinin diğer lüks eşyalarının ticareti değil. Venediklilerin ustası oldukları bu ticaretin Avrupa'da modası geçiyor. Artık Venedik balıozlarının da, Vasko da Gama'ların da devri kapanıyor. Bundan sonra, İngiltere'nin İstanbul'da (ve daha sonra Hindistan'da) elçisi olan, yazdığı raporlarında Osmanlı imparatorluğunun ölmeye mahkûm olduğunu matematik bir kesinlikle devletine bildiren Sir Thomas'ların dönemi açılıyor (kendisi de Türkiye ticaretinde ortak. Sonra, Hindistan'a sefir olduğunda Doğu Hind şirketi ile de ortaklığı var mı idi, bilmiyorum).

Avrupa'da artık eskiden kralların ve soyluların kullandığı maddeler ya ucuzlamış, daha çok sayıda kişilerin alabileceği maddeler haline gelmiş, ya da feodalizmin tasfiyesi ile bazı lüks maddelerin müşterileri azalmış. Eski Doğu baharatı gibi şeyler yerine kahve, tütün, kakao, çay gibi lezzet ve zevk verici maddeler, bütün direnmelere rağmen, halk arasında tüketim maddeleri olmağa başlamış. Krallar ve tüccarlar artık doğu malları getirtme derdinden ölmüyorlar. Hazinele ve endüstrileri için Doğu limanlarından ham madde almak, onlara kendi yapıp maddelerini satmak, Avrupa dışındaki deniz aşırı ülkelerin bazı tüketim ham maddelerini ucuza alıp, yine deniz aşırı başka ülkelere satmak ve değerli maden stoklarını dışarıya kaçırmamak işleri ile uğraşıyorlar.

Soru 26 : Kapitülasyon ne demektir?

«Kapitülasyonlar» ulusal kurtuluş savaşının başına kadar Avrupa diplomasisinde çok lâfı edilen, bunların yarattığı siyasal boyunduruğa karşı savaşmada Türkleri çok uğraştıran bir politik veya diplomatik konu haline geldiğinden bu konu üstündeki bilgilerimizin çoğu karışık, belirsiz, ya da yanlıştır. İşin bu yanı, sonradan emperyalizm diplomasisinin kopardığı gürültüdür.

Ashnda kapitülasyon, XVI. yüzyıla kadar her yerde, bilinen, çok yerde uygulanan bir usulden doğma bir terim. Sözcük Lâtince Capitula (yani başlıklar) sözcüğünden gelme. Bir imtiyaznamede birer birer yazılı madde başlıkları demekmiş. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlıca veya Türkçede hiç kullanılmazdı. O zaman da bunlara yanlış olarak «Uhud-u Atıka» yani «eski bağlanmalar» denmiş. Fakat yanlışlıyorsam ondan önce iki terimin ikisi de kullanılmazdı. Osmanlı tarihlerinde de galiba bunlardan zaten hiç söz edilmez. Çünkü iş, Osmanlıların iç ticarete de kullandıkları tekel ruhsatı ve imtiyazı vermekten başka bir şey değildir. Onun için Batıda sonradan anlaşılan anlamda kapitülasyonlar üzerinde öğrendiklerimizi hep Fransızca veya İngilizce yazılardan öğreniriz.

Bunun belki başlıca nedeni, XVI. yüzyıl ve daha sonrakı Osmanlılar için bir padişah fermanı ile tüccarlara imtiyaz ve tekel hakları tanımanın çok olağan, âdi bir iş olmasıdır. Bu usul Osmanlılara özgü bir usul de değil. Osmanlılardan önce Bizans ta Venedik, Ceneviz tüccarlarına böyle madde madde bildirilen ticaret imtiyazları vermiş. Avrupa'da da aynı usul var, hattâ XVI. yüzyıla kadar. Örneğin, Venedik tüccarlariyle Almanya kuzeyinde Baltık kıyılarındaki Hanse şehirlerinin tüccarlarına İngiltere'de verilmiş kapitülasyonlar vardı. Bu tüccarlar

İngiltere'den ham yün alırlar, Felemenk ve Almanya'da bunları dokutarak yünlü kumaş yaparlardı. İngiliz tüccarları, kendilerini bu yabancı tüccarlarına verilen imtiyazlara karşı korumak için birleşerek hükümetleri üzerinde yaptıkları baskılarla 1534 te Venedik'in kapitülasyonlarını, 1599 da Hansalıların kapitülasyonlarını kaldırttılar. Onlardan sonra, İngiliz yünlü dokuma endüstrisi gelişmeye başladı. İngiliz kralları, bu yabancı tüccarlara imtiyaz vererek Osmanlı hükümdarları gibi, karşılığında hazinelerine bunun ücreti olarak gelir sağarlardı. Hazine menfaati yerine, yerli endüstrinin gelişmesini sağlama, lehe ticaret dengesi siyaseti açısından daha lüzumlu olduğu anlaşılınca İngiliz kralları bu kapitülasyon imtiyazı vermeden gelen hazine gelirlerini kaybettiler ve tüccarların ve endüstricilerin istediğini yapmağa mecbur oldular.

Osmanlı devlet adamları ise tam bunun tersine yönde gittiler. Eskiden beri Venedik veya hattâ Fransız tüccarlarına Bizans veya Memlûk devleti tarafından verilen imtiyazları tanıdıkları gibi, Batı Avrupa ticaretinin Akdenizde görünüşünden sonra onlara da, daha geniş haklar kapsayan yeni ticaret imtiyazları verdiler.

Daha geniş haklar kapsayan imtiyazlar oluşunun nedeni şu: Eskiden verilen ticaret imtiyazları sadece yabancı tüccarlara yabancı malları getirme ve yerli malları alıp götürme müsaadesi verirken ve bunu kolaylaştırıcı bazı imtiyazlar tanırken, XVI. yüzyılda Kanunî Süleyman zamanında ve galiba sadrazamı İbrahim Paşanın gayretleriyle (çünkü verilecek imtiyaz veya tekelden ona da büyük bir komisyon verilecekti) imtiyaz Fransız tüccar loncalarına değil, Fransız devletine veriliyor. Daha önce söylediğim gibi, Fransa ile siyasal bir ittifak kurmaya yardımcı olsun diye. O zaman, her yerde uygulanan ve Osmanlıların kendi hükmettikleri yerlerdeki tüccarlara da sık sık verdikleri ticaret tekeli imtiyazı verme işi sadece bir

ticaret işi olmaktan çıkarak, iki devlet arasında bir nevi ticaret muahedesi şekli almaya başladı. Yahut da, hiç değilse Avrupa devlet adamlarına o anlama gelmeye başladı. Cevdet Paşamn dediği gibi Osmanlı devleti kendini güçlü bildiğinden ve Avrupa'ya ticarete gidecek tüccarı da zaten olmadığından bu anlaşmaların karşı tarafı da bağlayıcı bir antlaşma olup olmamasına önem vermemiş (aslında Cevdet paşanın bu yargısı tam doğru değil. Çünkü kapitülasyon metinlerinde Osmanlı devleti tüccarlarına da verilen bir imtiyazın karşılığının uygulanacağı yazılıdır, ama bunlar anlaşılan sadece yazıda kalmış). İki olay dolayısıyla, Kanunî Süleyman zamanında Osmanlı devletinin kendi himayesinde bulunan (ve Portekiz'den kaçıp İstanbul'a gelen) yahudi kadın tüccar ve banker Dona Gracia Nasi ve onun yeğeni ve damadı Yusuf Nasi'nin ticaret çıkarları için müdahalede bulunmuştur. Birincisinde o zamanın Yahudi aleyhtarı Papası Ankona şehrindeki dönme-likten dönme yani hristiyanlıktan tekrar Yahudiliğe dönen Portekiz Marranolarına karşı açtığı bir savaşta bu Papa o şehirdeki ticaret ajanlarının mallarını müsadere edip kendilerini hapse atmış. Padişah Papaya yazdığı nazikâne bir mektupla bu tüccarların hazinesine borcu olduğunu ve Papanın bu hareketi yüzünden hazinesinin zarar gördüğünü hatırlatıyor. Papa, korkmuş olacak ki, isteği yerine getirip bunları salıveriyor. İkincisi Fransız kralı ile ve Kanunî'den sonra olmuş bir iş. 1555 te Fransız kralı II. Henri paraya sıkıştığından yüksek faizli bir istikraz tahvilâtı çıkarmış. Yahudi sarrafların gayretiyle, elinde büyük servet bulunan vezirler bu istikraza hayli para yatırmışlar. Bunlardan biri de yine Yusuf Nasi. (II. Selim'in kayınpederi şimdi). Yusuf Nasi'nin bu istikraz dolayısıyla Fransa kralından 150,000 duka alacağı var. Belki de Osmanlı vezirleri ile ortaklığı da var. Nasi paralarını istediği zaman Fransız hükümeti vermek istemiyor. Bir alay

diplomatik tartışmalar oluyor. Nihayet Osmanlı hükümeti Yusuf Nasi'nin alacaklarına karşılık olarak Osmanlı limanlarında bulunan Fransız gemilerini ve yünlerini müsadere ediyor. Fransız elçisi protesto ediyorsa da bir şey yapamadığına bakılırsa Fransızların da bu işte bir dala-ver e çevirdiklerini sanıyorum.

Bu gibi müdahaleler dışında, kapitülasyon anlaşmalarına dayanarak Osmanlı tüccarlarının anlaşma yapılan memleketlerde karşılık bir imtiyazı kullandıkları duyulmuş bir şey değil. Yani bu imtiyazlar tek yanlı olarak kalıyor. Osmanlı devlet adamlarının dalgaya geldikleri (yoksa acaba biliyorlar mı idi?) nokta artık tüccarlara değil, yabancı devletlere imtiyaz verdikleri, yani eskiden özel ticaret hukuku konusu olan bir işi milletlerarası özel ve tüzel hukuk plânına sokmuş olmaları noktasıdır. Daha sonraki yüzyıllarda bunun arkasından çok siyasî dâvalar çıktı. Ama bizim konumuz sadece işin ticarî ve ekonomik yanıdır.

Kapitülasyonlar denen ticaret imtiyaz ve tekeli vermenin asıl önemli olayı, evvelce de söylediğim gibi, İngilizlere verilenidir. «İngilizlere» diyorum. Çünkü verilen İngiliz tüccarı mı, İngiliz Levant şirketi mi, yoksa İngiliz devleti mi belli değil. Galiba hepsi birlikte. Çünkü, Kanunî Süleyman zamanında, Fransızların kapitülasyon aldıkları sıralarda bir İngiliz tüccarı da ticaret imtiyazı almıştı. Fakat arkasında İngiliz devleti yoktu. Çünkü o zaman Osmanlı başkentinde İngiliz elçisi yoktu. Onun için bu tüccar bu kapitülasyondan hiç faydalanamamış.

Fakat III. Murat zamanında, evvelce Fransa ile olduğu gibi, yine siyasal bir düşünce ile kraliçe Elizabeth'in elçisi sıfatıyla gelen, gerçekte bu kraliçenin Levant limanlarında ticaret yapma tekeli için berat verdiği (yani bu şirkete mensup olmayan hiç bir İngiliz tüccarının böyle bir ticaret yapması yasak demektir bu) Levant Şirketi-

nin bir tüccarı olan elçi ile yapılan anlaşma İngiliz kapitülasyonlarının başlangıcıdır. Merkantilist politikada Fransızlardan önde giden İngilizler, Fransız kapitülasyonlarından ders almışlar demek. (Bu defaki siyasal neden İngiltere'nin Osmanlıların savaştığı İspanya ile savaş halinde olması, Kraliçenin bu ortak düşmana karşı savaş isteğine karşılık Osmanlı devleti ticaret kapitülasyonları veriyor. Bu işte de zamanın sadrazamı Sokullu Paşa ile nüfuzlu bir hoca olan tarihçi Sadeddin Efendi, nedense, çok gayret sarfetmişler. Hoca efendiye her halde hatırı sayılır bir komisyon düşmüş olsa gerek).

Demek ki Osmanlılar, eskiden mahallî bölgeler arası ticareti kolaylaştıran ve düzenleyen veya yabancı tüccarların kendilerine verilen imtiyazları sağlayan bir usulün ötesine giderek ticaret mülâhazalarından ziyade siyasal mülâhazalarla kapitülasyon eylemine siyasal bir müeyyide verdiler kendiliklerinden. Bu yüzden, bunları yüzyıllar sonra bağlayıcı antlaşmalar sayan güçlenmiş Avrupa devletlerine meram anlatmak için çok Osmanlı ve Türk devlet adamının göbeği çatladı, yüz binlerce Türk halkının kanı aktı, çekmediği ıstırap kalmadı.

Osmanlı devlet adamlarının bu anlaşmaları İslâm hukukuna göre bile yapılmış değildi. Bu imtiyazlarda, bu hukuka aykırı maddeler bulunması bunu gösterir. Osmanlılar zamanında İslâm hukukunun en önemli medenî kanun kitabı sayılan ve XVII. yüzyıl sonlarına doğru düzenlenmiş olan «denizler kavuşağı» adlı ve herkesçe «Mülteka» diye bilinen kanun kitabında şöyle bir madde var: «Bir müstemin (yani hristiyan ecnebi) İslâm toprağında oturabilir. Oturduğu sürece vergiden muaftır. Ancak bir yıldan fazla oturursa zimmi sayılır (yani İslâm ülkesine yerleşmiş hristiyan). O zaman zimmiye borç olan vergiye tâbi olur.» Kapitülasyonlarda ise, yabancı tüccar-

lar ister geçici, ister daimî oturan olsun, vergiden muaf-
tılar.

Eskiden Batıda devletin egemenliğinin kendi toprak-
larındaki bütün kişiler üzerine de olduğu kavramı ve bir-
birine yabancı ülkelerin kişilerinin, sulh ve savaş zaman-
larındaki hukuk ilişkilerini düzenleyen milletler hukuku
yoktu. Halbuki evvelce gördüğümüz gibi, Osmanlılarda
«mülk» ve «devlet» prensipleri yalnız kişiler üstüne değil,
bütün topraklar üzerine de padişahın en üstün güç sahibi
olduğu kavramına dayanırdı. Onun için, şehirlerin eskiden
tüccarlara verdiği müsaadeleri padişahın vermesi Osmanlı
sisteminin temeline tüm aykırı bir eylemdir. Gerçi, söz ko-
nusu hakları vermek padişahın iradesine bağlı. Süresini
de o tayin eder. İsteddiği zaman da geri alabilir. Fakat ger-
çekte, verileni geri almada kullanılan ölçü savaş halinin
olmamasıdır. Eskiden yabancı bir devletin savaş halini
bırakıp sulh halini seçmesi Osmanlı hazinesine bir «sulhu
satın alma» parası olan haraç gibi bir vergi vermeyi ge-
rektirirdi. Kapitülasyon siyaseti ile, Osmanlı devleti baş-
ka devletlerin kendisi ile sulh halinde oluşunu, kendi ül-
kelerinin sınırları içinde ticaret yapan yabancılar üzerin-
de egemenlik hakkından vaz geçmesi vaadi ile ödüyor
şimdi.

Soru 27 Kapitülasyonlar yabancı tüccarlara neler sağhyordu?

Kapitülasyonların yabancı devlet tebaası tüccarların
ticaretine ve genel olarak yabancı devlet tebaası olarak
veya onun himayesinde olarak Türkiye’de oturanlara ve
onların devletlerine sağladığı imtiyaz ve muafiyetler ne-
lerdi?

Kapitülasyon anlaşmaları yapma siyaseti XIX. yüz-

yıla kadar sürmüştür. XVII. yüzyıl başından sonra verilen başlıca kapitülasyonların tarihlerini gösteren şu listeden, Türkiye'den ayrılan Yunanistan'ın bile kapitülasyon hakları aldığını görürüz:

1615	Avusturya	1823	Sardunya
1680	Hollanda	1830	A.B.D.
1737	İsveç	1838	Belçika
1740	Sicilya	1839	Hanse Birliği
1746	Danimarka	1843	Portekiz
1761	Prusya	1855	Yunanistan
1782	İspanya	1858	Brezilya
1783	Rusya	1870	Bavyera

1536 da Fransa'ya verilen ticaret imtiyaz ve muafiyetleri, Batı Avrupa ticaret devletleriyle daha sonra yapılan kapitülasyon anlaşmalarının modeli olmuştur. Bunun başlıca özelliği tam bir ticaret serbestliği garanti etmek, tüccarlara kazaî muafiyetler tanımak, vergi muafiyetleri tanımak, yabancı devlet temsilcilerine resim ve vergi alma hakkı tanımak, kendi tebaaları üzerinde kazaî eylem uygulama hakkını tanımak. Bunlara bir de hristiyan reâya ve kutsal makamların hâmilîği hakkını tanımak gibi şeyler de eklenmiştir. Bu yanların bize fazla lüzumu yok.

Ekonomik tarih açısından en önemli olanlar (a) gümrük muafiyetleri, (b) vergi muafiyetleri, (c) kaza muafiyetleridir.

XVI. yüzyıl ortasından sonra ve bütün XVII. ve XVIII. yüzyıl boyunca Batı devletlerinin en önem verdiği şey, kendi tüccarları için en düşük gümrük tarifesi elde etmektir. Bunlardan biri en düşük tarifeyi elde etti mi, arkasından ötekiler de sökün ederdi. Örneğin başlangıçta İngiliz tüccarları % 5, hattâ %6 gümrük resmi verirken 1601 de bu % 3 e kadar indirildi. (1601 de İngilizlere veri-

len kapitülasyon Levant şirketinin refah döneminin başlangıcını teşkil eder. Bundan sonraki yüzyılda —zirve noktasına 1716 da erişmiş— İngilizler yalnız kendi mallarını getirmekle kalmıyorlar, başka ülkelerden aldıkları baharat, şeker gibi maddeleri de getirip satıyorlar. Bu maddeler başka yollardan geldiği zaman ya yetersiz, ya da daha pahalı oluyor. Bu zirve noktasından sonra Levant şirketinin Osmanlı dış ticaretindeki önemi düşmeye başlar. Çünkü İngiliz ticareti için dünyanın başka yerlerinde daha kârh işler açılmıştır. Buna karşılık XVIII. yüzyılda Osmanlı dış ticaretinde baş yeri Fransızların Levant şirketi alır).

Gümrük siyasetinde Osmanlı devletinin tutumunun sırf hazineye gelir sağlama düşüncesine dayandığı şundan bellidir ki dışarıya gidecek emtiadan alınan gümrük resmi, dışarıdan gelen emtia üzerinden alınan gümrük resminden yüksek (% 12)! Bu resimlerin ikisini de yabancı tüccarın ödemiş olması siyasetin tuhaflığını gidermez. Ancak şunu da gösterir bize: Devletin başlıca ilgisi, lehe ticaret dengesi sağlamak suretiyle hâsıl olacak servet fazlasının iç ekonomiyi, tarım ve endüstri alanlarında, kalkındırarak biçimde kullanmak, yani merkantilizm politikası gütmek değil. Dış ticaret kazancı yolu ile ekonomik gelişme sağlama fikrinin izi bile yok. Tabii olarak Batı ile Osmanlı dış ticareti daima aleyhe açık veren bir ticaret olarak devam etti.

Kapitülasyonlarla tanınan vergi muafiyetleri ile ecnebi tüccarlar ve kişiler her çeşit vergiden muaftılar. Ticaret evleri devletin malî kontrolünün dışında kalıyordu. Hazine açıkları dolayısıyla uygulanan çarelerden biri olarak halka sık sık dolaylı dolaysız vergiler konması teşebbüsleri arasında yabancı tüccarları kazanç vergisine tâbi tutmak gibi bir çarenin akla gelmemiş olması şaşılacak bir şey değil mi?

Kapitülasyon imtiyazlarının tamdığı üçüncü muafiyet, birinci ve ikinci kategori muafiyetlere bayağı bir hukuk müeyyidesi sağlayan muafiyetlerdi. Buna göre yabancı tüccarlar ve tebaalar kendi konsoloslarının uygulayacağı kendi devletlerinin kanunlarının hükmü altında sayılacaklardı. Bu muafiyet, Osmanlı devletinin kendi toprakları üstündeki egemenliğini kısıtlayan bir şeydir. Âdetta hükümet içinde hükümetçikler kuruluyor.

Ne dereceye kadar yabancı devlet elçileri veya bu muafiyetleri veren Osmanlı devlet adamları Osmanlı veya İslâm hukukunun kusurlarından ötürü bu muafiyeti veriyorlardı? Bu gibi mazeretlere yer vermemek için bugünkü hukuk sistemi batılılaştırılmış olduğu halde, zamanımızda bile böyle muafiyetler verildiğine bakılırsa, bunun gerçekten büyük bir sebep olduğundan şüphe edebiliriz. Fazla olarak, özel hukuk olarak geçen İslâm hukukunun bazı eksikliklerinin yabancı tüccarlarına engel değil, tersine faydalı eksiklikler olduğu bile düşünülebilir.

Soru 28 Kapitülasyon politikası ile merkantilizm karşılaşınca ne olur?

Evvelce, Osmanlı padişahlık sistemini feodal sistemlerle karşılaştırmıştım. Şimdi onu, Batıda doğmakta olan kapitalist sistemle karşılaştıracamız; daha doğrusu tarihteki şekli ile karşılaşmasını seyredeceğiz.

Bu karşılaşmayı en basit şekilde Merkantilist siyasetle kapitülasyon siyasetinin karşılaşması olayında görürüz. Bu iki siyaset teori açısından birbirinin zıddıdır. Ama ticaret mübadelesi ilişkisi kuran iki ülke açısından baktık mı biri ötekinin tamamlayıcısı olur. En iyi merkantilizm siyaseti, en iyi kapitülasyon siyaseti güden ülke ile uygulanır. Kapitülasyon siyaseti güden bir ülke.

merkantilist siyaset günden bir ülke için ideal bir avdır. Merkantilist ülkelerin karşılaştığı en büyük güçlük, kendileri gibi merkantilist olan ülkelerle olan ticaret ve ödeme ilişkilerinde olmuştur. Özellikle İngiltere ile Hollanda arasında. Böyle bir ticaret politikası gütmeyen ülkelerle ticaret ise bal börek!

Devlet savaş yapacağı bir devletle uğraşmak için muazzam servetler harcayacak (karşılığında daha büyük bir kazanç sağlayacağı düşüncesiyle). Savaş halinde bulunmadığı devletlere ise muazzam ekonomik kazançlar sağlıyor bu savaş halini sürdürmek için. Yani çifte zarar! İşin çelişkili yanı burası. Hem de çok hovardaca bir tutum. İngiliz merkantilistlerinin «aklın kanunlarına meydan okuyan bir hal» diyecekleri bir tutum. Fakat gerçekte, merkantilist bir ticaret siyasetinin bir memlekette tam başarılı yürümesi için, başka bir ülkede böyle hovardalıkların bulunması ideal bir şarttır.

Osmanlı devletinin hem kendi devlet kanununa, hem İslâm hukukuna aykırı olarak yabancı hristiyan devlet tebaasına kendi toprakları dışı (exterritorial) hukukun uygulanması müsaadesini vermesi, o devletle sulh halinde oluşunun bir göstergesi olarak anlaşılıyordu. Bazı padişahların tahta çıktıktan sonra bir kapitülasyon anlaşmasını yenilemeyi geciktirdiği, bazı vezirlerin kapitülasyonlar aleyhine şiddetli bir tutum takındığı, birçok memur ve kadıların bu müsaadelerden faydalanan yabancılara güçlükler çıkardığı olmuştur. Fakat ticaret ve ödeme dengesi ve merkantilist bir ticaret siyaseti bakımından bu kapitülasyonların geri alındığı görülmemiştir. Zaten bu gibi eylemlerin yapılması da faydadan çok zarar vermiştir. Çünkü ticaret siyaseti mülâhazalarına göre değil de siyasî bir mülâhaza ile (yani sulh halini kazanma düşüncesiyle bir devlet aleyhine başka bir devlete «en çok kayırılmış devlet» muamelesi uygulanması) veya yabancı düş-

manlığı veya yabancı tüccarlardan rüşvet koparma düşünceleriyle yapılan bu gibi direnme eylemleri, merkantilist ekonominin en güçlü silâhı olan «altın»ın karşısında daima mağlûp olmuştur. İngiliz elçisi Sir James Porter, hiç sözünü sakınmadan şöyle yazar: «Türklerin gerçek tanrısı altındır». Eskiden bir nevi diplomasi etiketi eylemi olan «hediye», bu yüzden «adam satın alma» ve «rüşvet» şeklini almıştır.

İleride söyleyeceğim gibi, padişahların iç idarede başlattıkları (ve Avrupa'da da uygulanan) «mevkileri satma» usulünün de zamanla memuriyet alacaklardan rüşvet alma şekline girdiği bir zamana rastlayan, yabancılardan kolaylık sağlama karşılığı rüşvet alma işi ile elele verince, padişahından gümrükçüsüne kadar bütün Osmanlı idaresi korkunç bir batağın içine sürüklenmeye başlamıştır. İleride, dış ekonomi ile iç ekonomi şartlarındaki değişmelerin devlet düzeni ve bürokrasi üzerine olan etkilerini tartıştığımız zaman bu konuya tekrar döneceğiz.

Soru 29 Osmanlılar neden Batı Avrupa ticaretini kapitülasyonlarla teşvik ediyorlardı?

Acaba neden Batı Avrupalıların ticareti Akdenize hâkim oluyor? Neden Osmanlılar bunlara yüz veriyorlar, onları bu ticarete çeken imtiyazlar bahşediyorlar? Hangi mantık, Osmanlı devlet adamlarının böyle tersine bir yoldan gidişini gerektiriyordu?

Birinci soruya yukarıda cevap vermiş oluyoruz. İkinci soru önemli ve bizde şimdiye kadar cevabı verilmiş değildir. Tanzimatta kapitülasyonların zararlarının, çok geç olarak, anlaşılmaya başlandığı bir zamanda bile Osmanlı yazarları bunu sadece siyasal kötülüğü olan bir şey sandıklarından ve kapitülasyon politikasının yaptığı ekono-

mik yıkımı görmemiş olduklarından soruyu siyasal bir mazeret biçiminde cevaplandırıyorlardı. Örneğin o dönemin en akıllı adamı olan Cevdet paşa, tarihinde şöyle mazeret gösterir: «Ol asırlarda... Frengistanda çok devlet-i ʿaliye tüccarı bulunmadığından, devlet, Avrupalılara muvakkat olarak verdiği müsaade ve imtiyazların karşılığını istemeye lüzum görmedi. Gücüne çok güvendiğinden karşılıklı bağlayıcı hükümlere dayanma zorunluğunu hissetmiyordu... Avrupa böyle karşılıksız müsaadeleri de-ğişmez bağlanışlar hükmünde tutmuştur. Sonraları... Avrupalılar çok gelmeye başladılar. Birçoğu yerli gibi oldu, birçok yerliler de onlara karıştı. Böyle binlerce imtiyazlı insanın yurt içinde idaresi güç ve mahzurlu oldu. Bu durumun sürmesi milletler hukukuna aykırıdır ama muahe-der düzeltilemedi.»

Bu sözlerde gerçek payı çok. Yine aynı Cevdet Paşanın yukarıda naklettiğimiz bir sözünde de görüldüğü gibi, Osmanlı devlet ticaret siyaseti geleneğinde Osmanlı halkının dış ticaret geleneği yoktur, hiç değilse Batı Avrupa dünyasıyla. Buna karşılık devletin, özellikle iki ihtiyaçtan ötürü (yani militer ihtiyaçlar için, bir de devletli sınıfın giyim kuşam ihtiyaçları için) Batı Avrupa ticaretinin getireceği maddelere ihtiyaç vardır. Üçüncü neden, devletin ticaret mübadelesine, daima muamelelerden alacağı resimlerle «hazine nef'i» açısından bakmasıdır. Bu da, şimdiye kadar anlattığımız gibi, Osmanlı sistemine özgü devlet ve toplum niteliği ve ikisi arasındaki ilişkinin ne olduğu görüşüyle ilgilidir. Bu noktayı başka bir Osmanlı tarih yazarının fikirlerini alarak belirtmeye çalışayım.

Kendi zamanında artık büsbütün zıvanadan çıkmış olan devlet adamlarına kıyasla aklı başında bir yazar olan bu tarihçinin yani Naima'nın aslında doğru olan bir fikrinden nasıl eğri bir sonuç çıkardığını görmek ilginç. Ta-

rihinin dördüncü cildinin 294 üncü sayfasında şöyle diyor: (Hafifçe yenileyerek alıyorum): «Eski zaman hakimlerinin kitaplarında yazıldığı gibi yabancı ülkelere gelen lüks eşyasına padişahların rağbet etmesi doğru değildir. Onların bunlara rağbet etmesi yüzünden bunlar revaç bulur, memleketin nakit parası ve hazinesindeki değerli madenler bu maddeler yüzünden başka ülkelere gitmiş olur. Daha ziyade kendi ülkesinde üretilen emtiaya rağbet lâzımdır. Böylece değerli madenler dışarı gitmemiş olur. Buna karşı, bu eşyadan alınan gümrükler devlete gelir sağlar diyenlere şu cevabı veririz: Başka ülkelerden emtia getirip satanlar, aldıklarının tutarım İslâm ülkelerinin ürünlerinden kendilerine lâzım olan eşyaya verirlerse devr-i dâim şeklinde para memlekette kalmış olur.»

Naima'nın buraya kadar yazdıklarında yanlış bir şey yok. Zaten bunları padişahların kürk ve samura harcadıkları servet dolayısıyla söylüyor. Onun için şöyle diyor:

«Moskof diyarından gelen samur vesair çeşit değerli kürklere verilen parayı, bu mel'unlar İslâm ülkelerinin matalarına harcamazlar. Bunun gibi Hind matalarına da bu kadar hazine serveti gidiyor. Halbuki Hintliler Osmanlı ülkelerinden bir şey almazlar ve lâzımları da değildir. Gelirleri çok, başka ülkelere ihtiyaçları yok. Onun için dünyanın serveti Hind'te toplanmıştır.»

Osmanlı ekonomisinin, Rus ve Hind ticareti açısından ticaret açığı verdiğini gören Naima, ki bunu ancak zengin sınıfın lüks israfı dolayısıyla görebiliyor, Batı ticareti hakkında bunun tersi olan hükümler veriyor ve şöyle diyor: «Efrenç taifesi, çuha ve kumaş getirerek İslâm ülkelerinden yapağı, tiftik, mazi vesair satın alınması yasak olmayan şeyler alıyorlar; gemi dolusu Felemenk altınını (?) İzmir, Payas, Sayda, İskenderiye limanlarında

boşalttıklarından bunlar etrafa yayılıyor. Öyle ki Ankara bölgesi, Halep, Sayda, Trablus, Dürzü dağları bölgeleri bu paralarla dolmuştur.» Yani, Naima Batı ticaretinin lehe bir ticaret olduğunu iddia ediyor, ortada lüks maddeler ticareti olmadığından.

Naima'nın çağdaşı olan İngiliz elçisi Sir James Porter ise kitabında şöyle yazar: «Levant şirketinin nizamnamesi, altın olsun gümüş olsun, Türkiye'ye her türlü değerli madenin gönderilmesini yasak eder. Türkiye'de yapılacak bütün satın almalar ancak kendi endüstrimizin yapısı olan maddelerle ödenir. Bu, sonraları kanun ile de tekit edilmiştir.»

Daha ileride göreceğimiz gibi, Naima'nın Felemenk altını sandığı sikkeler, İtalyanların, Fransıızların, Hollandalıların ve hattâ İngilizlerin getirdiği mağşuş gümüş sikkeler veya düpedüz kalp paralardır. Bunların getirilişi, yine ileride göreceğimiz gibi, Osmanlı para sistemini yıkmış, önü alnamamış, ta XIX. yüzyıla kadar sürmüştür.

Herhangi bir ticaret, sadece lüks eşya ticareti olmakla mutlaka bir ülkenin ödeme dengesi lehine bir ticaret olması gerekmez. Naima'da da esas düşünce hazine gelirinin sağlanmasıdır. Dış ticaret yolu ile toplum ekonomisinin geliştirilmesi üzerine iki kelime bile söylemiş değildir. Merkantilist düşünün en önemli yanı olan bu fikir, bütün Osmanlı yazar ve eylemcilerine tamamiyle yabancı olan bir fikirdir. Onlarca toplum değişmez. Devletin rolü toplumu geliştirmek, değiştirmek değil, değiştirmemek, olduğu gibi tutmaktır. Ekonomik gelişme ile devlet idaresi arasında bir ilişki olduğu yolunda en küçük bir fikirleri yoktur. Devlet gelişir, büyür; gelişmeli ve büyümelidir. Topluma düşen ödev onu vergileri ile beslemek; ticarete düşen şey resimleriyle hazinesine gelir sağlamaktır.

Gümrük ve gümrük tarifesı toplumun ekonomisini

(tarımını ve endüstrisini) korumak için değil, hazinenin faydası için düşünülen şeylerdir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Batı Avrupa devletleri toplumlarının ekonomisini gümrük tarifeleriyle bir çeşit müstahkem mevki haline sokarken, Osmanlı devlet adamları bunu ancak hazinenin yani devletin malî gücünün sağlanması için düşünmüşlerdir. Böylece, bunlar, farkına varmaksızın, yabancı tüccarların kendi devletlerinin bir vekili oluyorlar. Onlara, kendi hükümetlerinin kendi tebaaları olduğu için sağladığı imtiyazlar gibi imtiyazlar veriyorlar. Osmanlı devleti sanki Fransız, İngiliz, Felemenk devletlerinin vekili. Onların işini, yani merkantilist siyasetlerini, Osmanlı devlet adamları tamamlıyor. Adamlar gözlerine, kulaklarına inanmıyorlar. Onun için bunun, bu kadar inanılmaz şeyin rüşvet sayesinde olduğuna ve olacağına iman etmişler. Bu yüzden kendiliklerinden rüşvetsiz hiç bir işe girişmiyorlar.

Fakat kapitülasyonların doğuşu ve genişlemesi gibi, başka diyarlarda uygulanan kolonileştirme siyaseti kadar önemli büyük bir tarihsel olay, sadece rüşvetle, ahlâkla yorumlanacak bir iş değil. Batılıların rüşvet teorisine bu kadar önem vermesi ve herkesi buna inandırmaları sebepsiz değildir. Böyle bir yorumlama belki bizim de moral duygularımızı heyecanlandırır, ama rüşvet veya belki daha uygun deyiimi ile komisyon alma o zaman Doğululara özgü bir şey değil. Batıda da var. Hattâ bu yeni tüccar milletlerin en kibar ve soylularından sayılan İngilizlerde bile. Örneğin, büyük bir İngiliz düşünürü sayılan Lord Bacon bile, Devlet Bakanı olduğu sırada rüşvet alanlar listesinde girmiştir tarihe. Nasıl ki bugün de yalnız geri kalmış ülkelerin başbakanları komisyonculuk yapmıyorlar; Amerika gibi çok zengin, karnı tok bir ülkenin bakanlarının da komisyon aldıkları zamanlar oluyor.

Yalnız şu fark var: Onların rüşvet almaları ekonomi-

lerini yıkmıyor, ötekilerin alması ise toplumun ekonomisini yabancı bir ekonominin sömürüsü altına koymanın kişisel ücret tarafıdır. Bizim Osmanlı tarihçilerimizin hâlâ bugün bile ballandıra ballandıra anlattıkları meşhur her «Sefer-i Hümayun» boyunca, devlet askerî amaçlarla muhtaç olduğu maddeleri sağlamak, hazinesine gümrük geliri almak için toplumun ekonomisini bunların karşılığında satmak şeklindeki bir «Ahitname-i Hümayun» ile kendi toplumunu satıyor. Asıl rüşvet alan devletin kendisidir. Vezirlerinin aldığı da bu büyük rüşvetin sağlanışındaki zahmetlerinin bir hediyesi.

Bu çeşit bir devlet ve toplum görüşünün, toplumumuzu idare eden kişiler arasında hâlâ yok olmamış olduğunu okuyucunun kolayca farkedeceğini umarım. Çünkü bütün o kapitülasyonları kaldırma, Lozan antlaşmaları edebiyatına rağmen gözüümüzün önünde 1945 ten başlayarak yapılan birçok imtiyaz vermeler, «ikili» anlaşmalar v.s. bize, kapitülasyonların ne demek olduğunun hâlâ anlaşılmadığını gösterir.

Soru 30 : Kapitülasyonlar kalkmış mıdır?

Hepimizin bildiği gibi kapitülasyonların Tanzimattan sonra başlayan uzun ve gürültülü bir tarihi vardır. Bundan, Avrupa devletlerinin Osmanlı hükümranlık haklarına aykırı kayıtlarla devleti bağladığı inancı yerleşti. Tanzimatta Âli Paşanın kapitülasyonların Paris konferansında kaldırılmasına çalıştığı biliniyor. Yeni Osmanlılar, yazılarında kapitülasyonları eleştirmişlerdir. Birinci cihan savaşı yıllarında kapitülasyonların tanınmadığı ilân edilmiştir. Uusul kurtuluş savaşından sonra kapitülasyonlar uluslararası muahedeler olarak kaldırılmıştır.

Bu uzun savaşa rağmen, saydığım dönemlerin her

birinde farklı şekillerle kapitülasyonlar yalnız kalkmamış olmakla sonuçlanmamış, yeni yeni kapitülasyonlar da icat edilmiştir. Eski Osmanlı tarihlerinde kapitülasyonların devlet hazinesi açısından olsun bir eleştirisine şimdiye kadar rastlamadım. Bundan ötürü, kapitülasyonların tarihi hakkındaki bilgilerimiz Fransızca ve İngilizce yazılardan edinilmedir. Meşrutiyet dönemi aydınları ilk defa olarak kapitülasyonlar hakkında yazılmış bir kitabı, Fransızcadan çevrildiği zaman okudular. Fakat bu eserde kapitülasyonlar, sadece diplomasi işi gibi anlatılır. Lozan konferansına giden devlet adamlarımızla subaylarımız oraya bu kadarlık bilgilerle gitmişlerdir. Halbuki artık Avrupa ekonomisine lâzım olmayan Osmanlı kapitülasyonlarını, Lozan'daki Avrupa diplomatları büyük bir ekonomik kayıba uğrayacaklarından değil, konferansta karşılıklarına kayıtsız şartsız bağımsızlık tezi ile gelen geri kalmış bir topluma bu bağımsızlık fırsatını vermek istememelerinden veya onu yeni kayıtlar altına sokmak istememelerinden kaldırtmamak istemişlerdir.

Bu «zafer» den sonra kapitülasyonlar üzerine bazı kitaplar yazıldı. Bunların çoğu İsmet Paşanın başarılarını anlatmak amacıyla ve o zamanki hükümetten bir hediye almak için yazılmışa benziyor. Türkçede tam anlamıyla bilimsel bir kapitülasyonlar incelemesi çıkmamıştır.

Böylece, kapitülasyonlar konusu bize ekonomik tarihte, kaynakları, etkileri ve sonuçları bakımından tam olarak anlaşılmamış bir konu olarak bırakıldığı için kapitülasyonların kalktığını samyyoruz. İsimler, ünvanlar değişebilir, fakat ekonomik bir süreç olarak öz yani bir toplumun ekonomisinin, o toplumun başındaki devlet tarafından yabancılara verilmiş imtiyazlarla gelişemez hale konusu henüz kapanmış bir hikâye değildir.

III. BÖLÜM

PARA DEVRİMİ VE OSMANLI TİCARET VE MALİYESİNE ETKİLERİ

Soru 31 Kapitülasyonların dış ticaret dengesi ve para değeri üzerine etkileri neler oldu?

Şimdi, kapitülasyon politikasıyla yürüyen Batı ticaretinin Osmanlı ekonomisi üzerine olan en önemli ve en devrimsel iki etkisine ve bunların sonuçlarına geliyoruz: (a) Batı Avrupa ile olan ticaret dengesinin kesin ve sürekli olarak aleyhe bir dengeye dönmesi, (b) Bunun Osmanlı maliyesi ve para sistemi üzerine olan yıkıcı etkisi sonucunda ikisi arasında bir «çıkılmaz daire» ilişkisi meydana gelmesi.

XVI. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı dış ticaretinin Doğu ve Batı ülkeleri ile dengesinin ne durumda olduğu hakkında ayrıntılı bilgilerimiz yoktur. Fakat değerli madden (altın ve gümüş) akımlarının yönünden, yapılan savaşların nerelerde yapılmış olmasından, eski tarihçilerin bazı kayıtlarından Doğu ülkeleriyle ticaret dengesinin aleyhe, buna karşılık Batı Avrupa ülkeleriyle olanın lehe olduğuna hükmedebiliriz. Osmanlı maliyesinde de, dış ticaret gelirlerinden ziyade transit ticaretinin gelirlerinin önemli bir yer tuttuğu anlaşıyor. Osmanlı savaşlarının başlıcaları Asya ile Avrupa arasında transit ticaretinin hazine gelirlerini emniyette tutmak için yapıyordu.

Batı Avrupa ticaretinin Akdenize ve Levant'a (yani Doğu Akdenizin Doğu kıyılarına) gelmesi eski Venedik, Ceneviz ve Fransız ticaretini ikinci plâna düşürmekle kalmadı; konu ve nitelik bakımından da bu ticareti değiştirdi; ve nihayet XVII. yüzyıl sonundan itibaren Osmanlı ülkelerinin dünya ekonomisindeki yerine kesin olarak başka bir biçim verdi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu ticaretin aldığı şeklin Osmanlı ekonomisi için gelecekteki tehlikesi, Avrupalılarca bilinmekle beraber, Osmanlı devlet adamları için henüz belli değildi (bundan ötürüdür ki İngiliz elçisi Sir Thomas, Osmanlı imparatorluğunun yıkılmaya mahkûm olduğunu gözünli kırpmadan söyleyebiliyordu). Yeni Avrupa ülkelerinin Doğu ülkelerine satacağı fazla önemli ve değerli mallarının bulunmaması, Osmanlı devlet adamlarına, durumun ileride de hep böyle olacağı sanısını vermiş olacak.

Fakat XVII. yüzyıldan sonra, evvelce anlattığım merkantilist siyasetler ve gelişmelerle birlikte durum değişmeye başladı. Bu ülkelerin kesin politikası, daha çok ham madde almak, mümkün olduğu kadar mamul madde satmak. XVII. yüzyıl ortalarında Sivas ve Kayseri gibi yerlerde bile orta halli halk Londra çuhasından elbise giyiyormuş. Buna karşılık, deniz yollarıyla ticarete bulunan Güney ve Batı Avrupa ülkelerine endüstri eşyası gittiğine dair bir kayda rastlanmaz. Demek ki, Osmanlı ülkelerinde endüstri daha çok gerileyecek, Batı Avrupa ülkelerinde daha çok ilerleyecek, ve sonunda büyük endüstri devrimi aşamasına kadar bu hep böyle gidecek. Fakat henüz daha bu aşamaya gelinmemiş olduğu için Osmanlı devlet adamları dünyanın farkında değiller.

Dış ticaret ilişkilerinin ülkelerarası ödeme meseleleri dolayısıyla, ülkelerin kendi paraları üzerine etkisi çok önemli ve başlı başına bir hikâyedir. Yeni Batı ticaretinin sözünü ettiğimiz bu iki etkisi içinde, görülmesi en güç

olanı ve geleceğinin önceden sezilmesi bakımından en çok kavranamayacak olanı bu ikinci etkidir. Bu etki, bu aşamada Osmanlı devletini idare edenlerin (ihtişam döneminin arkasından gelen ve korkunç bir boğuşma içine düşen kuıların) çözemeyeceğı; tersine, çare diye her attıkları adımla işleri büsbütün berbat etmelerine yol açacak olan bir etkidir! Bunun bir benzeri İspanya'da oldu.

Bunların önlenememesi; tersine, XVII. ve hattâ XVIII. yüzyıllar boyunca gitikçe artan bir tempo ile bu etkilerin sürüp gitmesi, Osmanlı devlet maliyesini şiddetli bir buhran içine düşürdü. Eskiden alışılmış metodlarla baş vurulan çareler, buhranı gidermek yerine Osmanlı yazarlarının «ihtilâl» dediğı genel iç zıtlasmalar ve çatışmalar dönemini açtı. Bu yüzden, XVIII. yüzyıl sonunda yani Tanzimat döneminden yarım yüzyıl önce, eski Osmanlı devlet sistemi bir politik ve toplumsal koma haline girdi.

Bu ikinci çeşit etki, Doğuya büyük deniz ticaret yolunun açılmasının değil, (Amerika'nın bulunuşu ile Avrupa'ya akan gümüş ve altın madeninin Batıda yarattığı «Fiyat devrimi» nin dalgalarını Osmanlı ülkelerine getiren bir araç olarak) yeni Batı ticaretinin yaptığı etkidir. XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısını kapsayan yıllarda Osmanlılar, Akdeniz ekonomisini tehlike altına sokan deniz aşırı ve kıta arkası sarkmalarla savaşırken ve bir imparatorluk kurarak bunun getirdiğı servetin sağladığı güven duygusu içinde bulundukları bir anda, ticaret kapılarını Batı Avrupa Atlantik ekonomisine açmakla, o savaşlardan daha ciddi bir savaşın kapılarını açmış olduklarının hiç farkında değillerdi. Bu ticaretin çok faydalı olduğunu, devletin hazinesine gelirler, orduya gerekli eşya ve silâhlar ve büyüklerin keselerine dolgun komisyonlar getirdiğini görüyorlardı. Şimdi bundan sonraki sayfalarda bu sanının nasıl bir hülya olduğunu,

hepsinin tam tersinin nasıl gerçekleşmiş olduğunu göreceğiz.

Yeni ticaret ilişkileri ve arkasından getirdiği ödeme ve para kuru meseleleri, bizim Osmanlı tarihlerinde hiç anlatılmaz. Hele, bunların kapitülasyon politikası ile ilişkisi olduğundan hiç söz edilmez. Zaten Osmanlı yazarları, kapitülasyonların farkında bile değiller. Kapitülasyonlar gereğince uygulanan ticaret politikasını pek normal bir şey saydıklarından böyle olduğu sanıyordum.

Onun için bu tarihçilerin ticaret dengesi ve kambiyo meseleleri ile (idare edici tabaka içinde yarattığı boğuşmalarda asıl dâva olduğu için yakından bildikleri ve çok sözünü ettikleri) para değerinin düşmesi olayı arasındaki ilişki üzerine, bunlardan bize faydalı olacak bilgiler gelmiyor. Bunu ancak başka kaynaklardan sağlanan vesikaların incelenmesiyle öğrenebileceğiz. İstanbul'da Prof. Ömer Barkan ile Ankara'da Prof. Halil İnalcık ve yetiştirdikleri genç araştırmacılar bu yolda çalışıyorlar. Bu çalışmalardan geleceğin Osmanlı ekonomik tarihinin en karışık yanları aydınlığa çıkacaktır.

Burada, şimdiye kadar bilebildiklerimizin yardımı ile konuyu mümkün olduğu kadar basitleştirerek işin bu yanını anlatmaya çalışacağım. Fakat ilkönce, genel olarak, o zamana özgü bazı noktaları tanımamız gereklidir.

Soru 32 : O zamanki dış-ticaret ve para meselelerini anlamamız için neleri bilmemiz gerektir?

Bugün alıştığımız, günlük hayatta tanıdığımız para sistemi ile XVI. yüzyılın ve sonrasının para işlerini kavramak kolay değildir. Biz, bugün, hemen hemen gümüşün, hele altının yüzünü görmeden yaşıyoruz. Çevremizde

kâğıt paralar, çekler, senetler, bonolar dolaşır durur. Para diye bildiğimiz madeni ufaklıklardır. Madenlerinin de pek fazla bir değeri yok.

O zamanın insanları ise, ister küçük ister büyük işlerinde olsun, altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapılma halis veya az karışık bir para dünyası içinde yaşarlardı. Yani, kullandıkları paranın değerinde, içlerindeki değerli madenin (altın veya gümüşün) kendisinin değeri önemli bir rol oynardı. Hatırımızda tutacağımız birinci nokta bu.

Sonra bir de kullanacağımız bazı terimleri de tanımamız gerekli. Örneğin, biz bugün «nakit» denen şeye «para» diyoruz. Halbuki aslında «para» bu demek değil. Bugün kullanmadığımız bir terimle «sikke» denen şeyin bir çeşidi (IV. Murat zamanında kesilmiş 3 akçelik bir sikke) veya bir «kuruş» un kırkta biri. Ama bu «kuruş» ta bizim bugün kullandığımız kuruş değil.

Bugün kullandığımız anlamda bu «para» ve «kuruş» sözcüklerini kullanarak Osmanlı iktisat tarihinin bu yanını anlamaya kalkarsak her şeyi yanlış anlamış oluruz. Para konuları ve hesapları herkesi ürküten bir iştir. Mümkün olduğu kadar bu güçlüğü yenmemiz gereklidir, bu çok karışık ve çok «dolap» lı işleri birazcık anlayabilmek için. Onun için, o zamanın bazı terimlerini kullanmak zorundayız.

Soru 33 : Sikke ve akçe nedir?

Bunların en başında «sikke» ve «akçe» gelir. Sikke, devletin darphanesinin kestiği, altın veya gümüş veya bakır veya bunların karışığından yapılma yuvarlak yassı parçacıktır. Bugün kullandığımız 25 kuruşluk veya bir

liralık gibi olan bu madenî nesnelere «sikke» denirdi. Topuna birden de «meskûkât» denir.

Biz bugün «para» sözcüğünü başka bir anlamda daha kullanırız. Bir ülkede geçerliği olan para sistemini kastederiz. Örneğin, lira Türk parası; dolar Amerikan parası, frank Fransız parası. Bu anlamdaki en iyi karşılığı İngilizcedeki «currency» sözcüğü verir. Yani bir ülkede dolayım alanında geçerliği olan nakit sisteminin geçerlik değerinin seviyesi aklımıza gelir.

Osmanlılarda bu geçer para sisteminin temeli olan sikke, lira değil akçedir. Küçücük, oldukça kaba biçimli ak bir sikke. Zamanla kararıyor veya bozularak bakırlaşıyor. Osmanlı ekonomisinin maliyesi bu küçücük tekerlekler üstünde yürür. Onun için onun başına gelenleri biraz yakından tanımamız gerekecek, ama buna yardımcı olacak ve o zamanlara özgü bir iki noktayı daha bilmek zorundayız.

Soru 34 Altın ve gümüş madenlerinin rolü nedir?

Bunlardan biri, altın ve gümüş madenlerinin, bunların madenciliğinin, bunlardan yapılma sikkelerin ülkedeki hacmi, yani ne kadar bulunurluğu (arz) olduğu meselesidir. Çünkü sikkelerin değerini belirlemede değerli madenlerin ne kadar bulunduğu, ne kadar tabiatten çıkarılabilir veya başka kaynaktan sağlanabilir oluşu gibi noktalar rol oynar.

Bir defa altın madeni ile gümüş madeni arasında sıkı ve acayip bir ilişki var. Günlük hayatta kullanılan paralar daha çok gümüşten yapılma paralardır. Ama, muamelelerde bunun değerini belirlemede altın rol oynar. Bir sikke sisteminde altın baba, gümüş ana gibidir. Ama gümüşün de pasif bir şekilde altına kesin olarak bağlı oldu-

ğunu sanmayalım. Onun da rolü çok kıvrak ve önemli. Sik-keler, Altın/Gümüş oranına göre düzenlenir. Diyelim ki 1/12 oranına göre darbedilme, sikke yapılma değeri ka-zanırlar.

Bir yerde altın gümüşe kıyasla bolca ise, o ölçüde gü-müşün değeri yükselir; fakat altın nisbetçe değerli olursa altın üzerinden gümüş para ile bir ödemede bulunmak için daha çok gümüş vermek lâzım. Yani gümüşün değeri düşük demek.

Demek ki para yani sikke sistemleri yalnız altınla ve-ya yalnız gümüşle olmuyor. Altın büyük değerleri ifadeye elverişli. Örneğin, devletlerin veya kişilerin «hazine» yap-masına yarar. «Altın babası» çok zengin adam demek. Ama gümüşsüz de olunmaz. Günlük alış verişte çok lü-zumlu. Bugün çeyreklerle, liralarla gördüğümüz işler için elverişli. Bir «altın babası» düşünün. Kesesindeki altınla-ra dayanarak çarşıya gidiyor, bir çift mest alacak, ya da bir kutu enfiye. Fakat kavafta veya enfiyecide gümüş sikke yok. Çünkü ortalıkta gümüş sikke darlığı var. Altın babası, kapı kapı dolaşacak, ta gümüş sikkesi olan bir kavaf veya enfiyeci buluncaya kadar. Piyasada gümüş darlığı oldu mu ticaret de sıkıntıya düşüyor demektir.

Hem altının, hem gümüşün farklı fakat aynı zaman-da lüzumlu oluşu yüzünden her ülkede ikisinin değeri ara-sında bir orantı doğuyor. İkisi arasındaki değer orantısı-nın dengeliliği iki madenin hacmine ve ticarete aranırılık (talep) durumuna göre dalgalanır. XVI. yüzyıldan itiba-ren, gümüşün altına kıyasla değeri az çok dengeli ve otu-raklı bir durumda iken Amerika kıtasından Avrupa'ya gümüş seli başlayınca denge her yerde allak bullak oldu.

Altına bir haller olmaya başladı. Ya gizli karanlık köşelere sinmeye, ya da fersah fersah yolculuklara çıkıp ülkelerden ülkelere dolaşmaya başladı. Fakat daha fecii gümüşün başına gelenler! Çünkü bu madenden yapılma

sikkeler, ırzına çok kolay geçilebilecek cinsten. Bulaştırılmaya (eski terimi ile tağşişe) çok yatkın. Kalpazanlığa çok elverişli. Ama, bundan asıl altın sorumlu. O olmasa bollaşan, ucuzlayan gümüşün namusuna kimse dokunmayacak. Bollaşan gümüşün kısa süre içinde ırzına geçilmesi ve sikke olarak değersizleşmesi, XVI. ve XVII. yüzyılların birçok sırlarını içinde saklayan bir yüz karasıdır. İşte Osmanlı iktisat tarihinin dönüm noktası bu olay ile başlar. Ama bunda gümüşün kabahati yok. Kabahat sarışın madenin çekiciliğinde.

Amerika'nın keşfinden sonra gümüş stokunun birdenbire çoğalması olayından önce, genel olarak, Avrupa'da gümüşe oranla altın darlığı vardı. Avrupa'nın Doğu ülkeleri ile olan dış ticaret açığı dolayısıyla. Altının Doğu'ya, özellikle Hindistan'a, akma eğilimi vardı. XVII. yüzyılın ortalarında Hindistan'da bulunan Fransız hekimi Bernier zamanında bile böyle.

Bu zat 1670 tarihinde Fransa'daki baş nazır Colbert'e yazdığı bir mektupta Hindistan'ı «Altının gayya kuyusu» na benzeter. «Dünyanın bütün diğer köşelerini dolaştıktan sonra,» der, «altın ve gümüş nihayet gayya kuyusuna düşmek üzere Hindistan'a gelir. Amerika'dan çekilen ve çeşitli Avrupa devletlerine dağılan değerli madenlerin bir kısmı, çeşitli kanallardan yolunu bularak, Türkiye'den ihraç edilen malların ödenmesi için Türkiye'ye gelir. Bir kısmı, İzmir'den yüklenen ipekliler karşılığında İzmir yolu ile İran'a geçer. Türkiye Yemen'den ithal ettiği kahveden vaz geçemez. Hind emtiası da Türkiye, Yemen ve İran için aynı derecede lüzumlu. Bu yüzden bu ülkeler altın ve gümüşlerinin bir kısmını Bâbul-Mendep civarında Kızıldenizde Moka'ya; Basra körfezinin ucunda Basra'ya, Hürmüz civarında Gomeron üstünde Bender-Abbas'a göndermek zorunda kalıyorlar. Buralardan da, her yıl rüzgârlar mevsiminde, altın ve gümüş bu üç meşhur limana gelen

gemilerle yüklü olarak Hindistan'a gelir. Bu yüzden yabancı ülkelerde yetişen maddeleri, hattâ endüstri ürünlerini almak, Hindistan'ı dünyanın altın ve gümüşünün büyük bir parçasını çeşitli yollarla kendine çekmekten önlemediği gibi, bu altının tekrar dışarıya çıkması için de hemen hemen hiç bir delik yoktur.»

Soru 35 : Neden çok çeşitli sikkeler vardı?

Ama altının ayakları veya kanatları yok. Göç ettiği yerlere gidişini veya dışarı kaçmasını kendiliğinden yapmıyor. Bu gidiş gelişler bir şeyle birlikte oluyor ki o da ticarettir. Daha doğrusu ticaretin taşıdığı ürünlerdir. Demek ki altının bu seyahatleri ile değiş - tokuş edilen ürünlerin üretilişi olayı ilgili. Bu çok önemli bir nokta. Buna da bir mim koyalım.

O zamanların para sistemlerinde gümüş ve altın maddelerinin önemini, ikisi arasındaki orantı, her birinin bulunurluk (arz) ve aranırılık (talep) derecesi olaylarının önemini böylece tesbit ettikten sonra, bir şeyi daha bilmemiz lüzumlu.

Osmanlı ülkelerinde olsun, Avrupa'da olsun o zamanlar hemen her ülkede aynı zamanda yan yana çok çeşitli yerli ve hattâ yabancı sikkeler bulunur ve kullanılırdı. Osmanlılarda sikke kesmek padişahın mutlak hakkı. Öyle olduğu halde ve bazı padişahlar sikkeleri yeniden kestiği halde, eski sikkelerin hepsini ortadan kaldıramıyordu. Fethedilen yerlerde veya kendisi ile ticaret ilişkisi olan yerlerde geçen sikkeler de Osmanlı sikkelerinin yanında dolaşırdı. Bu, Avrupa'da XVI. yüzyıldan önce daha da berbat. Çünkü feodalizm döneminde sikke kesen yalnız krallar değil. Feodal beyler, prensler, hattâ şehirler bile sikke keserdi. Hattâ en değerli sikkeler kralların değil,

tüccar şehirlerinin sikkeleri idi. Örneğin, Floransa, Venedik gibi şehirlerin sikkeleri Avrupa'da en değerli sikkeler. Bunların «ducat», bizde Flori veya Fluri denen Florin adlı sikkeleri Osmanlı ülkelerinde de çok makbul sikkelerdi.

Böyle bir durum yüzünden, şöyle bir sorun çıkıyordu ortaya: Gerek içeride, gerek dışarıdaki ticarete alınıp verilecek çeşitli sikkelerin değerlerini nasıl birbirine denkleştirmeli? Bu, en basit şekilde bir kambiyo sorunudur. Örneğin, 10,000 akçelik bir mala karşılık Osmanlı limarında İtalyan tüccarı kaç zecchinoluk (veya seguinlik) sterlin verecek? Bunun için üç çeşit sikke arasında bir târife kurulması lâzım. Biraz sonra, göreceğiz ki farazi olarak seçtiğim bu misalde adı geçen sikkelerin üçü de, yalnız Osmanlı, İtalyan ve İngiliz olmalarından değil, başka bir nedenden de nitelikçe birbirinden farklı sikkelerdir.

Ülkeler arasında ticaret geliştikçe, sikkelerin değerlerini denkleştirme işi önem kazanmaya başladı. Tüccar şehirleri, krallar, padişahlar bu işle meşgul. Zaman zaman sikke târifeleri çıkarıyorlar, sikkelerin bir ölçeğe göre değerlerini gösteriyorlar. Buna göre, para muameleleri ve para değiştirme işleri ile uğraşan bir sınıf insan doğuyor. Bunlara «sarraf» denirdi Osmanlı tarihinde. Müesseselerine de «dolap» (Arapçada «dulâb») denirdi.

Soru 36 : Çeşitli sikkelerin değerlerinin ayarlanması nasıl yapıldı?

İster ülke içindeki çeşitli paralar arasında, ister bir ülke ile onun yabancısı olan ülkelerin paralarıyla kendi paraları arasında olsun, müşterek bir ölçü bulmak işi sikkelerin değer ve rayiçlerini (emtia satın almadaki değer seviyelerini) belirleme için, devlet gelir ve giderlerinin bir-

ölçüye göre hesabını tutabilme için şart. Zamanımızdaki bir duruma benzeterek, bunu şöyle anlatayım: Bugün Avrupa'da ortak pazara dahil ülkeler arasındaki karşılıklı ödemelerin hesapları yapılırken bu hesaplar da ölçek olarak Fransız frangı veya Alman markı kullanılmıyor da Amerikan doları kullanılıyor. Halbuki dolar bu ülkelerde dolaşan bir sikke veya para değil. Ama «kabul edilmiş», «farzedilmiş» bir ölçek olarak kullanılıyor. Bugün en kararlı bir para sayıldığından birçok hükümetler ve bankalar arası alacak verecek işlerinin tesviyesinde ölçek, birim olarak dolar kullanılıyor. Demek ki, bu ülkelerin kendi parası olmadığı halde, dolar bu ülkelerde eskiden maliyecilerin «muhasabe sikkesi» dediği veya bizim «ayarlama sikkesi» diyebileceğimiz sikke gibi kullanılıyor.

İşte XVI. yüzyıl başlarında her ülkenin kendi içinde buna benzer bir durum vardı. Yani her birinde devletin kestiği sikkeler olsun, ticaretle dışarıdan gelen sikkeler olsun hepsi arasında müşterek bir rayiç bulmak amacıyla «Muhasebe sikkesi» denen ölçek bir sikke farzedilirdi. Örneğin, Fransa'da livres tournois adlı bir sikke. Ama kendisi sikke olarak ortada yok. Öyle olduğu halde kesirleri bile var. Her biri 20 sou veya sol. Bunların da her biri 12 denier. İngiltere'de pound sterlin bu çeşit bir sikke; 20 şiline, her şilin de 12 peniye ayrılıyor. Felemenk'te, Almanya'da da ayrı adlar altında böyle «Muhasebe sikkeleri» var. Çok yerde kullanılan İtalyan dukası da bir muhasebe sikkesi.

Bu, özellikle devletlerin bütçelerinin muhasebesi için şart. Bu kadar çeşitli ve yamalı bchçaya benzer bir sistemde düzenli bir muhasebe tutmak ve devletin bütçesini ayan beyan bilmek çok önemli. Bütçesini tutamayan bir devlet, çişini tutamayan kişilere benzer, üstüne başına eder, ortalığı da rezil eder. Düzenli muhasebe imkânını yitiren bir devlet, bütçesini bilemez olur. Bunun ne kadar

önemli bir mesele olduğunu ileride göreceğiz. Çünkü XVII. yüzyıl ortalarında bütçe yapmak, bütçe durumunu bilmek o kadar önemli ve tehlikeli bir iş haline geldi ki bütçeyi düzenlemeye kalkışan sadrazam veya vezir, makamından kellesi ile birlikte yuvarlanmaya başladı.

Soru 37 : Muhasebe sikkesi nedir?

Devletler bu maksatla iki çeşit sikkeyi birbirinden ayırmaya başladılar. Yahut da, mevcut sikkelerden birini tutturup piyasaya göre değil de, devletin kendi sikke siyasetine göre değerlendirilen bir sikkeyi ötekilerden ayırmaya başladılar. Yani, bir yanda devletin kendi darp-hanesinde eski sikkeleri zaman zaman toplayarak onların yerine çıkardığı sikkeler var, bir de bu sikkelerin değerlerinin sabit kalmasını sağlamak için kabul edilmiş bir ayar ölçeği sayılan sikke var. Bu ikincisinin mutlaka var olmayan bir sikke olması gerekmez. Ya gerçek sikkelerden biri olabilir, ya da vaktiyle dolaşan gerçek bir sikke iken sikkelikten çıkıp da mefruz bir ölçek haline getirilen ve o amaçla kullanılan sikke olabilir.

Osmanlılarda uzun süre kullanılan muhasebe sikkesi «akçe» idi. Halbuki «akçe» nin aynı zamanda elden ele geçen, kullanılan sikke olduğunu da gördük. Demek ki akçe iki ödev görüyor: Hem sikkedir, hem sikke ayarı ölçeğidir; hem alış veriş aracıdır, hem bu aracın değerini diğer sikkelere kıyasla tanımlama ölçeğidir. Buraya da bir mim koyalım.

Her para sisteminde, şu halde, her ödeme bu ölçekle ifade edilen fiyatların ortada dolaşan sikkeye çevrilmesi ameliyesidir. Ticaret ve muhasebe, ortada dolaşan çeşitli altın, gümüş, bakır sikkelerin değerlerinin düşüp kalkmalarına rağmen, bu ölçeğe göre bir düz dizide denkleşti-

rilirler. Gündelik hayatta ve Avrupa'da billon, bizde kara para denen bakırı çok sikkeler de bu muhasebe sikkesine göre değerklenir. Devletler bunlardan bolca keserler; sonra sık sık bu dolayan paraları toplatırlar. Eriterek ve içlelerinden gümüşü biraz daha azaltarak (nazariyede gerekirse çoğaltarak) dolayan gerçek sikkelerin değerkini düşürerek (veya yükselterek) altın veya gümüş değerklerini indirip çıkarırlar. Mal ahş verişinde sikke ile yapılan para ödemeleri, muhasebe sikkesi dediğimiz bu standard ölçğe göre değerkendirilmiş paraların resmî rayıcı ile olacak demektir. Bu ölçek sayesinde yerli veya yabancı sikkeler birbirleriyle münasebete geçebiliyor; çünkü her biri ona kıyasla değerkini alıyor. Böylece, bir alay sikke arasında âdeta tek bir para ve fiyat yapısı kurmak mümkün oluyor.

Soru 38 Sikke tağşışı, sikke tashihi ne demektir?

Bu bilgiler bizi o zamanların ticaret ve maliye işlelerinde görünüşe göre en önemli olan bir olaya, yani sikke, fiyat, ticaret ve vergi olaylarında devletin birinci derecede iyi veya kötü bir rol oynayan bir güç oluşu olayına getiriyor. Sikke çıkarmak, sikkelerin gerçek ve farzedilmiş değerklerini tesbit etmek veya bunlarla fiyatlar arasında bir karşılıksızlık doğunca onları yeniden değıştirmek işi paralı kişilerin değil de devletin elinde olan bir iş olunca: Bu işlerde devletin tutumu son derecede önemli bir etken olacaktır, değil mi?

Tabii, daha önce anlattığımız merkantilist tutumlu devletler bu işi, bu tutumun gereklerine göre yürüteceklerdir. Fakat ondan önceki devletlerde ve bu arada Osmanlı devletinin tutumunda devletin bunlarla ilgilenmesinin baş nedeni gelir sağlamak, yani hazinedir; veya Os-

manlıların o zamanki başka bir deyiimi ile «mâl» dır (bugün kullandığımız «maliye» sözcüğü bundan kalma). Epeyce yukarılarda size Arapça olarak yazılmış beş dizilik bir formül yazmıştım. Bunları ileride açıklayacağımı söylemişim. Buna daha ileride geleceğiz. Şimdilik bunun son iki dizisindeki «mâl» sözcüğüne dönüp bakalım. Orada kastedilen şey, «hazinesiz devlet gücü olmayacağı» fikridir. Ticaret resimleri, fiyatlar yani halkın satın alma gücünü durumu, vergiler hep sikke ile dönen işler. Onun için sikkelerin geçerlik değerleri (rayiçleri) devletin son derecede ilgileneceği şeyler olacaktır.

Fiyatlarda inip çıkmalar olunca ve sikkelerin rayiçlerinde dalgalanmalar olunca, yani sikkelerin geçerlik değerleri ile eşyanın fiyatları arasında tutarsızlıklar başlayınca devlet huzursuzlaşmaya başlar. O zamanlar, çeşitli ülkelerde malların fiyatlarının yerden yere farketmesi, aynı ülke içinde yerden yere veya zamandan zamana inmesi veya çıkması gibi haller, hükümdarları sikkelerle oynamaya zorlar. Bu oynama ile hükümdarlar bugün devaluasyon dediğimiz işi yaparlar. Osmanlılar da buna «sikke tashihi» derlerdi.

Soru 39 : Neden bozuk sikke sağ sikkeyi kovar?

Avrupa'da olsun, Osmanlılarda olsun hükümdarların hükümetleri XVI. yüzyıldan önce bu işi acayip, hattâ oldukça bir çeşit düzenbazlık diyeceğimiz bir biçimde yaparlardı. Niçin böyle bir yol tuttuklarını biraz sonra göreceğiz.

Piyasa fiyatları ile altın ve gümüş sikkelerin darp-hanede konan değerleri arasında bir boşluk meydana gelince hükümdarlar standard sikkelerdeki değerli maden miktarını yavaş yavaş, hattâ sezdirmeden azaltıyorlar.

Bunu o zamandaki adıyla söyleyelim: Sikkeleri tağşiş ediyorlar, yani sikkelerin saflığını bozuyorlar. Dedğimiz yüzyıla kadar bu, evrensel bir usul. Çünkü her yerde sikkelerin yapıldığı değerli maden hacmi sınırlı.

Hükümdarlar bu usulü belki de bazı açık göz kişilerin veya sarrafların hilekârlıklarından öğrenmişlerdi. Bunlar dolaşan sikkeleri aşındırarak, kırparak, tırtıklayarak sikkelerin bir kısım altın ve gümüşünü çalarlardı. Hükümdarlar da buna benzer bir iş yapıyorlar. Sikke tağşişi birkaç usulle yapıldı. Sikkelerin ağırlığını düşürmekle, veya kalınlığını azaltmakla, değerli maden ve değer-siz maden oranlarını değiştirerek sikkelerin kırat ve ayar-larını düşürmekle, bir usul de şu:

Sikkelere dokunmuyorlar da onların ölçeği olarak kullanılan muhasebe sikkesine daha yüksek itibarî bir değer koyarak onların değerlerini düşürüyorlar. Böylece, örneğin, evvelce 5 akçelik bir sikke veya sikkelerin değeri yani akçenin ta kendisi 5 yerine 10 akçe karşılığı oluveriyor. Halbuki kesilen sikkelerin kendisinde bu kadarlık değerde maden yok! Tüccarın 5 akçelik malın fiyatını 10 akçeye çıkardığını gören hükümet: «Ya, sen benim narh nizamlarımı dinlemiyorsun ha. Peki öyle ise, ben de 5 akçelik akçenin üstüne 10 akçe diye yazarım. Böylece sen malını yine 5 akçeye satmış olacaksın» demek istiyor.

Hükümet, eşya fiyatlarının iki misline çıkmasının, kendisinin yürüttüğü kapitülasyon dış ticaret siyaseti yüzünden değil de tüccarın madrabazlığı yüzünden olduğunu sanarak başım kuma sokuyor (işin içinde tüccarın da az buçuk bir madrabazlık yanı yok değil ama). İşte, felâketli kavga, bir yanda emtia ve tüccar, öte yanda sikke ve devlet arasındaki bu çekişme ile başlıyor. İleride göreceğimiz gibi zokayı yiyecek olan hem halk, hem tüccar, hem de devletin kendisi olacak.

Demek ki o zamanlar devaluasyon sikkelerin gümüş

muhtevasının Altın/Gümüş değeri orantısı üzerinden azaltılması ameliyesidir. Başka bir deyimle, muhasebe sikkesi üzerinden standard bir kalınlığın ifade ettiği daha az gümüş demek; gümüşün azaltılarak daha çok bakır karıştırılması demek. Dolaşan gümüş sikkelerin değerinin muhasebe sikkesine göre düşmesi, altın veya gümüş sağ paranın değerinin fırlaması yani aranırılığının, istenirliğinin (talebin) artması demektir. O zaman bu sağ paralar, kendilerine nerede istek varsa o tarafa doğru akmağa başlarlar.

İngiltere'de kralların bu sikke tağşisi usulünü uyguladıkları bir dönemde, bu hükümetin Felemenk'te temsilcisi olan Gresham, hükümet tağşis edilmiş sikke kestikçe, altın ve gümüş ayarları bozulmamış sikkelerin piyasadan uzaklaştığını, onların yerine tağşis edilmiş sikkelerin bollaştığını, konan değerlerin daha da düştüğünü görüyor ve «çürük para, sağ parayı kovar» formülünü buluyor. Bu zat gösteriyor ki her sikke tağşisi, her sikke ayarlama teşebbüsü veya sikke tashihi, içinden çıkılmayan bir daire yaratıyor. Fiyatlarla sikkeler arasında karşılıklı bir oyundur başlıyor. Daha önemlisi, bunun ticaret ve ülkeler arası ödeme değerlerinin karşılıklı seviyeleri üzerine etkisi oluyor.

Çünkü yukarıda gördük ki sikkelerin değerini tek belirleyen etken darphane, ve fiyatları tek belirleyen etken devlet narhı değil. Bir defa altın ve gümüş stoklarının hacimleri ve bunlar arasındaki orantı önemli. Sonra ticaret hacmi, piyasaya ürün yetiştirme, yani üretim durumu önemli. Sonra başka ülkelerin sikkelerinin rekabeti, yani dış ticaretin lehe veya aleyhe açık veren bir ticaret oluşu var. İşte o zamanların en kötü sonuç yaratan hükümet tutumlarının meydana gelmesinin nedeni, hükümdarların hükümetlerinin sikke işlerinde bu yanlara bakmayıp sikke tashihi dedikleri işi, yalnız «hazine nef'i»

meselesi saymaları yani bundan hazineye gelir sağlama yolunu keşfetmeleri. Daha da gerçeği şudur ki devletler ancak hazine sıkıntısı çekmeye başladıklarında bu usule baş vuruyorlar.

Soru 40 : Değerli madeni nereden bulmalı?

Aslında sikke tağşişine yol açan neden Avrupa'da değerli maden darlığı; yani ticaretin genişleme hacmine denk bir sikke hacmi bulunmaması. Bir ülkenin iç ve dış ticaret hacmi genişleme yolunu tuttuğu zaman sikke sıkıntısı baş gösterir. Yani ticaret kabına sığmaz olur. Alış verişte elden ele, yerden yere dolaşacak daha çok sikke lâzım.

Ama daha fazla değerli madeni nereden bulmalı? Ülkede bulunandan fazlası yok ki. Bakırdan, tenekeden para kesilmez ki bu daha bol madenlerle iş çözümlensin. (Ama Osmanlı tarihinde bunu bile mümkün görenler çıkmış. Hazine sıkıntısına çare arama deneylerinin birinde bir «akl-ı evvel» bütün sikkeleri bakır yapalım teklifinde bulunmuş. Bunu anlatan Cevdet Paşa, devlet katında bu kadar kaz kafalı kişiler bulunuşuna şaşıyor). Altın ve gümüş lâzım. Bunlar yeterli olmayınca ya kalkıp başka bir ülkeyi zaptedecek, onun altın ve gümüş hazinesini veya rezervini elde edeceksiniz, ya da onları altınla ödenecek bir vergiye bağlayacaksınız. Ama bunun için üstün militer gücünüz olacak. Eğer bu gücünüz yetmiyorsa iki başka yol açık, ikisinden birine baş vuracaksınız çaresiz.

Birincisi, yeni değerli maden kaynağı keşfedeceksiniz. Bunu İspanya yaptı, Amerika kıtasının gümüş ve altın madenlerini keşfetmekle. Ama bu talih kuşu başına konmamış olanlar başka bir yol buldular: Merkantilist ticaret politikası. Ustahlık bir üretim politikası ve bunun mallarını yabancı mallariyle ustalıklı bir değiştirmeden sağ-

lanacak surplus kârı, değerli madenle ödetip başka bir ülkenin değerli madenini kendinize doğru sızdırmak usulü.

Tarihte çok önemli bir dönüm noktası olduğu için sözünü tekrar tekrar ettiğim XVI. yüzyılda bu üç metod hiç bir yerde yanyana yürüyememiştir. O zaman bu üç metodun üçüncüsü en enayice, en korkakça, en iğne ile kuyu kazar gibi olanı sanılırdı, özellikle atılğan ve ihtişam meraklısı İspanyol ve Osmanlı hükümdarları arasında. Ama, hepimiz biliriz ki, sonunda parsayı vuran bu üçüncü tutum olmuştur. Eğer çok önemli, bütün hesapları altüst eden bir olay olmamış olsaydı: Amerika'dan akan gümüş madeninin Batıdan Doğuya doğru dalga dalga yayılarak hemen her ülkenin gümüş stokunu, dolayısıyla altın/gümüş orantısını, eşya fiyatlarını, sikke değerlerini ve ister istemez hazine gelirlerini altüst etmesi olayı olmasaydı belki bu usul sökmeyecekti. Bu, o kadar önemli bir olay ki, bu gümüş madeni akınını keyifli keyifli yürüten İspanyollar olayın ekonomik ilişkilerini bilemediklerinden ellerine geçeni kısa süre içinde yitirdiler.

İşte, Osmanlı ekonomik tarihinin kapitülasyonlarla ilgili bir yanı olarak fiyat ve sikke meseleleri ile dış ticaret açığı ve bunların arkasından gelen ekonomik gelişme yokluğu işlerinin incelenişini sonuçlandırmak için bu genel bilgileri hatırimızda tutmamız gerektir. Bunlar hep birbirine bağlı ve çok karışık işler. Zaman zaman çözülmüş, ucu kaçırılmış bir yumak gibi bunlar birbirine o kadar karışır ki ipliğin ucunu bulabilmek âdeta imkânsız bir iş haline gelir. Bu yüzden oldukça büyük hatalı sonuçlar çıkarırız. Örneğin, «Osmanlı ekonomisi kapitalizme doğru yönelmişti ama Batı emperyalizmi bunu önledi» çeşidinden verilen yargılar gibi. Batı emperyalizminin bu işi nasıl önleyebilmiş olduğunu anlayabilmemiz için ondan önce âdeta «gel beni önle» diyenlerin tutumunu görmemiz lâzımdır. Osmanlı imparatorluğunda muazzam para biriki-

mi, kapitalizmin başladığına alâmet değildir mutlaka. Çünkü «para» ve «kapital» aynı şeyler değil.

Bu genel nitelikteki bilgilerin bundan sonraki tartışmamıza yön verici bir faydası olması için, damdan düşer gibi göziükmesi pahasına, iki soruyu buraya kadar söylenenlere bir sonuç ve daha sonra söyleyeceklerimize bir başlangıç yapacağım: Devletin sikke manipülasyonlarında akçe hem esas para, hem ölçek olan muhasebe sikkesi olursa ne olur? Sikke tashihi, değişim ve (özellikle dış ticaret) ve üretim (özellikle endüstri) gelişimi tedbiri olarak değil de «hazine nef'i» yani bütçe açığını kapatmanın âdet haline getirilmiş bir metodu olduğu zaman ne olur? Osmanlı ekonomik tarihinin bundan sonrasını anlayışımız, bu iki sorunun ne ifade ettiğini kavrayışımızın seviyesine bağlı olacaktır.

Soru 41 Ticaret, fiyat, sikke değeri ve değerli madden rezervi arasındaki ilişkiler nedir?

Ama, az kalsın unuttuyordum. Bir noktayı daha hatırlamamız gerek: O zamanların ticaretinin, özellikle dış ticaretinin bazı antikalıkları. O zamanların sikke meselelerinin antikalıklarının yanında bir de bu geliyor.

Yukarıda merkantilizmi anlatırken, XVI. yüzyılda ticaretin, özellikle dış ticaretin, yani ülkeler arasında mal değiş tokuşunun genişlediğini ve hızlandığını söylemiştim. Aynı zamanda, bu işin bir de, milletleşmeye başlayan ayrı ülkelerin toplumları arasında bir çeşit ekonomi savaşı rengini aldığını söylemiştim.

O zamana kadar, hükümdarlar iç ticaret kadar dış ticareti de sıkı kontrol altında tutarlardı. Osmanlılarda da öyle. Bunun başlıca nedeni, mal değişimi ile birlikte alacak-vereceklerin de karşılıklı ödenmesi işinin denkleş-

tirilmesinin, her hükümdarın kendi ülkesinde geçen, dolayan sikkelerin miktarı ve değeri üzerine önemli bir etkisi olacağı korkusu idi.

Demek ki daha o zamanlar, bir ülkede (a) dış ticaret, (b) eşya fiyatları, (c) sikke değeri, (d) bunlarla altın ve gümüş madenlerinin değeri arasında bir ilişki olduğu biliniyor. Çok önemli bir ekonomi bilgisi bu! Değerli maden stokunun değiş tokuş edilen mal yekûnuna olan oranı değişmemiş kaldığı takdirde, fiyatlar sabit kalmaya yüz tutar. Fakat değiş tokuş mallarının yekûnu ile değerli maden stoku oranı değişince ve artma veya eksilme aynı oranları sağlamadığı takdirde fiyatlar alabora olmaya yüz tutar. Birdenbire bol bir gümüş akım geldiği takdirde ise bu alabora oluş hali âdeta bir devrim rengini alır.

Soru 42 Sarrafların dış ticaret ve kambiyo rolü ne idi?

XVI. yüzyılın ortalarında bu çeşit çalkalanmalar başlamış bulunuyordu. Bu çalkalanmaların yanında önemli bir gelişme daha oluyor, iki tip insanın ekonomide rolü değişmeye yüz tutuyor: Bunlar tüccar ile sarraf.

Tüccar ve sarraf, ticaret ve sikke işlerinde hükümdarlar ve onların idare adamları kadar rol oynamaya başladılar. Bu hem lüzumlu, hem de tehlikeli bir durum. Çünkü hükümdarlar bir yandan mal değişiminin, ticaretin artmasını istiyorlar; ama öbür yandan da ülkelerindeki altın ve gümüş sikkelerin veya onlara temel olan değerli maden külçelerinin, ticaret açığı verilerek, dışarı kaçmasını istemiyorlar. Tersine, mümkün olduğu kadar içeriye fazlasının gelmesini istiyorlar.

Ama ticaret ve kambiyo işleri hükümdarların keyfine göre yürümüyor. Kambiyo işlerini eline geçiren sar-

raflar, hükümdarların eski kafa bürokratlarından daha usta herifler. Tüccar ile sarraf ve kambiyoçu elele verdi mi, kendi kazanç ve çıkarları gerektirdiği takdirde, bir ülkenin ekonomi ve endüstrisine çok zararlı (veya çok faydalı) işlere girişebilirler. Hükümdarlar bunlarsız edemiyorlar, böylelerini yanlarına toplamaya bile çalışıyorlar. Osmanlı tarihinde, daha Kanunî Süleyman zamanında bunların yeni tipleri, özellikle Yahudi (ve daha sonra Ermeniler) arasında gözükmeye başladı, ama asıl oyunları II. Selim zamanında göze batar hale geldi.

Yukarıda, Portekiz'in arkası gelmeyen baharat ticareti macerasından söz etmiştim, hatırlarsınız. Öyle gözüktüyor ki İspanya ve Portekiz'de baskı altında hristiyan olmaya zorlanan Yahudiler (bunlara Marrano denir) bu baharat ticaretinin doğurduğu kambiyo işlerine hâkim olmaya başladılar. İtalya'da, Mısır'da ve genel olarak Doğu ticaret yolu üstündeki merkezlerde en çok sarraflıkla meşgul olan Yahudiler zaten var. Portekiz'de büyük servetler yapan Yahudiler bu yüzden devlet, kilise ve hristiyan halkın düşmanlığını üstlerine çekmişler; bazıları kaçmaya mecbur olmuş. Bazı merkezlerde, özellikle çok işlek bir kambiyo yuvası haline gelen Felemenk'in Anvers şehri gibi yerlerde yerleşmeye başlamışlar. Ama bu gibi kambiyo işlerini ve sikke sarraflıklarını yapanlar yalnız Yahudiler değil. Hristiyanlardan da var. Ama asıl göze batanları yahudiler. Bunlar, yukarıda sözünü ettiğim sikke ve kambiyo işlerinin en ustaları. Dünya ekonomisi ve ülkelerin insanların hayatı üzerinde hükümdarlar kadar önemli, fakat onların kadar farkedilemeyen bir rol oynamaya başlamışlar. Onun için birçok yerlerde, sebebi bilinmediği halde, bunlara karşı bir düşmanlık var veya yaratılıyor.

Daha önce söylemiştim, merkantilizm politikası milletler ve onların devletleri arasında bir çeşit ekonomik sa-

vaş demektir. Bu politikayı güden hükümdarlar ve onların adamlarının ve ekonomi biliminin ilk yazarlarının başlıca derdi şunlardı: Ne yapmalı ki ticaret dengemiz aleyhe olmasın? Ne yapmalı ki dışarıya değerli maden kaçmasın? Ne yapmalı ki fiyatlar kararlı kalsın? Bu da olmazsa, ne yapmalı ki halkın satın alma gücü artsın? Ne yapmalı ki hazine harcamalarını karşılayacak gelirler sağlansın, yani bütçe denkleşmesi sağlanabilsin?

İşte yeni ticaret döneminin her devleti, bunları gerçekleştirmeye savaşıırken tabii olarak bir yandan birbirleriyle çatışıyorlar, bir yandan da bu çatışmada kambi-yocu sarraf maliyeciler önemli bir rol oynuyorlar. Bunlar para değış tokuşu işlerindeki oyunlariyle başka bir ülkenin lehe olan ticaretini aleyhe bile çevirebilirler. Bu yüzden ilk merkantilist iktisatçılardan Malynes, kendi zamanında İngiliz parasının düşmesinin ve gümüş darlığı yüzünden altının dışarı kaçmasının ve fiyatların yükselmesinin eninde sonunda Anvers gibi uluslararası sarraflık işlerinin yuvalandığı merkezlerdeki sarrafların oyunlarından ileri geldiği sonucuna varmıştı. Diğer bazıları ise bunun, fiyatlarla sikke rayiçleri arasında bir uygulama yapma işini hükümdarların âdet haline getirdikleri «sikke taşışı» usulüne baş vurarak yapmaları yüzünden ileri geldiğini sanıyorlardı. En son merkantilist yazarlar ise, bu iki görüşün ikisinden de ayrıldılar. Dış ticaret dengesi, değerli maden akışı, fiyatlar ve gelir ve kazançlar üzerinde asıl rol oynayan etkenin ve çarenin ne altın ve gümüş yasakları koyma, ne fiyatları narhlarla tesbit etme, ne sikke tashihi metodları ve ne de sarraf kambiocuların spekülasyonlarında olmayıp bir ülkenin üretim güçlerinin arttırılmasında olduğu sonucuna vardılar. Ülkelerarası ticaret dengesinin asıl rolü oynadığı fikrine, oradan da en çok endüstri ürünlerinin ihraç maddesi yapılması gerektiği fikrine vardılar. Şu halde, hükümdarlar ancak böy-

le bir ticaret ve böyle bir üretim politikası gütmekle bu sarraf dolaplarının, spekülâtörlerin ve sikke kaçakçıları-
nın zararlarını yok edebilecekler ve toplum ekonomisinin
gelişme anahtarlarını çevirebileceklerdir!

Gerçek ekonomi biliminin başlaması bu noktanın keş-
fi ile olmuştur! Bunu anlamamış ve uygulamamış olan
devletler ve devlet adamları, üzerine hükmettikleri top-
lumları daha eskiden kalma, artık hükmü kalmamış me-
todlara baş vura vura çökertmişlerdir. Osmanlı devleti,
işte, bu çeşit devletlerin başta gelenlerinden biridir.

Bundan sonra, Osmanlı devletinin kapitülasyon dış
ticaret politikası üzerine söylediklerimizin, bıraktığımız
yerinden başlayarak gerisini tartışmamız için yukarıdaki
bir soru dolayısıyla sorduğum iki noktayı şimdi burada
biraz farklı şekilde bir daha koyarak bu genel gözlemler
bahsini kapatacağım:

(A) Fiyatlarla sikke değerleri arasında bir uygulama
yapmak amacıyla devlet sikke taşıması metoduna baş vur-
duğunda, ölçek olarak kullandığı muhasebe sikkesi ile,
«currency» sinin yani kendi esas para sisteminin temeli
olan sikke aynı olursa (yani Osmanlılardaki akçe) ve bu
sikke gümüş sikke olursa, ve gümüş madeni stoku (arzı)
birdenbire yükselirse ne olur?

(B) Ülkenin dış ticaret dengesinin lehe veya aleyhe
oluşunun yukarıdaki nokta ile ilgisi nedir? Bir ülkenin
para değerinin düşmesi, dış ticaretinin açık vermesinden
mi; yoksa dış ticaretinin açık verir hale gelmesi parası-
nın değerinin düşmesinden mi ileri gelir? Yoksa her iki-
sine de etkili olan başka nedenler mi vardır?

Bu soruların cevaplarını aramaya koyulacağız şimdi.

Soru 43 Osmanlı gümüş ve altın sikkeleri nelerdi?

Osmanlı devleti ülkelerinde günlük alış verişte kul-

lanılan esas sikkenin gümüş akçe olduğunu söylemiştim. Günlük muamelelerde eşya fiyatları akçe üzerinden takdir olunurdu. Vergilerin hepsi, özellikle timar, zeâmet, hâs, vakıf topraklar üzerine konan öşürler ve resimler, cizyeler hep akçe hesabıyla kaydedilirdi. Kadıların, memurların maaşları, askerlerin ulûfeleri, medrese, cami memur ve müstahdemlerinin yevmiyeleri akçe hesabıyla konur ve akçe ile ödenirdi. Kısası, akçe hem nakitle yapılan muamelelerde kullanılır sikke, hem de bu muamelelerin değerinin ölçülme birimidir. (Kuruş kullanılmaya başladıktan sonra çok yüksek sayıdaki akçe toplamları «kese» ve «yük» birimleriyle de ifade olunurdu. Bir kese akçe 500 kuruş, bir yük akçe 100,000 kuruş; sonraları 500,000 e kadar çıktı).

İlk akçeler 1327 de Orhan zamanında kesilmiş. Eski Selçuk dirhemine dayanan bir sikke imiş. O zaman 1/4 miskal ve 60 kırat ağırlığında imişler ve yüzde 95 gümüş varmış içlerinde.

Fakat Osmanlı devletinin ilk zamanlarında ekonomik gelişme hızına kıyasla yeterli gümüş bolluğu olmadığını gösteren alâmetler var. Örneğin, bir tanesi timar sistemi. Toprak rejiminin timar sistemine dayanması, ta baştan bir sikke darlığı bulunduğunu gösterir. Çünkü nerede gümüş nakit darlığı varsa orada devlet harcamalarında mümkün olduğu kadar nakitle ödemeden başka yollarla hizmetlerini gördürmeye bakar. Bunların başında, militer gücünün temeli olan sipahı ordusunu toprak gelirlerine karşılık, hazineye nakit ödemeden mal etme metodu gelir ki timar sistemi budur.

Diğer bir alâmet, hemen daimî olarak gümüş ihracının yasak olmasıdır. Yine diğer bir alâmet, yabancı ülkelerin gümüş sikkelerinin gelmesinin teşvik edilmesi ve kullanılmasının önlenmemesidir. Bu yüzden Osmanlı akçesinin yanında yabancı gümüş sikkeler vardı. XVI. yüzyılda

bunlar daha da çoğaldı. Venedik, Floransa, Macar, Fransız, İspanyol gümüş sikkeleri. Alman imparatorluğunda Thaler, Fransa'da écu, İspanya'da real denen büyük kıta gümüş sikkelere Osmanlılar «riyal kuruş» diyorlar. Bir de Felemenk kuruşları var. Bunlara, üstlerinde arslan resmi olduğundan arslanî, arslanlı veya «esedî» diyorlar. Daha sonraları, ileride göreceğimiz gümüş enflâsyonu döneminde de, riyailler, éculer ve sümün denen Meksika ve Sevil gümüş sikkelerinin kalp taklitleri. Altın sikke için kullanılan «Kızıl kuruş» tan bunları ayırmak için bu sikkelere «kara kuruş» veya sadece «kuruş» diyorlar.

Bu arada «kuruş» un ne olduğunu da görelim. Kuruş, ileride göreceğimiz gibi, akçe değeri düşe düşe hemen hemen sıfır olduğu zaman bir Osmanlı sikkesi olarak akçe yerine esas sikke birimi olarak alınmakla beraber, ondan çok önce Avrupa gümüş sikkeleri için kullanılan bir terim olarak biliniyordu. Aslında bu XIII. yüzyılda ilk defa Fransa'da kesilmiş bir sikke adı. Büyük sikke = grossus veya Gros demek. Sonra Alman, Felemenk, İngiliz, Polonya ve Macar ülkelerine geçiyor ve sözcük çeşit biçimler ahyor. İslâvcada Groç, bizde gurus ve en son da Kuruş oluyor. Osmanlılara geçişi I. Murat zamanında Sırbistan ve Bosna seferlerinden sonra Nemçe yani Avusturya ile olan ilişkiler sırasında olmuş. Fakat kuruş yalnız gümüş sikkeler için kullanılmıyor; «kızıl kuruş» dendiği zaman Venedik altını veya ducat (duka), «kara kuruş» dendiği zaman gümüş Avrupa sikkeleri anlaşılır. Bir de Zolota var ki bu da Polonyalıların kuruşu. Oraları ile olan ticaret ilişkileri ile bu sikkeler de giriyor. XVII. yüzyıl sonunda zolota da, kuruş gibi, Osmanlı sikkesi oldu.

1688 de, ileride göreceğimiz gibi, akçenin artık esas sikke olarak dolaşımında değeri kalmayınca ve onun yerini almak üzere Avrupa kuruşları model tutularak Osmanlı gümüş «kuruş» sikkesi çıktıktan sonra akçe sadece mu-

hasebe akçesi yani gerçekte bulunmayan, hesapları düzenlemede ve sikke değerlerini târifelendirmede kullanılan bir sikke haline geldi.

Osmanlıların karadan en çok ilerlediği Orta Avrupa yönünde en çok bulunan ve geçen değerli maden gümüş. Bu Avrupa kuruşları, akçeden daha büyük ve daha değerli. Örneğin, enflasyondan önce, I. Selim zamanında (faraza 1514 te) riyal kuruş 40 akçe, Felemenk arslanlı kuruş 35 akçe edermiş (tabîî enflasyondan sonra yani XVII. yüzyılda bu ölçüler değişti).

Buna karşılık, Osmanlıların Doğu ve Güney-Doğu yönünde ilerledikleri ülkelerde üstün değerli maden altın. Başlıca kaynağı Afrika. En önemli deposu Mısır, ikinci derecede İran; üçüncü derecede Yemen. Fakat daha ötede altının asıl «gayya kuyusu» Hindistan. I. Selim bunlardan yalnız Hindistan'a uzanamadı, ömrü yetmedi. Fakat Mısır'ın zaptı üzerine Osmanlı devletine önemli hacimde altın stoku geldi. Selim Suriye ve Mısır'ı fethedince Memlûk sultanının 100 kantar altın, 200 kantar gümüş olan 1 milyon altın lira değerindeki hazinesi, ve yine Halep ve Mısır'da birikmiş milyonlarca dinarları Osmanlı hazinesine geçti. Mısır altınlarından İstanbul'da çıkarılanlar «şerefi» veya «şerifi» adını taşıyordu. Yine Selim zamanında Suriye, Mısır ve Arabistan'ın, Kanunî zamanında Irak, Batı Trablus, Tunus ve Cezayir'in Osmanlı ülkelere katılması üzerine basılan altın sikkelere de «sultanî» adı verilmiş. Bir de Doğu vilâyetlerinde basılan ve «Şahî» denen sikkeler var.

Gümüş sikkelerde olduğu gibi, altın sikkelerde de Avrupa, özellikle Venedik ve Floransa sikkeleri, Macar altını, Alman ve Felemenk altın sikkeleri geçiyor.

Gümüş darlığının (belki de altın sikkelerin çoğalmasıyla artan gümüş darlığının) diğer bir alâmeti hemen

hemen bütün ÷lkelerde gör÷len akçe tağşışı ve sikke tashihi denen muameleye zaman zaman baş vurulmasıdır. Özellikle bu, hazine darlığı baş gösterdiği zamanda hemen daima böyle olur, çünkü böyle zamanlarda hazine gelirleri düşmeye, giderleri yükselmeye yüz tutar. Bunun için gümüş darlığına çare olarak devlet elindeki gümüş madeninden, bunun altına kıyasla olan değerinin orantısını muhafaza ederek, daha çok sayıda sikke çıkararak piyasadaki sikke darlığını giderirken fazladan bir iş daha becermiş oluyor. Devlet, sikkelerin değerlerini değıştirmeden gümüşünü azaltırken bundan hazine arada gelir sağlıyor. Demek sikke tağşışı denen iş bir yandan fiyatlar, bir yandan hazine yüzünden bir ucu halkı, bir ucu da hazineyi ilgilendiren bir iştir.

Fatih zamanından Kanunî zamanına kadar on on beş yılda bir devlet sikke tashihine karar verince altın ve gümüş yasağı ilân edilir, yasakçılar her taraftan eski gümüş sikkeleri toplarlar, veya halk bunları darphaneye teslim eder, karşılığında kendilerine yalnız altına kıyasla gümüşün piyasa fiyatı olan değer ödenir. Yani yeni gümüş sikkelerin üstüne konan değerden düşük bir fiyat ödeniyor demektir. Aradaki fark devlete gelir olarak kalıyor. Bunun anlamı devlet, nakit halindeki servetler üzerine vergi koyuyor demektir. Hazinesin yükünü, paralıların sırtına yükletmesi bakımından adaletle aykırı bir şey değil. Böylelikle bir buçuk yüzyıla yakın bir süre içinde akçe enflasyonu ancak yüzde 40 - 50 kadar olmuş. Zamanına göre fena bir durum değil.

Üstelik Kanunî zamanında bu kadarlık düşüş de duruyor ve bir süre akçe değerinde dalgalanmalar olmuyor. Fetihler, haraçlar, ticaret, gümüş madenlerinin işletilmesi, dışarıya gümüşün çıkarılması yasağı gibi yollardan gümüş stoku altın stokuna kıyasla istikrar kazanıyor.

Soru 44 : İhtişam döneminin ekonomik tablosu nasıl gözüküyor?

XVI. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar bu istikrarlı durum sürdü. Belirli bir devrimsel durum yok. Altın ve gümüş arasında iyi bir denge kurulursa ticaret hayatı ve devlet hazinesi iyi ve dengeli gidecek. Doğuya altın kaçmamasına, Batıya gümüş akmamasına dikkat edilecek. Ona göre tedbirler alınacak.

Ama, bu, ülkenin ticaret yani para değiş tokuşu hacmi ile de orantılı olacak. Osmanlı ülkelerinin bir Doğu ile, bir de Avrupa ile ticaret ilişkileri var. Birinciye karşı ticaret açığı varsa altın oraya akmaya eğilimli; çünkü ödeme dengesindeki farkı altınla kapamak zorunlu. Demek ki en büyük sorun altın rezervi ile gümüş rezervi arasındaki dengeyi bulmaktır.

Osmanlılarda, ilk zamanlardan beri, bu iş dört vasıta ile sağlanırdı: (a) Ticaretin kontrolü ile, (b) değerli maden akımının kontrolü ile, (c) fiyatların kontrolü ile, (d) hazine kontrolü ile, yani bütçe ve devaluasyon yolu ile, yeni sikke kesilmesi ve sikke değerlerini düşürme ile. Değerli maden rezervi artmadan, dolaşımdaki sikkeleri çoğaltma ile.

Evvelce süresini belirlediğim «ihtişam» döneminde iç ticarete genişleme var. Genişleyen mübadele ihtiyaclarını, bunun aracı olan altın ve gümüş sikkeler hacmi karşılayamadığından değerli maden sıkıntısı var. Dolaşımdaki madenî sikkelerin arttırılması ihtiyacı duyuluyor. Para daralması, fiyatların yükselme eğilimi ile kendini gösteriyor. Devlet de para darlığı çekiyor, çünkü masrafları çoğalmıştır. Fakat gelirleri de arttığından bütçe dengesi sağlayabiliyor. Dış ticarete yön değiştirme başlamış. Genel olarak, dışarıya altın gitme, içeriye gümüş gelme eğilimi var. Doğu ticareti gittikçe zararlı olmaya başlıyor,

çünkü en pahalı ve karşılığının fazlası altınla ödenen pahalı mallar, özellikle tüketim kapasitesi artan paralı sınıfın kuliandığı ağır mallar oradan geliyor. Bunlar diğer eşya fiyatları üzerine etki yapıyor. Bir de Rus ülkelerinden pahalı bir kürk ticareti başlamıştır. Daha sonra, «Samur dönemi» denen dönemde bu en yüksek noktaya varacak. Büyük bir servet birikimi ve lüks harcamalar, değerli maden istifleme başlanmış. Fakat servetler, toplumun üretici sınıflarına geçemiyor.

Servet üzerine spekülasyon yapmaya eğilimli kişiler, serveti kontrolü altına alan süper sınıf insanları çevresinde kümeleşmeye başlamış. Hepsinin de asıl yuvalanış yeri saray. Büyük bir servet tüketimi aracı olan kadın saltanatı başlamış sarayda. Saray içinde aslı Venedikli, Korfolu, Macarlı ve büyük nüfuzlu bayanlar ve ağalar (meşhur Gazanfer ağa gibi). Saray nüvesi çevresinde klikler. Ticaret, vergi, sikke kesimi ve sarraflık işleriyle ilişkileri olan Rum, Ermeni, Yahudi iş adamları faaliyette. Kısası, yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında oynanacak dramın kişileri yerlerini alıyorlar, gerekli makyajlarını yapma işine koyulmuşlar.

Bu dönemde sarraflık müessesesi de gelişti. Yerli ve yabancı sikke çeşitlilikleri, dolaşan sikkelerin vezin ve ayarlarının bozulma eğilimleri, dış ticaret dolayısıyla sikke değiştirme işleri, devlet gelirlerinin ve giderlerinin artışı dolayısıyla akçe muameleleri sarrafların iş alanlarını genişletiyor.

Daha önceleri, bu işleri en çok Venedik ve Cenevizlilere ait olup da Osmanlılar eline geçen yerlerde gitmeyip kalan ve zamanla oraların Rum ve Hristiyan, Arnavut aileleri ile karışıp Levanten denen İtalyan asıllı kişiler yaparmış. Akdeniz Avrupası ile ticaret ve banka muameleleri bunların aracılığı ile yürüyordu (bunların bazıları ta Tanzimata kadar banker ve tüccar aileleri olarak de-

vam etti. O dönemde rastladığımız Lorando, Tubini, Korpî, Baltazzi, Schlizzi, Negroponte, Koronio, Alberti gibi adlar bu ailelerden gelme. Bir de Oyenidi, Mavrokordato, Zarifi, Zafiropulo, Vlasto gibi Rum ticaret ve bankacılık aileleri var).

Bunların arkasından Ermeni sarraflar çıktı. Fatih zamanında Van ve Bitlis gibi fethedilen yerlerden göçen Ermeniler, Bursa, İzmit taraflarına iskân edildikten sonra İstanbul'da sarraflık işlerinde Ermeniler temayüz ettiler. Ermeniler, yalnız Osmanlı ülkelerinde değil, Doğuda Hindistan'dan ve İran'dan, Batıda Polonya'ya kadar geniş bir alanda bir süre önemli bir sarraflık unsuru oldular.

(Birinci grup gibi, bu grubun da daha sonraki yüzyıllarda, ta XIX. yüzyıla kadar sarraflık işlerinde rolü devam etmiştir. Özellikle, ileride göreceğimiz mültezimlik ve mukataacılık işleri başladığı zaman. III. Mustafa (1768) zamanından sonra uzun süre hassa hazinesi ve darphane sarraflığı Duzoğlu ailesinin tekelinde. Daha sonra, baş sarraf Uzun Artinoğlu, Gülgüloğlu Boğos, Tıngıroğlu, Cezayirli oğlu Mıgırdıç gibi sivrilmiş mültezim, mukataacı ve sarraf adlarına rastlanır).

Üçüncü unsur olarak Yahudiler göründüler bu alanda. II. Bayezit zamanında İspanya'dan İstanbul ve Selânik'e, daha sonra Kanunî ve II. Selim zamanında Portekiz'den zengin ve ticaretle sarraflık işlerinde maharetli Marrano veya tekrar yahudiliğe dönmüş kişiler geliyor. Bunların içinde (kadın) Dona Gracia, Yusuf Nasi, sarayda nüfuzlu (kadın) Esther Kyra veya Hekimbaşı Hamon gibi kişiler var. Avrupa'da da genel olarak din veya milliyetçe azınlık durumunda kalan cemaatler bu gibi işlerde uzmanlık, servet ve güç elde ederlerdi.

Değerli maden meselesi açısından Osmanlı gümüşten ziyade altın bölgesi. Gümüş rezervi daralıyor. Gelişmekte

olan ticaret ve hazine bunun darlığını hissetmeye başlamış. Gümüşe talep yüksek. Onun için oradan mal alıp gümüşle ödemek yabancı tüccar için cazip ve kârlı bir iş. Çünkü kendi fiyatlarına göre daha yüksek değer alıyor. Mallarını nisbeten daha pahalıya satıyor. Oradan aldığı mallar da ona daha ucuza mal oluyor.

Gümüş değerinin yüksek olması, eşya fiyatlarının yükselmesini hızlandırır. Kanunî döneminde böyle bir durum var. Altın değerinin yüksekliği, fiyatlarda yükselmenin patlak verişinin başlangıcını uzatır. Buna karşılık, altın değerinin düşmesi ve gümüş değerinin yüksek olması fiyatların birdenbire yükselmesini hızlandırır. Piyasa gelişimine cevap verecek ölçüde ve devlet harcamalarına araç olacak derecede yeterli dolaşır gümüş az.

Şu halde, kapitülasyonlarla verilen muafiyetlerle, yani Avrupa ticaretinin teşviki yolu ile, gümüşten resim alınmaması gibi müsaadelerle bu darlığın giderileceği düşüncesi mi vardı? Şimdi göreceğimiz ilk bunalım ve ondan sonra iki adet yüzyıl süren değer düşüşü, fiyat yükselişi bu şartlarla açılan Avrupa ticaretinin kaçınılmaz sonuçları mı idi?

Soru 45 İlk büyük devaluasyon ne zaman oldu?

Gerçekten, «ihtişam» dönemi, II. Selim ve ondan sonra gelen III. Murat zamanlarında 1580 sıralarına kadar, önemli ve büyük bir malî sarsıntı olayı geçmeksizin sürdü. İlk büyük sikke çöküşü ile ilgili olay 1584 tarihinde gözüküyor Osmanlı tarihlerinin sayfalarında.

Ancak Osmanlı tarih yazarları daha 1575 te başlamış olan bu eğilimden, sebep olduğu bir isyan dolayısıyla yıllarca sonra söz ediyorlar. İsyan olayı, onlar için, ekonomik olaylardan daha önemli. Tabii bu yüzden 1584 te yapılan

veya yapılmak istenen ilk büyük devaluasyonun neden, hangi şartlar altında ve nasıl yapıldığı veya yapılmadığı gibi noktaları da çorbaya çevirdiler. «Beylerbeyi isyanı» adıyla tanınan bu ulûfeli sipahi isyanı dolayısıyla yazdıklarını dikkatle okumazsanız ekonomik tarih açısından fazla bir şey öğrenemezsiniz. Hikâyenin içine saray ve vezir entrikaları, kelle uçurulması gibi tarihçilere uzun uzadıya anlatılacak olaylar da karıştı mı Osmanlı tarihinin o olaydaki ekonomik yanını anlamak, keçi boynuzundan bal çıkarmak gibi bir iş olur.

Osmanlı olay-yazarları, olayları anlatırken bazen bizim için büyük bir önemi olmayan noktaları, rivayet ve dedikoduları dikkatle kaydettikleri halde, önemli süreçlerin görüntüsü olan bu parça parça olayların analizini yapmazlar, nedenlerini kavramaya çalışmazlar. Bu olayların, politik, ekonomik ve toplumsal nedenlerle ilişkili olduğunu düşünmüyor görünürler. Bir cellâdın, bir baş defterdarın kellesini nerede, saraydaki hangi ağacın altında uçurduğunu bile kaydederler. Ancak pek az vesilelerle dediğimiz çeşitten bir analiz yapma ihtiyacını duyduklarında onu sadet dışı söylenmiş bir mütalâa kabilinden yazarlar.

Sözünü edeceğimiz olayı az çok farklarla böyle ayrıntılar içinde anlatırlar. Biz bunlardan ve daha başka bazı delillere dayanarak olayın nasıl geçtiğini, sözlerimizi daha çok «muş» larla bitirerek anlatacağız.

Geçen sayfalardaki haritada gördüğünüz dört okun üçünün ucunda yıllarca süren İran savaşları, Nemçe savaşları, Batı Akdeniz savaşları boyunca devlet masrafları müthiş artmıştı. III. Murat'ın tahta gelişinin hemen ikinci yılında (1575 te) akçe sıkıntısından, pahalılıktan, gümüş paralarla oynanmağa başladığından söz edilmeye başlanır. Bazı kişiler (her halde sarraflar) akçeleri koparıp beşe bölüyorlarmış. O zamanlar 100 dirhem gümüş-

ten 500 akçe, daha yakınlarda 800 akçe kesilirmiş. 1 akçeyi beş akçeye bölünce, 100 dirhem gümüşten 500 akçe yerine 2500 akçe doğuruluyor demektir. 1581 yılına doğru, bilmediğimiz bir tarihte, anlaşılan devlet de sikkelerin kıratını yani veznini düşürmüş; daha doğrusu altın/gümüş değer orantısını değiştirmiş. Bir akçe 3 kırat 1 habbe iken 2,5 kırat olmuş; bu yüzden altın değeri yükseliyor. 1 altın 60 akçe, bir flori 60 akçe, diğer ecnebi kuruşlar 40 akçe iken bunların akçe üzerinden değerleri bir misli çıkmış.

Eşya fiyatları da tabii bununla birlikte yükseliyor. Ne gibi eşyanın fiyatlarında, ne kadar artış olmuş? Bunu bilecek durumda değiliz. En çok ithal malı olan eşya da olması çok muhtemel. Eğer bu doğru ise çok önemli. Çünkü dış ticaret ödemeleri ile sikke değeri arasındaki ilişkiyi gösterir bize. Eşya pahalılığı ve gümüş akçelerin hurdalaşması veya akçenin altına nisbetle itibarî rayicinin yükselmesi ve altının pahalılaşması olayları ile birlikte ihtikârın yani malları istifleyip pahalılaştığı zaman sürme işlerinin ve nüfuzlu kimselerin de bu gibi işlere katılması olaylarının da birlikte başlamış olduğunu hatırlamamızda tutunuz.

III. Murat'ın cülûsundan sonraki beş yıl içinde bu durum devam ediyor. Birçok delillerden anlıyoruz ki 1580 den sonra, İspanya'dan yayılan gümüş dalgaları Osmanlı ülkelerine kadar gelmiştir. Bu, ihtimal ki yalnız Akdeniz ticaret yolunda olmuş bir şey değil. Daha da önceden Portekizlilerin Doğu Afrika ve Uzak Şark ticareti dolayısıyla Yemen'de de gözüküyor. Buradaki Yahudilerin tâbi olduğu cizye gümüş dinar üzerinden biçilirken Osmanlı devrinde bu altın dinar üzerinden bunun yeni altın/gümüş tarifesine göre gümüş tutarına tâbi tutulmuşlar da Yahudiler itiraz etmişler (bir fetva ile ihtilâf halledilmiş:

Altın üzerinden cizye kesmenin şeriate uygun olduğunu bildirmiş fetva).

Getirdikleri sikkelerin alınarak Osmanlı parasına çevrilemeyeceği hususundaki kapitülasyon imtiyazından faydalanan yabancı tüccarlar, ticaretle birlikte yabancı mağşuş gümüş sikke ticareti de yapmaya başlamışlardı. Değeri düşük ve mağşuş İspanyol riyallerini getiriyorlar ve bunları sağlam akçe veya altına satıyorlar. Bunlarla birlikte Yahudi sarrafların yarattığı hurda sikkelerin piyasaya yayılması ile ticaret erbabı bu paraları kabul edebilmek için fiyatlarını yükseltiyorlar.

Nihayet 1581 den itibaren bozuk akçelere karşı bir mücadele başlıyor. Bir fermanla yabancı gümüş akçelerin eski rayiçle geçmesi emrediliyor. Para etmiyor. İkinci bir fermanla bozuk akçelerin toplatılması emri veriliyor. Bu da para etmiyor. 1583 te üstelik bir de Erzurum, Bağdat, Halep bölgelerinden gelme kalp şahiler çıkıyor ortaya. (Şahi, Selim zamanında İran sınırlarına yakın yerlerde kesilmiş gümüş sikkedir). Üçüncü bir padişah fermanı ile bunların toplatılması emrediliyor ve İstanbul'dan vilâyetlere gümüş külçe nakledilmesi de yasak ediliyor. 1584 te, tabii rayici 500 akçe olan 1 okka gümüş 1000 akçeye, hattâ daha fazlaya çıkıyor. 1 dirhem gümüş 2 akçeden 12 akçeye çıkmış.

Bütün bunlar bize büyük ölçüde bir gümüş istilâsı başladığını, piyasanın ve devletin, sikke değerlerinin baştan başa bozuluşunun yarattığı bir buhranla karşılaştığını gösteriyor. Tarih yazarlar arasında yalnız Kâtip Çebi, 1584 yılında bir sikke tashihi yapıldığını kaydediyorsa da, her halde yapıldığını değil, yapılmasına karar verildiğini demek istiyor. Bu kararın uygulandığını gösteren alâmet yok. 1588 e kadar fiyat yükselişi, buna karşı sikkelerin değerini muhafaza mücadelesi devam ediyor. 1587 de kalpazanlar yakalanıyor, hattâ idam ediliyor. Yabancı

paraların yükseliş i devam ediyor. Akçe satın alma değ eri genel olarak yüzde 50 düş üyor.

Nihayet 1588 de sikke tashihi yani sikkelerin rayiçleri ile eş ya fiyatlarını denkleştirme iş ine karar veriliyor ve bu iş Doğ ancı Mehmet Paşaya havale ediliyor. Bu paş a, Rumeli Beylerbeyi. Neden ona havale ediliyor? Tarihçilerin yazdığı na göre bu paş a, padiş ahın en yakın adamı olmuş. Padiş ahın yanından ayrılmaz, onu eğ len-dirmiş. Sırf bu yüzden mi sikke tashihi iş ine memur ediliyor bu adam, maliyeden cımadığı halde? Bunun aslında Maraş lı bir Ermeni olduğunu söyleyen ve bütün devş ir-melere düş man olan İsmail Hârni Daniş ment'in bile bu adamın, biraz sonra anlatacağ ımız asker ayaklanması üzerine kellesinin gitmesinden söz ederken bu iş te suçsuz olduğunu söylemesi gösteriyor ki bu paş a sırf padiş aha komiklikler yaptığı ndan bu iş e memur edilmiş değ il. Anlaşılan bu paş a, Defterdar ve galiba darphane mültezimi olan Yahudi ile yeni sikkeler çıkarılması iş ine koyulmuş. Fakat yine anlaşıldığı na göre bu iş i istemiyen kişiler var ve bunların Mehmet paşaya muhalefetini tarihçiler, bu zatın padiş aha ve devlet iş lerine çok karışmaya başlama-sını doğ ru bulmayış larına veriyorlar. Anlaşılan bunların baş ında sadrazam ve şeyhülislâm var.

Hikâyenin bundan sonrası karış ık. Sebehi de durumu karış tıranlar oluş u. Karış ık bir durumu sonradan anla-tanların sözlerinde de tutarsızlıklar oluş u belki de bun-dan. Osmanlı tarihinde «Beylerbeyi» isyanı denen ve as-kerin ta divana kadar gâlecek padiş ahtan doğ rudan doğ ruya ilk kelle isteyiş i ve alışı olayı olarak bildirilen ayak-lanma iş te bu zaman oluyor.

Bu sırada Doğ uda İran savaş larından dönen maaş lı ordu sipahileri var. Maaş larım istiyorlar. Çoktan beri ma-aş alamamış lar, yollarda erzaksız kalmış lar. Hazine de ilk defa olarak masrafları kapayacak kadar gelir yok. Altını

çok seven padişah Murat, bütün Osmanlı padişahları gibi, devletin altın rezervi olan iç hazineye dokundurtmuyor, hattâ carî gelirlerden dış hazineye gelen altınları bile iç hazineye aktarıyor. Bunu, 1589 da yazan Fransız maslâhatgüzarı: «Bütün masrafların dış hazineden ödenmesini istiyordu ki buna da imkân yoktu» diyor.

Bu durum karşısında, darphane mültezimi (yani darphane işlerinin imtiyazlı müteahhidi olan kişi olan Yahudi sarraf), rivayete göre baş defterdara giderek bu askerlerin maaşlarını «badem ağacı yaprağı kadar ince ve kırağı tanesi kadar hafif» diye tarif edilen bir akçe keseerek ödemeyi teklif etmiş. Hattâ rüşvet de teklif etmişmiş. Defterdar çok namuslu bir adam olduğundan reddetmişmiş. Yahudi Mehmet Paşaya giderek onu ikna etmiş ve rüşvetini de kabul ettirmişmiş.

Vaka dolayısıyla yazılan yazıların bazı yerlerinden yeni ayarı düşük akçelerin kesildiği, bazılarında henüz kesilmediği anlamı çıkıyorsa da yakın bir ihtimal kesildiği, fakat henüz hurda akçelerin toplanmasıyla eskilerle değiştirilme işinin yapılmadığıdır. Anlaşılan defterdar, sipahilerin maaşlarını yeni akçelerle ödüyor. İhtimal ki askerin ayaklanacağını o da biliyor.

XVII. yüzyıl İngiliz tarih yazarı olan Knolles, kendi Osmanlı tarihinde padişahın aynı zamanda genel bir vergi koyduğunu, bütün müslümanların ve bu arada yenice-rilerin (gerçekte maaşlı sipahilerin) bu vergiyi kabul etmediklerini söylüyorsa da bir bakıma yanıltıyor, bir bakıma bilmeden bir gerçeği söylüyor. Sikke tashihi kararı ile birlikte vergi konmuş değil, ama gerçekte sikke tashihi demek bir çeşit dolaylı vergi koymaktır, elinde para olan kişilere. Çünkü hazine veya darphane dolaşımdaki sikkelere gümüş fiyatına alacak, onlardan bir alay yeni sikke üretilip aradaki farktan hazineye gelir kaydedecek. Halkın hoşnutsuzluğu bundan. Bunu ulema ve hattâ galiba

camilerdeki hocalar da kışkırtıyor. Ortalıktaki hurda akcelere «Beylerbeyi akçesi» adını takıyorlar.

O zamanın en azılı kul askerleri olan sipahiler maaş olarak kendilerine verilecek olan yeni akçelerin, eski maaşlarına kıyasla, yarı yarıya değersiz olduğunu görünce devletin, daha doğrusu onun bu işe memur ettiği kişilerin kendilerini dolandırmaya kalktığını görüyorlar.

Şeyhülislâma gidiyorlar: «Bunları bize ulûfe diye verecekler. Çarşı halkı bu parayı kabul etmiyor. Zorla verirsek alacağımız mal bize helâl olur mu?» diye soruyorlar. İhtiyar şeyhülislâm efendi hemen: «Olmaz, haramdır» diyor. Oradan kalkıp kalabalık halinde Sadrazam Siyavuş Paşaya gidiyorlar. O da, kurnaz kurnaz: «Sikke tashihi işi Mehmet Paşaya havale edildi, ne yapalım?» diye büsbütün kışkırtıyor.

Sipahiler büyük bir hiddet içinde Mehmet Paşaya varıyorlar. «Padişahımızın sikkesi bu hale geldi. Üç yüz yıldan beri Osmanlı sultanları askerlerine böyle ulûfe verdi mi hiç? Sen padişaha mukarreb olup memlekete akçe saldırap bid'at ihdas etmekle sikke mi tashih etsen gerektir?» diyorlar.

Padişah, sevgili dostunu dışarı çıkartıyor, cellâdın savurduğu ilk darbe adamın şah damarını deliyor. Kafası koparıyor. Arkadan zavallı Maliye Nazırı Mahmut efendi itiliyor kurbanlık koyun gibi. «Sekiz akçe üstüne madenlerden akçe kestiren sen misin?» sesleri arasında onun da kafası kesiliyor. Knolles, askerler ondan sonra, kellelerle bir süre tenis topu gibi oynadılar, diyor. Padişah ta bu olayı, Mehmet paşanın rakiplerinin kışkırttığını bildiğinden hepsini azlediyor.

Vakada kendisinden söz edilen Yahudiye ne olduğunu yazan yok. Bu yüzden bu işin arkasında o olduğunu ima

eden tarih yazarların olayı doğru anlattıklarından şüphe ediyorum.

Sipahilere bahşis verilerek teskin ediliyorlar. Anlaşılan Murat, iç hazineden bir miktar altın çıkarmaya razı oluyor. Onun hızı ile, altınları yerine koymak için yeniden savaş hazırlıkları ve tahsisatları başlıyor.

Yani sikke reformu işi bitirilmeden bırakılıyor, siyâsî ve askerî mülâhaza ve baskılarla. Zaten ta XIX. yüzyıl gelinceye kadar bu, çözümlenmemiş veya çözümlenemez bir dâva olarak kalacaktır. Padişah, Beylerbeyi ayaklanması denen olayla patlak vermiş olan sikke devriminin, Osmanlı ekonomik tarihinin yörüngesinin Avrupa ekonomi çevresine girişinin ilk sarsıntısı olduğunun farkında değil. Tarih yazarlarımız da farkında değil. Batı orbitine girişin ilk sarsıntısı bu.

Padişahın asıl ilgilendiği bu değil, hazine meselesidir. Bu mide bulandırıcı olayı biraz uzatarak anlatmamın nedeni benzerleri bundan sonra çok geçeceğinden yalnız bir tanesini onların modeli olarak anlatıp sikke meselesinin Osmanlı tarihinde bir ticaret ve para kuru meselesi olmaktan ziyade hazineye gelir sağlama meselesi olarak ele alınmış olduğunu göstermektir. Sikke meselesi, bu şekilde ele alınca çözümlenemez bir dâva olarak kalmaya mahkûmdur. Neden böyle olduğunu daha sonra ayrıntılı olarak göreceğiz. Kısasını şimdiden söyleyeyim: Kapitülasyon dış ticaret politikası ile ve servet elde etmek için savaş yapma amacı ile hazine çıkarını, toplumun çıkarının üstünde tutan, yani toplumun üretim güçlerini harekete getirmeyi düşünmeyen hiç bir despotizm sistemi, dünyayı sarsan gümüş enflasyonunun karşısında böyle bir dâvayı çözümleyemezdi. Üstelik, çözümleyeceğiz diye alınan tedbirler de düğüm düğüm üstüne onu hiç çözümlenemez hale sokmuştur.

Soru 46 Akçenin düşmesiyle dünya gümüş hareketlerinin ve kapitülasyonlarla ticaretin ilişkisi var mı?

Demek ki akçe, ilk çıkarıldığı zamandan beri geçen iki buçuk yüzyıl içinde, ancak yarıya yakın bir değer düşmesine uğradığı halde Batı ekonomik yörüngesi içine girmişten sonra 1584 ten sonraki on yıl içinde, o zamanki değeri yarı yarıya düştü! Piyasadaki gümüş çoğalışı genel fiyat yükselmesiyle beraber gidiyor. Bu, Osmanlı ülkelere İspanyol gümüşünün yayılmaya başladığı zamana rastlar. 1580 den sonra, gümüş stokunun birdenbire artması, her yerde olduğu gibi, fiyatların yükselişinin başlıca nedenidir. Gümüşün Batıya gelmesi 1503 - 1660 yılları arasında. 1579 dan sonra Cenevize yayılıyor. 1580 den itibaren oraya çok miktarda Seville veya Meksika gümüşü geliyor. 1584 ten itibaren Osmanlı ülkelerine de yayılıyor. Daha sonra belli başlı bir ticaret mataı oluyor. Sandık sandık İspanyol akçesi olan riyal geliyor. Akçenin düşüşünden 30 yıl kadar sonra, Venedik'in Akdeniz doğusu limanlarına yılda 5 milyon nakit gümüş gönderdiğini zamanın İtalyan iktisatçısı Antonio Serra kaydediyor.

Peki neden oluyor bu yönde gümüş akını? Çünkü bunlar Batıda ucuz; Osmanlı ülkelcrinde ise gümüşe talep yüksek, yani değerli demiştım. Şu halde kambiyo kuru yüksek. Değersiz para, değerli paranın bulunduğu yere akmaya, onu piyasadan sürüp atmaya eğilimli. Her yerde böyle. Osmanlılar da iki şeyde buna yardım etti: (a) Gümüş ithalinin teşviki, resim alınmaması, (b) Yabancı tüccarların gümüş nakitlerini Osmanlı parasına karşılık teslim mecburiyeti yok. 1597 tarihli Fransız kapitülasyonlarının dördüncü maddesi bunu bir muafiyet olarak bildiriyor. Bunların hepsi, orta çağlarda geleneksel olarak devletlerin baş vurduğu metodlardır. XVI. yüzyılda ise bunlar

birer birer terkediliyor, hattâ tersine çevriliyor. Ama yeni bir dünyaya girildiğinin farkında değil kimsecikler.

Akçenin düşüşü karşısında altının fiyatı, resmî akçe rayicine göre, boyuna yükselmeye başladı. Altının gittikçe yükselmesi, gümüşün gittikçe düşmesi, yani altın/gümüş değer orantısının değişmesi geniş bir spekülasyon alanı açar. Ayrıca eskiden kalma bozuk paralarla yeniden yapılan kalp paraların sürümüne geniş bir alan hazırlar. Bu ikinciye Batı para tüccarları geniş ölçüde yapmaya başladılar.

İthalât ile ihracatın, bir ülkenin karşılıklı ödeme dengesinde kazançlı çıkacak şekilde yürütülmesi basit bir iş değil. Yani iş, sadece ihracatı, ithalâttan fazla yapmak meselesi değil. Çünkü bu fazlalığın ölçüsü ne? Tabiidir ki sayı veya ağırlık değil. Alınanlarla verilenlerin para ile ifadesidir. Yükte hafif, pahada ağır bir şey ile pahada hafif, yükde ağır bir şeyi değiştiren bir memlekette ödeme dengesi aleyhe olur, değil mi?

Peki ama bir şeyin pahada hafif veya ağır oluşu neye bağlıdır? Alıp-verme iki yabancı ülke arasında değilse, buna «arz ve talep orantısına bağlı» diye kestirme bir cevap veririz. Fakat iki yabancı ülke arasında olunca arz-talep faktöründen başka araya birkaç faktör daha giriyor. Bunlar da şunlar: (a) Karşılıklı ödemede kullanılan sikkelerin muhtevastaki maden değeri, (b) iki memleketten her birinin bu değerdeki parasının ötekine kıyasla kambiyo kuru, (c) bunları dengeleyenlerin kazanç çıkarları. (d) Fakat biliyoruz ki iki memleketten birinde muhasebe sikkesi ile ifade edilen paralardaki gümüş muhtevastının kapitülasyonu da kambiyo kurları, kârlar ve fiyatlar üzerine tesir eder ve gerçekte ticaret dengesini tayinde en üstün rol oynar. Gerçekte, ithalât ve ihracat nisbetini değiştirmede en önemli âmil budur. Sikkelere konan değerlerle kıymetli madenin akışı arasındaki mü-

nasebet mühim. Bundan ötürüdür ki para sistemlerinin ticarî hayattaki rolü çok mühim oluyor. Eğer bir memlekette gümüş darlığı yüzünden gümüş paralar hurdalaşmaya başlarsa bu eşya fiyatlarını yükseltiyor. Dengeyi bulmak için devlet gümüş parasının rayicini yükseltirse, yani gümüşün fiyatını düşürüp altının fiyatını yükseltirse orada gümüş bollaşmasına yol açar. Çünkü bu defa ticaret münasebetleriyle dışarıdan itibarî kıymeti yüksek konmuş gümüş gelmeye, buna karşılık gerçek değeri yüksek olan altın gitmeye başlar. O zaman altın ve gümüşle ifade edilen ticaret ödemelerindeki değer seviyesi, ithalât yapan ülkenin daha çok aleyhine olmaya, dış ticaretinde açık vermeye başlar ve tabii aradaki farkı altınla öder. Bu, altına karşı talebi büsbütün arttırır, gümüşün değerini büsbütün düşürür. Gümüşün bizatihi değerinin düşmesi, devletin muhasebe akçesi olan akçenin yani ölçeğin kendisinin de değerini düşürür, bu düşük ölçekle yapılan bütün ayarlamalarda kambiyo kurlarını tayinde artık hiç bir rol oynamaz hale gelir. Bunun arkasından züyuf ve kalp gümüş para ticareti ve akını başlar. Demek ki kapitülasyon siyaseti ile sikke bozulması siyaseti kol kola beraber gidiyor ve ülkenin servetini dışarıya boşaltıyor.

Soru 47 Osmanlı dış-ticaret siyasetiyle maliye siyaseti arasında uygunluk var mı idi?

Hazine, sikke, iç ve dış-ticaret politikasını, Batıdaki büyük para ve fiyat devriminin yarattığı yeni meselelerle karşılaşılışından önceki zamanın âdetlerine göre yürütmekte olan Osmanlı devleti, dış-ticaret ve sikke meselelerinin ikisinde de XVI. yüzyıl öncesi ve ta orta çağlardan kalma metodlara göre hareket ediyordu. Avrupa'da da uygulanan bu metodlar orada nasıl feodalizmin tasfiyesi-

ni sonuçlandırmışsa burada da Osmanlı sisteminin kendi kendini yıkmak şeklinde sonuçlanacak olan, içinden çıkılmaz, çözümü bulunamaz bir dizi çelişiklikler yaratmıştır.

Orta çağ sistemlerinde devletler para ve ticaret işlerinde iki zaruretin baskısı altında bulunuyorlardı: Birincisi, dış ticaretin teşviki; ikincisi, devlet hazinesinin nakitle ödeme gücünün yeterli tutulması.

Birincisi ile devletler mal mübadelesinin gelişmesini sağlayarak içeriye mal ile beraber servet geleceğini umarlardı. Ülke içinde ticaret geniş ölçüde kontrol altına alınmış bir imtiyazlı tekel (veya gedik) usulü ile yürütüldüğü gibi, aynı metodu yabancı tüccarlara da uygulayarak yabancı tüccarların gelmesini teşvik ederlerdi. Bunu, tabii, savaş veya sulh halinde oluş tayin ederdi. Osmanlıların kapitülasyonlar diye bildiğimiz imtiyazlı muafiyetler sistemi, Batıda da uygulanan bu usulün, dünya şartlarındaki değişmelerin yeni gerekleri bilinmeden uygulanmış olmasından başka bir şey değildir. Yani XVI. yüzyıldan önce böyle bir siyaset anormal değil, çok normal olan bir siyasettir.

Fakat şimdi öyle bir dönemde bulunuluyor ki, içeriye mal gelmesi servet getirmiyor; bunların çoğu mamul maddeler şeklinde olduğundan ülkenin kendi endüstrisinin daha çok farklılaşmasına ve gelişmesine zarardır. Hattâ, zamanla, daha fazla gelişmesi için değil, olduğu yerde kalması için bile zarardır. Çünkü o endüstrinin ihtiyacı olan ham maddeler daha bol olarak dışarıya gidecek ve bunların darlığı başlayacaktır.

Bunun çaresi ithalâtı ve ihracatı kontrol altına almaktır. Yani istenilen malların ithaline, istenmeyen malların ihracına müsaade etmek. Veya istenmeyen malların üstüne yüksek gümrük koyarak gelmelerini ağırlaştırmak, dışarı gitmesini istediği malların gidişini teşvik et-

mek. Halbuki Osmanlı devleti bunun tam tersini yapıyor. Orta çağlarda, genel olarak, dışarıya emtia kaptırmak korkusu, içeriye emtia girmesini sağlamak isteği hâkimdir. Osmanlı devleti, bu geleneğe uygun olarak, kapitülasyonlarla ithalâtı teşvike çalışıyor. Yabancı tüccara tekel hakkı şeklinde imtiyaz tanıyor. Dış ticarete, iç ticaret aleyhine muafiyetler tanıyor, ihracata ithalât üzerinde olanından fazla resimler koymak suretiyle. Evvelce uyguladığı memnuiyetlerin bir kısmını da kaldırıyor üstelik. Yiyecek maddelerinde ve değerli madenlerde olduğu gibi. Kaldırmadıklarında da kaçakçılığı önleyemiyor.

Bu dış ticaretin ve ithalâtın teşviki devletin savaş endüstrisine ve onunla ilgili sivil endüstri kollarına yarıyor da. Osmanlılar tersanelerinde habire kadırgalar, kalyonlar yapmakla; tophanelerinde ağır toplar dökmekle meşguller. Kerestecilere, ziftçilere, yelkencilere, çadırcılara, debbağlara, saraçlara çok iş var. Dış ticaretin gelişmesi, savaş sanayiine canlılık veriyor. Fakat onun dışındaki sanayi yavaş yavaş bunun tersi olan etkileri hissetmeye başlayacaktır.

İkinci baskı işine, yani devlet hazinesinin nakitle ödeme gücünün yeterli tutulması amacına gelince burada da devletin tuttuğu yol, birinci meselede tuttuğu yolu tamamlayacak, hattâ daha da ağırlaştıracak yönde. Çünkü şimdi, her yerde olduğu gibi, Osmanlı devletinde de ülkede doluşır sikkelerin yapısı, hacmi, satın alma gücü, yalnız kendi kontrolü altında bulunmayan yabancı sikke değerlendirme akımlarına tâbidir, bu akımlarla birlikte oynar haldedir. Zaten bütün dünyada ekonomi, para paritelerinin (denklemlerinin) kötü ve anarşik bir şekilde tesbit edildiği, sık sık oynayan bir bimetalik sisteme yani altın/gümüş ikilisine dayanan bir para sistemi yüzünden değerli maden akımlarının ve kambiyo dalgalanmalarının esiri hâlidir. İleride göreceğimiz gibi, XVII. yüzyıl ortasından

XVIII. yüzyıl başına kadar Osmanlı sikke yapısı yabancı bozuk veya kalp paralarının oyuncağı haline gelecektir. Bu yüzden, hazine meselesi dış-ticaret siyasetinden müstakil bir iş değildir. Ancak iç ekonomik gelişme ile desteklenen isabetli bir ticaret siyaseti uygulayabilen devletler ayakta kalabileceklerdir. Orta çağ şartları altında birbirine uygun iki siyaset olan Osmanlı kapitülasyon siyaseti ile hazine siyaseti, modern şartlar altında, çelişikli bir siyaset haline dönüşmüştür. Birbirine boyuna zararı olan, birbiriyle boyuna zıtlaşan iki siyaset olmuşlardır. İthalât, ihracatı aştığı zaman değerli maden kaybı olacak. Bunun sonuçları ise eski sikke manipülasyonu usulleri ile önüne geçilemeyecek bir şey olacaktır.

Devlet hazine darlığı içinde ise, yani gelirlerinin değeri giderlerinin değerine kıyasla düşüyorsa, üstelik harcamaları artıyorsa veya parasının değerinin düşmesinden ötürü bu fark daha da artıyorsa bunun anlamı şu oluyor: İç hazinesindeki değerli maden stokunun tüm değeri, dış hazine açıklarının birikimlerini karşılayamayacak kadardır. Bunun yarattığı endişe ile gümüş değerini kendine saklayarak ortaya gümüşü eksiltilmiş bol sikke çıkacaktır. Eskiden başka nedenlerle uygulanan alışılmış bir usul bu. Fakat şimdi çok tehlikeli. Tağşiş edilmiş paraları piyasaya çıkarırken üstlerine, mefruz ölçek olan akçenin gümüş değerinden yüksek değerde bir rayiç biçmek gerekiyor. Örneğin, bir okka gümüşten 100 tane gümüş keserken bu defa 500 tane kesecek. Ama üstlerine birinci kesişinde olduğu kadarlık değer koyacak. Böylece ne oluyor? Muhasebe sikkesi olan akçe ile, alış veriş sikkesi olan akçe arasında gittikçe genişleyen ve sonunda ikinciye hemen hemen tamamiyle eriten bir mesafe başlıyor. Kalp para istilâsı için ideal bir durum!

Bana öyle geliyor ki, XVII. yüzyılın ortalarına kadar, yani biraz sonra anlatacağım dışarıdan kalp gümüş para

akını başlayıncaya kadar, Osmanlı devlet adamları bu işe de fazla bir önem vermiyorlar. Çünkü genişliği ile övündükleri «Memâlik-i Mahrusa-i şahane» nin dört köşesinden hâlâ hazineye gelir geliyor. Evet, zaman zaman hazinenin dibine kadar iniliyor; bazı defterdarların ve vezirlerin kellesi pahasına teknenin dibi kazılıyor; ele geçen gümüş ile ortada dolaşan hurda akçeler, hattâ bazen müsaderelerden ele geçen sağ paralar veya gümüş şamdan vesaire takımlarının eritilmesinden elde edilenler karıştırılarak bunalım atlatılıyor, bir yıl içinde hazine yine doluyor. Mısır'dan, Bağdat'tan, Halep'ten, Kıbrıs'tan, Ragusa'da, Eflâk ve Buğdan'dan iç hazineye gelen ve Kâtip Çelebi'nin deyimi ile «kalbe ferahlık veren» gelirler gelmeye devam ettiği gibi dış hazineye de normal gelir kaynaklarının verdikleri geliyor. İleride göreceğimiz gibi, buraya reâya ve berâyanın katkısı da artıyor (timar sisteminin kalkması ve yeni vergilerle).

Bı yüzden, Osmanlı devlet adamlarının dış-ticaret tutumlarındaki tersliğin farkına varmayışları gibi, hazine ve sikke siyasetlerindeki tutumlarının da tersliği anlaşılmıyor. Ancak kalp para selinden sonradır ki ayakları biraz suya ermiş gözüktüyor.

Fiyatların yükselmesi, sikke değerlerinin düşmesi, hazine sıkıntısı, sikke tağşişi gibi olayların temelinde gümüş stokunun çoğalması olduğu, yani ülkedeki değerli maden hacmi ile para değeri ve eşya fiyatları arasında bir bağlantı olduğu Avrupa'da da, özellikle bu işin ilk kurbanı olan İspanya'da da, başlangıçta bilinmiyordu. Onun için alınan tedbirler, arazların nedenlerini yanlış teşhis etme yüzünden fayda vermiyordu. Örneğin narh koymalar. Dışarıya maden kaçmasını yasak etmeler. Pahalılığı tüccarların madrabazlıklarına vermeler, veya Yahudi sarrafların sikkeleri kırpmalarına vermeler. Bunlar olmuyordu değil. Fakat bunlar hep başka bir şeyin arazları. Diğer gö-

rülen arazlar da şunlar: Nüfus azalması, vergilerin ağırlığı, gündeliklerin yükselmesi, serseriliğin, işsizliğin, eşkiyalığın artması, lüks ve israf. Bilirsiniz, bizde de görülen ve üstünde durulan arazlar.

İşin temeline ilk defa parmağını basmak şerefi Fransız düşünürü Jean Bodin'e aittir. Bodin, 1568 de fiyat yükselişi olayını ele alarak bunda beş neden tesbit etti: Değerli maden bollaşması, ticaret tekelleri, ihracatın yol açtığı darlık, hükümdar ve aristokrasi lüksü, sikke taşıması. Fakat baş neden birincisidir. Yani emtia değerini takdirde kullanılan madenin bollaşması. Bu da ticaretin gelişmesinden ileri gelir. Pahalılığın üçüncü nedeni olan yerli emtia darlığı da bu birinci nedenin bir sonucudur. Fransa'nın İspanya'dan ve diğer ticaret yaptığı ülkelerden gelen para akınıdır. Artan altın tasarruf edilebilse, fiyatların yükselmesi önlenebilir. Gümüş bolluğunun yarattığı etkiler giderilebilir. Fakat bu yapılamıyor, öteki nedenler yüzünden. İspanyol gümüşü devamlı olarak İspanya'dan Fransa'ya kaçtığı halde, altın devamlı olarak Fransa'dan İspanya'ya kaçıyor.

Osmanlı devletinde de öyle. Gümüş enflasyonu alanına girince biriktirdiği altın rezervi dışarı kaçacak. Altının değeri yükseliyor, karşılığında gümüşün değeri düşüyor. Evvelce dediğim gibi, altın fiyatının yükselmesi, fiyatların yükselmesinin anî patlak verişini geciktirebilir. 1584 ten önce böyle bir durum olduğundan fiyatların yükselmesi, Avrupa'da olduğu gibi anî olmadı, gecikti. Fakat gümüşün birdenbire bollaşması fiyatların yükselişine derhal tesir ettiği gibi, XVIII. yüzyıl ortasından sonraki dönemde eski metodlarla durdurulmasına imkân olmayan bir para düşmesini başlattı.

Soru 48 **Dış-ticaret siyasetinin yarattığı bunalımın devlet katındaki görüntüleri neler oldu?**

Osmanlı devletinin, kapitülasyonlarla dış ticaret politikasını yürütmekle tersine bir yol tutmasının hikmetinin, hazine çıkarı düşüncesinin başta gelmesi olduğunu şimdi daha iyi kavrayacak duruma gelmiş bulunuyoruz. Ancak, bu dış-ticaret siyasetinin sonuçlarının yalnız toplumun ekonomisini değil, devletin hazinesinin kendisini de vurması mukadderdir. Bu yüzden dış-ticaretin meydana getirdiği fiyat devrimine karşı başlayan eski usul sikke siyaseti, hazine derdinin baş düşünce oluşundan aslâ kurtulamayacak ve onu aslâ çözümleyemeyecektir.

Bunun ilk görüntüsünü, Beylerbeyi ayaklanması dolayısıyla tanımış bulunuyoruz. Ondan sonraki bütün yüz-yıl boyu sikke siyaseti dış-ticaret siyasetinin bir zarureti olmaktan çıkarak bir hazine siyaseti haline geldiği için paranın düşmesi, ara sıra görülen kesintilere rağmen, devam etti. Osmanlı devlet güçlerinin altalta üstüste bir boğuşmaya girdiğini gösteren olaylar ile hazine ve bütçe düzenleme çabalarını ve sikke tağşişi (devaluasyon) dönemlerini yanyana izlersek bunu görürüz.

1592 de harcamalar gelirleri yarım milyondan fazla aşmış bulunuyor. Maaşların geleceğe mahsuben bir parçasının verilmesini kabul etmeyerek ayaklanmaya hazırlanan ve askerî kategorinin en azgın silâhlı gücü olan maaşlı sipahilerin ayaklanması tehlikesi karşısında padişah iç hazineden açığın kapatılmasına izin veriyor.

XVII. yüzyılın başlarında, pahalılığın devamı ve sikke değerinin düşmesi durdurulamamakla beraber, hiç değilse düşülen seviyede tutundurulması için çalışılıyor. 1601 2 ve belki de daha sonraki yıllarda böyle bir kararlılığa varılmış gözüküyor. 1584 te yarıda kalan sikke tashihi işinin 1601 de yapıldığı anlaşıyor.

Hazine ve bütçe gerekleri artık bunu kaçınılamaz bir hale getirmişti. Bir yandan tam ayarlı yeterli sikkeler yok oluyor; ortalığı bozuk paralar kaplıyor; hazine gelirleri düşme halinde. Öte yanda, giderlerde kısıntı yapılamıyor; üstelik bunlar artıyor. Padişah III. Mehmet yeni bir savaş daha açmış. Resmen kayıtlı bilinen timar ve kapı kulu askerlerinin on binlercesi meydanlarda yok. Şuradan buradan daha çok asker dermek gerekli. Üstelik savaşa katılanlara günde 3 akçe terfi veriliyor.

Karaborsada ise flori altını 220 akçeye çıkmış; Avrupa kuruşu 140 akçe olmuş. Altın 80 akçe olmak üzere ayarı düşük yeni sikkeler çıkarıldı. Çıkan akçelerin altına kıyasla bu kadarlık değeri yok. Kısa süre içinde bunların ayarları yüzde 80 kadar düşmüş. Yani züyuf, bozuk sikkeler çoğalıyor.

Hazine açığı da artıyor. Hazinenin elinde maaşlara yetecek kadar sikke yok. Yeniden iç hazineden 700,000 altın transfer yapılarak gerisi Mısır'dan gelecek iki yıllık «irsaliye» olan 1,200,000 altının gelmesini bekleyerek askerler idare ediliyor. Ağızlarını kapamak için de yeniden ulûfelerde terfiler yapılıyor. Maaşlı sipahilere de ayrıca özel bir terfi veriliyor.

1606 dan 1618 e kadar gelen iki üç sert sadrazam idaresiyle ordu, saray ve hükümetin birbirine girmesi geciktiriliyorsa da sikke anarşisi, hazine açıkları, harcama artışları devam etti. 1617 den 1622 ye kadarki süre Osmanlı devlet katındaki güç unsurlarının yeni şekillenmelere doğru geçme dönemidir. Padişah, vezirler, saray ağaları, ocak ağaları ve ulema yakında patlak verecek ve bir yüzyıldan fazla sürecek bir dramın gelecek perdelerini oynamak üzere yavaş yavaş yerlerini alıyorlar, makyajlarını yapıyorlar.

Fakat bir noktada hepsi aynı kafadadır: Hepsi hâlâ eski yolda yürüme fikrinde. Ekonomik ve malî bunalım

ancak alışılmış çerçeve içinde görülüyor; alınacak tedbirler sadece bu gidişi hazırlayacak işler olarak düşünülüyor. Gözlemci yazarlar da öyle. Devletin hazine sıkıntısı diye gördükleri olayın temelinde, bütün dünyanın geçirmekte olduğu büyük bir dönüşümün etkileri bulunduğu farkedecek durumda değillerdir. Osmanlı sistemine özgü olan devlet çatısı içinde çarpılmalar olduğunu, devlet ve toplum ayrılığını sürdüren duvarların aşınma halinde olduğunu çok iyi görüyorlar. Fakat toplumun tepesindeki devlet katında oturan bu gözlemciler karşılaştıkları bunalımın, eskiden beri bütün benzer sistemlerin zaman zaman geçirdiği ve çok defa sikke manipülasyonlarıyla geçtirdikleri cinsten bir bunalım olduğu sanısındadırlar. Bu düşünüşün bir iki örneğini ileride göreceğiz.

Bu eski metodlar kullanıldığı zaman, bunların bilinen ve beklenen sonuçları vermediğini gördükleri zaman, gözlemciler devletin mizacında çarpılmalar olduğunu kabul ediyorlar; temelli bir düzeltmenin biricik yolunun eski yapıyı yerine getirmek olduğu üzerinde birleşiyorlar.

Soru 49 Devlet katındaki boğuşma nasıl başladı?

İlk boğazlaşma delikanlı bir padişahın öldürülmesi ile sonuçlanan olaylarla başladı. 1618 de daha bir delikanlı iken Osmanlı tahtına oturan II. Osman'ın gelişinde akçelerin «kâğıt yaprağından ince» hale geldiğini söyleyen bir yazar durumu bu üç sözcükle güzel anlatmış oluyor. Evvelce gördüğümüz gibi, muhasebe sikkeleri (Osmanlılarda akçe) bir ülkenin ekonomisinin bulunduğu seviyenin bir aynası gibidir. Gelirlerin giderleri veya tüketimi karşılamadaki etkililik derecesini gösterir. İkisi arasındaki denge, uluslararası seviyede olmaktan çıkarsa o ülkenin devleti ipin ucunu korkunç şekilde kaçırmış demektir.

1610 - 1614 arasında Avrupada birçok ülkelerde, gümüş enflasyonunun yarattığı sikke çalkalanmaları durulmaya başlamış, belli başlı ülkelere toptan bakılınca yeni bir para sistemi hiyerarsisi şekillenmeye başlamıştır. İngiltere'de çıkan «Yeni Cambridge Modern Avrupa Tarihi» adlı eserde bunu gösteren bir cetvel var.

1530 - 39 yılları arası 100 olarak alınmış, Avrupa sikke sistemleri buna kıyasla endekslerle sıralanmıştır. Osmanlı sikke durumu cetvelin en aşağısında 44.19 endeksi ile gözüktüyor. Demek ki Osmanlı parası, uluslararası seviyeden yarıdan fazlasına düşük.

Genç padişahın ikinci defterdarı Bekir efendi, geçerliği kalmamış bir alay sikke toplatmış. Epeyce de gümüş külçe bulmuş. Bunlarla büyücek alış verişlerde kullanılmak üzere, artık işe yaramaz hale gelen eski akçeler yerine, bir dirhem ağırlığında 10 akçelik sikkeler kestirmiş. Bunların da piyasa ihtiyacına yeterli olmaması yüzünden, henüz ırzına geçilmemiş eski akçelerin dolaşımına müsaade edilmiş. Tabii, çok geçmeden bunlar da sarrafların elinde hurda haline gelecek.

Fakat delikanlı padişahın gözü, büyük bir Osmanlı padişahı olmakta. Zavallı delikanlıyı bir felâkete sürükleyen hocası Ömer efendi, çocuğun kulağını «Büyük cedlelerin söyleydi, böyleydi» gibi şeylerle doldurmuş olacak. O da, bir II. Selim, bir Kanunî Süleyman olmak istiyor! Kalıyor Polonya'yı zaptetmeye.

Askerler: «Para!» diye dayatıyorlar. «Savaşa giriş» bahşisi verilmeden, ayrıca esir, ölü veya yaralı getirenlerin primleri vaadedilmeden kimsenin savaşılmaya niyeti yok. Öldürülecek düşman başına bir altın vaadediyorlar. Bazıları burun kıvrıp «Bir altına hayatı tehlikeye koymaya değer mi?» diyor.

Hülâsa, sefer Osman'ın burnundan geliyor. Esaslı bir zafer ve ganimet de yok. Bunu azametine yediremeyen de-

likanlı orduyu adamakıllı bir disiplin altına almaya, ortaya salınan bir rivayete göre de bunların ocaklarını söndürmeye karar vermişmiş. İşin iç yüzünü bugüne kadar bilen yok. Bu yüzden önüne gelen bir yorum yapıyor. Zamanımızda bile bu feci fakat saçma olayı, bu delikanlıyı inkılâp tarihimizin ilk inkılâpçısı yapmaya, hattâ kalkıştığı işleri demokrasi devrimi yapma denemesi diye yorumlamaya kadar gidenler var.

Bu facianın bize öğreteceği şey şudur: Osmanlı tahtı artık sallanmaya başlamıştır. Tahtın etrafında küme küme yer alan ve yukarıda söylediğim dram kişilerinin kurdukları klik veya çetelerin boğazlaşmasının yarattığı fırtınalar içinde bata çıka gidecek; üstüne oturanlar da zamana göre etkili veya etkisiz yeni güç kurma teknikleri geliştireceklerdir.

Delikanlı Osman'ın, balıklara altın attığından ötlirü tahttan indirilen kardeşi yeniden padişah yapılarak enamlar, bahşiş ve terfilerle askerler tatmin ediliyor. 10 akçeliklerin vezinleri düşürülüyor. Bir kısım askerler ufaklık kabul etmiyorlar, cülûs bahşişleri altın üstünden ödeniyor. Eskiden beri, kendilerine «Gulâmiye» denen bir komisyon karşılığı bazı cizyeleri toplama hakkı bir mükâfat olarak verilen ulûfeli sipahi askeri yeniden bu hakkına kavuşuyor; kendilerine verilen mülâzimlik cetvellerini Sultanahmet camii avlusunda ihaleye çıkarıp bono gibi sarraflara kındırıyorlar, paralarını peşin alıyorlar. Yani kul taifesi de artık para spekülasyonu alanına girmiş bulunuyor.

Soru 50 : Malî konferanslar neler yapabiliyor?

Hal'ler, cülûslar, bahşişler vesaire ile o kadar çok masraflar oluyor ki hazineye yeni kaynaklar bulmaktan

başka çare yok. 1622 yılı bütün Avrupa'da bir dönüm noktası. Ticaret düşüyor, üretim daralıyor. Kapitalist gelişme doğru gidişte bir sarsılma ve bunalım var. Bu, belki, Osmanlı devlet ekonomisine biraz nefes aldırarak bir durum.

İşte bu tarihte, malî bunalıma çare arama amacı ile daha sonra da süregelen büyük konferanslardan ilki toplanıyor. Sultanahmet camiinde vezirler, kadılar ve müftülerle defterdarlar uzun ve harareтли tartışmalardan sonra tek bir sonuçla bu konferans bitiyor: Vakıf gelirlerine baş vurulacak. Vakıf masrafları çıktıktan sonra kalanı «zevâid» adı altında hazineye alınacak. Ayrıca harem dairesinden altın, gümüş vazolar alınarak eritilecek. İç hazineden de büyük bir transfer yapılıyor. 1 kuruş = 100, 1 duka: 150 akçe üzerinden ulûfeler veriliyor.

1624 te Kemankeş Kara Ali adlı sert bir sadrazam geliyor. Sert tutumlarla duruma hâkim oluyor. O da yeni bir usul çıkarıyor: Memuriyetleri açıkça ve müzayede ile satışa çıkarıyor. Sonunda da idam. Onun gibi sert değil de kendinden önceki Merre Hüseyin'in sadrazamlığında olduğu gibi dalavera yoluna gidenlerde de sonuç yine idam (zamanın şajri Veysî bunlara «vezirlik sadrına geçmiş bir bölük hayvan» diyor).

Çocuk padişah IV. Murat büyüyünce, o da sefere çıkacak. Bağdat'ı alacak İranlıların elinden. Yola çıkacak askerlere Üsküdar'da maaş verilecek. Şimdi baş defterdar olan Bekir Paşanın verdiği sikkeleri sipahiler ayarı bozuk diye kabul etmiyorlar. Ancak tam ayar kuruşlarla maaş kabul ediyorlar. Bağdat önüne gelindiğinde askeri şevke getirmek için altı aylık maaşlar da veriliyor. Sipahilere yeniden Gulâmiye bonoları veriliyor. (Bu sırada padişahın damşmanı, zamanın en akıllı adamı sayılan eski kapıkulu Koçi bey. Bu zatın teşhisi şu: Hem timarlı, hem maaşlı ordu teşkilâtı bozuldu; eski hallerine getirilmeli)..

İhtimal ki bu gibi teşhislerin etkisi ile 1632 de ikinci bir konferans toplandı. Vezirler, ulema, divan âzası, defterdarlar, yeniçeri ve sipah kumandanları çağırıldı. Konferansta behren mesele şu: Maaşlı sipahiler, Osmanlı sisteminde ordu mensuplarının elde etmemesi gereken gelir elde etme yerlerini almışlar (bunlara divanî hizmetler, mütevellilik, câbîlik, kâtiplik, Evkaf Nazırlığı işleri diyorlar). Bunların bu vazifelerle reâya ve berâyayı soydukları anlaşılıyor. Onun için timar ve kul sicillerinin incelenmesine, Osmanlı sistemi açısından aslâ caiz olmayan bu gibi usullerin uygulanmasına yol açan kumandanların azledilmesine karar veriliyor. Fakat Anadolu ve Rumeli timar ve zeametlerinin yoklamalarından çıkan sonuçlar karşısında, birçok maaşlı kapıkulu subayları ulûfelerinden vaz geçerek timarlı oluyorlar. Yani Koçi Beyin istediğinin tam tersi oluyor. Yine Osmanlı sisteminde kat'iyen caiz olmayan timarların kapıkulu eline geçmesi de başıyor. Konferansta bir de mukataa, avarız ve cizye gelirlerinin müteahhitlere iltizamla verilerek peşin tahsiline karar veriliyor ki bu da Osmanlı sistemine aykırı bir şey.

Bu gibi tedbirlerle askerlere hâkim bir duruma geldiğini sanan padişah Murat, şiddetli bir ahlâk sıkılığı kampanyası açıyor. Kahveler kapatılıyor, tütün vesaire yasak ediliyor. Ulemaya varıncaya kadar ortahğa kan kusturuluyor. Usullerin bozuluşuna sanki bunlar sebep imiş gibi. Sarraflara ve yabancı tüccarlara karşı buna benzer bir tutum akla bile gelmiyor. Ama, bu çok azametli padişahı bile, Erivan'ı zaptetme seferinde, askerlerin kaçışım önlemek için, ordugâhın ortasında oturduğu yerde keseleri eliyle birer birer açarak düşman başı getirene 40 kuruş, altındaki hayvanı da öldürene 50 flori, yaralı getirenlere 25 kuruş savaş primi dağıtırken görürüz. Ama Erivan da alındı ve padişah hazinesine, açılan boşlukları dolduran, ganimetler girdi.

Soru 51 İkinci büyük devaluasyon ne zaman oldu?

Fakat 1640 ile 1652 arasındaki yıllarda bir dizi daha önemli nitelikte olaylar oldu ve 1640 ta ikinci büyük devaluasyon yapıldı. Dolaşan sikkelerin çoğu bozuk para. Kuruş 125 e, altın 250 ye çıkmış. Kuruş 80 den, altın 160 tan olmak üzere yeni akçeler kesildi. 1699 a kadar yani üçüncü devaluasyona kadar bu itibarî ayarlama muhafaza edildi. Sadrazamlığa bir Kemankes daha getirildi. Bu defaki Ali değil, Mustafa. O da öteki gibi «Kara» lâkaplı; galiba cesur, güçlü demek. Bu zatın sonu da idam ile bitmekle beraber, yaptıkları daha süreli ve daha başarılı.

İlk başarısı denkli bütçe yapması. Sonra aldığı bazı tedbirlerle gelir fazlalığı bile sağlıyor. Felâketini hazırlayan tedbirleri de şunlar: Bazı tahsisatı azaltıyor veya tüm kaldırıyor. Koçi Beyin tavsiyelerine uyarak sipahilerin sayısını 12 bine, yeniçerileri 17 bine indiriyor. Fazlasının kayıtlarını sildiriyor. Elinde hileli esâme tezkeresi bulunanları cezaya çarptırıyor. Gelir ve nüfus sayımı yaptırıyor, bazı zarurî maddelerin narhlarını düşürüyor. Hazine tahvili denen bonoları kaldırıyor, gayri müslimlerin cizyelerini yükseltiyor. Kadınlara, seyyitlere, mütekait askerlere ve bütün reâyaya vergiler koyduruyor. Bu tedbirlerle vezirliğinin beş yılı içinde 6,000 keseye yakın (bir kese 100,000 akçedir) gelir fazlası sağladı ama, şiddet tedbirleriyle eski Osmanlı düzenini yerine getirme siyaseti, en yüksek karar verme mevkilerini ele geçirme uğruna 1657 ye kadar süren kanlı bir parti savaşım da açığa çıkardı.

Âdeta Mafia teşkilâtını andıran, birbirine düşman klikler harekete başlamıştır. Bunların biri saray ağalarının, öteki ocak ağalarının elinde. Para spekülasyonuna karşı ve bu spekülasyon için hazineyi vasıta olarak kul-

lanmak isteyenlere karşı, bunların çıkarlarını zedeleyecek ve eski düzeni getirmeye doğru herhangi bir müdahaleye kalkışacak kişi, bu iki çeteden birinin kurbanı olacaktır. ta 1657 ye kadar. Bu çetelerin arkasında mültezimler, muhtekirler ve sarraflar var, ama onlar ortada değiller.

Bu iki çetenin ilk kurbanı Kemankeş oldu. Bunları temizlemeye hazırlandığı bir anda, padişahı devireceği fikri korkusu ile ürkütülen, padişahın emri ile sarayda tutuklanınca öldürüleceğinden korkan bu sadrazam kaçmaya kalkıyor, peşine düşen bostancılar tarafından saray dışında bir sokağın başında, abdestini alamadan, namazını kılamadan öldürülüyor.

Kemankeş'in tuttuğu siyasetin böylece giderilişinden sonra asker sayısı yine mantar gibi çoğaldı. 1645 - 47 arasında tümü 60 bine, maaşlarının tutarı 250 milyon akçeden fazlasına vardı. Saray çetesi de «israf» diye bilinen bir kazanç ve yağmalama dönemine girmiş oldu. Bu çetenin ihtisası, mevki ve mansıpların satışını idare etmek. Rüşvet denen para ile elde edilen bir memuriyet, onu alan kişi memuriyet yerinde verdiğini halktan henüz daha çıkaramadan, sarayla henüz ilişkisi olanlar tarafından bir başkasına satılıyor. Yani devlet makamları bir çeşit «Mukataa» olmuş, boyuna iltizama çıkarılıp parası alınıyor. Rüşvet ile makam satın alma ulema mesleğinde de genel bir hale gelmiş. Hazineye girsin diye ihdas edilen gelirlerin tümü hazineye girmeden bu gizli çetelerin üyelerinin eline geçiyor. Bu yollarla edinilen servetleri sonra göreceğiz. Yine asker maaşları verilemiyor. Sonuç tabii bir isyan daha ve bir hal' daha.

1648 de cülûs bahşışleri için iç hazineden 4080 kese akçe alınıyor. Kâtip Çelebi o zamanki gelirleri 361,800,000, giderleri 500,500,000 akçe gösterdiğine göre 138,700,000 akçe açık var demek. Sofu Mehmet Paşa adlı sadrazam da, kendinden öncekilerin âkıbetine bakmayarak, saray ve

dış hazine giderlerini kısmaaya çalıştı. Gümrüklerin, tuzların, padişaha ait gelirlerin mukataacılarının beratlarını teftiş ettirdi. Bunların bazılarını kaldırdı. Ne cür'et! Tabii sonuç idam. Bu idam edilenlerin de servetleri meydana çıkıyor. Örneğin bu paşadan hazineye 20 bin yük akçe geçiyor. Demek ki bu da çetecilerden. Ama daha büyükleri var, ileride göreceğiz.

Soru 52 Hazine üzerine kul-köle boğazlaşması nasıl başladı?

1650 de, Evliya Çelebi'nin akrabası ve hâmisî olduğu için çok methettiği Abaza Melek Ahmet Paşa sadrazam olunca o da bir takım icraata girişti. Bu da bir maliye konferansı toplattı. Timar sistemine aykırı olarak, timar sahiplerinin, timarlarının gelirlerinin yarısı tutarını vergi olarak hazineye vermelerine karar verdi. Bunun bir misli vergiyi de halka koydu.

Saray ve hükümet etrafındaki iki çeteden biri, yani ağalar çetesi büyük valide Kösem Sultanın önderliği altında. Öteki, saray erkânının çetesi. Bunun üyeleri de küçük valide Turhan Sultanın adamları. Ahmet paşayı tutan büyük valide. Anlaşılan defterdar (Maliye Bakanı) öteki çeteden. Muamelelerinden şüphe edildiği ileri sürülerek hesapları teftiş edilerek kendisi idam edildi.

Yeniçeri ağaları, devlet gelirlerinin bir kısmını kendilerine çevirmenin yollarını bulmuşlardı. Yeniçerilerin kendileri esnafhğa geçmeye başlıyor. Birçok ticaret şubelerini tekelleri altına almaya, halkı kendileriyle alış verişe zorlamaya, veya esnafın iş yerlerine «baltalarını asma» ya başladılar (Denildiğine göre yeniçeriler, bir dükkâna uğrayıp kazançtan hisse istediklerini bildirmek üzere, oraya bir balta asarlarmış. «Balta olmak» deymi bundan

kalma. Bu bir nevi Amerika'daki gangsterlerin metodu) Ağaların tegallüp ve ihtikârı nihayet 1651 de bir esnaf isyanına yol açtı. Buna da yeni defterdarın aldığı bir sikke tedbiri vesile oldu.

Bu sırada ortaya parlak bir projesi olduğundan Maliye Bakam yapılan Emir Paşa adında biri çıkmıştı. Bu zatın parlak projesi şu: Belgrat, Bosna ve Arnavutlukta 120 yük yani 12 milyon züyuf akçe kesilecek. Akçelerin üçte biri gümüş, üçte ikisi kalay olacak. Bir de İstanbul'da meyhanecilerden, çingenelerden, simitçilerden 21 yük yani 2 küsur milyon kırkık, bozuk akçe toplanacak. Bunlar paçal edilerek 1 altın 118 akçe üzerinden piyasaya çıkarılacak. Bundan 120,000 altın elde edilecek. Altınlar geldikçe Yahudi sarraflarda riyale çevrilecek ve bu muameleden maaşlar için gerekli olan 240,000 riyal sağlanacak. Hazineye, bu hesaplara göre, yüzde 60 kâr sağlanmış olacakmış. Yani, devletin kendisi hem kalpazanlığa, hem spekülasyona yani sikke ihtikârına başlamış oluyor.

Fakat, ticaret ve iş adamları bu değersiz akçeyi kabul etmiyorlar, eşya narhları sabit kaldıkça. Onun için Melek Paşa, esnafı, verilecek züyuf akçeleri 118 ini bir altın üzerinden almaya zorlamaya kalktı. Bunun üzerine 150 bin esnaf silâh, sopa ve taşlarla ayaklanarak Topkapı sarayını kuşattılar. Ocak kumandanlarının idamını istiyorlardı. Elllerinde hazır bir liste var. Bundan, halkın hazineyi ve kendisini soyanların kimler olduğunu bildiğini anlıyoruz.

Sarayın içinde de başka bir boğuşma var. Saray adamları çetesinin ileri gelenlerinden baş lala Uzun Süleyman Ağa, Melek Ahmet çetesinin hâmisî olan 62 yaşındaki Kösem Sultam küçük padişahı zehirletip yerine kardeşini tahta getirteceği, bunun için ağalarla birlik olduğu iddiasıyla boğdurdu. Bu büyük valide sultanın 20

sandık altın florisi ve bir alay emlâki hazineye alındı. (Kösem ulema ve ocak ağalariyle birleşerek, iyice zıvanadan çıkan ve ulema ile ağaları kendisine samur kürk verme haracına bağlayan padişah İbrahim'i önce hal'ettirmiş, daha sonra da onu öldürtmüştü).

IV. Mehmet adım taşıyan küçük padişah tahta oturunca saray ağalarına gün doğdu. Tarihçilerin yazdığına göre bu defa bunların özel hazineleri altınla dolmaya başlamış.

Saray çetesinin bu galebesi üzerine, ağalar çetesine karşı bir temizleme kampanyası da başladı. Ağalar yeniçeriler: isyana çağırıyorsa da yeniçeriler ağalarına ihanet ettiklerinden ağalar desteksiz kalıyorlar. Lala Süleyman'ın idare ettiği kampanyada, kaçıp saklanan ağalar iki hafta süren takibat sonunda yakalanıp yakalanıp öldürüldüler. Bütün ocak ağalarının hesapları teftiş edildi. Bunların meydana çıkarılan dalaverelerinden biri şu: Kumanndanlar, askerlerin esâme tezkerelerini kendilerine ayırıyorlar. Üç ayda bir maaş zamanı gelince hazineden toplam 50,000 kuruşu (bugünkü para ile 1 milyon lirayı) ceplerine indiriyorlar. Sözde bunlar erlerin maaşı, ama böyle erler yok. Asker sayısının fazla görünmesinin bir nedeni de bu idi (Gogol'un «Ölü cınlar» ını hatırlatan bir iş.)

Harem ağaları ve saray çetesi duruma hâkim olunca gelirleri bunlar kaparozlamaya başladılar. Saray yolu ile muazzam bir mansıp ticareti şebekesi çalışıyor. Defterdar kapısında yani Maliye Bakanlığında bir yanda devlet gelirleri iltizamla ihale edilirken padişahın bilgisi altında saray çetesi yüksek memuriyetleri yüksek rüşvetlerle dağıtıyordu.

1652 de denk bütçe çıkarma düşüncesiyle bir takım icraata giriştiği için bu defa saray çetesinin kurbanı olan vezirlerden biri de Tarhuncu Ahmet Paşadır. Bu zat şunları başarmaya çalışıyordu: Ulûfeli asker ve memurların

sicillerini; tersane, tophane gibi idarelerin eminlerinin hesaplarını teftiş ettirmek. Bunlarla bütçede gider kalemlerinde indirmeler yapacak. Genel olarak servet sahibi kimselere vergi konacak. Üçüncü defa olarak büyük bir Maliye konferansı toplanıyor. Bu defaki tersanede. Padişah konferansı açıyor. Bu defa da projesi olan bir Maliye Bakanı var: Defterdar Zurnazen Mustafa paşa. Projeye göre valiler, vilâyet gelirlerinden kendilerine maaş olarak ayrılan miktardan fazlasını «irsaliye» olarak hazineye yollayacaklar. Yani, evvelce timar beylerine uygulanan usul genişletiliyor. «İrsaliye» Mısır'dan hazineye gelen vergi gelirine denirdi. Demek ki şimdi Osmanlı ülkelerinin valilerin bölgelerine Mısır gibi irsaliye vergisine bağlanmış bölgeler olarak bakılıyor. Timarlar hakkındaki eski karar da genişletiliyor; yani hâs, timar, zeamet, paşmaklık sahipleri, gelirlerinin ihtiyaçtan fazlasını hazineye bırakacaklar. Olacak şey mi? (Sadrazam Tarhuncu, bir jest olarak, kendi hâslarından 20,000 kuruşu yani bugünkü 40,000 lira kadarlık gelirini hazineye vereceğini bildirdi). Yalnız bu sonuncu tedbirden hazineye 700,000 kuruş gelir fazlası sağlanacakmış. Tarhuncu lâyihası olarak tanınan bütçeye göre 500,711,492 akçe gelir, 669,699,556 akçe gider var. Yani 168,988,064 akçe açık düşünülmektedir. Konferansta bir de halka yeniden vergiler konması tartışılıyorsa da vaz geçiliyor.

Tabii söylemeye hacet yok. Bunlardan çıkarları bozulacak olan kimseler, özellikle saray çetesi. Tarhuncu'nun padişah Mehmet'i düşürerek yerine kardeşi Süleyman'ı tahta oturtmaya hazırlandığını padişaha duyurunca, Ahmet paşa boğduruldu.

Devşirme Arnavut asıllı olan bu Ahmet paşanın en büyük düşmanı Çerkes Derviş Mehmet Paşa. Balkanlı devşirme kulları yavaş yavaş silinmeye başlıyor. Bunların yerine en çok Kafkas bölgelerinden gelme Çerkes, Abaza,

Gürcü köleler büyümeye, güçlenmeye ve devlet makamlarına çıkmaya ve özellikle saray çetesi içinde kümelenmeye başladılar. Eski devşirme kullar ise, daha ziyade ocak ağaları çetesini teşkil ediyorlar. Kullar ile köleler arasındaki savaş XVIII. yüzyıla kadar sürdü. Hükümete kulların hâkim olduğu sürelerde bu köleler Anadolu'da isyan ediyorlar. (Biraz sonra bunların en azılısı olan Abaza Hasan Paşa, önüne çıkan yenicileri kese kese ta Bursa dolaylarına kadar gelecek ve nerede ise hükümeti zaptedecek. O bunu yapamadıysa az daha sonra akrabası ve kendisi gibi bir Abaza kölesi olan ve kulların hükümetine isyan eden İbşir Paşa sadrazamlığa kadar yükselebilmştir).

Soru 53 Mali bunalımın en kritik döneminde Kâtip Çelebi ne diyor

1652 yılı Osmanlı düzeninin en kritik yılıdır, daha doğrusu onun en bunalımlı döneme girişinin başlangıcıdır. O döneme geçmeden önce, size bu sırada Osmanlıların o zamanki en akıllı kişisinin durumu nasıl gördüğünü, ne gibi çareler düşündüğünü göstermek üzere, sözünü ettiğim konferansta bulunan Kâtip Çelebi'nin hazırladığı raporu, gerekli olmayan lâflarını bırakarak ve dilini de bugünkü dile çevirerek buraya koyacağım.

RAPOR

«Dünyanın düzenini yoluna komak Tanrının iradesine göre olur. İnsan oğullarının işlerinin düzeltilmesi onun ezeli gidişine bağlıdır. Peygamberin şer'i siyaset devâları mülk ve devletin mizacının ıslâhına, din ve millet kaidelerinin düzeltilmesine yeterlidir.

1652 yılına gelindikte Osmanlı devleti 364 üncü ya-

şına varmıştı. Tanrının âdeti üzere ve uygarlık ve insan topluluğu gereği olarak bu büyük devletin mizacında eğrilme alâmetleri, tabiat ve gücünde çelişiklik belirtileri görüldü. Onun için dünya sığnağı olan padişah tarafından herkesin uyması gereken şöyle bir ferman çıktı: İşlerde tecrübeli büyükler ve divan üyeleri toplamp tartışsınlar, bu derdin çarelerini araştırsınlar, ta ki başarılması güç bir işe sebep olunmasın.

Bu ferman gereğince Maliye Bakanı olan Defterdar Paşanın huzurunda divan toplandı. Gelirlerin azalması, askerin çoğalması konularında tartışmalar oldu. Padişahın cülûsundan beri yapılan tartışmalar gibi, hayli konuşulduktan sonra, şu sonuca bağlandı: 1643 tarihinde Kara Mustafa Paşanın idaresi sonlarında gelir ve giderler denkti. Ne yüzden gelirler sonradan azaldı? Ne yüzden harcamalar çoğaldı? Bunlar o zamandan bu zamana kaldarki kalemlerden çıkarılsın. Ayrıntılar teker teker anlaşıldıktan sonra, çaresi ne ise görüşülsün. Bu sonuca vararak toplantı ertelendi.

Bundan sonra, çareler konusunda çok toplantılar ve tartışmalar oldu. Gerekti ki din ve devleti sevenler, bildiklerini esirgemeyip ve saklamayıp doğrunun yolunu ve yönünü gösterebilirler. Ömrüm boyunca divana hizmet ettiğimden, savaşlarda ve sulh zamanlarında çok şeyler gördüğümden, geçmişin tarihini incelediğimden, sayesinde rahat ettiğim yüksek devlete bunun karşılığını ödemek üzere, tarihte gördüğüm ve tecrübe ile anladığım kadarıyla bu sorunlar üzerine ben de bir rapor yazmak istedim.

Görünüşte soğuk demiri dövmek gibi olsa da, devlet büyükleri himmette kusur etmeleri yüzünden bunu hiçe sayarak faydalanmayacak ta olsalar hiç olmazsa öteki dünyada suçsuz olurum diyerek bir giriş, üç bölüm ve bir sonuç halinde yazarak adını «bozulmaların düzeltilme-

sinde gerekli eylem prensipleri» koydum. Girişte devletlerin tavırları, birinci bölümde reâya, ikinci bölümde asker, üçüncü bölümde hazine durumu var. Sonuçta da ihtilâl halinin giderilmesi, devletin yapısındaki çarpılmaların giderilmesi için gerekli çarelerden söz edilecektir.

GİRİŞ

Mülk ve saltanat anlamına gelen devlet, insan toplumunun belirli bir düzen üzere olmasıdır. Eşyanın tabiatının sırlarını bilen, teorik ve pratik felsefenin inceliklerinden anlayan düşünürlerin dediği gibi, insanların toplum hali tek kişilerin haline benzer. Birçok işlerde birbirlerine denktirler.

Her şeyden önce insanın tabîî ömründe üç çağ vardır: Büyüme çağı, duraklama çağı, çökme çağı. Bu üç dönemin zamanları kişilerin hayatında belirlidir. Fakat kuvvetle zaafın birleşim şekilleri farklı olur. Zayıf yapılı kişinin çökme yaşı, kuvvetli yapılı kişinin çökme yaşından önce başlar.

Bunun gibi, insanın devlet şeklindeki topluluğu da üç dönem gösterir: Büyüme dönemi, duraklama dönemi, çökme dönemi. Bu üç dönem de farklılıklar gösterir. Bu yüzden, geçmişte bazı toplumlar kısa süre içinde çökme dönemine gelmişlerdir. Birçoğu kötü tedbirler alma yüzünden, kazaya uğrayan yiğit kişiler gibi, duraklama çağında göçtü. Bazıları, bizim büyük devletimiz gibi, yapısı kuvvetli, büyükleri tecrübeli kişiler olduğu için, ömürleri duraklama çağını aşmıştır.

Bu üç çağın gerek kişilerde, gerek toplumda kendini gösteren bazı alâmetleri vardır. Toplumun işlerini görme ile görevli olan tedbir adamlarının bunları bilerek, devlet mizacının düzeltilmesinde ve diğer çarelere baş vurulmasında ona göre davranmaları gerektir. Örneğin, beden ve ruh hekimliğinde genel bir kaide vardır ki ona uyulmazsa

kötü tedbir alınmış olur: Yaşlı bir adama verilecek ilâç, bir çocuğa verilemez. Bunun tersinin de faydası olmaz. Burada toplum aşamalarının zamanlarını ve alâmetlerini anlatmaya lüzum görmüyorum; bu raporu okuyanlara bunları kendiliklerinden çıkarmayı bırakıyorum. Giriş bu kadar.

I. REÂYANIN DURUMU

Her şeyden önce reâyâ ile berâyâ, Tanrı yanından sultanlara ve büyüklere emanet olarak verilmiştir. Bundan başka:

*Devlet için asker gerek,
Asker için silâh.
Silâh için hazine gerek,
Hazine için reâyâ
Ve reâyâ için adalet gerek.*

sözleri herkesin bildiği prensiplerdir (*). Anlatılmalarına lüzum olmayacak kadar açıktır. Ancak kişi ve toplum benzerliği açısından olan yanlarını kısaca açıklayayım.

İnsan bedeni dört unsurdan yapılmadır (**). Duyguların ve güçlerin aracılığı ile bunların kullanılması ve bakımı insan ruhunun yetkisine bırakılmıştır. Bunun gibi, insan toplumları da dört sınıftan (rükün) yapılmadır. Vücuttaki duygu ve güçlerin karşılığı olan devlet büyüklüğünün aracılığı ile bunların kullanılması ve bakımı, kişi-

(*) Bu sözlerin Arapça asılları için soru 10 a bakınız.

(**) Eski fizyolojide beden sağlığına yol açan dört unsur vardı ki bunlara kan, balgam (lenf), safra ve sevda denirdi. Bunların dokularının ve birbirlerine denk oluşlarının vücudun sağlığına (mizacına) etkisi olduğuna inanılırdı. Sevda siyah bir sıvı ve kaba ihtirasların kaynağı sayılırdı.

nin düşünöen benliği karşılığı olan yüksek ünlü sultanın yetkisine bırakılmıştır.

Dört sınıf dediğimiz ulema, asker, tüccar ve reâyadır. Yüksek ulema zümresi vücuttaki kana benzer. Hayvanî ruhun kaynağı kalptir. Hayvanî ruh ise hafif bir cevherdir ki çok hafif oluşu yüzünden vücutta kendiliğinden dolaşamaz. İşte kan bunu taşır, damarlar yolu ile en derin yanlara kadar götürür, vücudun bütün uzuvlarına ve kenarlarına kadar ulaştırır. Beden, bu sayede yaşar ve faydalanır. İşte bunun gibi, şeriatin ve gerçeğın bilginleri olan ulema da hayvanî ruh karşılığı olan kutsal bilgiyi kaynağından ya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak taşıyarak vücudun kenar yanları yerinde olan okumamışlara ve avam halka ulaştırırlar. Vücudun hayvanî ruhtan faydalanışı gibi, bunlar da ulemadan faydalanırlar. Hayvanî ruh, vücudun sağılığını nasıl sağılıyorsa bilim de toplumun sağılığını ve devamını sağılar.

Asker ise, vücuttaki lenf sıvısı (balgam) karşılığıdır. Tüccar vücuttaki safra, reâyaya ise vücuttaki sevda karşılığıdır, çünkü onun niteliğı toprakta ve aşağıda olmaktadır. Bu dört unsur birbirlerini etkileme yolu ile birbirlerinden faydalanırlar; vücudun mizacı sıhhatte olur. Bunun gibi, dört sınıf da tabiatça uygar olmak itibariyle birbirlerinden faydalanırlar. Toplum düzeni ve devletin mizacı böylece sağılanır.

Vücudun sağıhk üzere olması için bu dört unsurun denge üzere olması gerektir. Eğer nitelik ve nicelik açısından bunlardan biri kötüler, bozulur veya ötekilere üstün hale gelirse onun çıkarılması ve teskin edilmesi gerekir. Tıpta ve anatomide bilindiğı gibi, yiyeceklerin hazından sonra bir zaman mideye gıda gelmez. O zaman dalak bir miktar sevda dökerek midenin boş kalmamasına, mide bozulmasına yol açılmamasına yarar. İşte bunun gibi, midenin karşılığı olan devlet hazinesine, yiyecek kar-

şılığı olan gelirler gelmeyip de hazine boş kaldığı zaman, reâyâ fukarası mal (yani vergi) dökerek hazinenin boş kalmamasına bakarlar.

Ama reâyâ, ezilmiş, kırılmış olur da işinden ve kazancından kalırsa bu işi göremez. Bundan ötürüdür ki geçmişin sultanları reâyâyı zalimlere karşı himaye etmeye, adalete ve onların halini düzeltmeye çok dikkat gösterirlerdi. Adaletten sapıtan zalimlere yüz vermezlerdi. Devlet bölgelerinin birinin bile harap olmasına müsaade etmezlerdi.

Sonraları duraklama dönemi geçip Celâlîlerin çıkması ile reâyâ zayıfladı. Yerlerini, köylerini bırakıp şehirlere kaçtılar. Bugün İstanbul'un kenarları bile bunlarla doludur! Bu satırların yazarı, 1635 tarihine kadar on iki yıl devlet ülkelerini dolaştım, birçok köyleri harap gördüm.

Yirmi yıla yakın bir zamandır ki taşraların büsbütün berbat olduğu artık herkesin ağzındadır. Bu sarsılışın nedenlerinin biri, vergilerin yıpratıcı ve iki kat olmasıdır. En büyük nedeni ise mevkilerin, ehline verilmesi gerektiği ve ehliyetsizlerle gaddarların hakkından gelinmesi gerektiği halde, en çok arttırana satılan bir şey haline gelmesidir. Mevki satın alan melunlar verdikleri parayı hemen çıkarma gayretiyle zaruret olduğunu ileri sürerek bir başkasına satıyorlar, o da oraya vardığında sömürü büsbütün artıyor.

Reâyâ fukarası iki kat olan ağır vergileri veremez hale gelince, zalimlerin zulmüne dayanacak güçleri kalmaması yüzünden her tarafın harap olduğuna şüphe yoktur. Eskiden rüşvet alma suçu ile nice kişi azledilir, gözden düşerdi; hattâ bu yüzden nice devlet adamı öldürülmüştür. Öyle olduğu halde, bugün bütün akıllı ve yürekli kişilerce muzır ve kötü olan bu eylem, devlet işlerinin bir aracı haline getirilirse, o devletin ve hazinesinin halinin

ne olacağını kestirebilirsiniz. Bu pis eylem, kâfir hükümdarları arasında bile yasak ve kötüdür. Hakkın çiğnenmesine, kötünün yürütülmesine sebep olduğundan adalete de akla da aykırıdır.

Rüşvetin şeriatte haram olduğuna hiç şüphe olmadığı halde ve başka bir ad altında eskiden gizli olarak alındığı halde, şimdi açıkça «bunun hazineye faydası vardır» diyor. İşte, Tanrı buna razı olmayarak, hazineden bereketi aldı götürdü. Askerlerin yüreğine korkuyu saldı. Eskiden kâfirler müslümanlardan kaçarlarken şimdi iş tersine döndü.

Halktan iki kere vergi alma gibi bir sömürüden, mevkileri para ile satmak gibi ters bir eylemden vaz geçerek adalete dönmek suretiyle, ziyan edilenler yerine konmaz, tövbe edilmezse isyan felâketinin, zulüm ve düşmanlığın her yeri mahvedeceği muhakkaktır.

II. ORDUNUN DURUMU

Vücutun dört unsurdan yapılma olduğunu, toplumdaki sınıfların da bunlar gibi olduğunu, ordunun vücuttaki lenf (balgam) karşılığı olduğunu söylemiştim. Vücutta lenfin lüzumu, faydası, çok oluşunun, taşmasının zararı ne ise toplumda ordu da böyledir. Vücutun dayanıklılığı bu unsurlar ve güçlerle nasıl sağlanıyorsa devletin sağlığı da bu dört sınıfla olur. Vücutun sağlığı nasıl dört unsurun denge üzere oluşuna bağlı ise, toplum düzeni de bu sınıfların denge üzere olmasına bağlıdır.

Gerçi, gerek kişide ve gerek toplumda tüm denge düşünülemez. Fakat bütünü yapan unsurların birbirlerine üstünlüğü veya aşağılığı bir sınırdan öteye gitmemelidir. Bir kişi, duraklama çağını geçtiği zaman, soğukluk ve rutubet yaşlılık gereği olduğundan onda lenf (balgam şeklinde) üstünlük kazanır. Her defasında balgam çıkar, tes-

kin edilir, fakat tabiat onu yeniden yaratır. Diğer unsurlar da ona benzeme eğilimindedirler.

İşte, bu yaştaki bir kişinin, balgamı tüm yenerek, onu yenmiş halde tutmaya çalışması abes olur. Bu âdeta ak sakallı bir ihtiyarın sakalını siyaha boyayarak bundan sonra sakalının hiç ağarmamasını istemesi gibi bir şeydir. Bu durumda olan kişiye yaraşan, balgamı zararsız olacak dereceye getirmeye razı olmaktır.

Şimdi, bu görüşü topluma uygularsak, delillerimiz şunlar olacaktır: Evvelce, Kara Mustafa Paşa, Kanunî Süleyman zamanının defterlerine göre kul sayısını azaltmıştı. Çok geçmeden yine eski haline geldi, hattâ daha da arttı. Süleyman zamanında (1562 de) maaşlı askerlerin sayısı 41,479 idi. Yıllık maaşlarının tutarı 1,223 yük akçe idi. 1566 da asker sayısı 48,316, maaş tutarı 1,264 yük oldu. III. Murat zamanında (1588 de) asker 64,425, yıllık ulûfe, 1,782 yük oldu. 1595 te bunlar 81,875 ve 2,512; 1609 da 91,200 ve 3,800 oldular. Osman (1618 - 1622) ve Mustafa (1617 - 1618) zamanında 100,000 kadar oldu. IV. Murad'ın son yıllarında (Mehmet, Bayram ve Kara Mustafa Paşaların çabalarıyla) sayı yarı yarıya indirildi. 1640 sonlarında en az 59,257 oldu. Yıllık maaşlar tutarı da 2,631 yüke indi. Fakat çok geçmeden tekrar eski kararı buldular, belki de arttılar.

Gerçi, kulları azaltarak Süleyman zamanındaki kardarda durmanın mümkün olmadığı meydandadır. Bugün sipah zümresini 20,000 den, yeniçerileri 30,000 den aşağı indirmeyip diğer sınıfların da ona göre zararsız bir çokluğuna razı olmak gerektir. Er fazlalığının o kadar zararı yoktur. Asıl iş, çoğalan maaş giderlerini, eski kanuna uyarak, iyi tedbirlerle azaltmaktır. Karşılıklı uzlaşma ile iki tarafa elverişli, kanuna uygun çok iş yapılabilir. Bu işleri yapıp, bilmeyenlerin itirazlarına yer vermeyerek azar

azar gitmekle az zamanda çok fayda sağlanabilir. Tecrübe ile ne kadar fark meydana çıkacağı görülecektir.

III. HAZİNE DURUMU

Kişide ruhun sultana, aklın vezirlere, bilginin ulemaya ve dört unsurun diğer toplum sınıflarına karşılık olduğunu söylemiştim. Hazine vücuttaki mide gibidir. Sarraflarla tartı işlerini yapanlar tat alma gücüne, muhasıllar çekme gücüne, hazine görevlileri tutma gücüne, defterdarlar, kâtipler ve diğer memurlar hazım gücüne benzerler. Nasıl mideye gelen gıdalar bu güçlerin aracılığı ile hazmediliyorlarsa hazineye gelen gelirler de bu dedğimiz kişilerle yerlerine giderler ve bölünürler. Demek ki, bütün sınıflar doğrudan doğruya veya dolaylı olarak hazineden faydalanıp geçinirler. Sevda yok edilirse mide boş kalır. Bu güçler dengeli halde olmazsa yerine düşkünlük gelir, vücudun sağlığı bozulur.

Tıpkı bunun gibi, reâyâ ezilirse hazine boş kalır. Adı geçen zümreler hiyanet ve bozulma halinde olursa devletin sağlığına düşkünlük ve yorgunluk gelir. Bunun böyle olduğu kesin bir şeydir. Duraklama yaşının sonlarına kadar bu güçlerin sağlam kalabildiği bilinen bir şeydir. Fakat sonraları yavaş yavaş yorulma başlar. Hazım işinde aksaklıklar görülür. Yine bu yaşta iken ağarma alâmetleri de görülür; saç sakalı ağarmış kişilerde olduğu gibi, toplumda da lüks başlar. Büyükler, ad ve sanlarını büyütmeye istegine düşerler. Zamanla orta kişiler de giyimde kuşamda hükümdarlara benzemeye başlarlar. Bireyleşme ve toplumlaşma gittikçe masraflı iş olmaya başlar.

Bu görüşün delili şudur: 1564 te devlet hazinesinin geliri 1,830 yük, gideri 1,896 yükü. 1591 de ise gelir 2,934, gider 3,604 yüke çıktı. Beş yıl sonra biraz fark ederek 1597 de Âlî'nin sayımına göre gelir 3,000 yük, gider 9,000 yüke çıktı. Yani, evvelce biriktirilen hazineler

harcandı. IV. Murat zamanına gelindiğinde toplam harcamalar 6,000 yükten fazla iken 1643 sonlarında 5,500 yüke indirilerek cülûstan sonra gelirler yılda 3,618, giderler 5,500 yük olarak yazıldı. 1650 de çıkarılan yeni vergilerle gelirler 5,329, giderler 6,872 yüke vardı. Şimdi ise, giderler, gelirlerden 1,600 yük akçe fazladır. Demek ki, giderler boyuna yükselmektedir. Artık bundan sonra, gelirler arttırılarak ve giderler azaltılarak bir denge sağlayıp orada kalmak çok güç bir iştir. Bunun imkân içinde olmadığı tecrübeli kişilerce bilinmektedir. İşin sonunda zor altında bu azaltma ve indirmeleri birinin zorla yaptırması lâzımdır. Bir kararlılığa varılamazsa da, devlet vücudunun düzeltilmesi için hiç olmazsa bir nefes alma imkânı sağlanmalıdır.

SONUÇ: DEVLET YAPISININ BOZULMASI, ÇOKLUK VE DARLIĞIN YARATTIĞI DERDİN ÇARESİ

Devlet sağlığının bozukluğuna, kimi mümkün olan kimi mümkün olmayan, birkaç çare vardı. Her şeyden önce herkesi doğruluğa uymaya zorlayacak bir kılıç adamının varlığı gerek. Bir de devlet büyüklerinin gerçek padişahın, hükümdarların hükümdarı olan Tanrı olduğunu bilmeleri gerek. Hazine, asker, reâyâ gerçek onundur. Onun yerini tutan padişah ise onun sadece vekilidir. Uyanık böyle bir padişah karşısında ne kadar doğruluk yönünde gidilirse gaip-lerin en bilgisinin kulluğunu yapmış oluruz diyerek doğruluk ve adalet yolunda tek gönül ve tek yön ile gidip doğru yoldan ayrılanı sektirip devlet işlerini düzenlemeye başlamalı, devleti ayağa kaldırmalıdır.

Bundan başka, askerin başlıca iş görmüşleri doğruluk yolunda birleşerek gölgesinde mutlu oldukları devletin yanını tutarak hiyanet ve bozulma erbabının kökünü kazımakla, geçmişte defalarca din ve devlete yaptıkları hizmetleri şimdi de yapmaktan geri kalmamalıdır. Devlet

vekilleri de doğruluk üzere birleşmeye çalışarak, israfları hafifletmeye askeri âlet ederek ezici asker gücü ile iş görmelidirler.

Bunlar, bugün erişilemez ihtimaller cinsinden olanlar. Çünkü devleti tutan, doğruluğa uyan çok az kişi var. Tanrı yaratıklarının çoğu sapıklık yanındadır, benliğin hazırlarının peşinde koşarlar. Onun için, bu hale ancak bir kılıç adamı son verebilir.

Bugün için hazine darlığı, asker çokluğu, masraf bolluğu, reâyâya düşkünlüğü hallerinin mümkün olduğu kadar giderilmesinin ilâcı şudur: Reâyânın artık hazine sağlamaya mecali kalmadığından padişah bir yıllık geliri bir yoldan sağlamalı, hazinenin açığını kapatarak geleceğe ait gelirlerden azar azar ödenmek şartıyla güvendiği bir kuluna bırakmalıdır. Hazineye bir yıllık gelirin bulunması kalbe büyük bir kuvvettir. Her işe sermaye olur. Askerin çoğalması derdi de, önce dediğim gibi, iyi tedbirlerle azaltma yolu ile giderilebilir. Hazineye faydası olan işle ilgili vergiler, askerin çok oluşu işini çözümleyebilir, az zamanda maaş tutarını azaltır. Masrafların çokluğunu gidermenin de ilâcı, emanetlerdeki israflar hafifletildikten sonra her birinde hazinenin direği olan birkaç dairede bilgilik, dinli, tutumlu kişiler kullanılmasıdır. Bir iki yıl içinde masraf çokluğu derdi böylece kalkar.

Reâyamn düşkünlüğünün ilâcına gelince. Yüklendikleri vergilerin bazılarını birer miktar azalttıktan sonra, mansıpları para ile vermeyip denenmiş, doğru kişileri mansıplarında uzun süre tutmalıdır. Zulmedenlerin hakkından gelinirse, bir iki yıl içinde reâyâya güçlenir, devlet ülkeleri eskisi gibi mamur olur.

Devlet büyüklerinin bildiği gibi, bu büyük devletin yapısında çarpıklık ilk defa olmuş bir şey değildir. Geçmişte de bazen saltanat kavgaları, bir zamanlar Timur'un ortalığı karıştırması, sonra da Celâlîlerin çıkışı devletin

yapısına çok kereler anarşi getirmiş, fakat iyi tedbirler alınınca Tanrının yardımı ile tekrar düzen sağlanmıştır. Bu raporda sözü edilen meseleler bunların hepsinden de korkunçtur diye korkuya düşmek, vehme kapılmak, tedbirden vaz geçmek din ve devlete yakışır bir şey değildir, hamiyete uymaz. Dünya sığınağı padişahın talihi kuvvet ve saadet üzeredir. Yeter ki onun vekilleri din ve devlete hizmette birleşsinler; şeriatî ölçü ve tartı edinsinler. O zaman Tanrının yardımı ile düşmanlara galip gelir. Zulmü kaldırır, şeriat ve akıl kurallarına göre iyi idare kurar ise bu büyük devleti kanuna iletmiş olur. Tanrı kolaylaştırsın, âmin!»

Görüyorsunuz ki Osmanlıların bu gerçekten en bilgini olan zat, İbn-i Haldun'un zamanından sonraki dünyanın farkında bile değil. Gerçi, Osmanlı düzeninin artık yaşayabileceğine o da inanamıyor ama Tanrıdan umut kesilmez demeye getiriyor. Biricik dikkati çekecek olumlu tavsiyesi, bir çeşit hazine kredi fonu kurulması üzerine. Bunun ve diğer tavsiyelerinin ne dereceye kadar gerçekleştirilebilir bir tavsiye olduğunu ileride göreceğiz.

Soru 54 : Öteki Çelebiler ne diyorlar?

Zamanın, Kâtip Çelebi'nin tam zıddı olan bir siması daha var. Babası Çelebi ama kendisi ulema silkinden gelme. Şeyhülislâmlık yapmış, son derecede muhteris, fakat devlet işleriyle yakından ilgili bir adam: Kara Çelebi zade Abdülâziz. 1657 de ikisi de aynı yılda öldüler. Bu zatın, yazdığı tarihte yer yer şaşkınlığını gösteren gözlemleri var. Acaba, diyor, bu işte Tanrının mı bir muradı var da gelirler boyuna azalıyor, giderler boyuna artıyor? Nasıl oluyor da işleri düzeltmeye kalkan biri geldi mi amacına ulaşmadan mezarı boyluyor? Kara Mustafa Paşa, sonra

Koca Mehmet Paşa hazine işlerini düzene koydular. Müsaderelelere, borçlanmalara, tezkerelere son verdiler. Yahudi sarrafların ortaya yaydığı meyhaneci ve çingene parası denen bozuk paraları, tam ayarlı sikkelerle değiştirdiler, hazineyi sarrafların boyunduruğundan kurtardılar. Hazine gelirlerini arttırdılar, giderleri kısıldı. Ama her defasında, bir sonra gelen bunların hepsini bozuyor. Neden bu buhran bir türlü çözümlenemiyor? Acaba Tanrının bir işi mi bu? Tam «ulema» kafasına yakışır bir düşünüş!

Üçüncü Çelebi, şair Veysi. O da ulemadan. Ekonomi ve maliyeden onun da anladığı yok, ama ötekilerden daha ilginç, açık açık konuşmada ve bozuk-düzenin aktörlerini tesbit etmede. Kâtip Çelebi gibi hekimce ukalalıklara, Kara Çelebi gibi ulu Tanrının gizli hikmetine baş vurmadan dobra dobra lâkırdılar etmiş adam. En münasip başlığı «Balık baştan kokar» olması gereken bir manzumesinin birkaç parçasını alacağım:

(Padişah):

*Balık baştan kokar derler, fesadın başı hod malum
Ne kadar nutka, bir kimse diye heza kitabullah.*

(Vezirler):

*Vüzera sadrına geçmiş oturmuş bir bölük hayvan.
Bu din-ve-devlete hizmet eder yok mu bir adem vah.*

(Ağalar):

*Bozulmasına sebep dünyanın, paşa ve ağadır.
Fesat ve fitneye bais bulardır şüphesiz hemrah.*

(Ulema):

*Bulardan dahi zalimdir efendi-i kadı askerler.
Cihanı irtişalariyle fesada verdiler eyvah.*

(Adalet):

*Kuzzat ahvalin dersek ne mümkündür beyan etmek?
Eğer hasmın olursa kadı, yardımcın ola Allah.*

Veysi'nin de umudu bir «şahib-i şimşir» in çıkmasında.

Soru 55 Tarihîn en büyük kalpazanlığı nasıl başladı?

Saray çetesinin hâkimiyeti 1656 ya kadar sürdü. Şimdi cellâtlar bile milyoner. Bir padişah boğan Hadım Abdurrahman'ın serveti müsadere edildiği zaman «sikke-i hasene» ile 50,000 altın çıkmış. Saraydaki âfetlerden biri de Melekî hatun. Saray çetesinin önderlerinden Şaban Ağanın karısı ve valide sultanın müşaviri. Şaban Ağa onun aracılığı ile valide sultan ile padişah ve sadrazam arasında bağlantı memuru. Bunların en entrikalı işi, Anadolu'da yarı eşkiya, yarı âsi bir durumda olan Abaza Köle İbşir'i âdeta zorla sadrazam yapmaları. Kaba, cahil ve aynı zamanda bön bir kendini beğenmiş olan İbşir, bu işte bir dalavera seziyor, «Benim katlim zamir-i padişahide musammem idiğün yakinen bilirüm; ancak muradım, Tanrı uğruna din ve devletin düzenine hizmette bulunmaktır» gibi sözlerle, bir tuzığa düşeceğini bile bile, binlerce Celâlîsi ile İstanbul'u dehşete düşürecek gösterişlerle geliyor sadrazamlık makamına. Kendisi de Anadolu'da iltizam rüşvetçiliğinin en büyük elebaşlarından olduğu için bu yolda yeni bir yağmalama işi başlatıyor. Dayandığı kuvvetlere (sipahilere, sarıca ve sekbanlarla leventlere) bol keseden vaatlerde bulunuyor. Cümlesinin maaşlarını sağlam sikkelerle ödeyeceğini iddia ediyor.

Fakat bunlara maaş verme zamanı gelince bütün foyası meydana çıkıyor. Askerler verilen paraları kabul etmiyorlar. Çünkü hepsi bozuk sikke. Normal rayıcı 80 akçe olan kuruşların değeri düşmüş. Yarı yarıya bakır karıştırılmış. Fiyatlar da alabildiğine yükselmiş.

Bu hali dikkatle takip eden son derecede kurnaz, Derya kaptanı mevkiinde bulunan Murat Paşa adında Arnavut asıllı bir kapıkulu, yeniçerileri, sipahileri ve hattâ İbşir'in kendi adamlarım ve saray klikini elde ederek dört

başı mamur bir isyan hazırladı. İbşir'in korktuğu başına geldi. Boğulan cesedinden kellesi koparılıp padişaha getirildiği zaman, müsadere edilen servetinden 400,000 florisi çıkmıştı!

Bu kadar rezalet ortasında bütün ülkeyi bozuk paralar kaplamıştı. Tarihçilerin dediğine göre, ortalıkta âdetâ padişah sikkesi kalmamış halde. Dışarıdan gelen İspanyol riyalleri ve Hollanda esedî kuruşları kırılmış veya tağşiş edilmiş. Ve işte tam bu sırada birden bire dışarıdan muazzam bir kalp para istilâsı başladı. Yıl 1656, yani bu dönemin sonradan tarihini yazacak olan Naima'nın dünyaya geldiği yıl.

Bu, tarihte görülmemiş ölçüde büyük bir kalpazanlık ve dolandırıcılık olayı! O zamanın Batılı gözlemcileri gibi bugünün Batılı tarihçileri gözlerine, vesikalarına inanamıyorlar. Bu kalpazanlık hakkındaki bütün bilgilerimiz onlardan gelme. Çünkü Osmanlı yazarlarının olaydan haberleri bile yok. (Kalp para gelişinin hangi tarihte başladığını tesbite çalışan ve Fransız arşivleriyle Türk arşivlerinde araştırma yapan Mantran «Bu noktada Türk arşivleri mutlak bir sükût halinde» diyor). Keza; bugünkü tarih kitaplarımızda da bulamazsınız. Bir milletin, yalnız dış dünyadan değil, kendi dünyasından da ne kadar habersiz bir hale geldiğini göstermesi bakımından üzerinde biraz durulmaya değer.

Kapitülasyonların açtığı dış-ticaret rejiminde yabancı gümüş sikkeleri yalnız ticaret muamelelerinde alışveriş aracı olan bir sikke olarak gelmiyordu. Aynı zamanda, ahm satım konusu olan bir emtia olarak da geliyordu. Bu yüzden, ticarî mübadeleler yanında bir de sikke ticareti doğmuştu.

Akçenin rayici değişmeye başlayınca (yani fiyatlar yükselince) ve Osmanlı akçesinin değeri yani gümüş muhtevası eksilince, yabancı sikke veya madene karşı ta-

lep yükselmeye başlamış, yabancı gümüşüne karşı talep, Avrupa tüccarlarını önce mağşuş para ticaretine sevketti. Avrupa'da daha ucuza sikke satın alarak Osmanlı ülkelerinde daha pahalıya değıştirmek suretiyle kolay kârlı bir iş alanı açılıyordu. XVII. yüzyıl ortalarına doğru riyal, esedî (Hollanda) kuruşu, zolota gibi ecnebi gümüş sikkeleri Osmanlı piyasasına geniş ölçüde yayılmaya başlamıştı.

Anlaşılan ilk yayılış İspanyol riyalleri ile başlamıştı. Brandel'e göre bunlar Osmanlı ülkelerine önce Ceneviz tüccarları ile geliyor. Onlara da 1580 den itibaren İspanya'dan gelmeye başlamış ve giderek artmış. 1580 den sonra Osmanlı ülkelerine ticaret eşyası yanında sandık sandık İspanyol riyalleri geliyor. Bunlar Seville veya Meksika gümüşü. Brandel'in verdiği bir misale göre 1599 da Ragusa yolu ile Tekirdağına ve İskenderiye'ye thaler ve riyal geliyordu.

Şu halde İspanyol gümüşü üzerinde ticaret yapmakta ilk gelenler İtalyan tüccarları. 1595 de yani Doğu Akdeniz transit ticaretinin yeniden canlandığı sıralarda yalnız Venedikliler Suriye'ye 551,677 duka değerde 14,700 kilo gümüş sikke satmışlardı. 1613 sıralarında Venedikliler Doğu Akdeniz bölgesine (Levant'a) yılda ortalama 5 milyon riyal değerde nakit getirmişler. XVI. yüzyıl sonunda Batı Avrupa'mn hemen her ticaret merkezinde Cenevizliler yabancı döviz ve emtia piyasalarıyla spekülasyon yaparak fahiş kârlar yapmakla suçlandırılıyorlardı. Bu, özellikle İngiliz tüccarlarının işine gelmiyordu. Akdeniz ticaretine yeni çıkan Hollandalılarla İngilizler, İtalyan ticaretine öldürücü bir rakip olarak bu alana çıktıkları için, İtalyanların bu açık sikke ticaretini namussuzca bir iş olarak görüyorlardı. Çünkü onların ticaret ve sikke tutumu daha incelikli. Onların metodunun basitleştirirsek esası: Mal götürmek, sikke götürmemek, malları Osmanlı

akçesinin düşüklüğünden pahalıya satmak, bununla çok ucuza mal almak ve aradaki farktan büyük kâr sağlamak.

Bu ticaret, İngiltere gibi ülkeler için en çok endüstri ham maddeleri almak, kendi yapılı emtialarını veya savaş endüstrisine lüzumlu ham maddeleri satmak, bir de Asya'dan daha ucuza mal edilen emtiayı satmak şeklinde olduğundan onlar için mesele yok. Sattıkları ile hem kâr ediyorlar, hem de istedikleri malları alıyorlar. Onun için böyle bir çeşit ülkeler arası sikke tüccarlığını kötü görüyorlardı.

Fakat bu durumda olmayan diğer ülkelerin tüccarları ne yapacak? Bu kategoride olanların içinde, İtalyan tüccarlarının yanında güç durumda olan bir de Fransız tüccarları var. Fransa'da merkantilist ticaret politikası henüz gelişmediği için, güney Fransa ticareti Hollanda ve İngiliz rekabeti karşısında Akdenizde kötü durumda. Onlar da başlıyorlar değeri düşük İspanyol gümüşü üzerinde ticarete.

Zamanımızın Fransız tarihçisi Robert Mantran'ın İstanbul tarihi üzerine yazdığı değerli kitapta anlattığına göre, Fransızların bu mağşuş para ticaretinin merkezi Marsilya. Bura tüccarları ilk zamanlarda bunları İspanya'da satın alıyorlar. Levant'a geliyorlar. Bu paralarla mal alıyorlar, bunları İspanya'ya götürüyorlar, orada satarak yeniden İspanyol parası alıyorlar. (Brandel'e göre, 1614 te Marsilya'dan Levant'a yılda 7 milyondan fazla écu gidiyormuş).

Fakat, anlaşıldığına göre, bu çeşit ticarete fazla kâr yok. Her defasında İspanya'da yeniden gümüş para satın almak zorundalar. Zaten Amerika'dan İspanya'ya gümüş akını da azalmağa; bu paralar biraz pahalılaşmaya başlıyor. Onlara kıyasla Hollanda ve İngiliz tüccarları, Marsilyalıların ağzının suyunu akıtacak ölçüde kâr ediyorlar. XVII. yüzyıl sonuna kadar İtalyan ve Fransız mamul

maddelerine fazla pazar yok; zaten pek fazla mamul emtiaları da yok. İşte Fransız tüccarları kalp para kesip bununla büyük ölçüde ticaret yapma kapısını açıyorlar.

Bu kalp paralar Batı kaynaklarında luigino, Ottavo, ottavetta adlarıyla geçer. Osmanlı ülkelerinde bu kalp paralar sümn adı ile biliniyor. Osmanlı devletinin çıkardığı paralar arasında bu adı taşıyan sikke yoktur, çünkü bunlar tamamıyla önce Fransa'da, sonra İtalya'da basılmış kalp paralardır ve öyle gözüktüyor ki bunlar, değeri kalmamış Osmanlı sikkelerinin yerini almış olan yabancı kurusların (thaler, écu ve reallerin) sekizde biri değerinde geçmekte olduğundan bu adı almışlardır. Bu konuda en çok bilgi veren Fransız seyyahı Tavernier'nin yazdığına göre, daha önce Polonya'dan gelen mağşuş paraların, bir riyalin (yani Osmanlıların kuruş dediği sikkenin) dörtte biri olarak geçtiğini gören Fransız tüccarları bunların daha da değersizini kalp olarak yaptıрмаğa başlamışlar. Çok yukarılarda söylemiştim, o zaman Avrupa'da krallardan başka prenslerin, şehirlerin, kilisenin seigneurage hakkı yani para kesip bundan bir aidat alma hakkı vardı. Bu Fransız tüccarları bu kalp paralara bir resmiyet süsü vermek için böyle seigneurage hakkı olan bir prensin veya prensesin darphanesinde bunları imal ettiriyorlar. Daha sonra İtalya'da Monako, Ceneviz, Floransa, Toskana'da kalp para imalâtçılığı alıp yürüyor. O zamanın İngiliz tarih yazarı Paul Rycout bunların yüz yirmi küsur çeşidini gördüğünü söyler.

Marsilya tüccarlarının yaptırdığı kalp paralar başlangıçta bir Fransız écusünün 12 de biri, yani 5 sou değerinde veya İngiliz parasıyla 5 peni değerinde konmuş (1 écu, 3 livres yani frank. Bir frank 20 sou) ; yani bu sikkeler frangın dörtte biri. Bunların 12 tanesi 1 riyal olduğu halde, Osmanlı topraklarında 8, hattâ 6 tanesi 1 riyale sürülüyor. Yani bu kadariyle, gümüşü daha fazla

yani daha değerli daha çok riyal alıyorlar; ya dışarıya götürüyorlar ya da ticarî ahş verişte malın fiyatı $30 = 5 \times 60$ sou'luk itibarî değeri olan sikke ile bir kuruş (riyal) olarak hesaplanarak kullanıyorlar. Bunun mânası şu: 1 riyale 12 sümn yerine 8 veya 6 sümn vermekle yüzde 50. hattâ daha sonra yüzde 100 kâr ediyorlar. Mal satmışlarsa o mal o ölçüde pahalıya, mal almışlarsa aldıkları mal o ölçüde ucuza oturuyor. O zaman écu (Osmanlıca-da kara kuruş) dükânın $\frac{2}{3}$ değerinde ve altın dükânın o zaman 300 akçe olduğunu farzederek bunun üçte ikisinin yani 200 akçenin, itibarî değeriyle, 12 de biri olması gereken sümnler riyalin 6 da biri yani 33 akçe karşılığı olarak geçiyor. Gerçekte ise ancak 1 akçelik değeri var bunların.

Bu tarihte eşi görülmedik kalpazanlıkla Osmanlı topraklarını 1656 dan 1669 a kadar 13 yıl muazzam bir kalp para tufanı istilâ etti. Tavernier'nin yazdığına göre yalnız gümrük eminliğinin tahminine göre Osmanlı limanlarına 114.000.000 livres değerinde kalp para gelmiş. Yani 38,000,000 écu veya 25,000,000 duka değerinde. Bugünkü değerlerle şöyle böyle 60,000,000 dolar veya yedi yüz elli milyon liraya yakın bir şey. (Tavernier gümrük kayıtlarına girmeyen, gemicilerin yanlarında getirdikleri miktarlar buna dahil değil, diyor).

1667 de bu kalp paralar artık doluluk (işba) haline gelmiş. Daha doğrusu, Osmanlı devletinin ülkelerinin esas parası haline gelmiş. Bu durumda Osmanlı akçesinin ne değeri var, ne de kendisi. Avrupa kuruşları da azalıyor, çünkü bu kalp paralar (bozuk sikke sağ sikkeyi kovar formülüne göre) yalnız değerinden çok üstün bir değerle sürülmekle kalmıyor, içeride ne kadar değeri kalmış thaler, riyal ve esedî kuruş varsa onları da ucuza siliş süpürüp dışarıya çekiyor. Devlet sikkesinin ve yabancı gümüş sik-kelerin çekilişi karşısında bu kalp paralar kaplıyor ortalığı.

Fransız seyyahı Tavernier, kendi milletinin bu kalpazanlığı karşısında renkten renge girerek bunlar hakkında çok sert hükümler verirken, Türklerin de bu kadar hayasız kalpazanlara kendilerini nasıl soydurduklarını anlayamıyor ve aşağıda anlatacağım yorumlamalar yapmağa çalışıyor. İngiliz tarih yazarı Rycaut da hayretler içinde (onun dediğine göre bu paraların bazılarının üstünde Lâtince olarak Türklerin ahmaklığı ile alay eden cümleler de varmış). Bu yazar bu kalp para akınının aşikâr bir hırsızlık oluşuna ilâve olarak üç önemli etkisini daha kaydediyor: (1) Osmanlı ülkeleriyle Avrupa tüccarlarının sağ sikke ile ticaret yapması artık kârsız bir iş haline geliyor, önemli bir değerli sikke karşılığı olmaksızın bu kalpazan tüccarlar Avrupa'yı Türk mallariyle dolduruyorlar. (2) İtalya'da bazı şehirler gümüş sıkıntısı çekmeye başlıyor, çünkü bu kalp paralar da kullanılmak üzere büyük ölçüde gümüş eritiliyor. (3) Fakat en mühim etkisi Osmanlı hazinesi üzerine olan etki. Çünkü hazineye ödemelerini riyal veya esedî kuruşlarla yapması gereken mültezim ve mukataacılar (bu terimleri ileride göreceğiz) bu paralarla ödemek ya işlerine gelmediğinden, ya da kendi iddia ettikleri gibi böyle sikkeleri bulamadıklarından hazineye topladıkları gelirleri kalp para ile ödüyorlar. Hazine önce buna karşı gelmeye kalkıyorsa da «Mademki devlet bu paraların girmesine müsaade ediyor, o halde bu paralarla tediye kabul etmesi gerek» gibi haklı bir mantık karşısında hazine kalp paralarla ödemeyi kabul ediyor. Böylece, kalp para devletin resmî carî sikkesi haline geliyor! Öte yandan birçok Ermeni ve Yahudi sarraflar daha değerli gümüş kuruşları bu kalp paralarla değiştirerek, el birliği ile çalıştıkları devlet adamları ile birlikte hazineden büyük servetler kaçırıyorlar.

Bu kadar büyük ölçüde bir hilekârlığın ve kalpazanlığın göz göre göre nasıl devam ettiğine şaşan Fransız

Tavernier ve İngiliz Rycout nihayet 1669 a doğru kalp paralara karşı bir direnme başladığını, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa zamanında yasak edildiğini, Avrupa'dan gelen gemilerin durdurularak muayene edildiğini, içinde kalp para bulunanların paralarının ve mallarının müsadere edildiğini, bu işte ileri giden Ermeni sarrafların iflâs ettiğini yazıyorlar. Fakat en büyük darbeyi 1669 da halk yiyor, çünkü elinde sümn bulunan herkesin bunları hazineye teslim etmesine ferman çıkıyor. Bunlara ancak pek düşük olan gerçek değeri kadar tazminat verildiği için, halk kalpazanların kurbanı oluyor.

Kalpazanlıkta Marsilyalılarla Cenevizliler en çok ustalık gösterenler. Bunların sahte paraları, halis gümüş paradan daha fazla gümüş paraya benziyormuş. Ancak cüretkârlıkta Marsilyalılar Cenevizlileri de geçtiler, çünkü bunlar kalp gümüş paradan sonra bakır para kalpazanlığına da başlamışlar. Mantran'ın yazdığına göre bunlar cüretkârlıkta o kadar ileri gitmişler ki Fransız elçisine ortaklık veya komisyon teklif etmişler. Compagnie de la Mere Méditerrané'nin direktörü Mathieu Fabre ile İstanbul'da oturan kardeşi Jean-Baptiste Fabre, kalpazanlık ticaretinde 10 milyon écuden 60 milyon écu kazanç sağlamış.

Kalp para gelişi yasak edildikten sonra kaçakçılığı başladı. Bu kaçak kalp para ticaretinin en taal aracıları da Rumlardı. Avrupa tüccar gemileri gelince, taşıdıkları kalp paraları Ege adalarının Rumları vasıtasıyla, özellikle İzmir'de sürüyorlardı.

XVIII. yüzyıl başında yabancı kalp paraya karşı yasak başlamış olmakla beraber, Osmanlı imparatorluğunu kalp para istilâsı XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Örneğin, 1829 da: «Asakir-i Mansure-i Muhammediye» teşkilâtına ve savaş giderlerine karşılık sağlamak için bozuk para çıkarmaya karar verilmişti. O zaman darphane Er-

menilerin elinde. Bunlardan Duzoğlu Boğos'un yerine Kazaz Artin Çelebi tayin edilerek çıkarılan bozuk para farkından hazineye yüzde elliye kadar kâr sağlanmıştı. Tabii derhal kalpazanlık faaliyete geçti. Avrupa'da da bunların aynı ayar ve ağırlıkta kalpları yapılarak yayıldı. 1831 yılında İstanbul'a gelen Amerikalı Dekay bu kalp paralardan şöyle söz eder: «Bu imparatorluğun parası, büyük ölçüde kalp paradır. Bunlar büyük miktarlarda İngiltere'de Birmingham şehrinde yapılır. Suriye'de bu paraların dolaşımı için banka şubeleri vardır. Bunların acenteleri bunları açıkça muamelelerinde kullanırlar ve bu muamelelerini meşru bir ticaret muamelesi olarak savunurlar». Daha sonra yazdıklarından bu işi yapanların Rumlar olduğu anlaşıyor.

Osmanlı ülkelerine kalp para gelişi bu tarihten sonra da devam etti. 1843 te, Tanzimat döneminde en son «sikke tashihi» ameliyesi yapılmıştı. Darphane ıslah edilmiş, yeni altın ve gümüş sikkeler kesilmişti. Fakat 1873 te, gümüş fiyatlarının düşmesi üzerine, kalpazanlar yine yabancı ülkelerde yeni basılan mecidiyeler ayarında kalp mecidiyeler yapıp içeri sokuyorlardı. Bunlar en çok Avusturya, İngiltere ve İsviçre'de yapılırdı. İngiltere'de yapılanlar en çok Mısır, Beyrut, Şam ve Halep'e geliyor ve halk bunlara «İngiliz Mecidiyesi» diyordu.

Soru 56 Osmanlı imparatorluğu kalp paralarla nasıl idare edildi?

Osmanlı ülkelerini bir çığ gibi Fransızların kalp paraları istilâ ederken, asker sayısı (yani sahte asker sayısı) da bir o kadar artıyordu. Çünkü İpsir'i tuzığa düşüren Murat Paşayı tutan güç, kapıkulu olan ağalar çetesi olduğundan, bunları tatmin etmek için bu hilekâr kul,

yeniçeri ve sipahilere yeniden binlerce kişi katmıştı. Tarhuncu'nun 25 küsur bine indirdiği sipahiler 50 bine; 50 küsur bine indirilen yeniçeri sayısı 80 bine çıktı. Diğer ocaklarda da benzer orantıda artış var. Bunların çoğu köylü ve esnaf. Sıkıntıya düşen bu insanlar biraz para kazanıp esâmi tezkeresi satın alarak kendilerine bir gelir sağlamaya çalışıyorlar. Tabii bir alay yoksul da medreterleri dolduruyor. Muazzam bir insan gücü israfı!

İşte, yukarıda sözünü ettiğim Avrupalı gözlemcileri son derecede şaşırtan kalp para istilâsı bu sırada oluyordu. Fransız seyyahı Tavernier'nin ısrarla söylediğine göre, hükümet piyasaya yayılan kalp paraları, hazineye kalmış olup ta asker maaşlarına yetmeyecek sayıda olan iyi sikkelerle, sarraflar eliyle değiştirerek, alıyor ve askerlere acele lâzım olan ulûfeleri bunlarla ödüyordu. Bu kalp paraları satan sarraflar hazineye kalan sağlam paralarla bunları değiştirip büyük kârlar sağlıyorlar, yani geri kalan sağlam paralar da sarrafların eline geçiyordu. Bir kısım ocak ağaları (komutanlar) da kendilerine sağlam paralarla ödemeler yapıldığı zaman, aldıklarını kalp paralarla değiştiriyorlar ve erlere bu kalp paraları veriyorlar, aradaki farkı kendi ceplerine atıyorlardı.

Şair Veysî'nin deyimi ile hayvanlığın bu derecesi dünyanın bir yerinde görülmediği için, haksever bir seyyah olan Tavernier şöyle bir yorumlama buluyor: Bu kalp Fransız paraları o kadar parlak ve şıkmiş ki askerlerin kendileri ulûfelerinin bu paralarla yapılmasında ısrar ediyorlarmış. Bu Batılı gözlemcilerin hayreti o kadar ki, zamanımızda bu konu üzerine güzel bir incelemesi olan İngiliz bilgini Hasluck başka bir yorumlama yaparak bu inanılmaz işi inanılabilir bir şekle sokmaya çalışıyor. Onun yorumlamasına göre bu kalp paralar «uğurlu» sayıldığı için «gâvur» kurşununa karşı bir çeşit hamaylı gibi sayılırmış. Bu kalp paraların bir yanında Fransızların fleur

de lys amblemi varmış. Her halde, diyor, bunun sihirli bir tesiri olsa gerek. Nitekim, yine bu sıralarda Papalık makamı da Avignon'da kalp para çıkarıp Osmanlı ülkelerinde sürmeye kalkmış,ama hiç tutunmamış. Çünkü bu paraları bastıran papazlar, bu kalp paraların üstüne istavroz işareti koyduklarının farkına varmamışlar. Müslümanlar bu paraları uğursuz saydıklarından Papanın kalpazanlığı sökmemiş.

Ben, XVII. yüzyılda yazan Tavernier ile XX. yüzyılda yazan Hasluck'un bu yorumlamalarının doğruluğuna inanamıyorum.

Daha yerinde olanı Fransız tarihçisi Mantran'ın yorumlaması: Bu kalp paraların bu kadar itibar görmesi, Osmanlı devletinin kendi sikkelerinin bu kalp paralardan da daha aşağı bir seviyeye indiğini gösterir. Olayı uğur ve tılsımla veya kalp paraların zarafeti ile yorumlamaya ne hacet var. Ayrıca bu işten büyük kazançlar sağlayanlar da vardı.

Bu kalp paraların uzun süre halkın ve özellikle esnafın gözünü kamaştırmadığı da şundan bellidir ki çok geçmeden, 1656 da öyle bir isyan koptu ki kanlılıkta daha öncekileri fersah fersah geçti. Ortalığı kalp para kapladığını hükümet adamları pekâlâ biliyorlardı, hattâ hazineye kalp para ile tediye kabul etmek ve ulûfeleri kalp para ile ödemek suretiyle hükümet kalp paranın yayılmasına hizmet ediyordu. Bu hale karşı ilk direnişi gösteren esnaf oldu. Askerlerin ve halkın elinde kalp paradan başka para yok. Fakat esnaf bu paraları kabul etmemeye başladı. Kendilerine ulûfe diye verilen kalp paraları esnafa süremeyen askerler o kadar bunalıyorlar ki, saray ve ağa çetelerinin şimdiye kadar birbirine düşürdüğü sipahilerle yeniçeriler bu defa birleşiyorlar. Kışlalarda gizli gizli yaptıkları toplantılar sonucunda ayaklanmaya karar veriyorlar. Saray çetesinden olan ağalarla hükümet

erkânından olan 30 kişinin listesini hazırlıyorlar. Bunların kelleleri istenecek.

Beş gün süren isyan esnasında İstanbul'da alış veriş ve hayat durdu, dükkânlar kapandı. Verilen ulti-matom karşısında padişah kendi tahtını kurtarmak için istenen kelleleri verdi. Bunların arasında valide sultanın müşaviri Melekî Hatunun kellesi de vardı.

Bir tanesi de Maliye Nazırı (Defterdar) Mehmet Paşanın kellesi.

Osmanlı tarihlerinde bu isyan Vakvak vakası adı ile tanınır. «Vakvak», yüz arşın boyunda muhayyel bir ağaçmış. Bu ağacın meyveleri insan kellesi imiş. İsyam bastırmak için kesilen kelleler, Sultanahmet meydanındaki çınar ağacının dallarına takılıp teşhir edildiği için olaya bu ad takılmıştı.

Bu olayın sonucu, tam Koçi Bey kafasında, cahil fakat sadık ve şakası olmayan bir kapıkulu olan Köprülü Mehmet Paşanın diktatörlüğü oldu. Bu sırada bizim safdil Kâtip Çelebi ile birçok dalaveralara karışmış bir Şeyhül-islâm olan Kara Çelebi zade de, biri kırk dokuz yaşında, öteki altmış beş yaşında Tanrının rahmetine kavuşmuşlardı. Şair Veysî çoktan ölmüş bulunuyordu. Fakat bekledikleri adam gelmişti. 1657 den sonra 20 küsur yıllık bir terör dönemi geldi Köprülülerin idaresi altında. Önce baba, sonra oğul Köprülüler, baskı yolu ile, Veysî'nin beklediği «sahib-i şimşir» olarak, bir istikrar sağladılar. Bir yandan devlet ve ulema katındakileri zapt altına alırken, öte yandan toplum katındaki sınıfların sırtına vergileri yükleterek hazinenin belini doğrultmasını sağladılar.

Birinci gruba karşı uygulanan metodlar malum: Müsadere ve idam. Yine Mehmet Paşa adını taşıyan başka bir defterdarın (1680) iç hazinenin mücevheratını bile çaldığı meydana çıkmış. Denildiğine göre, Köprülü Meh-

met sipahilerden, yeniçerilerden ve paşalardan dört bin kişi öldürtmüş. Hazineye hayli müsadere serveti alındı.

İkinci gruba karşı kullanılan metod vergi. Haraca bağlanmış bölgelerin vergilerine ilâveler yapılmış. Cizyeler arttırılmış. Müslümanlar üzerine de yeni vergiler konmuş. Halk o kadar ezilmiş bir hale gelmiş ki İpsir'in dayısı âsi Abaza Hasan Paşaya halk, âdetâ Tanrı tarafından gönderilmiş bir kurtarıcı gibi bakıyor. Elliden fazla sancak beyi ona katılıyor, ve yukarıda söylediğim gibi Hasan, büyük kuvvetlerle kulları kıra kıra Bursa'ya kadar ilerliyor. Oradan Köprülü'nün idamını istiyor. Köprülü'nün gönderdiği orduyu da bozuyor (veya belki askerler onun tarafına kaçıyorlar). Anadolu yeniden Kuyucu Murat Paşa zamanına dönmek üzere. Uzun uğraşmalar sonunda padişah ve kullar duruma hâkim oluyorlar. Bu işler uğruna, tarihçilerin dediğine göre, 36 bin insan öldürülmüş.

1661 sıralarında oğul Köprülü ufak bir açıkla bütçeyi kapattığından ilk akla gelen şey savaş açmak oldu. Askerler tekrar bahşişlerle savaşlara yollandılar. Batı ticareti ve kalp parası bütün Osmanlı ülkelerini istilâ etmiş, hazineyi kalp paraları zaptetmiş, bunlar hâlâ Avrupa'da ülke zaptetmek peşinde! Girit'te, Macaristan'da hem de başarılı savaşlara girilmiş. Neredeyse Kanunî Süleyman'ın günlerine benzer bir fütuhât devri açılacak! 1667 de Girit'i kaybedeceğini anlayan Venedik, sulh ve vergi vermeyi bile teklif ediyor. Önce, 24,000 riyal teklif ediyorlar. Bir yıl sonra 20,000 altın duka teklif ediyorlar. Nihayet 1669 da Girit tamamiyle zaptediliyor ve işler o kadar yolunda gidiyor ki vaktinin çoğunu avda geçiren padişah IV. Mehmet bile aşka gelip Polonya, Ukrayna ve Rus seferlerine çıkıyor.

Fakat 1680 e doğru yani kalp para istilâsının en şiddetlendiği sıralarda malî bunalım bulutları kararmaya

başladı. Yeni bir esaslı devaluasyona doğru yokuş aşağı iniş başladı. Demek ki, seferler, fetihler artık verimli, gelirli işler değil. Dışarıdan kalp para gelmesi duraklamaya bile başlıyor, çünkü artık ortalıkta tamamiyle doluluk (işba) haline gelmiş para piyasası. Şimdi sikke kırılması yasak edilmiş ama buna zaten kalkışan yok. Sarraflar kalp para kırmakla bir şey kazanılmayacağını biliyorlar. Ülkelerde sağ para kalmamış. Devlet de artık dolaşan sikke olarak yalnız yabancı sikkelerini kullanıyor. Şimdi özellikle İspanyol riyalleri ve Hollanda esedileri yegâne işe yarar sikkeler. Bunların kurları da tesbit edildi. Birincinin kuru 100, ikincininki 120 akçeden. Tabii bunlar nazari.

1683 Viyana bozgunundan sonra müsadere ve idamlara gene başlandı. Kara Mustafa'nın terekesinden 491 ke-se, idam edilmiş bir defterdardan toprağa gömülmüş 460 kese altın çıkmış. Vergi gelirlerini biraz daha arttırmak için «Mahrusa» şehirlerine (İstanbul, Bursa, Edirne, Bağdat, Basra vesaireye) vergiler kondu. Valilere, vezirlere, hattâ sultanlara «imdadiye» vergisi adh olağanüstü vergiler kondu.

Bütün bu tedbirlere rağmen, Osmanlı tarihinin belki en büyük askerî isyam önlenemedi. Bir çeşit «Hareket Ordusu» halinde bütün ordu, başka bir Abaza ve köle olan Siyavuş Paşanın kumandası altında harekete geçti. Bu defa doğrudan doğruya padişahın, o gazalara gitmiş avcı padişahın, indirilmesini istiyorlardı.

1687 de padişah düşüyor. Yerine gelenin, cülûs bahşişi verecek hali yok. Ordu ile pazarlığa girişiliyor. Cülûs bahşişinden vaz geçme karşılığı onlar da şunları istiyorlar: Askerler, mirî mukataa alabilecekler («mukataa»nın ne olduğunu ileride göreceğiz). Sipahilerin gulâmiye imtiyazları diriltilecek. Yüksek memuriyetlere kendilerinin gösterdiği kişiler atanacak. Kendi ağalarını kendileri seçecekler.

Soru 57 Bozuk-düzen XVIII. yüzyıl boyu nasıl devam etti?

XVII. yüzyıl boyunca tekrarlanan sikke tashihlerinin sonuncusu, bu yüzyılın sonuna doğru yapıldı. 1688 de ortada artık Osmanlı padişahlık sikkesi kalmamış gibi idi. Ortada dolaşan paraların bir kısmı devletin kendi zü-yuf sikkeleri, bir kısmı dışarıdan gelip her yana yayılmış olan yabancı kalp paralar, bir de kalp para gelişinin durakladığı sıralarda Hollanda ve İngiltere tüccarlarının bol miktarda yeniden getirdiği ve yegâne sağlam denecek sikke olan esedî (Arslanlı) Hollanda kurusları, yine kurus denen ve Alman imparatorluğunun çeşitli yerlerinde basılan thaler (dolar) lar ve İspanyol riyalleri idi. Devlet de sağlam sikke olarak ancak bu sonuncularla iş görüyordu. Yani, Osmanlı maliyesini Avrupa ticaretinin getirdiği paralar döndürüyor, Osmanlı akçesinin yerini bu paralar almış bulunuyordu.

Demek ki ortada iki kategori sikke vardı: Kalp sikkeler, gümüşî olan sikkeler. «Akçe» sadece «Muhasebe akçesi» olarak kullanılıyor; yani, muhasebe akçesinin ne olduğunu söylediğim zaman anlattığım gibi, ortada dolaşan bozuk veya kalp yerli veya yabancı sikkelerin rayiçlerini tesbitte kullanılan bir ölçek haline gelmişti. Gerçek dolaşan bir sikke olarak artık Osmanlı devletin akçe denen parası yoktur. Dolaşan paraların çoğu Fransa'da ve İtalya'da basılmış kalp paralardır.

1688 de, yeniden bir dolaşır sikke sistemi kurma çabası ile, ilk olarak «mangır» denen bakır paralar çıkarıldı. Bu mangırlara önce yarım akçe, daha sonra bir akçe değer kondu. Yani bir hamlede bunların da değeri yarı yarıya düştü. Bütün resmî veya özel muameleler, mukaveleler vesaire ya kalp para üzerinden, ya da gümüşlü sikke üzerinden iki ayrı değer tarifesine göre yapılıyordu.

Ticarî muamelelerde sikkeler, tartılıp ölçülmeden alınıp verilmiyordu.

Mangırın çıkışından sonra ikinci adım olarak, ortadan kalkan akçenin yerini almak üzere, yani sadece bir muhasebe ölçeği olan akçeye karşılık dolaşır sikke olmak üzere «kuruş» adı altında sikke ihdasına karar verildi. «Kuruş» teriminin nereden geldiğini, eskiden beri akçe yanında kullanılan Avrupa thaler (dolar) ve riyalleri için kullanıldığını evvelce söylemiştim. Şimdi «kuruş» devletin resmî dolaşır sikkesi olacaktı. Önce ortada dolaşan bu thaler, riyal ve Hollanda esedî kuruşları arasında, bunların en hafifi olan thaler örnek olarak alındı. Fakat 1698 veya 1699 da, sayıca daha çoğalmış hale gelen riyal ve özellikle Naima'nın sözünü ettiği esedîlerle bunlar arasında denklik kurma güçlüğü karşısında, bundan vaz geçildi. Bunlara, yine eskiden beri bilinen ve kullanılan ve en çok Polonya ticareti yolu ile yayılan zolota adı verildi. Ve «kuruş» adı bunların yanında Hollanda esedîlerine denk olarak çıkarılan veya çıkarılması düşünülen sikkelere takıldı. Anlaşıldığına göre, bunlar gerçekte hükümetin, aslında Hollanda'dan gelen ve artık orada kullanılmayan bu sikkeleri darphaneye alarak ve üstlerini silerek bir tuğra basıp çıkardığı sikkelerdir. Devletin asıl çıkardığı sikke, bu kuruşların beherinin kırkta biri olan «para» dır. Altın 160 akçe farzedilerek kuruşa 80 akçe değer kondu («para» denen ufaklık ta bunun kırkta biri değerinde olacak). Fakat bu itibarî, nazarî bir değer. Gerçekte altının yani duka ve florinin değeri bunun çok üstünde. Bugün nasıl Türk parasının bir resmî kuru, bir de karaborsa kuru olarak iki değeri varsa, bu da ona benzer bir şey. İtibarî değere göre halktan toplanan bozuk paralar karşılığı, gerçek yani piyasa değerlerine göre çok daha ucuza olan sikkelerin basılması ile halk bir kere daha aldatılarak aradaki farktan yine hazineye, böyle resmî bir

dolandırıcılık yolu ile, gelir sağlanmış oldu. Demek ki, halkı yalnız yabancı kalpazanlar aldatmakla kalmıyor, kendi devleti de askerlerine maaş, vezirlerine rüşvet vermek ve Karlofça muahedesiyle sonuçlanan ziyanlı savaşlar cinsinden savaşlarında tüketmek üzere aldatıyor.

İşte XVIII. yüzyıla, böyle bir yüzyıl süren malî sükutun tamamlanışı ile girildi. Bundan sonra, bu sikke ve hazine siyasetinin baştan başa yıkıcı bir siyaset olduğunun resmen anlaşıldığı tarihe kadar (ki III. Selim zamanı ve aşağı yukarı XVIII. yüzyılın sonudur ve o zaman dahi yine uygulanmamıştır) Osmanlı ekonomik gücünün yıkılışının yeni ve önemli bir safhası açılmış oldu.

Bu dönem, daha da önemli sonuçların dönemi olduğu için onu ayrıca ele alacağız. Fakat buna geçmeden önce, sikke ve hazine hikâyesinin gerisini, artık daha fazla ayrıntıya girmeden, kısaca anlatayım.

XVIII. yüzyılda, daha önceki yüzyılda tutulan yolda esaslı hiç bir değişiklik olmadı. Öncekinde olduğu gibi, burada da, 1704 te, 1718 de, 1732 de, 1773 te ve 1789 da, yine sırf hazine geliri sağlama amacı ile, sikke ile oynanmaya devam edildi. Burada da isyan ve hal'ler devam etti, hattâ sonunda bir padişah öldürülüşü daha oldu. Bir dizi müsadere, vezir, ve sadrazam kellesi daha yuvarlandı. Bozuk sikkeler özellikle 1718 de yine çoğaldı. O kadar ki sikke spekülatörleri bunları elli tanesi bir kuruştan topluyorlar, çeşitli yollarla devlete yönelterek hazinenin elinde daha ne kadar az çok değeri kalmış sikke kalmışsa bunlarla değiştirerek kazanç sağlıyorlar.

Bu yüzden, ortada ciddi bir zolota darlığı var. Bunların pek çoğunu da İran'la iş yapan tüccar ve muhtekirler İran'a kaçırıyorlar, çünkü orada, belki daha şiddetli bir sikke bunalımı var, bunlar orada daha değerli geçiyor. 1732 de züyuf akçe dolaşımı resmen yasak edildi. Bunların piyasadan toplattırılmasına girişildi. Yüz mil-

yonlarca akçe değerinde bozuk para toplatıldı. Bu da hazine'nin üstüne ayrıca büyük bir masraf kapısı açtı. Fakat sonuç daha da berbat: 1774 e doğru ortahakta müthiş bir sikke darhğı meydana geldi. Bozuk paralar toplanıp ta iş hayatının hacmine denk kuruş dökülmeyince ortaya, bir parasızlıktır başladı. O zamanın İngiliz tarih yazarı Paul Rycout: «Hayret, nasıl da birdenbire ortada nakit kalmadı? Görülecek şeydi» diyor. «Dükkânlar kapandı, ticaret durdu. Birçok yerlerde halk trampa ile alış veriş ediyordu» diyor. Hükümet, Gümüşhane madenlerini işletmeye, oradan sağlanan bir miktar gümüşle para yapmaya çalışıyor. Ortalıkta değerli maden kalmamış, memleket tam anlamı ile «tamtakır kuru bakır»; halk «flus-u ahmer» e yani kırmızı bakıra muhtaç hale gelmiş! Nakit yokluğu ile birlikte tüketim maddeleri yokluğu da var. Mallar ortadan kalkmış; fiyatlar bir alay daha yükselmiş. Padişah Osman'ın, Moskofla savaş yapmak için biriktirdiği hazineyi de yıllarca karada ve şimdi bir de denizde süren Osmanlı Moskof savaşı tüketti, bitirdi, üstelik Çeşme'de donanma batırıldı, Kırım da kaybedildi.

Bu olayların sonuçları olan yıkımları tarih kitaplarında okursunuz. Özellikle Cevdet Paşa, tarihinde birçok parlak sayfalarla bunları anlatır. Ama yine de padişah Selim, vezirleri, kul ve köle karışığı devlet adamları Ermeni ve Maroni kilise müziğinden çalınma (ve bugün sıklıkla adını «Tarihî Türk müziği» koyduğumuz) besteler yaparak, iki yanlarına sallana sallana bu korkunç çöküşe dümtük tutup fasıllar yapıyorlardı. Sonucun ne olduğunu bilirsiniz!

Soru 58 : Millî servet nerelere gidiyordu?

Sağlam paraya, altın ve gümüşe ne olmuştu? Bunlar nereye gidiyordu? Evvelce gördük, altın dolaşımında bir na-

kit olarak zaten çok sınırlı. Carî muameleler gümüş sik-kelerle oluyor. Devlet, hazineye, yani padişahların yavaş yavaş kendi hazineleri saymaya başladıkları iç hazineye sağlamak için mevcut altını tutmaya çalışıyor (ister istemez böyle sayacak; çünkü Osmanlı tahtının varlığı ona dayanır. Hazinesiz hükümdar, eski Abbasi halifeleri gibi padişah değil, bir dilenci olur). Bu hazineyi eskiden, ancak altınla ödeme yapma zorunluğunda olan kaynaklar beslerdi. Şimdi bu kaynaklar (başlıca Osmanlı gücüne bağlı bölgelerin ve sulh karşılığında vergi vermeyi kabul eden civar devletlerin ödediği ve yanhş olarak haraç veya cizye dediğimiz vergiyi ödeyen yerlerden gelme kaynak-lar) birer birer kuruyor. Onun yerini hiç olmazsa şuraya buraya saklanan altınları açığa çıkaracak tedbirlerle dol-durmak gerekli. Örneğin, 1690 da olduğu gibi bazı vergi-lerin üçte birinin altınla ödenmesi gibi fermanlar çıkıyor. Fakat boşuna. Altın, girdiği yerden kolay kolay çıkmıyor!

Biliyorsunuz, diğer bir metod altını kursağına indir-mek üzere olanların boğazım cellât ipi ile sıkıp kusturmak metodudur. Bu metod durmadan işledi. Evvelce Osmanlı hükümeti ve yabancı elçiliklerde tercüman olarak çalışan, sonra İngiliz tüccarlarının hizmetinde bulunup Fransa'da ve İngiltere'de 1784 te «Osmanlı imparatorluğunun bu-günkü durumu» adlı bir kitap yazan Rum Elias Habesci, bu vesile ile, kitabında şöyle der:

«Hadımağaları, vezirler, yüksek devlet görevlileri ve hattâ Grand Seigneur'ün (yani padişahın) kendisi hep bir-likte imparatorluğun yıkılmasına hizmet ediyorlar. Çünkü bunlar büyük servetler yığmayı pek severler; boyuna alırlar; nadir olarak edindikleri paralardan ayrılırlar. De-mek ki gömülen bütün bu büyük yekûnlar (paranın) ge-nel dolaşımını önemli ölçüde kösteklemektedir. Son (1774 Osmanlı - Rus) savaşı ve onun kötü sonuçları da İstan-bul'un ve genel olarak bütün Türkiye'nin servetini tüket-miştir.»

Fakat altın ve gümüşün bir de dışarıya kaçması var. Nereye kaçıyor? Bir yandan Doğuya, bir yandan Batıya. Osmanlı ülkeleri, daha doğusundaki ülkelere kıyasla değerli madeni ucuz olduğundan değerli madeni daha doğuya, özellikle İran ve Hindistan'a kaçmaya istekli. Hükümet doğuya altın ve gümüşün göçmesini önlemek için siddetli yasaklar koydu. Fakat nafile! Robert Mantran'ın deyişi ile, Osmanlı imparatorluğu artık Doğu ile Batı arasında bir değerli maden geçidi, altın ve gümüş dağılması alanı haline gelmiştir.

Kapitülasyon rejimi ile yürütülen Batı dış ticaretinin, altın halinde servetin dışarıya akışındaki rolünü yine Rum tercüman Elias Habesci 1784 te anlatıyor: «Avrupalılarla Türklerin ticaretinin Osmanlı imparatorluğunun iç ekonomisine zararı olduğuna ve bu imparatorluğun çöküşünün bir nedeni olduğuna şüphe yoktur. Türkiye'ye getirilen ticaret emtiası büyük bir değer tutar; Türklerin ihracatı ise bu değerde değildir. Bu yüzden Türkiye'deki tüccarlar giren eşyaya denk olarak karşılığında verecek emtiaları olmadığı için, bu karşılığı altın nakit ve elmasla öderler. Böylece, ülke derece derece servetini yitiriyor. Türkiye'nin sikkelerinin en değerlisi sağ altın fındıklı dukasıdır ve Venedik'in altın dukası ile eşit ağırlıktadır. İmparatorluktan her yıl bu altından dört veya beş milyon dışarıya gidiyor. İstanbul'dan ayrılan her Avrupalı kuşiyeye, Hristiyan ülkelere kalkan her gemi az veya çok götürüyor. Şu halde, son iki yüzyıl içinde Osmanlı imparatorluğundan dışarıya bu hesapça kaç milyon altın gittiğini hesaplamak mümkündür.»

Duka altınını bugünün iki buçuk doları üzerinden alırsak ve tercümanın teklif ettiği hesabı yapacak olursak, Osmanlı ülkelerinin Batı Avrupa ekonomi dünyasına iki milyar dolar ödeyerek adımını attığını görürüz. Yarım yüzyıl sonra yani Tanzimata kadar geçen süre içindeki

payı da katacak olursak Batı uygarlığına katılış «duhuliye» sinin fiyatı hakkında bir fikir edinebiliriz.

Altın ve gümüş servetin bir de mültezim, sarraf ve murabahacı elinde birikişi vardır ki bunun üzerinde daha sonra ayrıca duracağız.

Soru 59 Kapitülasyon ve hazine siyasetinin sakatlığı ne zaman sezildi?

Buraya kadar okuduklarımızın sonuçlarını tekrar bir daha toparlayalım:

Demek ki Avrupa ticareti dolayısıyla cereyan eden sikke muamelelerinin Osmanlı değerli maden durumu ve dış ticareti ile ilgili iki yanı vardı: (a) İthalâtın değerce ihracattan fazla olmasını etkileyerek Batı ticaretinin git-tikçe pasif olmasına, ticaret dengesi fazlasının altınla ödenmesine olan etkisi; (b) Osmanlı ülkelerine dışarıdan mağşuş ve daha sonra kalp para akımını getirmesi. Başka bir deyimle, Osmanlı ülkelerinden sağlam paranın kaçması, buna karşılık düşük ve çürük paranın bol miktarda gelmesi, «fiyat devrimi» denen olayı Osmanlı ülkelerine de taşımış oldu. Batıda olduğu gibi, çok önemli ve büyük etkilerle.

Gelecek bölümde bu etkilerin, Batıdaki etkilerden farklı olduğunu göreceğiz; çünkü etkilenen toplumsal ve siyasal (onlarla birlikte ekonomik) yapılar birbirinden farklıdır. Sonuçlar, bu farklılara göre olacaktır. Batıdaki gelişme genel olarak (istisnaları var, İspanya gibi) kapitalizme doğru olduğu halde, Osmanlı ülkelerindeki gelişimin kul ve köle kaparozculuğu, tüccar sermayeciliği, tefecilik ve toprak ağahğı, derebeylik şekilleriyle sonuçlanmasının anahtarları buradadır.

Milletlerarası ticaret ödemeleri ve kambiyo kurları

üzerine bir yandan ayrı ülkelerin her birindeki gümüş maden stokunda değişimler olması olayı ile, her ülkenin dış ticaretini başlıca yapılmış maddelerle ham maddeler mübadelesi şeklinde yürütmesi olayının etkilerinden hangisinin daha önemli olduğu veya hangisinin daha önden geldiği hâlâ bugün bile, iktisat tarihçileri arasında tartışılan bir konudur. Gümüş stokunun, Amerika'nın keşfi ile birden bire artması olayının fiyatlar üzerine yaptığı devrimsel etkiyi, bunu ilk defa olarak İspanya ekonomisinde inceleyen Amerikalı iktisatçı Earl Hamilton'un izinden giderek başlıca önemi vermiş olan Fransız Akdeniz tarihçisi Fernand Brandel, (sonradan İtalyan Cumhurbaşkanı olan) Einaudi ve diğer İtalyan iktisatçıların tenkitleri karşısında sarsılmış gözüküyor ve vaktiyle XVII. yüzyıl başında iki ayrı tezi destekleyen Fransız, İspanyol, İngiliz ve İtalyan iktisatçıların her iki tarafının da haklı ve haksız yanları olduğunu kabul ediyor.

Evvelce söylemiştim, fiyatlar üzerine en başta gelen etkenin değerli maden stoku olduğunu ilk gören adam Fransız düşünürü Jean Bodin olmuştur. Ona karşılık diğer merkantilist iktisatçılar, gümüş stoku bollaşmasının fiyatlar üzerine etkisinden habersiz olduklarından, bunda asıl rolü oynayanın lehe dış ticaret dengesi olduğunu kabul ediyorlardı.

Bunlardan Türkiye ticareti üzerine gözlemleri bulunan ve Kâtip Çelebi'nin çağdaşı olan Napolili yazar Antonio Serra'ya göre (1613 te yazıyor) pahalılığa (ve para darlığına) asıl sebep olan şey, bir ülkenin yabancı yapılmış maddelerine muhtaç olmasıdır. Ona göre, kambiyo kurları, ülkelerarası ödemeler dengesinin ancak bir sonucu ve onun göstergesidir. Paranın ülkeler arası dolaşımını idare eden kambiyo kurları değildir. Çeşitli ülkeler arasındaki ticaret muameleleri dolaylı veya dolaysız olarak birbirine bağlıdır ve havale ve poliçelerle aralarındaki

ödeme tasfiyeleri boyuncadır ki bu bağılılık devam eder. Şu halde parayı bollastırmanın yolu, ülkeler arası lehe ödeme dengesi sağlamaktır ki bu da eşya ve hizmetler ihracatı ile olabilir; bu iş kanun ve fermanlarla olacak bir iş değildir. Üstün ihracat sağlamanın yolu da iç endüstriyi kalkındırmaktır. Serra, sikke hacminin fiyatlar üzerine etkili olduğundan habersizdi.

Jean Bodin'in tezi ise bunun tersi. Fiyatları ve kam-biyo kurlarının seviyesini tayin eden piyasadaki değerli maden (yani burada gümüş) hacmidir. Batı Avrupa ve Akdeniz dünyasında her yerde fiyatların fırlaması Amerikan gümüşünün piyasaya dökülmesi ile beraber başlamıştır.

Bu iki görüşün ikisi de doğrudur ve gerçekte birbirini tamamlar niteliktedirler. Dış ticaret ve para değeri düşüşü arasında sıkı bir beraberlik bulunduğu en iyi örneğini de Osmanlı ticaret ve sikke durumu sağlar. Burada her iki teze hak verdiren bir durum var: Osmanlı kapitülasyon siyaseti Batı Avrupa ticaretini teşvik etmek oldu; ama bunda, Doğu ticareti dolayısıyla hâsıl olan aleyhe ticaret dengesinin baskısı altında Osmanlı gümüş stokunun Doğuya akmasının etkisi vardı. Fakat Osmanlı ekonomisi kapitülasyonlarla Batıya dönünce, kendisindeki gümüş daralması yani gümüşün yüksek kuru yüzünden, İspanya ve Avrupa gümüşünü kendine doğru emmeğe başladı. Bunun yavaş yavaş etkisi bu ticaretin Osmanlı ticareti aleyhine, Avrupa ticareti lehine olması oldu; ve bu Osmanlı mallarının ucuz, Batı mallarının pahalı olmasına yaradı.

Böyle bir durum karşısında yapılacak şey ihracata değil, ithalâta kontrol konması (yani kapitülasyonların, imtiyaz usulünün bırakılması), dış yapılı veya lüzumlu maddelerin alınmasının kısılması (yani ihtişam dönemin-den sulh ve iç istikrar, endüstri geliştirilmesi siyasetine

geçilmesi) olabilirdi. Osmanlı iç ve dış siyaseti ise bunun tam tersine ve inatla yürümüştür.

Böyle bir siyasetle, fiyatlarla para değerleri arasında istikrar sağlanamaz. Çare olarak düşünülen biricik yol sikke tağşişi ve devaluasyon olabilir. Halbuki bunlar hem dış ticarete, hem değerli maden akımına etki yapan eylemlerdir. Fazla olarak, devlet bütçesinin denkleştirilmesini imkânsızlaştırırlar ve bu sonuncuya çare olarak yine sikke tağşişini zorunlu kılarlar. Böylece, içinden çıkılmaz kapalı bir daire meydana gelir.

Devaluasyonla dış ticareti yabancıların eliyle mümkün kılmak; para devaluasyonu ile bütçe açığı kapamak: İşte bu iki tutum, sürekli olarak, yanyana gidecektir (galiba hâlâ da gitmektedir). Dış ticaret ve hazine çıkarlarının hangisi ötekine üstün tutulacaktı? Dâva, şu halde, eninde sonunda, üstün sınıfın çıkarları mı, toplumun sınıflarının çıkarları mı? dâvası şekline gelir dayanır.

Demek ki bundan sonra tartışacağımız noktalar şunlar olacak: Tutulan siyasetin millî servetin dışarıya akması üzerine etkisi; ithal mallarının ve fiyatlarının fiyat yapısına etkisi (maaşlıların ve genel olarak müstehlik halkın geçimine etkisi); ticaret hayatına, emtia darlığına ve ihtikâra etkisi; endüstri üretimi üzerine etkisi; ve nihayet devlet hazinesi üzerine olan etkisi ile birlikte şehirler dışında daha geniş kitleler yani köylü üzerine olan etkileri; ve bunların doğurduğu, eski Osmanlı devlet ve toplum düzeninde varlığı olmayan mültezim, faizci ve toprak ağası, âyan ve derebeyi zümrelerinin çıkışı.

Yukarıda, birbirine aykırı fakat gerçekte birbirini tamamlar dediğim Bodin'in gördüğü ile Serra'nın gördüğünü Osmanlı devlet adamlarının ve yazarlarının görebilmesi için iki yüzyıla yakın bir süre geçmesi gerekti. III. Selim'in tahta geçişi üzerine devletin ıslâhı hakkında istediği raporların en ciddisini yazan Abdullah Molla, sikke tağ-

şîşî siyasetine sebep olarak gösterilen iki düşüncenin (yani pahalılığı önlemek ve bütçe açığını kapamak isteğinin) yapılan uygulamalarla çözümlenmediğini, üstelik iki noktada da tam tersinin yaratıldığını ilk defa olarak göstermiştir.

Fiyat yükselmesini önleme meselesinde Abdullah Molla şöyle diyor: Yabancı tüccarlar için sikkelerde sadece vezin ve ayara itibar olunur. Mağşuş Osmanlı sikkelerinin vezin ve ayarlarına uygulanınca, maden olarak altın ve gümüş değeri esas olduğundan, Avrupa ve Hint emtiasının fiyatı çok yükselmiş oluyor. Halbuki Osmanlı ülkelerinde bu emtianın tüketimi çok artmıştır. Bunların pahalılığı diğer eşyanın da fiyatlarını yükseltiyor. Yabancı tüccarlar, ayarı ve değeri düşük sikkeleri halis ayarlı sikkeye göre ve ellerine geçecek sikkenin gerçek maliyetine göre hesaplıyorlar ve fiyatları ona göre biçiyorlar. Bu da altının fiyatını yükseltiyor, gümüşün değerini daha da düşürüyor. Yabancı ticaret mağşuş sikke aldığı anda bile onu zararlı çıkmayacak şekilde alıyor. Memleketlerine ya halis nakit, ya da getirdikleri emtiaya karşılık aldıkları daha çok ve ucuza mal olmuş emtia ile dönüyorlar. Her iki halde de kârda olan onlardır. Mağşuş sikke onları zararlandırmadığı gibi, altın fiyatı yükseldikçe kâr bile ediyorlar. Öte yanda, gerçekte, sikke tağşîşî ile sikkelerin üstündeki itibarî değer ölçüsünde devlet o kadarlık akçeyi halktan alıyor demektir. Fazla olarak, devlet sikkесinin vezin ve ayarı azaltılmakla ve düşürülmekle devletin malikâne, mukataa gelirleri ve bütün diğer gelirleri o ölçüde düşüyor demektir. Şu halde, dış ticaret siyaseti ile, sikke siyaseti ile, hazine siyaseti ile bizzat devlet kendini de malî bunalımın içine sürüklüyor.

Osmanlı devletini idare eden kapıkulları XVII. yüzyıldan itibaren iyice cahilleşmişlerdi, sadrazam mevkiine

yükselmişleri arasında okuması yazması olmayanlar bile başlamıştı. Onların karşısına çıkan Kafkas kölelerinden gelme olanları da doğru dürüst bir Enderun eğitimi görmemiş çapulculardı. Bununla beraber, ben, bunların, şair Veysî'nin dediği kadar «hayvan» olduklarını sanmıyorum. Mesele yalnız cehalette değil, çıkarıcılıktadır. Büyük bir servet dağılımı döneminin açtığı altın ve gümüş kaparozlaması yarışındakilerin çıkarları gerektiriyordu böyle hayvanca cahillikleri!

Bunun en iyi örneğini, Abdullah Mollanın raporu vesilesi ile söz eden Cevdet Paşa veriyor: Abdullah Mollanın söylediklerini iki yüzyıl önce söyleyeni kul ve köle çeteleri öteki dünyaya gönderirdi. Fakat Abdullah Molla zamanında bu gerçek söylenebildiği halde, III. Selim yine de sikke tağşişi siyasetinin en sunturlularından birini göze aldı. Çünkü, diyor Cevdet Paşa, darphane emini olan Yusuf Ağa padişahı aldatıyordu ve arkasından da ilâve ediyor: Çünkü Yusuf ağa saray etrafında çevrelenmiş çıkarıcı grupların adamı idi!

IV. BÖLÜM

BUNALIMIN TOPLUMSAL SINIFLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Soru 60 Osmanlı devleti iki yüzyıl süre bunalıma neden direnebildi?

Buraya kadar Osmanlı düzeninin, Batı ekonomisi ile karşılaşınca (alışılmış devlet ve hazine gereklerine göre davranma sonucu olarak) içine düştüğü bunalımın mali sonuçlarıyla bazı siyasal tepkilerini gördük. Şimdi, aynı olayın daha geniş ekonomik ve toplumsal yanlarına geçeceğiz.

Bir daha söyleyeyim: Tartışma konumuz olan durum, ne gerçek anlamı ile feodal ne de kapitalist olmayan, «kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi» diye nitelendirdiğim bir ekonomi temeline dayanarak var olan, militer - bürokratik bir despot - kul rejiminin Batıda yeşerme halindeki kapitalist ekonomi ile ilk yüz yüze gelişinin yarattığı ilk sarsıntıdır.

Osmanlı düzeni, bu karşılaşmanın yarattığı bunalımı, bir yıkılış aşamasına kadar vardırıran yolda yürümeye XIX. yüzyıla kadar şaşılacak bir direniş ile devam etti. 1600 lerin başından 1700 lerin sonuna kadar (yani iki yüzyıl) Osmanlı devlet, maliye, ticaret, endüstri siyasetlerinin prensiplerinde hiç bir devrimsel değişme olmamıştır. Bu

bölümde göreceğimiz değişiklikler, bu prensiplerin değiştirilmesinden veya bırakılmasından doğma değil, tersine değiştirilmemesinden ve bırakılmamasından ileri gelen çarpıklıklardır. Demek ki bir evrim veya devrim durumu ile değil, bir bozulma durumu ile karşılaşyoruz.

Kapitalizm ile XVIII. yüzyıl sonrası Türk toplumu arasında Tanzimat döneminde başlayan ilişkilerin yarattığı sonuçları, işte bu iki yüz yıl içindeki kronik düzen bozulmasının çerçevesi içinde görürsek, «batılılaşma», ekonomik kalkınma ve siyasal reform problemlerinin çeşitli yanlarını daha iyi kavrayabileceğiz.

Osmanlı devlet adamları ve yazarları, mükemmel, değişmez, «ebed-müddet» saydıkları bir düzenin müthiş bir anarşi içine düştüğünü gayet iyi gördükleri halde, bunun yeni bir dünya ile karşılaşmanın yarattığı bir bunalım olduğunu, yeni şartların gereklerine göre değişiklikler gerektiğini göremiyorlardı. Osmanlı kafası «nizam» (düzen) kavramı ile «ihtilâl» (anarşi) kavramı arasında işler. Çoğu düzenin bozulmasının, Tanrının bilinemez hikmeti sonucu olduğunu tahmin ediyor; yine çoğu bozuklukların XVII. yüzyıl öncesi düzene dönmekle giderileceğini söylüyordu. Yine çoğu, bunun ancak şiddet metodlarıyla mümkün olacağına inanıyor; kimi kudretli bir padişah, kimi celâlli bir vezir bekliyordu. Hiç birinin toplumun bir sınıfının devlet gücünü eline almasını ummak yolunda bir fikri yoktu. Böyle bir fikir, bir kimseyi «Osmanlı» olmaktan çıkaracak bir fikirdi.

Bu iki yüz yılın hemen hemen her olayı, bu fikirlere göre alınan tedbirlerle sağlanan sonuçların beklenen sonuçlar olmadığını yalnız göstermekle kalmayacak, bu tedbirler daha şiddetli bir şekilde gerideki düzenin tam zıtlarını yaratacak; bu tedbirlerin ta kendileri bunalımı toplumun bütün sınıflarına kadar yayacaktır.

Bu bölümde bunların gözden geçirilişine girişmeden

önce, hatırimıza gelecek olan bir soruyu cevaplandırmamız gerekir: Nasıl oluyor da Osmanlı devleti bu bozuk bozuk üstüne giden hali ile koskoca iki yüzyıl, süreli bir boğuşma içinde, direnebildi?

Bu bölümde, bu sorunun iki yanlı cevabının yalnız bir tanesini yani bu direnişi mümkün kılan iç nedenleri tartışacağız ve şimdiden söylemek doğru ise, Osmanlı düzeninde hem devlet katının, hem toplum katının içten yapma bir direnme gücü olduğunu göreceğiz.

İkinci nedenler grubu ise, iç değil dış nedenlerdir. Bunları tartışmak bizi çok uzaklara, bu kitabın çerçevesinin dışlarına götürecektir. Çünkü bunlar uluslararası siyaset, ekonomi ve teknoloji meseleleri ile ilgili şeylerdir. Bunları, Osmanlı tarihinin içinde bulamayız, o tarihin dışına çıkmamız gerekir. Ama, yukarıdaki soruya cevap ararken bunları da bilmek ve hatırlamak zorundayız. Ayrıntılara gidemeyeceğimiz için, bunu hatırlınızda tutmanız dileği ile bunlara kısaca değineceğim.

Osmanlı bozuk-düzenli hali başlıca şu dış nedenlerle sürebildi:

(1) Batı Avrupa ve Akdeniz bölgesinde, Osmanlı imparatorluğunun Doğu, Kuzey, Güney yönlerinde onu militer güçle alt edecek seviyede yeni bir güç doğmamıştır. Ancak, sözünü ettiğimiz iki yüz yılın sonlarına doğru bu güçler doğmaya başladı. Özellikle Kuzeyde Rus Çarlık imparatorluğu, Güneyde Arap dünyasındaki ayaklanma ve kalkınmalar. Batıda da artık güçlü kolonyalist (ama emperyalist değil) devletler olma aşamasına gelmiş olan Atlantik kıyısı devletleri.

(2) Bu iki yüzyıl boyu Avrupa kolonyalizmi Osmanlı ülkeleri bölgesinin daha ötelerinde, dünyanın daha geniş, daha bâkir, daha sömürülmeye elverişli, tabiat kaynakları daha zengin bölgelerinde meşguller ve bunları elde etmek için aralarında çarpışıyorlar. İngiltere, Fransa,

Hollanda, İspanya Güney Amerika'dan Japonya'ya kadar dünya kaynaklarını paylaşma didişmesi içindeier.

(3) Bunların hiç biri Osmanlı militer gücünü devirecek veya yok edecek halde değıl. Böyle bir amaçları da yok. Bunlar, ne Osmanlı ne de onun gibi olan Safavî ve Moğol imparatorluklarını yok etme uğruna yıkımlı savaşlara girmeye niyetli değıl. Bu Doğıu imparatorluklarının çürüme halinde olduğunu hepsi biliyor. Batı düşün ve yazışında bu artık herkesin bildiğı basit bir gerçek olmuş. Sırası geldiğinde bunların sapır sapır döküleceğini, Tanrı hikmetine falan baş vurmadañ düşünmek güç bir şey değıl. Batı devlet adamlarını düşündüren ve duraklatan endişe, olgunlaşmış meyvenin dalından düşerken kimin eline düşeceğı. Kendi güçleri bu olgun meyveyi, başkalarının gözünün önünde koparıp kapmaya henüz yetmediğinden «bizim elimize düşeceğı zaman gelinceye kadar bu meyveler dallarında dursunlar; biraz daha fazla çürüyecek olsalar bile zararı yok» der gibi, bunları başkalarına kaptırmamak için destekledikleri bile olurdu. Zaman zaman Fransa, bazen İngiltere Osmanlı devletinin «tamamiyeti mülkiyesi» sanki kendilerine çok lâzımmış gibi, kâh Rusya'ya karşı, kâh birbirlerine karşı, kâh Araplara ve Yunanlılara karşı destekledikleri bile olmuştur. Yeni kapitalist güçlerin, ekonomik olduğı kadar militer alandaki imkânları ile aralarında süren şiddetli rekabet, Osmanlı devletinin iki yüzyıl daha sürünmesine yardım etmiştir.

(4) Kapitalizmin gelişmesi, dünyamn gelişmemiş veya durgun yerlerine etki yapması savaş entrepreneurliğüne değıl, kapitalist entrepreneurliğüne dayanır. Kapitalizmin emperyalizme dönüşmesi, ekonomik ve teknolojik gelişimi ile kapitalist ekonomi çıkarlarını (özellikle endüstri ve maliye kapitalizminin çıkarlarını) militer güçle bu ülkeleri kendi hükmü altına alma aşamasına geldiğı zaman başlamıştır. Osmanlı imparatorluğu açısından bu,

Avrupa'da Napolyon savaşlarının sona ermesiyle başlar. Başka bir deyimle bu imparatorluğun başındakilerin tam «Tanzimat yapıyoruz» dedikleri döneme geldiği zamana rastlar!

İşte, Osmanlı devletinin iki yüzyıl daha var oluşunun başlıca dış nedenleri bunlar. Bunu ırkla, kanla, damarlarla, Türk kahramanlığı ile yorumlamak hem budalalıktır, hem de Osmanlı tarihinden cehalet. Çünkü Osmanlı devleti bir Türk devleti değildir. «Türk» onun imparatorluğuna dahil bir alay reâyadan bir tanesidir. Hem de Osmanlı yazarlarının «bî idrâk» (yani akılsız) diye nitelendirme huyunda oldukları cinsinden.

Bu dış şartlar yanında bir de iç şartlar vardır ki şimdi bu bölümde bunları inceleyeceğiz. Bunları, Osmanlı düzeninin iki ayrı katına (yani devlet ve toplum katlarına) bakarak arayacağız. Göreceğimiz olay şudur: İkisinde de şaşılacak derecede inatlı ve süreli bir direnme ve değişme gücü vardır. Bu gücü doğuran faktörleri bulup çıkarmak gerçekten önemli bir şeydir. Çünkü bu Tanrının veya tabiatın gizli bir hikmeti işi değil.

Evvelce sözünü etmiştim biliyorsunuz, Karl Marx toplumdaki bu direnme gücünü, Asya (daha doğru deyimle Avrupa dışı) despotik devlet sistemlerinin gücü altına düşen toplumların temelindeki kendine yeterlikte buluyordu. Yine söylemiştim, ondan beş yüzyıl önce yaşamış olan İbn Haldûn da (yalnız İslâm ülkeleri çevresi için) aynı özelliği farketmişti. Yalnız o, bu çeşit toplumların tepesindeki devleti de, temelindeki köy toplumunu da yerinden sarsacak güçte kapitalizm ve emperyalizm etkenlerini bilmediği için bu devlet güçlerinin birbiri arkasına gelen, birbirini tekrarlayan güçler olduğu sonucunu çıkarmıştı. Evrim ve devrim kavramlarına yol açmayan kendi zamamının şartları açısından onun bu yorumlayışı yerinde olan bir yorumdu.

Şimdi biz, Osmanlı konusunda, bu direniş gücünün yalnız toplum katında değil, başka nedenlerle, devlet katında da bulunduğunu göreceğiz. Geçen bölümde gördüğümüz gibi, devlet katında kan gövdeyi götürüyor. Devlet gücünün belli başlı unsurları alt alta, üstüste dövüşüyorlar. Ve şimdi, bu bölümde göreceğimiz gibi, bu hale rağmen, Osmanlı iç ticaret, vergi, lonca, toprak işlerindeki siyasetlerin temelinde hiç, ama hiç değişme olmamıştır. Dış görünüşte göreceğimiz değişen tutumlar ve metodlar, altta yatan prensiplerin kendilerinde olmuş değişmeler değildir. Bunlar, değişme halinde olan bir dünyada bunların inatla uygulanışının sonuçları yani bu prensiplerin anti-tezleri olarak meydana gelen sonuçlardır. Osmanlı ticarî ve ekonomik metodlarının bir çoğu (buna inanmanız zor olacak) Tanzimat döneminin kendisine kadar uygulanmaya devam etmiştir. Hattâ bazıları, Tanzimat içinde daha da koyulaşarak sürmüştür.

İşte, bunu şimdi bu bölümde sıra ile alacağımız konularda göreceğiz.

Soru 61 : «İç kapitülasyonlar» nelerdir?

Para ve fiyat devriminin en önemli etkisi, Batıda olduğu gibi, Osmanlı düzeninde de, o sistemin ayırıcı bir yanı olan toprak rejiminde ve köylünün ekonomik durumunda meydana getirdiği büyük değişiklikler olmuştur. Batıda feodalizmin tasfiyesi yönünde olan sonuç, bunda timar - zeâmet sisteminin yıkılışı şeklinde oldu. Buna karşılık, kapitalist ekonominin gelişmesi yönündeki etkiler açısından bakılınca, ikincide birinciye zıt olan sonuçlar meydana gelmiştir. Bunun başlıca nedeni timarların, iltizam «mukataa» ları haline gelmesi, böylece hazine ve para sisteminin bütün dâvalarının içine sokulmasıdır.

Timar sisteminde toprak gelirlerinin tümü hazineye girmez, hazinenin esaslı bir gelir faslını teşkil etmezdi. Buna bakarak, aklımıza, maliye ve para sarsıntısından timarların ve reâyâ sınıfının uzak kalması gerekeceği gibi bir sanı gelebilir. Halbuki para devriminden belki en şiddetli şekilde etkilenen bunlar olmuştur. Çünkü, Osmanlı ekonomisi, dış-ticaretteki kapitülasyon siyaseti ile, Batıdaki kapitalizme geçiş sürecinin etkilerine bağlantı kurmuş olurken, aynı siyasetin içteki mukabili olan ve iç-kapitülasyonlar diyeceğim diğer bir Osmanlı imtiyaz siyasetinin timarlara teşmili ile, bu kurulmuş olan bağlantıya ilmiklenmiştir. İşi çok şemalaştırma gibi olsa da, bunu gözünüzde canlandırmak için şöyle bir benzetme yapayım: Evinizin dışında ana elektrik santralından gelme cereyan var. Bu cereyanı evinizin içine almak için onunla evdeki elektrik tesisleri arasında bir bağlantı kurmanız gerektir. O zaman, santraldan gelen cereyan evinizin en küçük köşesine kadar gelir. İşte, buna benzer bir bağlantı ile, dışarıdaki olayların etkileri ta en mütevazı köylünün kapısına kadar gelmiştir.

Bu bağlantının niteliğini kavramamız için, küçük bir dolaşma yapacağız. Daha önce görmüştük ki, Osmanlı devlet-toplum düzeninin mensup olduğu sistemlerde devlet, toplum ekonomisine hükmeden en üstün ve en güçlü etkidir. Geçen bölümdeki olayları gördükten sonra bundan şu sonucu çıkarabiliriz: Bu gücün kendisinin geçirdiği sarsıntı toplum ekonomisinin başlıca unsurlarım, yani toplumsal sınıfları da sarsacaktır. İşte, devlet katındaki sarsıntının, toplumsal sınıfların belli başlı unsurlarından biri olan reâyaya yani köylüye nasıl, ne yoldan geçtiğini ve yayıldığını anlayabilmemiz için içerideki tesisatı muayene etmemiz gerekiyor.

İlkönce, nedir bu «iç kapitülasyonlar» dediğim içerideki tesisat?

Batı Avrupa ile ticaretin kapitülasyon rejimine göre başlamış olduğundan söz ederken, şimdiye kadar sandığımızı aykırı olarak, kapitülasyonların İslâm hukukundan veya onun eksikliğinden gelme bir şey olmadığını, bunların Osmanlıların icat ettiği bir şey de olmadığını veya bunun sırf kendilerini güçlü görmenin güvencinden ileri gelmediğini söylemiştim. Kapitülasyonlarla ticaret, ticareti «imtiyazlarla ve tekellerle düzenleme» politikasının sadece bir parçasıdır. Bu, Osmanlılardan önce, onların zamanında ve onların dışındaki yerlerin devletlerinde de uygulanan, orta çağ ekonomi metodlarına özgü olan bir tutumdur. (Evvelce söylediğim gibi, aslında Lâtince'de, bir anlaşmanın madde başlıkları veya şartları anlamına gelen bir sözcükten üretilen Fransızcadaki «capituler» sözcüğünün Osmanlıcadaki en iyi karşılığı «tefviz», yani bazı hakları bir başkasına verme veya bırakma anlamına gelir).

Uluslararası ticaret (yani mal ve para değişimi) alanında merkantilist dış ticaret rejiminin uygulanmasından önce, devletlerin uygulamakta olduğu «imtiyazlarla ticaret» politikalarının müşterek eğilimi, dışarıdan içeriye mümkün olduğu kadar fazla emtia ve değerli maden getirmesini teşvik etmek, içeriden dışarıya doğru da bunun tersini sağlamaktır. Daha sonra gördük ki, Batı Avrupa'da dış ticaret siyaseti, merkantilist uygulamalarla, kapitülasyon siyasetinin tam tersine döndüğü zaman Osmanlılar bu yönde gitmediler; sonuna kadar kapitülasyon siyasetinde direnmeleri Avrupa'da bunun tersine bir ticaret rejimi başlatıldığının farkında bile olmadıklarını gösterir.

Bu direnişin başlıca iki nedenden ileri geldiğini de söylemiştim: Savaş ve hazine meselelerinin başta gelmesi. Osmanlı düzeninin bütün ekonomik «ésprit» sini bu iki sözcük tanımlar. Şimdi, bunun yol açtığı büyük malî buna-

lım ve hattâ yıkımın önce köylü sınıfı üzerindeki, sonra da ticaret ve endüstri sınıfları üzerindeki etkilerini sağlayan bağlantıları bulmamız gerekir.

Bunun için, yalnız Osmanlılara değil bütün orta çağ rejimlerine de özgü olan iç ekonomi siyasetinin bir iki yanını daha tanımamız gerekiyor. İç ekonomi siyaseti, tabii olarak, dış-ticaret siyasetinin bir karşı-yanı olacaktır. Bir rejim, dış ticaret siyasetinde güttüğünün tersini iç siyasetinde güdemez. İkisinin birbirini tutar olması gerekir.

İç ekonomi siyasetinin bu tanımamız gereken yanı, Osmanlı devleti gibi her şeye üstün bir devletin, ekonomi üzerine kurduğu toptan tekelliliğinin, total monopolisinin içteki görüntüleridir. Baş tekelci devletin kendisi, ancak kendi yarattığı olan bir dizi imtiyazlı tekellerle ekonomiye hâkim olabilir. Örneğin, ticaret alanını alalım. Ticaret devlet için, muamelelerinden hazineye resimlerle gelir sağlanacak bir maden gibidir. Tarım da öyle. Bunlar devlet için ekonomik yatırım veya üretim işleri değildir (bu yanlar, toplumsal sınıfları ilgilendirir ancak). Bunlar, devlet için fiskal işlerdir. Yani hazine ve maliye işleridir. Bu yüzden, tarımsal üretim olsun, çeşitli endüstri üretimleri olsun, ticaret yatırımları olsun her alan devlet için bir «mukataa»lar alanı, yani birer «üretimci-hazine kesişmesi» alanı olur. «Mukataa», devletin hakkı sayılan bütün vergi ve resimlerden sağlanan gelirleri, tekel sağlayan bir imtiyazla toplamayı üstüne alan kişilerin, bunları hazineye getirmesi mekanizmasıdır.

Soru 62 : Mukataa, iltizam, emanet ve temlik nedir?

Bu terimlere ileride ticaret ve zenaat üzerine olan etkiler dolayısıyla da rastlayacağımız için önce burada bunların Osmanlı düzeni içinde genel olarak ne ifade ettiğini

görelim. Çünkü iltizam usulü, bizim genel sanımız hilâfına toprak gelirlerini toplama mekanizması değildir sadece. Mukataa ve iltizam sırf malî bunalm zaruretlerinin sonucu da değildir. Çok daha önce var olan, yani Osmanlı sisteminin kendisinde bulunan bir nitelikten doğan bir şeydir. Bunalm karşısında tımar sisteminin yerine başka bir usulün uygulanışı, zaten daha önce ticaret alanında uygulanan bir metodun bu alana da şümullendirilmesinden başka bir şey değildir. Hepsi birlikte «iç kapitülasyonlar» dediğim ekonomik siyaseti teşkil eder.

Kapitülasyon siyaseti, yani hazine faydası düşünce-siyle kişilere imtiyazla tarımdan, ticaretten, endüstriden, dış-ticaretten gelir toplama veya sağlama muafiyetleri verme tutumu Osmanlı sistemine çok özgü bir şey olduğu halde, hem bugün bize çok yabancı olduğu için hem de çok ayrıntılı, dalı budaklı ve girintili çıkıntılı olduğu için, bunların birbirleri arasındaki tutarlık ve benzerlikleri kolayca göremiyoruz. Üstelik, tarihte bunları büyük çalkantı yıllarım aksettiren olaylar dolayısıyla bölük bölük, ayrı ayrı ve bugün bir alay yabancısı olduğumuz terimlerle anlatılır gördüğümüz için içimize sıkıntı basar, anlamadan geçeriz.

Tartışmamızı kolaylaştırmak için Osmanlı tarih yazarlarının (ki çoğu maliyecidir) çok çeşitli terimlerini bir iki terime toplayıp, müşterek noktalarını anlamamıza yarayacak şekilde kullanacağım.

Osmanlı düzeninde hazine ve devlet hizmetinde çalışan kişilere geçim kaynağı olarak kâr veya maaş yerine tahsis edilen kaynakların hepsine genel bir adla «dirlik» diyelim. Buna karşılık, hazinenin veya devletin kendi dirliklerine, yani mideye benzetilen hazinenin doyurulma kaynaklarına da «mukataa» diyelim. Ticaret, tarım, gümrük, zenaat, ihtisap, cizye, tuzla, maden, hattâ sikke kes-

me gibi kaynaklar veya pınarlar aslında hep birer «mukataa», kesişmedir.

Bunun için toplumun pınarları gruplandırılmış. Her birinin ne kadar su sağlayacağı tahmini olarak hesaplanmış. Kolaylık olsun diye «mukataa» terimi altına koyduğum pınarlardan, çeşmelerden mideye ne kadar su veya gıda gelecek? Nasıl toplanıp getirilecek? Ve kimler getirecek? Bir gelir kaynağının mukataa olması için, demek ki, toplumsal sınıflarla devlet arasına bir aracı zümresi girecek, değil mi? Şu halde, usuller ne olacak ve bu aracı kişiler kimler olacak gibi iki mesele çıkacak.

Genel usul, bazı kişilere gelirleri toplama imtiyazını devlete ait bir hakkı geçici ve devredilmiş bir «mülkiyet» imiş gibi ve bir tekel olarak vermektir. Bu imtiyazı, devletin verdiği «berat» ile alan kişi, kısa bir süre için devlete ait bazı yetkileri kullanma tekelini de alıyor demektir ki bu da ya para ile ya da «nüfuz» ile sağlanır. Burada ilk defa olarak bu iki güç kaynağı (biri ekonomik öteki politik olan iki unsur) karşı karşıya geliyor demektir. İster istemez «nüfuz» ile «para» arasında diyalektik bir oynama başlayacak. Bu bölümde gözden geçireceğimiz bütün süreç, bu iki aktör arasındaki oyunun perdeleri olacaktır.

Genel olarak, bu imtiyazlar ve tekeller bir iki yıl için verilir. Sonsuz olarak verilse, bu, bu çeşit devletin intiharı demek olur, çünkü toplumsal sınıfların ekonomisi üzerine binmiş olma halini yitirir. Hakkın verilışı, aşağı yukarı ve çok kere ya yanyana, ya da karışık olarak, üç şekilde olur: Birincisi «emanet» olarak yani eminlik şeklinde. İkincisi «iltizam» olarak yani müteahhitlik şeklinde. Üçüncüsü malikâne olarak veya gedik şeklinde.

Eğer kapitülasyon imtiyaz ve muafiyeti verilen kişiye, ayrıca bir dirlik veya maaş göstererek: «Buna karşılık sen şu şu işe bak, gelirlerini topla, hazineye getir» dersanız bu, emanet usulü olur ve bugünkü «memur» luk

şekline pek yaklaşır (şu farkla ki bunlar devlet katının bürokrasisine dahil değiller. «Askerî» yani «vergi yükünden muaf» kişiler değiller). Eğer o kişiye, müzayede ile bir geliri toplama imtiyazı verilirse buna «iltizam» denir ve bugünkü müteahhitlik şekline yaklaşır (şu farkla ki bunlar üretimle ilgili bir sermaye yatırımı yapmazlar). Eğer kişiye: «Şu şu işe bakmam isterim ama, sana kısa süre için verirsem gelirlerin üretim güçlerine aldırış etmeyerek onları sıkboğaz edeceğin için, bu işi benimseyesin diye sana bu imtiyazı kullanma hakkını ömrünün sonuna kadar sürecek bir mülkiyet olarak veriyorum» dersen o zaman bu, «malikâne» veya «gedik» olur, ki babadan evlâda geçme gibi bir eğilim gösterdiğinde bugünkü «özel mülkiyet hakkı» şekline pek yaklaşır. (Nitekim Osmanlı tarihinde bu eğilim boyuna kendini göstermiştir).

Osmanlı devleti bu usullerin hepsini, gerek tarım ekonomisinde, gerek endüstri ekonomisinde ve gerek ticarete uygulamıştır. Bu uygulamaların hepsi gerek gümüş sikke darlığı döneminde, gerek mağşuş sikke bolluğu döneminde hazinenin derdine ilâç olmak için yapıldı. Nakit bolluğu döneminde hazinenin sıkıntısına ilâç olamadığı halde, bu usullerin hemen hepsinin uygulanmasının sonuna kadar, bazılarının Tanzimata kadar, bazılarının Tanzimatta bile, birkaçının da Meşrutiyet, hattâ Cumhuriyet dönemlerine kadar direnmiş olduğunu hayretle göreceğiz. Dış kapitülasyonlarda da öyle olmadı mı?

İşin uygulanma usulleri yanı, ana çizgileriyle böyle. Şimdi gelelim, bu uygulamanın aracı olacak olan kişilere. İşin niteliği ashnda çok basit olduğu halde, bütün bir toplumu ve devleti zangır zangır yerinden silkeleyecek güçte etkileri olduğu için, olan bitenlerin tarihte somut olarak geçen hikâyesi, hem onların zamanlarının hem bugünün tarihçilerinin kafasını karıştıracak kadar karışıktır.

Onun için tarih sahnesindeki oluşumu seçik ana çizgilerle anlatmak kolay olmayacak. Burada da ister istemez ayrıntılardan vaz geçmek, biraz da anlatmayı ve sizin anlamanızı kolaylaştırmak için, tarihçilerin kaşlarını çatmaları pahasına da olsa, basitleştirmek gerekecek.

Toplumsal sınıfların ekonomik sömürülüşünü, devlet adına sağlayacak olan bu imtiyazlı kişiler kimlerdir? Dâva bu! Tarım denen inekten gelecek sütü kim sağlayacak ve mümkünse kim içecek?

Dış ticarete Osmanlılar bunun kolayını çabuk buldular: Yabancı tüccarlar olacak! Kapitülasyon siyaseti güden XVI. yüzyıl öncesi Avrupa devletleri de hep böyle yapıyorlardı. Dış-ticareti yabancılar eline bırakmak çok rahat bir şey. Yapacağınız tek şey, işin gelir yanını emniyet altına almak. Bu da biraz diplomasi, biraz polislik işi. Böyle bir dış-ticaretin, iç ekonomiye yapacağı etkileri düşünmeye lüzum yok. Osmanlılar da düşünmemişler. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiği zaman bu etkiler artık körlerin bile görebileceği bir aşamaya geldiği halde, Osmanlı devleti insanı büsbütün şaşırtacak bir adım daha attı: Kalktı, «Gayri müslim» diye ayırdığı ve «yarı yabancı» saydığı kişilere de bu kapitülasyonları şümülendirdi. Bu çeşit devlet başka usul bilmiyor; bilse de uygulayamaz. Çünkü toplumsal sınıflar üzerine olan hâkimiyetini kaybeder.

Peki, iç kapitülasyonları kimler alacak? Devlet kâtındaki kişiler mi? Yoksa toplum sınıflarının kişileri mi? Biliyorsunuz, Osmanlı sisteminde devletin hemen hemen hiç bir yanını toplum sınıflarının kişileri yönetmez. Vaktiyle, Haşim Paşa adında bir Maarif Nazırı varmış. Bu zat «şu okullar olmasa, Nezareti ne kadar iyi idare ederdik» demiş. Osmanlılara da kalsa, toplumsuz devlet idare etmek çok nefis bir şey olurdu, ama olamaz, biliyorlar

bunu; onun için «hazinesiz devlet olmaz», «hazine için de toplum olması şart» demişler.

İşte XVII. ve XVIII. yüzyılı kaplayan iç olaylar, bu iki gözlem arasındaki bağı kurma etrafında dönen boğuşmalardır. Osmanlı düzeninin tepesindeki siyasal güç, kendi varlığını ve topluma üstünlüğünü sağlama amacı ile, iç kapitülasyon siyasetini toprak temeline kadar teşmil etmek zorunda kalınca, kendi ana prensibine yani toplumdan ayrı olarak onun üstünde kalma tezine aykırı bir dizi sonuçlar yarattı. Bunların topu, Osmanlı yazarlarının «ihtilâl» dedikleri durum olmuştur.

Soru 63 Osmanlı timar sistemi neden fonksiyonunu kaybetti?

Bunun, önce, köylü sınıfı ve üretimiyle ilgili yanını alacağız. Çünkü boğuşmanın en önemli yanı bunun üzerinedir. Ekonominin endüstri ve ticaret yanlarını daha sonra ele alacağız.

Bıkmazsanız, hikâyeye, işin biraz başından başlayarak girelim. Malî bunalım döneminden yani XVII. yüzyıl başından başlatsaydık daha kısa olabilirdi ama ipliklerin ucunu belki kaçıırız diye biraz daha geriye gitmemiz iyi olacak. Çünkü timar sistemi de, aslında bir iç kapitülasyon uygulamasıdır. Teorisi şöyle:

Osmanlı sisteminde tarımsal topraklarda «rakabe» denen ve sadece siyasal nitelikte olan hak devlete; «tasarruf» denen ve ekonomik nitelikte olan hak reâyaya; ikincinin birinciye borcu sayılan gelir verimini alma hakkı da «sahib-i arz» (çok yanıltıcı bir terim) denen sipahiye ait. Toprak hukuku şeriat hukukundan farklı olarak, bu üç tabaka hak veya «mülkiyet» kavramına göre şekillenmiş. Şu halde, timar veya zeametli bey veya si-

pahi çiftçi olmayacak. Asker olacak. Ona yalnız üçüncü anlamda ve askerlik hizmeti karşılığı olarak kapitüler bir hak veriliyor, bütün imtiyazları ile birlikte. Demek ki bu adam üretimci değil. Üretim araçlarının ne teknolojisi ile ne de mülkiyeti ile ilgili. Bu işler üreticinin kendi geleneğine veya bilgisine veya çıkarına bırakılmıştır. Asıl işi, köylüden «rant» karşılığı bir geliri almaktır. Şu halde, bu esas itibariyle Batıda olduğu gibi, «manoir»da yani feodal beyin kendi «domain» inde merkezleşen Batı Avrupa feodalizmindeki gibi manorial bir feodalizm değil, fiskal veya kapitülasyoncu yani kendisine ait bildiği bazı yetkileri birisine «tefviz» eden despotik devletçiliğin köye istitalesidir. Batı Avrupa dışı birçok ülkelerde olan bir şekil, yani köy cemaatinin ekonomi açısından kendi kendine bırakılabilirliği.

Bu ikinci sistemde, köylünün tasarrufundaki topraklarla, feodal beyin özel mülkiyeti olan (yani üzerinde hem siyasal, hem ekonomik hakların birleştiği bir mülkiyet olan) «demeine» veya «demesne» topraklarının (daha önce görmüştük) karışması yoktur. Feodal bir sistemde ise köylü ile bey arasındaki çatışmanın çoğu bu karışmadan doğar. Sipahi beyin «malik» olduğu hak (ki devlet tarafından kendisine bir konsessiyon, bir imtiyaz olarak bir kapitülasyonla yani bir beratla veriliyor) zemin kirası hakkıdır. Onun için, en önemli üretim aracına yani toprağa malik olma meselesinde, reâyâ ile sipahi arasında bir çatışma olmayacağı düşünülüyor. Çünkü «manoir» sistemine özgü olan üretim sürecindeki emek ve hizmetlerin karşılıklı münasebeti bunda yoktur. Köylü beyin serfi değildir. Angarya sorumluluğu yoktur (bunalım dönemine özgü yani bir geçiş dönemi sayılan dönemde görülen bu çeşit hattâ daha ağır uygulamaların timar usulünün değil, onun bozuluşunun görüntüleri olduğunu göreceğiz). Bu timar hukukunda toprağın tasarrufu ve üre-

timi üzerine iki taraf arasında çatışma değil, ilişki bile yoktur. (Sipahi beylerin yegâne üretimciliği atçılık üzerine olmuştur ki bu ekonomik değil, militer bir iştir ve köylü üretimciliği ile ileride göreceğimiz çatışma belki ilk defa burada patlak vermiştir). Bütün «Asya tipi» denen (halbuki yalnız Asya'ya özgü değil) sistemde görüldüğü gibi, köylü üretimi ve teknolojisi kendi haline bırakılmıştır. Bu yüzden, feodal sistemlerde her şeyden önce özel toprak mülkiyeti olan ve bir üretimci olan beyin tarım üretim araçları ve teknolojisi üzerine, fiyat ve para devriminin baskısı altında, üretimi artırma çabalarından biri olarak (bir diğeri köylüyü daha fazla sıkıştırmadır) üretim metodlarını ilerletme yolundaki katkısı Osmanlı sisteminde olamamıştır. Özellikle timarların mukataaya çevrilmesi dönemi gelince. Bu yüzden köylü ekonomisi ve üretim «mode» u olduğu gibi kalmıştır. Yine bu yüzden, az sonra göreceğimiz dönüşüm dönemi gelince timar beyinin yerine gelecek olan kişinin yani mukataacı ve mültezimin sömürüsüne apaçık maruz kalmıştır.

Bu konuda söylediklerimin, bir yandan Marxist ekonomiyi, öte yandan Osmanlı kurullarını dikkatle incelememiş olan, Avrupa'daki büyük kapitalist ve hattâ sosyalist evrim ve devrimlerin eseri olarak meydana gelmiş olan ve oradaki bu dönüşümler açısından doğru olan gözlemleri, kulaktan dolma formüllerle bu tipe de zorla uydurmaya veya yakıştırmaya çabalayanların kaşlarını çatıracağını biliyorum. Osmanlı sisteminin geçirdiği yıkılış oluşumundan Türk köy ekonomisinin bu kadar korkunç bir ezilme, gerileme veya durgunluk halinde çıkmasını feodalizm ile yorumlamak ezbere lâf etmektir. Eğer öyle bir şey olsaydı, bugünkü Türkiye'nin görünüşü başka türlü olurdu. Çünkü Türk köy ekonomisinin hâli feodalizmin oluşundan değil, olmayışından ileri gelmiştir (tek etkenin bundan ibaret olduğunu iddia etmiyorum).

Bunalımdan önceki timar-zeamet sisteminde bey-köylü sınıf çatışması veya bey-hükümdar çatışması yoktu dendiği zaman bundan, (Osmanlı tarih ideoloğlarının öğünerek sandığı gibi) timar rejiminin gül-gülistan, ideal ve hiç değişmez bir adalet düzeni olduğu anlamı çıkmaz. Tersine, böyle bir sistem, kapitalizm öncesi de olsa yine bir emtia ekonomisinin yaratacağı piyasa mekanizmasına devlet tarafından kapitüle-zincirlerle bağlı bir hale getirildiği için, piyasanın etkilerine daha çabuk ve daha direkt maruz kalacaktır. Onun için, dış-ticaret kapitülasyonları ile Osmanlı ekonomisi geniş ölçüde dünya piyasa ve para dalgalanmalarına henüz bağlanmamış olduğu dönemde bile, size Kanunî'nin «ihtişam» dönemi diye nitelendirdiğim büyük piyasa gelişiminin etkileri altında, timar sistemi buhran geçirmeye başlamıştır. Tarihçiler, timar sistemini sadece bir hukuk, hattâ bir idare ve gelir tahsildarlığı imiş gibi bir şey saydıklarından, büyük malî bunalımdan önce timar beyliğinin bir değişme halinde oluşunu, bu oluşu sezdikleri halde, yorumlayamamışlardır.

O halde, neden, Osmanlı sistemine o kadar özgü sayılan, zamanımızda bile bazı tarihçilerin Batı feodalizmine üstün bir rejim diye öğündükleri timar usulü, daha XVI. yüzyıl sonu bunalımı gelmeden bozulmağa başlamıştı?

1630 sıralarında, yani bunalım ateşinin devlet bacasını iyice sardığının görüldüğü yıllarda Koçi Bey kendinden önce olayı tesbit etmiş olan Âli, Ayn-Ali gibi maliyeci yazarların gözlemini «timarlara dönmeli» teziyle padişah kulağına kadar ulaştırdığı zaman, bunun nedenini vezirlerin usulsüz tutumuna vermişti. «Usul bozuldu» şeklinde düşünüş tam Osmanlı «usulcülüğü» kafasına uygun bir düşünüşdür. Usul neden bozuldu? diye sorarsanız cevap: «Çıkar peşindeler de ondan» cevabı olacak. Peki neden devlet adamları çıkar peşinde? dersiniz: «Din ve

devlete hizmet ruhu kalmadı da ondan» cevabını alırsınız. Bu, onlardan birkaç yüzyıl önce İbn Haldun'un söylediği şeydir ve Osmanlı tarihinde Cevdet Paşaya kadar süren bir görüş olarak kalmıştır.

Ancak şimdi Osmanlı tarihinin bu dönemi üzerinde araştırmalar yapan Türk tarihçileri bu işin bir usul bozulması olmayıp bir ekonomik değişme sonucu olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Fakat, Osmanlı tımar ve zeâmetinin, Batı «Feudum» undan farklı bir şey olduğu üzerinde hepsi birlik olduğu için, yani onun ekonomik değil siyasal bir nitelikte bir metod, bir fiskal metod uygulaması (fiscalisme metodu) olduğunu gördükleri için bu «ekonomik» nedenleri doğrudan doğruya tımar biriminin içinde olagelen değişikliklerde aramak yerine, Osmanlı vergi sistemindeki değişmelerde aramak zorunda kaldılar. Bu yüzden tımar usulünün daha XVI. yüzyıl sonundan önce sönme halinde oluşunu gösteren vesikalar karşısında tımar - zeâmet usulünün hangi ekonomik nedenlerle sönüğü yine de aydınlanmamış olarak kaldı. Tımar usulünün kendisinin uygulanışının sonucu olan bir düşüş mü usulün bırakılmasına yoksa usulün değişmesi mi tımarın düşmesine yol açtı?

Bu kitabın birinci cildinde azıcık dokunmuştum: Osmanlı düzeni, karnı emtia ve piyasa ekonomisine, ayakları kapalı köy ekonomisine bağlı bir düzendir. Birinci yandan kapitalist gelişimlere doğru eğilimlerin, ikinci yandan feodal yönelmelere doğru eğilimlerin baskıları altındadır ve iki yönde bütün çabası bunların ikisini de önlemektir. Bu düzene dahil toplumların başlıca sınıfları da bu iki yönlü çaba arasında ezilme tehlikesi altında bulunurlar. Devletteki bu önleme gücü sürdükçe toplumsal sınıflar birer sınıf olarak gerçekleşemezler.

Bunun için, eski Osmanlı yazarlarının «usul değişmesi» sandığı şey gerçekte bir usul değişmesi idi. Bu, «ti-

mar» usulünden «mukataa» usulüne geçiştir. İşte bu iki usul arasındaki farkı gördüğümüz zaman birinci usulün, o usulü koymuş olan devlet tarafından tasfiyesine gidişini öngören gelir sağlama usulündeki değişmenin altında yatan ekonomik nedeni de bulabileceğiz. Evet, neden daha hazine gelirlerini arttırma çabası ile toprak vergilerini de oraya çevirme işi başlamadan önce, timar zeamet usulü fonksiyonunu kaybetmiş bulunuyordu? Bu, XVI. yüzyılın birinci yarısında Batıda feodal sisteme kapitalist etkilerin çarpması ile meydana gelmiş olan dönüşümde olduğu gibi bir dönüşümün yani devrimsel bir değişme sürecinin gerçekleşmemiş olmasından, yani, Batıda olduğu çeşitten bir hükümdar-bey çatışmasına paralel bir çatışma olmamasından mı olmuştur, yoksa timar sahiplerinin timarda olumlu veya olumsuz bir ekonomik rol oynamaya başlamaları karşısında sipahi ile köylü ve sipahi ile devlet arasındaki münasebetlerde bazı değişmeler sonucu olarak devletin bu metodu lüzumsuz bulmaya başlamasının mı bir sonucu olmuştur?

Batı Avrupa'da feodal sistemin iç çatışması kralın en üstün «dominium» sahibi olma dâvasıyla, bey üzerine yaptığı baskıya karşılık olarak, baronların tepkisinden doğuyordu. Orada beyler, hükümranlığın ortaklarıdır. Osmanlı sisteminde ise hükümdarın en üstün hükümranlığı tanınmıştır zaten. Timar veya zeâmet beyi bu hükümranlığın ortakları değil, araçlarıdır. Feodal sistemde en üst baronla ötekiler arasındaki çatışma bir siyasî «dominium» alanı içinde anayasa gelişmelerine yol açtığı halde (örneğin, en eskisi İngiltere'de görülen Magna Carta yasası gibi) Osmanlı sisteminde sipahi, devlet hükümranlığının ortağı değil, aracı olduğundan timar sahibi ile devlet arasındaki herhangi bir gerginlik hiç bir siyasal gelişmeye yol açmamıştır. Buna karşılık Devletin Kanunî dönemindeki malî güçlenişi, daha hazine bunalımının ge-

lişinden önce sipahinin iki fonksiyonunun (fiskal fonksiyon ile militer fonksiyonunun) ikisini birden lüzumsuzlaştırmış bulunuyordu. Son yıllarda yapılan araştırmaların çıkardığı vesikalar bunu gösteriyor. Devlete artık timar usulü lüzumlu değil. Bunu gösteren alâmetler nelerdi? Timar usulünün uygulanışında değişmeler oluşu neyin ifadesi idi?

Buna, nitelendirdiğimiz şekildeki timar usulü, usulün vaktiyle gerektirdiği yönden başka bir yöne dönme imkânları belirirse, bundan ne gibi sonuçlar doğabileceğini düşünmekle cevap bulabiliriz. Buna da timarda feodal veya yarı-feodal bir gelişimin hangi şartlar altında veya ne gibi görünüşlerle mümkün olacağını aramakla cevap bulabiliriz: (a) Nerede biri veya birileri, timar veya zeamet bölgesinde köylünün tasarrufunda bulunan bazı yerleri, ya güç kullanarak ya da köylüyü kendine borçlandırma yolu ile eline geçirirse; (b) Nerede o veya bir başkası bu topraklarda çiftçi üretimci olursa; (c) Nerede gücü (gerek ekonomik gerek militer gücü) köylüyü kendi himayesi ve emri altına alacak hale gelmişse; (d) Nerede feodal hakları, bir imtiyaz konsessiyonu olarak değil, feodal bir yasadan gelme bir hak olarak tanıtırsa orada böyle feodal veya yarı-feodal bir gelişime doğru yöneliş olacaktır.

Siyasal yönden bu, iki ihtimalden biri ile uygulanmaya çalışılabilir: (a) Timar beyi veya onun yerini alan kişiler, mevcut devletten koparak yeni bir siyasal hükümler kurma yoluna gitmekle; (b) ya da mevcut düzenin tepesindeki egemenliğe, kendisinin de onda bir payı olduğunu kabul ettiren bir feodalizm yasası kurulmakla.

Her iki noktada da, bu ihtimallerin gerçekleşmesi şu iki şartın gerçekleşme derecesine bağlı olacaktır: (a) Timar (veya daha sonraki mukataa) sahiplerinin haklarını de facto olarak birer «dominium» hakkına çevirme şansları nelerdir? (b) Feodal birer «sınıf» haline gelebilme

şansları nelerdir? Bunların hepsinin ölçeği, mevcut bir üretim biçimini değiştirebilme gücüdür. (Aynı soruları, ticaret ve zenaat alanında da sorabiliriz. Ancak bunlarda eğilim, feodal yönde değil, kapitalist yönde olacaktır. İleride bu iki alanı da gözden geçirdikten sonra, geçen bölümde anlattığım ve Batıda kapitalizme yol açan değişmelerin Osmanlı tarihinde neden kapitalizme yol açamadığını sorabileceğiz).

Soru 64 : Timar usulü ne gibi değişikliklere uğradı?

Eski ve yeni bütün Osmanlı tarihçilerinin bize gösterdiğine göre, daha Kanunî Süleyman döneminde yani kapitülasyonlu dış-ticaret siyasetinin Batı ticaretine uygulanışından önce ve fiyat, para ve hazine çalkalanmalarının etkileri henüz görülmemiş olduğu zamanlarda timar usulünde başlayan bozuluşun görünüşlerinin en başında iki şey gelir: Timarların militer güç kaynağı olarak önemsizleşmesi, timarlı sipahilerin ekonomik düşkünlüğü. Bunlar bize, timarlı sipahi ile bir yandan köylü, bir yandan devlet arasındaki ilişkilerde bazı değişiklikler olduğunu gösterir.

Önce militer yanı alalım. Devşirme usulünün uygulanışı seyrekleştiği halde kapıkulu askerliğindeki enflasyonun zıddına, timar sipahiliğinde nicelik ve nitelik açısından bir düşme var. Birçok timarlı sipahi artık seferlere eşmiyorlar, sancak ve beylerbeylerinin çağırılmasına kulak asmıyorlar. Gelenler de ya dövüşmüyor, kaçıyor; ya da gerekli askerlik vasıfları düşük. Getirdikleri veya bedel diye gönderdikleri bir iki süvari askerini ne iyi yetiştirmişler, ne de iyi teçhiz etmişler. Maaşlı askerin yanında bunlar güdük, hattâ sığıntı gibi kalıyor. Bazı yerlerde kendilerine geri hizmetleri veriliyor. Bazıları yüksek kapı-

kullarının uşakları olmuşlar. Fazla seferlerde gözleri yok. Bunları ağır ve yıkıcı buluyorlar. İran ve Avusturya harpleri gözlerini yıldırılmış. Vaktiyle, Avrupa feodalitesinin karnı tok şövalyelerini darmadağın eden o eski gözü pek, cenkçi, toprağa aç yaman savaşçılar olmaktan çıkmışlar.

Cenk ve toprak zaptı, timarlı sipahi kadrosu için kapıkulunun devşirilmesi metodu gibidir. Nasıl devlet bir imparatorluk olarak son yayılma alanına oturmuş olmakla devşirmede seyrekleşiyorsa, sipahi tipinin dinamik kaynağı da kuruma yolundadır. Zaten sipahiler, bazı Osmanlı tarihçilerinin bize, bilerek veya bilmiyerek verdiği izlenim zıddına, bir soylu sınıfı veya soylu sınıflardan devşirilme kişiler değil. Bunlar gerçekte her kaynaktan gelebilir, yeter ki cenkte başarı gösterebilirler, gelecekteki cenkler için sorumluluk ve ödev yüklensinler. Bu iki şey, herkesi bu imtiyazlı tabakaya sokabilir. Sipahi, kul oğlu olabilir, köle oğlu olabilir, sipahinin kendi evlâdı olabilir, hattâ hristiyan olabilir ve bunda müslüman olması da şart olmayabilir. Demek ki, toplumsal kökler açısından bunlarla devşirme kapıkulları arasında bir fark yoktur.

Buna karşılık, ikisi arasında başka bir noktada önemli bir fark var: Kapıkulu maaş alıyor, devletin göbeğinde, hattâ hazinenin yanı başındadır. Sipahi ise taşrada ve toprağa oturmuş. Bilmem, daha önce söylemiş mi idim, Osmanlı maliyesinin bize pek yabancı gelecek bir özelliği var: Devlet ülkelerinin bütün gelir kaynaklarının sağladığı gelirin ancak yüzde onu hazineye gelirdi. Büyük kısmı hazineye girip çıkmadan çeşitli «kesişme»lere tahsis olunmuş gelirlerdi. İşte, bunların en önemlisi timarlardır. (Diğer bir kısmı padişah hasları gelirlerinin ve haraç, ganimet, hediye gibi gelirlerin girdiği iç hazine gelirleridir). Timar beyleri şer'î, örfî ve divanî denilen vergilerin hepsini almıyorlar, bazıları doğrudan doğruya hazinenin gelirleridir. İster istemez timar beylerinin hazine ile kesişerek

aldıkları vergi gelirleri, çeşmenin başında oturan kapı-kulları ile maliyeci bürokratların gözüne batacak bir şeydir.

Timar ve zeamet toprakları yapılan topraklarda oturan timarlılar ve zaîmler zamanla oturaklaşıyorlar yani «gedikleşme» ye doğru gidiyorlar. Sipahinin oğlu olmazsa gedik açılıyor, açılan gedik (buna «Mahlûl» diyorlar) ancak çenk yararlılığı ile hak kazanana veriliyor. Timarlar gedikleştikçe, hele fetih ve cenk genişlemeleri durakladıkça timarlılar sınırlı bir kadro olmaya, durgun bir kategori olmaya başlıyorlar.

Bu durgunlaşma kendini, timar ve zeamet birimlerinin ekonomik durgunlaşmasında da gösterir. Bey, bir çiftçi ve üretimci olmadığından tarımsal verimliliği, tarım teknolojisinde ilerlemeler yapma veya tarım ürünlerinin piyasasına etkili olma isteği veya yeteneği de yoktur. Bey, köylünün babadan oğula, yüzyılların geleneklerine göre yaşamasını tabîf bulur. Devletin genişlemesinin, zenginlik ve refahının getirdiği piyasa ekonomisindeki canlılığın zıddına burada bir durgunlaşma var, ve bu bir gerilemeye doğru da gidebilir. Çünkü devlet, çeşitlerini boyuna artırdığı vergilerle timar beyinin tepesinden atlayarak, boyuna reâyanın sırtına yeni yükler katabilir. Bunlar, timar beyinin gelirini düşürecek şeyler. Üstelik, hükümdarlar da (özellikle Kanunî ve oğlunda) bir «gözde düşkünlüğü» başlamış. Bunlara bazı toprakları temlik ediyorlar, bunlar da birçoğunu hemen vakfa çeviriyorlar.

O halde, hiç değilse bazı timar beyleri, artık kendileri için önemli bir «entreprise» olmayan savaşlara eşeceklerine tarım işletmeciliğine girişemezler mi idi? Reâyası ile bir feodal ekonomi ilişkisi kurarak kendine başka bir istikbal hazırlayamaz mı idi? Böyle eğilimler olduğunu gösteren vesikalar çok. Timar usulü sipahiyi (belki hepsini değil) besliyor, ama bu sipahilik ne köy ekonomisini bes-

liyor, ne de devletin midesini. Demek ki, geniş toplum ekonomisi açısından geriletici ve gerilemeye mahkûm, ya da buna razı olmazsa niteliğini değiştirmeye mahkûm bir sistemdir!

Özellikle para, daha çok gelir elde etme ve daha sonra hazine baskıları çıkınca devlet de timar usulünü kendi çıkarlarına aykırı bulmaya başlayacaktır. Kendisinin en önemli bir güç kaynağı saydığı bir temelini kendi eliyle yıkmaya mecbur olacaktır. Buna paralel olarak, gücü yeten ve bulunduğu bölgeye ve bölgesinin tarımına göre önüne fırsat çıkan sipahi de feodalleşme yoluna sapacaktır. Bir üretimci olacak, mülkiyet ve çiftlik sahibi olmaya kalkacaktır. Böylece, hem köylü ile hem devlet ile olan ilişkilerinde değişimler olacaktır.

Timarlı, ya gerçek bir sipahi olarak direnirse fukaralaşacak, hattâ bir dilenci yerine düşecek, hattâ timarı bırakıp gidecek; ya da fırsat bulmuşsa feodal bir toprak mülkiyeti gibi bir hak iddiasıyla feodalleşmeye dönecektir. Osmanlı tarihinde, daha sonra, şöyle böyle bir yüzyıl sonra yani XVIII. yüzyılda başka türden kişilerin (ileride göreceğiz) başlattığı ve adına «derebeylik» denilen oluşuma doğru ilk adım, gerçekte daha o zamandan timar beyleri tarafından atılmıştır veya atılmak istenmiştir. Fakat bunlar daha sonraki anlamında derebeyi haline gelemeden, böyle bir gelişmeye aslâ yanaşamayacak olan kapıkulu devletini karşılarında buldular.

Çünkü despotik kapıkulu ve bürokrasi devletine feodal bir düzen kabul ettirmek, deveye hendek atlatmak kadar imkânsız bir şeydir. O, bütün varlığını feodal bir sistemin yokluğuna borçludur. Feodal bir statüyü, bir yasayı (örneğin İngiliz Magna Carta'sında olduğu gibi) devlete kabul ettirmek Osmanlı tarihinde mümkün olmamıştır. Hattâ, iki yüz yıl sonra göreceğimiz «ittifak senedi» anlaşması deneyinde görüldüğü gibi, XVI. yüzyıl sipahi-

lerinden çok daha güçlü «derebeyler» zamanında bile bu olamamıştır. Geriye kalan alternatif isyan ve kavgadır. Üstelik yine böyle bir baş kaldırmaya hazır başka toplum sınıfları da var (en başta «çift bozan» yani çiftini bozmaya mecbur olan, üretim araçlarından ve toprak tasarrufundan yoksunlaşmış köylü. Ayrıca kasabalarda işsizleşen, medreseleşen kişiler, bir çeşit mersener haline gelen yarı ücretli asker, yarı eşkiya leventler). Bu yüzden, isyan ve kavgâ, anlamlı bir sınıf savaşı olmaktan çıkıp bir anarşi oldu. XVII. yüzyıl öncesi süren «Celâî» isyanları işte bu çeşit karma ve amaçları karışık bir olaydır.

Bunlara, feodalleşme eğilimi gösteren veya timarlılığını devam ettirmek isteyen timar beylerinin katıldığı gösteren vesikaları, son zamanlardaki Türk tarih araştırmacıları meydana çıkarmaktadırlar. «Celâî» isyanları, safalarına, başkentteki devlet katında oturanlar dışında hemen herkes katıldığı halde, bir feodal düzen yasasına doğru hiç bir gelişme getiremedikten başka, kapıkulunun gücü karşısında ezildi ve bu, reâyamn olduğu kadar beylerinin de geleceğini adamakıllı karanlıklaştırdı, kuvvetten düşürdü.

«Celâî» isyanlarının niteliğinin tanımlanmasını bu kadarla bitirmiş değiliz, ileride buna diğer isyan şekilleriyle birlikte döneceğiz. Burada, sadece, bunun bir yanının yani timarlı sipahilerle olan ilişkisinin ta XVIII. yüzyıla kadar sürecek olan «derebeyleşme» sürecinin ilk adımı olduğuna işaret etmek için dokunduk.

Malî bunalım döneminden önceki dönemde timarlı sipahinin karşısına çıkan en tehlikeli rakip başka çeşit bir sipahi, maaşlı sipahi oldu. Ad benzerliği yüzünden bazen bunları birbirine karıştırabiliriz. Karıştırmada da biraz mazur sayılabiliriz, çünkü bu iki grup, kaynakları açısından sandığımız kadar birbirinin yabancıası değil. Aslında, maaşlı (ulûfeli) kapıkulu sipahisi timarlı sipahiden bel-

ki daha da kıdemli. Ancak, sözünü ettiğimiz aşamada ulûfeli sipahi ve onun dahil olduğu «altı bölük halkı» denen ulûfeli ocak imparatorluk genişlemesi ve harpleri sayesinde değişmiş, âdeta ulûfeliler arasında en imtiyazlı, en iddialı ve güçlü bir asker kategorisi olmuş. Bunlar, diğer kapıkullarına bir tehlike teşkil edecek kadar güçlenme yoluna girdikleri gibi, timarlı sipahilerin feodalleşmesine karşı en çok göz diken grup ta olmuş. Süvari gücü oluşları, onları böyle tehlikeli bir güç olma durumuna koymuş.

Bunlar, timarlı sipahiye kıyasla doğrudan doğruya hükümdarın eli altında. Atçılığı, askerlik eğitimini başkent yakınlarındaki devlet çiftliklerinde yapıyorlar. Kanunî Süleyman bunlara gittikçe özel bir önem ve yer veriyor. Bunlara, öteki kapıkulu askerlerine verilmeyen bazı fahrî imtiyazlar ve şeref verici haklar tanınıyor. Padişah, her sefere çıkışında bunlardan üç yüz kişi seçer, bunlara bir nevi Macarların hussar askerleri gibi, olağanüstü yaverlik ödevleri verirmiş. Bunlar, kapıkulu ordusunun en yakışıklı, en gösterişli, en renkli ve azametli bir kolu olmuşlar. Seferden sonra da, büyük zeamet ve haslarda, «mülâzim» adıyla ayrılan seçme bir gruba mükâfat olarak birer yıllık «mukataa» verilmeye başlanmış. Hattâ cizye toplama gibi askerlikle ilişkisi olmayan «divanî» hizmetler de verilmeye başlamış. Zamanla bunlar, bu ihsanları «kanun» ile pekişmiş hak saymaya başlamışlar.

Kıyası, maaş kapıkulunu ayıran çitten atlayarak cizye işleri, vakıf mütevelliliği ve nihayet mukataa ve iltizam işlerine ilk giren grup bunlar oldular. Fakat bunların eğitimi, timarlı sipahininki gibi feodalleşme yönünde değil, tersine kapitalistleşme yönünde. En haris oldukları şey iltizam işine girmek ve para kazanmak. Bu yüzden, iki sipahi grubunun çatışması mukadder olduğu gibi devletle de çatışması mukadder. Çünkü, geçen bölümde gördüğü-

müz «Beylerbeyi» olayında (bu olayın kahramanı bu kapıkulu sipahileridir, bazen bunlar sadece «sipah» diye anılırlar) olduğu gibi, hazineye hükmetmeye de kalkışacaklar.

Kapıkulunun bir parçasının bu ihaneti karşısında despotik devlet az sonra göreceğimiz gibi, sarayı kendine bir citadel yaparak oraya çekildi ve taşrada sürmekte olan Celâli isyanlarında olduğu gibi burada da çeşitli kanlı tedbirlerle ve hilelerle (yeniçerileri sipahlara saldırtarak) onlarla da sonunda başarılı çıkacak uzun bir savaşa girişti. Bu noktaya bunalım dönemi olayları dolayısıyla döneceğiz.

Şimdi tesbit edeceğimiz nokta şu: Timarlar, aslında gazilere dirlik olarak verilirken, kapıkullarının önem ve üstünlük kazanmasıyla sipahisi boşalan timarlar veya henüz timarlı sipahiye verilmemiş yerler, başka çeşit kişilere dirlik olarak verilmeye başladı. Bu yolda da ilk adımı yine Kanunî'nin ön verdiği ve kapıkullarından bir gözdesi olan Hüsrev Paşa attı. Eski timar usulünün şiddetle taraflısı olan ve tam bir klâsik kapıkulu tipi olan Koçi Bey, açılan yolu şiddetle tenkid ederken, meydana gelen durumdaki iç çelişkiyi çok iyi anlatacak bir şey açıklar: Timarların, devletin 40 - 50 bin ulûfeli kapıkulu beslemesine muadil bir gelir kesişmesi olduğunu söyler. Yani, devlet 40 - 50 bin kapıkuluna maaş vermekten kurtulurken, sipah ve yeniçeri kadrolarını arttırıp 40 - 50 bin daha maaşlı askere para harcamanın ne anlamı vardı? demek istiyor.

Hüsrev bu işi yaptığı zaman timarların dağıtımını beylerbeyinin yetkisinde idi ve bu zat sarayda «tadıcıbaşılık» (çaşnigirlik) tan bir atlamada beylerbeyi yapıldığı için (kapıkulu kanununa aykırı olarak) timarları savaş gazilerine değil, rüşvet verebilenlere verdirdi. «Rüşvet» evvelce söylediğim gibi, bir makamı, bir dirliği elde etme için resmen kabul edilmiş yeni bir gelir kaynağıdır. Eski İslâm

yazarlarının bütün devlet idaresi kitaplarında çok korktuğu, Osmanlı ulema yazarı Hasan el-Kâfi'den tarihçi Âliye ve padişah nedimi Koçi Beye kadar bütün «eski kafalıların» lânetlediği «rüşvet» in uygulanışı (timar verilmesi yetkisi taşradan alınıp sadrazamlığa bağlanınca) daha da hızlandı ve bu, timar beylerinin beline inen en büyük darbe oldu. Başkentte bunların temsilcisi olacak bir «lobby» leri yoktu. Halbuki, bütün Anadolu'ya güçlü bir şebeke halinde yayılan kapıkulu sipahilerinin başkentte güçlü ocakları vardı. Altı bölük sipahilerinin divan basacak, defterdar kellesi isteyecek, padişah korkutacak kadar bir siyasal baskı grubu haline geldiğini görmüştük.

Soru 65 Timar usulünden iltizam usulüne nasıl geçildi?

Gördük ki timar usulünün kendisi aslında malî-milîter bir ihtiyaç karşılığı olarak doğmuştu. Yani XVI. yüzyıl öncesi nakit darlığı ile askerî ihtiyaçları uzlaştırma tutumunun bir yaratığı idi. XVI. yüzyıldaki savaş, piyasa ve para ekonomisindeki gelişmelerle, özellikle ticaretle iltizamcılığın ve sarraflığın gelişmeleriyle bu iki ihtiyacın ikisi de lüzumsuz anakronistik ve yersiz bir hale gelmişti.

Malî bunalımın toprak ve reâya üzerine olan asıl etkisi, toprak gelirlerini hazineye çevirme usulünün uygulanmasıyla başlamıştır. Timarlar eski timar usulüne aykırı olan usullerle verilmeye başlayınca bunlar, feodal fief'ler olma yerine birer «mukataa» olma yolunu tuttular. Mukataanın ne olduğunu gördük. Timar ve zeametlerin mukataaya çevrilmesi işinde, başkentte kapıkulları ile sarayda birbirine düşman iki çıkar şebekesinin çatışmalarını da geçen bölümde görmüştük. Anadolu topraklarında, aynı sürecin bir görüntüsü olarak Celâli boğuşma-

sının ikinci aşaması (1599 dan sonraki aşaması) sürerken başkentte de timar elde edenlerin askerî hizmet yerine, timar gelirlerini hazineye ödemeleri baskısı ortaya çıkınca, devlet katı plânında da kanlı bir boğuşma başladı. Bu boğuşma, hazineye kim hâkim olacak dâvası üzerinde. Çünkü ona kim hâkim olursa, köylünün emeğinden savaş masraflarına ve asker maaşına kadar uzun bir yolculuğa çıkacak olan değerin kimlerin küpüne (resmî yerlerde olanlar için) ve kimlerin kasasına (mültezim ve sarraf için) gireceğini o tayin etmiş olacaktır. Bu, büyük bir güç ve servet savaşı dramı! Paralı bir sınıfın bir ticaret burjuvazisi veya bir faiz kapitali sahibi olarak gelişmesinin geleceğini tayin edecek olan bir dram.

Geçen bölümde görmüştük, timarları parası olanlara «tefviz» etmek açıkça ve resmen «rüşvet» karşılığı olarak bir gelir kaynağından yararlanma imtiyazını vermek, 1650 de resmî bir hale geldi. Bu, başlıca üç şekilde yapılmaya başlamıştı: Birincisi ve en kestirme olanı, timarlar boşaldıkça bunları gerçek veya sahte bir timar beyine vermiyip alakoymak, yani hazineye «mukataa» yapmak, gelirlerini toplamayı «mültezim» denen ve bu işe sermaye ile girip kâr sağlamak isteyenlere vermek. İkincisi, bunları bazı kişilere «malikâne» olarak vermek. Bu, malikâne alan kişinin elde ettiği hakkı bir mülkiyet telâkki etmesine, yani «malikâne» olarak verilen devletin toprak gelirleri üzerine olan mülkiyet hakkının bir kısmının, hazinenin istediği ödemelere karşılık ölünceye kadar kullanılabilecek bir mülkiyet iken, toprağın kendisi üzerinde özel bir mülkiyet hakkı olduğu sanısına yol açmaya başladı.

Kanunî padişah ile Hüsrev Paşanın açtığı çığırın, eski düzene aykırı bir yanı daha çorap söküğü gibi gelerek timar usulünün yerini alacak olan yeni usulün yönünü belirlemişti: Timarları alan kapıkulları, timarın başına gitmiyorlar, sahibi de olmuyorlar; başkentte daha üstün

kapıkullarının maiyetinde kalıyorlar. Neye gitsinler? Bu adamlar bunu sipahi olmak için almıyorlar ki. Öyle ise, neye rüşvet vererek timar alıyorlardı?

Bunun cevabını bize, yine başka bir kapıkulunun ve yine Süleyman'ın büyük gözdelerinden biri olan Rüstem Paşanın, genel bir Osmanlı iç kapitülasyon metodu olup da o zamana kadar, ileride göreceğimiz gibi ticaret alanında uygulanan bir metodu, yani «iltizama verme» metodunu ilk defa olarak toprak dirliklerinin gelirlerini toplama işine de genişleten eylemi verir: Rüstem Paşa, padişah dirliği olan hasları iltizama verme metodunu getirdi. Şimdi sipahi dirliği yani timar veya zeamet alan kapıkulları da aldıkları dirlikleri iltizama vererek, kendileri başkentte oturabilecekler.

Kim bu ilk mültezimler? Bu kadar önemli bir soruyu merak edeceğimizi hiç bir Osmanlı tarih yazarı düşünerek açıkça cevap vermemiş. Belki de daha o zamandan iltizam ve mültezim denen şeyler pek iyi bilinen şeyler olduğundan. Çünkü, yukarıda yazdıklarımın da çıkarabilirsiniz ki, iltizam sadece toprak mültezimliği işi değildir. Ondan önce ticaret alanında çoktan bilinen ve uygulanan iç kapitülasyon siyasetinin eseridir. İç-ticaret konusuna geldiğimiz zaman bunu göreceğiz.

Bu timar iltizamların alan kişilerin teker teker kimler olduğunu bilemezsek bile, ne niteliklerde olması gereken kişiler olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü bir mültezimin, bir dirliğin vergi gelirlerini toplama imtiyazını aldığı zaman kesesinde para olan bir adam olması lâzım. Ya toptan peşin ya da taksitle ödenecek bir parası olacak. Bu, üretim tarzına henüz daha etki yapacak ölçüde bir «kapital» olmamakla beraber, ticaret ve faiz kapitalinin en iptidai şeklidir. Çünkü adam bu parayı devletin veya hazineye hayırına bir fedakârhk olarak vermiyor. Yatırdığı paranın karşılığını çıkarmak ve kâr sağlamak

için yatırıyor. Sürecin bu aşamasında, üretim tarzına kapitalist yönde etki yapacak bir «ticaret kapitali» olmaktan o kadar uzaktır ki ihtimal bu kâr, timar gelirinden edini-
lecek bir kâr olmaktan ziyade hazineden edinilecek bir kârdır. Çünkü timar dirliği hazine tarafından, nakit pa-
raya ihtiyacı olduğu için peşin para halinde geliri alma
pahasına, dirliğin tahmin edilen getireceğinden daha azı-
na mültezime veriliyor. Eğer bu doğru ise, bu aşamada
mültezim nüfuzlular aracılığı ile hazine ile ticaret yapan
bir adamdır; bir çeşit hazine murabahacısıdır. Şimdiki aşı-
mada iltizam, «rüşvet» ile ifade edilen «nüfuz» ile, para-
nın elele verişidir, mevkileri ve hizmetleri «satma» usu-
lünün bir parçasıdır. Bize yabancı gelen böyle bir usul,
merkantilizm ve kapitalizm öncesi ekonomilerde Avrupa'-
da da uygulanan bir usuldü (Fransa'da bile makam satışı
XVIII. yüzyıla kadar sürdü).

Nüfuz ve rüşvetle elde edilen has, zeamet, timar dir-
likleri imtiyazlarını iltizama verme metodu, kapıkullarının
çevresinde, giderek vezir haslarına hattâ evkaf toprakla-
rına da genişledi. Bu, kapıkullarının, güç plânından eko-
nomik rol plânına kayması başlıyor demektir ki çok geç-
meden bundan, yukarılarda sözünü ettiğim, güç-para çatışması
şeklinde birbirine rakip iki parti çıkaracaktır.

Toplumsal sınıflardan münezzeh olan «yüksek dev-
let» in adamları parasız adamlar değil. Yanlış anlaşılma-
sın. Bunların ekonomiye bulaşmamaları kaidesi, bunların
birer dilenci derviş gibi yaşaması şarttır demek değildir.
«Devlet» zaten bir talih, bir «kuş» tur ki kimin başına ko-
narsa onu devletli eder, yani servetli eder. (Sözcüğün es-
ki Arapçada asıl anlamı budur. Batı dillerinde de Raj,
Reich, rex, rijk, rich, richesse gibi birçok iştikakları olan
sözcük servet ve güç; daha sonra mevki, durum, status,
état, estate, state anlamlarına gelmiş; ancak XVI. yüzyıl-
da ilk defa olarak Machiavelli tarafından statos sözcüğü

modern devlet anlamına kullanılmıştır). Ama bu servet, ekonomik yatırım veya üretimden gelen bir servet değil. Devlet zenginleştikçe, onun başına talih kuşunun konduğu adamlarının da zenginlik ve gösteriş içinde yaşaması lâzım. Bunun ekonomik değil sadece siyasal anlamı var. Zaten, kapıkulunun zenginliği hazinein zenginliğidir. Çünkü padişahın bir emri ile o servet nasıl olsa hazineye girer; devletlinin mülkiyeti değildir. Varisi varsa, ona yetecek kadarı ona miras olarak kalır. Büyük bir para dolaşımı başlayınca ekonomik anlamda kazanma yasağı yüzünden, devlet kul-ları, devletin kendilerine dirlik olarak bol bol verdiği kay-naklardan gelen gelirlerine ilâve olarak rüşvetle daha da servet katabilirler.

Asıl kıyamet, dış-ticaret etkilerinin sonucu olarak para enflasyonu gelince, hazine gelirlerini çoğaltma zarureti duyulunca koptu.

Soru 66 Kapıkulu sipahileri nasıl ilk iltizamcılar oldular?

Böylece, köylü emeğinin sömürülmesi üzerine timar veya mukataalar plânında cereyan eden ve esas amacı feodalleşme veya ilk derebeylik görüntülerine karşı olan, Kuyucu Murat'ın 1610 da tamamladığı taşradaki savaş-lardan tekrar devlet plânında bu işi kendi çıkarına çek-meye çalışacakların savaşmasına geliyoruz. Çünkü, ilti-zam işi sadece hazine sarraflığı işi olmaktan çıkıp nüfuz-para kombinezonlarının bir yandan hazine gelirlerine, öte yandan timar veya mukataa gelirlerine yönelme çabala-rının yarattığı bir boğuşma şekline döndü. Demek ki, iki yüzyıl süre gidecek olan ve (a) padişah ve saray, (b) ka-pıkulları, (c) eski timar beyleriyle taşra vezir ve valileri,

(d) ulûfeli sipah ve yeniçeri kulları, (e) sarraf ve mültezim, (f) köylü, esnaf ve faizci kategorilerinin karıştığı büyük ve uzun bir dövüşme başlıyor.

Bütün bir Osmanlı düzeninin karma karışık bir «ihtilâl» yani düzensizlik haline dönüşünün ayrıntıları XVII. ve XVIII. yüzyılları doldurur. Aslında, toprak gelirlerini kimin kapacağı meselesi gibi basit bir meselenin Osmanlı siyasetinde görünüşü o kadar karışık bir dramdır ki işin aslını bilmeden bu dramı seyrettiğimiz zaman bu curcuna-da kimlerin ne rolleri oynadığını, hattâ oyunun konusunun ne olduğunu bile anlamaz, şaşkınlık içine düşeriz. Yabancı bir dilde oynanan bir piyesin seyircisi gibi hissederiz kendimizi.

Kanunî'nin başlattığı pro-kapıkulu siyaset 1574 te III. Murat'ın tahta gelişi ile sona ermişse de, kapıkullarının en güçlü adamı olan Sokullu, Kanunî zamanından beri iktidarda olduğu için kapıkullarının üstünlüğü bir süre daha devam etti. Kapıkulu ve vezir dairelerinin mensuplarına dirlik verme işinin bir yanı daha vardı: Bunlar en verimli dirlikleri elde ediyorlardı.

Timarlarının başına geçmeyen dirlik sahiplerinin dirliklerinin ellerinden alınması kanun olması kaidesine dayanarak, III. Murat, Sokullu'ya bir darbe indirdi. Bu nemalı hasları elde etmiş olan 17 kapıkulu ağasının dirliklerini zaptederek padişah hası yaptı. Kapıkulu diktatörlüğüne karşı bir padişah saray diktatörlüğüne doğru atılan ilk adım bu!

Yine Murat zamanında kapıkullarına karşıt ve dönüm noktası olacak iki mukabil adım daha atıldı: (1) Özde-miroğlu Osman Paşa, Anadolu'da sipahisi kalmayan zeamet ve timarları «kendi adamlarına» verdirmeye başladı. Bunun ne demek olduğunu anlamamız için bu Osman Paşanın kim olduğunu bilmemiz lâzım. İran savaşları dola-yısıyla çok ünlü ve sarayda çok tutuluyor. Bu sırada

sarayda da değişmeler var, dikkat edelim. Osman kapıkulu değil. İsmail Hâmi Danişment, adamı zorla Türk yapmaya çalışıyor ama Türk değil, Çerkes. Mısır Köle-menleri cinsinden bir zat. Haremde de, şimdiye kadar İtalyan, Rum, İslav nesilli kadınlar yerine yavaş yavaş Kafkas nesilli kadınlar çoğunlukta. Osman zeametleri kendi «tevabii»ne verdiriyor. Bu tevabi kimler? Bunlar eğer Çerkes, Abaza, Gürcü, Ermeni asıllı kişilerse, Osmanlı devlet sahnesinde biraz sonra başvezir olarak bu asıllardan gelme devşirme değil, köle asıllı kişilerin girişi bununla başlıyor demektir. Zaten, bundan sonra, Osmanlı devletinin başına Balkanlı devşirmelerden yetişme güçlü kişiler ara sıra gelecekse de, artık onların devri geçiyor. Buna karşılık arka arkaya Kafkas bölgesi kölelerinden gelme kişilerin sivrilışı başlıyor.

Özdemir'in yaptığı işe, hem eski timar sipahileri, hem kapıkulları muhalifteler. Birçok çekişmelerden sonra, açılacak gediklerin, yani timar-zeamet mahlûllerinin üçte birinin kapıkulu olmayanlara, üçte ikisinin eyaletlerdeki kapıkullarına (vezir mülâzimlerine) verilmesi üzerinde bir pazarlıkla sonuçlandı.

Kapıkullarının bir toplumsal sınıf olma yolundaki güçleniş gidişine karşı sarayın yani padişah etrafında kü-melenen kuloğlu ve köle karışığı müessesenin ikinci dar-besi, bu defa devşirme kapıkullarını çileden çıkaracak bir eylem oldu. Murat, ocağa devşirme olmayanların alınma-sına izin verdi, yani Koçi Beyin deyimi ile «ocağa su koy-du.» Çoğu kapıkulu olan tarih yazarlar bunu, şehzadenin meşhur sünnet düğünü hikâyesiyle karıştırarak ve hiç tasvip etmiyerek anlatırlar. Gûya iki ay süren ve İstanbul'un hemen bütün esnafının katıldığı bu düğünden sonra, padişah esnaf mümessillerine: «Dile benden ne diler-sin?» diye sordukta onlar: «Bir şey istemeyiz, ko da ye-niçeri ocağına girelim» demişler. Koçi Bey hiddetli hid-

detli ve mübalâğaya da kaçarak bunu şöyle anlatır: «Bu tarikle yeniçeri ocağına su koydular. Ocağın parlaklığı, güzelliği ve kanunu gitti... O tarihten beri millet ve mezhebi bilinmez şehir oğlanı, Türk, çingene, Tatar, Kürt, Laz, yörük, katırcı, deveci, hammal, ağdacı, yankesici katılıp âyin, erkân bozuldu... Kanun, kaide kalktı...» Selânikî ocağa yabancıların girişinden söz ederken: «Yahudi, çingene, Rus, Çerkes, Türk ve rezillerden haramizadeler deftere girdi; sonsuz mal (yani devlet geliri) aldılar. Âlem bu yüzden karanlıklarla doldu» der. Naima, ulûfeli sipahın kanunsuzluklarından söz ederken şöyle der: «Acayip bir kavim olup içlerinde yarısı akıllı, yarısı cahil. Çoğu akılsız Türk ve hayvanat mesabesinde, şirretliğe ve düşmanlığa eğilimli, akh olanı az...» Bunların görüşü, geleneksel kapıkulluğunun görüşünü yansıtır.

Demek ki taşrada zeamet ve timarlar timarlı olmayanlar eline geçerken başkentte de kapıkullarının yerini yavaş yavaş devşirme olmayanlar almaya başlıyor. Bir hamlede beş veya on bin tahmin edilen kişi girmiş yeniçeri ocağına. Bunların ileride ne dereceye kadar kulluğu kabul edebileceklerini göreceğiz. Demek ki nasıl timar sipahiliğine lüzum kalmıyorsa devşirme yetiştirme metodlarına da artık lüzum kalmamış. Bunun bir sonucunu geçen bölümde görmüştük: Maaşlı asker sayısı ve maaş tutarları çığ gibi artmağa başladı. İlk hamlede iki misli oldu. Buna karşılık timarlı sipahi sayısı ve timar gelirleri azalıyor.

Yine Murat zamanında bir iş daha yapıldı: Kapıkulları süvarisi olan sipahi ocağına da devşirme olmayanlar girdi (Naima'nın sözünü ettiği tâife). Kanunî zamanında bunlar 7 bin kadarken, bir hamlede 20 bin olmuşlar. (Daha sonraki yıllarda 30 bine kadar çıkmışlar.) Geçen bölümde anlattığım malî bunalımın içinden çıkılmaz karmaşığı böylece yerleşmiş oldu.

Şimdi, hazinenin ve hükümdarın karşısında, sihirbazın çırağının başlatıp da bir türlü eski süpürgelik haline sokamadığı, gittikçe üreyen bir silâhlı asker (silâhsız bürokrat ve maliyeci kapıkullarından ayırmak için «silâhlı» terimini kullanıyorum) gücü çıkmış, ejderha gibi kabarıyor. Bereket, bunlar iki tane ve bir süre için birbirine rakip: Biri sipah tâifesi, diğeri yeniçeri tâifesi. İkisi de artık kul menşeli değil. Ama devlet onları hâlâ kul sayıyor. Birincisine daha çok soylu sayılan kişiler, kibarzadeler, vezir evlâtları, taşralı nüfuzlular, hattâ yüksek mevkili zatların kölesi olup da yetiştirilerek âzat edildiklerinden yine bir çeşit soylu sayılan kişiler giriyor. İkincisine ise, ileride göreceğimiz gibi, her şeyini kaybeden, başkente dökülen köylü, ufak tefek zenaatlar yapan, Koçi Beyin ve diğerlerinin hep «reziller» dediği kişiler. Osmanlı terminolojisinde, geleneksel statik düzendeki yerinden oynamış sınıfların insanları (başlıca köylü ve esnaf) «reziller» dir, bugün bizim kullandığımız «kopuk» sözcüğü de böyle bir görüşten gelme.

Ama, bütün tarih yazarların ittifakla bildirdiğine göre silâhlı asker kategorisinden padişaha ilk ısyan edenler birincilerdir. Çünkü bunlar daha yüksek maliye ve para işleriyle ilgili kişiler. Şartlar elverişli olsaydı belki Japon tarihinin Samurai'lerinin kapitalizme geçişte oynadığı rol gibi bir rol oynayacaklardı. Bunların yanında yeniçeriler uslu ve sadık. Onların ayaklanmaları epey sonra ve safalarını esnaf ve köylü doldurduktan sonra olacaktır. Her halde iltizamcılığa ve mukataacılığa hattâ çiftçiliğe geçenler, sipah ocağının silâhlı üyeleriyle bağlantı halinde bulunuyorlar, çıkarlarının savunulması için, ticaret ile askerliğin ilintisini kuranlar bunlar. Hatırlarsınız, ilk enflasyon bunalımı dolayısıyla patlak veren «Beylerbeyi» ısyanının aktörleri bunlardı. Devaluasyon bunların sadece ulûfelerinin değerini düşüreceğinden değil, iltizam tica-

retlerini ve tarımsal işletmeciliklerini yıkacağından o işe kalkanları temizlemişlerdi.

Soru 67 Sipahilere karşı savaşta sarayın üstünlüğü nasıl kuruldu?

III. Mehmet zamanında (1595 - 1603) saray bir harekete daha geçti. Timar sahiplerine akçe olarak bir «timar bedeli» denen vergi koydurdu. Yine akçe üstünden bunlardan kalelere zahire sağlama zorunluğu kondu. Bir de savaş mühimmatım nakletme ödevi kondu. Daha ileri gidilerek «canlıca» timarları boşaldıkça bunları «Mirî mukataa» yani geliri hazineye ait devlet mukataası yapmayı ilerilettiler. Bunların bazıları, büyükleri bölünerek birden fazla kişiye verilmeye başladı.

Daha 1595 ten itibaren, ulemadan Hasan el-Kâfî'nin «düzen sağlamada gerekli usuller» adlı (Arapça ve Türkçe yazılmış) eserinden, 1630 sıralarında Koçi Beye, 1652 sıralarında Kâtip Çelebi'ye kadar çok kişi en çok iki nokta üzerinde durmaya başladılar: Düzenin bozulduğu, köylünün soyulduğu. Bunlar üzerindeki eleştirmeler başlayınca, eski sistemden ne kadar uzaklaşıldığını, Kanunî'nin ihtişam döneminden yüzyıl geçtikten sonra devlet adamlarının hattâ padişahların bile eski sistemin aslının ne olduğunu öğrenme ihtiyacını duymuş olmalarından anlarız. 1607 de sadrazam Murat Paşa eski timar kanunlarını toplayıp bir araya getirme ve sistemin bir tablo halinde hülâsasım çıkarma işine Ayn-Ali Efendiyi bu düşünce ile memur etti.

Bu araştırma ve eleştirmelerin etkisi altında timarları diriltme, mukataa ve iltizamları tasfiye etme yönünde, hikâyesi ta XVIII. yüzyıl sonuna kadar süren boşuna bir çaba başladı. Tıpkı sikke ve hazine meselelerinde te-

menni edilip te aslâ uygulanamayan tavsiyeler gibi, bunlar da olayların akışının zıddına olan temenniler olarak kaldı. Gerçekte, Osmanlı sistemi kendi iç zıtlıklarına patlak verdirmeye döneminde girmiş, bu zıtlıkların diyalektik süreci başlamıştır; kimse bunun önüne geçemiyor; sistemin bütün temel usullerini silip süpürme işi olamadığı sürece.

Çünkü timarları tasfiyeye başlayanın ta kendisi devlet! Başkent gayet kuvvetli bir mukataacı ve mültezim «lobby» si olmuş. Bunun baskılarına karşı, nazariyecilerin tedbirlerini almaya kalkışan her sadrazamın kellesi yuvarlanıyor. Fakat Osmanlılığın öyle bir inatçı direnci var ki, 1768 de III. Osman zamanında, 1774 te III. Mustafa zamanında, onun arkasından I. Abdülhamit zamanında ve nihayet III. Selim zamanında (XVIII. yüzyılın sonu) hâlâ timarları ıslâh teşebbüsleri var; ve hâlâ bu ıslâh teşebbüsleri, dirlikleri eline geçirenlerin ve onların arkalarındaki faiz sermayesi ve sarrafların entrikalarıyla boşa çıkıyor.

Timar dirlikleri ancak Gülhane Hattı ile resmen ilga edilerek unutulabildi. Timar veya mukataaları ellerinde tutanlara, kazanılmış haklar sayılıp, maaş bağlandı. Topraklar 1858 arazi kanunu ile, gerçekleştirilemeyecek olan ve zamanımıza kadar bile gerçekleştirilememiş olan, yeni bir rejime tâbi tutuldu.

Soru 68 «Kadınlar Saltanatı» mı? Mansıp, rüşvet ve iltizam ticareti saltanatı mı?

IV. Murat zamanında taşrada timarlılara, başkentte sipahilere karşı savaş en gergin, en kanlı, en şiddetli seviyesine çıktı. Murat, timarları, mukataaları, kapı defterlerini bir düzene sokmaya, eski Osmanlı sistemine yakla-

şık bir kontrol altına sokmaya çalıştı. Sayısı 30 bine çıkan sipahilerin sayısını 5 - 6 bine indirmiş. İhtimal ki çoğu askerliği bırakıp ticarete geçmişti. Fakat, eski Osmanlı düzenine dönmek, ölüyü diriltmek kadar olmayacak bir işti. Murat'ın çabalarının geriye kalan katkısı «saray» denen ve zayıf padişahlar elinde bir çeşit, güçlü padişahlar elinde başka çeşit kullanılan bir müessese yaratması olmuştur.

Daha III. Murat zamanında bütün Osmanlı ülkelerinin değilse de, Osmanlı devletinin gerçek egemenliğinin saray denen müessesede toplanması eğilimi başlamıştı. Gerçi, ondan önce, II. Selim zamanında, hattâ Kanunî zamanında saray, içindeki görevlilerin niteliğinin değişmesi, kadrolarının müthiş genişlemesi, mültezim ve sarraflarla ilişkiler kurulması açısından çok kere gözümüzden kaçan bir yöne yönelmiş bulunuyordu. III. Murat'ın zamanında bunlar iyice açığa vurdu. Tarih yazarlarının kitaplarında nedense hep kadınlar üstünde durulmuş. Bu, Murat'ın düzinelerce cariyesi olduğundan, yüzlerce veledi dünyaya geldiğinden olacak. Sonraları bir «Kadınlar Saltanatı» modası çıktı. Bu da galiba Meşrutiyet döneminin tarihçisi Ahmet Refik'in işi.

Mesele sadece kadınların, İslav veya İtalyanlardan gelen cariyelerle Kafkaslı cariyelerin rekabeti ve kıskançlığı işinden ibaret değil. Sarayda kurulan şebekedeki asıl parmak kadın parmağı değil, mültezim ve sarraf parmağıdır. Bunu, saray içinde demir gibi bir idare kuran saray adamları oynatıyor. Onun için bu saray adamlarının kimler olduğunu biraz yakından tanımamız lâzım. Padişahın, bir alay acayip ünvanlar taşıyan kişilerin ördüğü bir şebeke içindeki durumunu anlamak için bu ünvanları taşıyan kişilerin hiç olmazsa bir iki tanesini tamrsak saray çetesi dediğim örgütün bir kadın parmağı işi olmadığını görürüz. Bunların gerçek gücü, hükümdarların sadece bir

bey oldukları zaman kişisel uşaklarının isimleri arkasında saklı kaldığı için biz bunların baltacı, bostancı, silâh taşıyıcı, helvacı, yemek tadıcı, özençi tutucu, ahır seyisi gibi hizmetkârlar olduğunu sanırız.

Kanunî zamanına kadar haremın ötesindeki saray, kapıkullarının eğitim yeri ve sonra çıraklık stajlarını yaptıkları bir müessese idi. Söz gelişi, bugünkü Harp Akademisi ile Siyasal Bilgiler Fakültesini birleştirip biraz da Hukuk Fakültesi ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini eklerseniz bunların tümünün bütünü (tabii o zamanın seviyesine göre) Enderun Akademisi diyebileceğimiz bir müessese teşkil ederdi. Buradan yetişenlerin bazı seçilmişleri alıkonarak saray görevlerine atanır, stajlarını bitirdikten sonra dış hizmetlere çıkarlardı. Bu görevlerin hemen hepsinin bir despot beyin hizmetlerinin eski adlarından kalma adlarla tanımlanması devam etti. XVII. yüzyılda da bu eski adlar kaldı; fakat Enderunun devlet akademisi olması, kapıkullarının stajları gibi uygulamalar artık tarihe karışmış bulunuyordu.

Geleneksel uşak adları devam eden bu kişilerin bazılarının önemi, saray idaresinde tuttukları yerlerden ve padişaha yakınlıklarından, ona etkili olma olanaklarından gelir. Padişahlık gücünün iki yüzyıl daha sürmesinin bir temeli altın rezervi olan iç hazine ise, öteki de bu insanların Topkapı sarayını kolayca yenilmez bir citadel haline getirebilmeleri olmuştur.

XVIII. yüzyıla doğru ve bu yüzyılda bunların dört tanesi çok önemli: Silâhtarlar, mirahorlar, bostancı başılar, kapıcıbaşılar. Çok mütevazı ünvanlar değil mi? Birincileri padişahların silâhlarına bakan, ikincileri padişahın ahırlarını temizleyen, üçüncüleri bahçe ve bostanlarına bakan, dördüncüleri de kapı bekçileri sanacaksınız, değil mi? Halbuki gerçekte bunlar çok güçlü, çok azametli, çok zengin ve çok korkulacak adamlar. Özellikle bu dört tanesi sara-

yı, yalnız halkı değil boy boy vezirleri bile titretecek güçte bir yer haline getiren adamlar olmuşlardır.

Silâhtar, padişahın en yakın, en mahrem adamı olmuş. Enderunun asıl ağası silâhtar. Bunlar dış hizmete, ancak vezir, hattâ sadrazam olmak için çıkıyorlar. XVIII. yüzyılda önemleri büsbütün arttı, ve buradan 20 adet sadrazam çıktı. Mirahorları belki biz ahırcı başı sanırız, ama bunlar XVII. yüzyılda ancak beylerbeyi, hattâ vezir olarak çıkıyorlar. Bostancıbaşılar vaktiyle bahçıvanlık işlerine bakarlarmış. Şimdi padişahın mahrem kişilerinden olmuşlar. Bunlar da çıktıklarında beylerbeyi veya vezir olarak çıkıyorlar. Çok defa yeniçeri veya sipahi ağası veya padişah müteferrikası olarak çıkıyorlar. Bunların önemli işlerinden biri de saray içinde idam edilecek kişileri temizlemek. Diğer bir görevleri de serveti müsadere edilecek vezirlere, paralarını nereye gizlediklerini söyletme için işkence yapmak. Bu işin çeşitli inceliklerini geliştirmişler. Bir özellikleri de saray dışında ve halk arasında gözükmemek ve tanınmamak. Vezirliğe veya beylerbeyliğine terfi edemeyenler olursa onlara dördüncü görev yani kapıcıbaşılık verilir. Bu kapıcıbaşı bir çeşit sarayın muhafız alayı komutam. Sarayın emniyeti bunların avucunun içinde. Bunlara darphane, şehir, tersane, güm-rük emniyeti gibi yağlı mukataa emniyetleri verilir. Çıktıklarında da sancak beyliği gibi önemli yerler alırlar, sonra vezir de olurlar. Çok verimli zeametleri var dirlik olarak. İltizam işlerinde de çok parmakları var. Ayrı bir özellikleri de in cognito cellât olmaları. Koyunlarında daimî olarak muteber bir ferman taşırlar. Vezir, vesair yüksek rütbeli bir kişiyi katletmek lâzım geldiğinde belli etmeden ve ürkütmeden karşısına çıkıp veya koluna girip hemen işini bitirmek. Manzara, tarihçi Ahmet Refik'in biraz operetleştirdiği kadın saltanatı manzarası değil!

Sarayın asıl ağaları ve mansıp, rüşvet ve iltizam tica-

reti şebekesinin asıl başları bunlar. Diğerleri (sayıları binlere varan diğerleri, örneğin Kılarcıbaşılık mevkiine gelen Yahudi kadın Esther Kyra gibi mukataa işleri, mültezimler ve sarraflarla çok iş çevirenler) bunların başkanlık ettiği muazzam bir şebeke. Bunların demir pençesi altında saray kuşun uçamayacağı, her yiğitin tanyamayacağı, köşesi bucağı, kapısı bacası bilinmez, bazan sağ girilip sağ çıkılmaz bir yer olmuş. Bunlardan biri gelip de bir veziri, hattâ bir sadrazamı, bir defterdarı, bir Şeyhülislâmı çağırdı mı adamların beti benzi atar, eli ayağı kesilirdi.

XVII. yüzyıldan itibaren sarayın bu personelinin kaynakları da değişti. Eskiden olduğu gibi bunlar devşirilmiş acemi oğlanlardan veya Enderun akademisinden gelme değiller. Hepsi kapıkulu sayılmakla beraber, çoğu kapıkulu vezirlerin oğulları, diğer büyüklerin evlâtları, yahut içeriden desteklenmiş dışarıdan nüfuz edenler. Devşirmeden gelmeyen vezir ve sadrazamların çoğu buradan yetişme. Yalnız padişah etrafında kurulmuş bir şebeke değil, aynı zamanda nüfuz ve rüşvet ticaretinin ana mekanizması. Valideler, büyük valideler, kadınlar ve cariyeler, ak ve siyah hadım ağaları şebekeye renklilik veren üyeler. Bunların kendileri de çok zengin; hepsi altın babası veya altın anası. Büyük valide Kösem Sultanı boğduklarında ağızına kadar altın florin dolu sandıkları çıktı.

İşte, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda imparatorluğa gerçekte hâkim olmaya çabalayan en örgütlü, en görünmez güç yuvası burasıdır. Zevâli yaklaşan kapıkulu diktatörlüğüne karşı çıkan en güçlü rakip. En tehlikeli düşmanlarından olan ulûfeli sipahilerle, onları önemsizleştirinceye kadar savaştı. Anadolu'ya uzattığı istitalelerle evvelce kapıkullarının çarpıştığı Celâlî isyanlariyle uğraşmayı farklı metodlarla ikinci bir safhaya getiren işte burada kümeleşmiş olan bu güçtür. Yıllarca süren isyanlara, bunlarla savaşmalara, geleneksel düzenin başlıca unsurlarının

sistemde yer değiştirmelerine rağmen Osmanlı hanedanının ayakta durabilmesini, artık kalp paraların istilâ ettiği bir imparatorlukta bunların sarayda temerküz ettirdiği «altın» kapitali ile yorumlayabiliriz. Padişahlar tahta oturularım halis altınla öderler. Sonra mevki satarak cülûsiye ve bahşışler verdiklerini mansıp sahiplerinden geri alırlardı.

Sarayın bu gelişmesine paralel ve onunla ilgili olarak bürokraside de bazı değişme ve gelişmeler oldu. Başkentteki vezirlerin çoğu taşraya yollanmaya başladı; «Kubbe altı» kalktı; vezir kethüdaları işlerin çoğunu yürütürken bürokraside Hacegân denen ve en yüksek mertebe olarak Nişancı, Defterdar ve Reis-ül-Küttap mevkilerine götüren bir tabaka belirdi. Kalem ve kılıç arasındaki duvarlar da aşılmaya başladı. Defterdarlardan vezir, vezirlerden nişancı veya defterdar, yeniceri ağalığından defterdar, nişancıdan Kaptan-ı Derya olunuyor. Taşrada da valilikler beylerbeyliklerinde vezir kethüdası olanlara veya mültezimlikte zengin olanlara veriliyor. Bütün bunlara saray hâkim. Devleti saray ağaları ve özellikle Kapıcıbaşlarla 30 - 40 hacegân idare ediyor. Büyük paralarla elde edilen sürü halinde vezirlikler ihdas edilmiş, bunların çoğunluğu taşraya salınmış. Bu vezirlerin kaynakları (a) Silâhtar, Mirahor, Bostancıbaşı veya Kapıcıbaşı servislerinden. (b) Vezir Kethüdası, Defterdar, Reis, Yeniceri ağası mevkilerinden, (c) Bazen de devlete sadık mahallî hanedan ve âyandan geliyor.

Soru 69 : Saray - Paşa - Mültezim - Sarraf zinciri nasıl kuruldu?

XVII. yüzyılın yarısı ile XVIII. yüzyılı dolduran bu işlerin, bir başkentte dönen, bir de taşralarda dönen bir-

birine bağılı iki sahnesi vardı. Başkentte iki önemli iş dö-nüyordu: (1) Mevki ve mansıpların satışı resmileşmiş, bunların hâsılatı hazineye de gelir olmuş. Hazine, mu-kataaların verilisinde rüşvetle iş görüyor. Bu, kayıtlara geçen, bir nevi «hava parası». (2) Defterdarlar, gelen ge-lirleri gûya nemalandırmak için sarraflarla büyük ölçüde sikke değişimi muameleleri yapıyorlar. Bozuk veya kalp paraları sarraflarda bulunan sağ yabancı sikkelerle de-ğiştirerek aradaki farkı hazineye kâr kaydediyorlar. Ya-ni, bu yanda mevki ve mansıpların satışı ile bütün mirî mukataa gelirleri ihaleye çıkarılırken, diğ er yanda hâsıl olan gelirlerin parası sarraflar eliyle devalue ediliyor. Sar-raflık çürük parayı iyi paraya, iyi parayı çürük paraya çeviren gerçek bir dolap oldu. Bu dolabın dönüşü ile geçen bölümde gördüğümüz büyük ölçüde kalp para içeri girip tekrar iyi para olarak dışarı çıkıyor; tekrar kalp para olup yine içeriye girerek ve sarraf, hazine ve mültezim dolaplarından geçip tekrar iyi para halinde dışarı gidiyor. Bu dolabın dönüşü ile imparatorluğu Fransa'da ve İtal-ya'da yapılan kalp paralar istilâ ediyor. Kim kaybediyor? Hazine ve halk. Kim kazanıyor? Saray, mültezim, sarraf ve Avrupa tüccarı.

Taşradaki sahne ise şu: 1654 ten sonra Anadolu'da mukataaların çoğu zengin ve maruf mültezimlerin eline geçmiş bulunuyordu. Tımar sipahiliği artık iyice yıkımlı bir iş olmuş. İşin içinden çıkamayanlar iflâs etmiş; veya devlete karşı açılan ayaklanmalara katılmış. Buna karşı-lık mültezimliğin altın devri açılmış. Saray ve bürokrasi-nin taşradaki temsilcileri Paşa, vali, muhassıl, voyvoda, âyan. Bunların arkasında iki tip daha var: Mültezim ve sarraf. Mültezimlik bazen bir çeşit taşeronluk. Çünkü ba-zen, galiba özellikle «nemalı» sayılan mansıpları alanlar aynı zamanda o mansıbın (örneğin Rumeli, Anadolu yani şimdiki Anadolu'nun Orta Batı bölgesi, Halep, Bağdat,

Şam gibi yerlerin paşalıklarının) mukataalarının iltizamı da veriliyor. Bu mansıpları alanlar bunların iltizamını ayrıca bu taşeron mültezimlere veriyorlar. «Netayic-il-vukuat» yazarı Mustafa Nuri Paşa: «Örneğin», diyor, «bir eyalette 80 - 100 mukataa varsa, bunun 5 - 10 tanesini saray ricaline veya onların mensuplarına iltizama verir; 5-10 tanesini mahallî eşrafa; 1 - 2 tanesini kendi dairesinin adamlarına verir; gerisi de kendisinin olur ve iltizama verirdi.»

Mültezim, bir vilâyetin mukataalarını iki seneliğine «derunte» ederdi. Parça parça taşeron mültezimlere kefaletle verirdi. Bunların bedeli, hazine sarrafları vasıtasıyla peşin alınır veya taksitle ödenecekse «Hazine sarrafı» denen resmen tanınmış sarraflar kefil olurdu. Bu iki yıl içinde hazineye ödenen, rüşvet olarak ödenen paralarla sarrafın faizi ve berat ücretleri ve taşeronların kârı çıkacak. Hazine bazen geleceğe ait gelirleri de iltizama verip parasını peşin alır, bu yüzden «tedahül» denen şey olurdu. Bütçede çok defa bir, iki, üç yıllık tedahüller olurmuş. Yani, hazine sarraflara devamlı olarak borçlu halde.

İhtimal ki kısmen şikâyetler yüzünden, kısmen de hazinenin bir ikilem karşısında kalması yüzünden (çünkü hem mültezimin getireceği gelire muhtaç, hem de mültezime nakit halinde vergi verecek güçte köylü olması lâzım), kısmen de az önce sözünü ettiğim tedahüllerin yarattığı iki sonuçtan (sarraflara borçlu oluş, her yıla ait gelirlerle giderlerin karşılaşması olamayacağından bütçe yapamayış halinden) kurtulmak için 1694 te mukataaların bu şekilde çifte iltizamı durduruldu. Ama onun yerine, çok geçmeden daha kötü sonuçlar verecek olan bir usule baş vuruldu: Mukataa verilenler, hayatta oldukça mukataalara mutasarrıf olabilecekler, boşalacak mukataalar iltizam usulü ile değil de malikâne usulü ile verilecek.

Bu malikâne usulünün ilhamı, anlaşılan, timar siste-

minden önce Anadolu'da bulunan ve tüm kaldırılmamış olan malikâne - divanî sisteminden gelme. Timar usulünden farklı olarak, bunda toprağın rakabesi kişiye, tasarrufu devlete ait. Fakat devlet bunu tekrar timar usulüne göre sipahiye verebilir. O zaman köylü iki çeşit vergi veriyor: Biri rakabe sahibine ait, öteki tasarruf sahibine ait. İki sahiplik aynı kişide birleşemezse de rakabe mirasla geçebilen, satılabilen bir mülkiyettir. Söylemeye hacet yoktur ki bu, timar sisteminden de, feodal sistemden de kötü bir şey. Ama Anadolu'da bazı bölgelerde Osmanlı döneminde kalkmamış. Kalanlar bir nevi Kürt ve Anadolu derebeyliği olarak devam etmiş, cumhuriyet dönemine gelenedek malikâne sahipleri toprakların özel mülkiyeti sahibi olmuşlar. Köylü de bu topraklar üzerinde ırgat, marabacı veya serf olmuş.

İşte böyle bir sistemdeki usule benzer bir usul ile mukataaları malikâne yapmaya kalktı defterdar. Yani bir kişiye ömrü boyunca toprak gelirinden faydalanma hakkı veriyor. Yani iltizamla verilen mukataalar gibi 2 - 3 yılda bir yeniden verilme yok. Kaydı hayat şartıyla veriliyor. Ancak malikâne satılamaz, mirasla da geçemez. Toprak rakabesi yine devletin elindedir. Sadece toprağın gelirinin tasarrufu kaydı hayat şartıyla malikâneyi satın alan kişiye bırakılıyor.

Malikâne usulü, iltizam usulünün kötülüklerini önlemek için konmuştu sözde. Fakat çok geçmeden bunun da kötülükleri meydana çıktı. Bu kötülükleri çıkan bir ferman şöyle anlatıyor: «Hamallara, kayıkçılara, esnaf kehüdalarına varıncaya kadar, kimde para varsa malikâne alıyor. Bunlara kendi mülkleri gibi mutasarrıf oluyorlar, başkalarına da deruhte ediyorlar. Mirânın malını (yani vergi gelirini) zamanında ödemiyorlar. Aslında, defterdar kapısında bunları alanlar yine eski mültezimlerdir. Malikâneler, yine, zî-mal kişilerin eline geçiyor.» Malikâneye

mutasarrıf olanlar malikâneyi bir başkasına faizle veriyorlar. Toprak geliri faizcilik konusu oluyor. Böylece, gerçekte, mukataalar elden ele geçiyor. En sonunda «zap-teden» (yani bilfiil işleten) bir alay faizlerle dolan mukataalardan hem kendi verdiği parayı çıkaracak (ki ona zincirvarî faizler dahil), hem de kendisi kâr edecek. Bunu yapmak için köylüyü daha çok sıkıştırarak. Vali ve kadı-ların bir müdahalesi olursa bunlar: «Malikâneler serbest üzere tasarruf olunur» diyorlar. Bu malikâne sömürüsü valilerin de iradına zarar verdiğinden onlar da ayrıca re-âyaya zulmediyorlardı.

İşte bu esbab-ı mucibe ile 1704 te malikâne usulü kaldırıldı. Mukataaların yine mirî tarafından iltizama veril-mesi usulüne dönüldü. Yalnız, verdiği peşini henüz faiz-den ıstıfa etmemiş olanların uhdelerindeki mukataaların üç yıl daha kendilerine iltizam olarak verilmesine müsaade edildi, hazineye peşin verdikleri paralar tamamiyle tah-sil oluncaya kadar intifa hakkı onlarda kalacak. Mukataa-lar, yavaş yavaş malikânelikten tasfiye edilecek, eski haline getirilecek.

Edildi mi? Allah bilir. Çünkü işler daha sonra büs-bütün karıştı. Mültezim sömürüsü ve zulmü tâ III. Selim zamanına kadar devam etti.

Sahnenin eşhasım tamamlamak için, iltizam işlerinin çoğunu finanse eden sarrafları da unutmamamız lâzım. Nasıl unuturuz ki işin en önemli unsuru o. Çünkü hiç bir iltizam, mukataayı alan tarafından hazinece resmen ta-nınmış, beratlı muteber bir sarrafın kefaleti olmaksızın alınamaz. Bunlara «kuyruklu sarraf» denirmiş. İltizamdan asıl mesul olan o. Tediyei bizzat yapacak olan o. Tabîî sarraf ta sermayesinin yatırımını gerekli metodlarla garanti altına alacaktır.

Bunun nasıl yapıldığını, XVIII. yüzyıl sonunda mül-tezim ve sarrafın çalışmasını gözü ile gören bir İngiliz göz-

lemci bize şu satırlarla çok iyi anlatıyor: «İmparatorluğun en zengin ve en ticaretçi halkı Ermenilerdir. Bunlar, servetleri ile Bab-ı Alinin elde edebileceği en emin garantilerdi. Türkçe bilmeleri, ticaretin bütün inceliklerinden anlamaları sayesinde, reâya olmakla beraber kendilerini bir paşaya en faal, en kabiliyetli iş adamı, sağlam bir banker, uysal bir alacaklı olarak göstermek gibi çeşitli vasıfları olan kişilerdi. Gelirler çok defa ayn halinde toplandığından Ermenilerin tüccarlık tarafı, bankerlik taraflarına eklenir, onları en faydalı bir unsur yapar; kendilerine hızla servet yığma imkânlarını sağlar. Bu çeşit ticareti yapmak için hayli sermaye lâzımdır. Türkiye’de Paşa sayısı kadar Ermeni sarraf vardır. Eğer bir Ermeni sarraf bir Paşaya kefalet vermezse o paşa âdi bir fert durumuna düşer. Sarraflar gerçekte vilâyetleri kâr etmek için iltizama alırlardı. Bunlar o kadar çok güçlenmişlerdir ki bir banker, bir eski valiye, eski sarrafindan borçlarını tamamen ödediğine dair bir vesika getirmedikçe kefalet vermezdi. Bir Paşa, tayin edildiği bir vilâyete giderken yanındaki mahrem adamı, çok defa sarrafın akrabalarından biridir. Bütün para işleri onun elinden geçer. Bunların komisyon vesair avaidi büyük yekûnlar tutar. Vilâyetin gelirlerini o tesellüm eder, malları üzerinde o ticaret yapar, bu malları düşük fiyatla o satın alırdı. Her paşaya böyle sülük gibi yapışık bir sarraf temsilcisi vardır. Vali onun avucunun içindedir. Onun bütün işlerini kontrol eder, malî kaynaklarını elinde tutar. Onu, çeşitli şiddet ve soyma eylemlerine iter; yapılan soygunculuktan ona ancak bir parça bırakır. Paşa onu atamazdı, çünkü mevkiini onun vereceği kefalete borçludur. İşte, Türkiye böyle kalp bankerlerle, böyle bezirgânlarla, böyle spekülâtörlerle tahsil eder gelirlerini. Valileri, en güçlü silâhların bile delip geçemiyeceği bir malî esaret ve casuslukla çevrilidir. Valinin sü-rüklendiği keyfî hareketler haddi aşınca ve halkla arasın-

da düşmanlık başlayınca valinin askeri, hazinesi ve kudreti bir gösteriştten ibaret kalır. Otoritesini kurmak için baş vurduğu vasıtalar, onu bir nefret hedefi haline getirdiğinden valinin mevkii sağlam olamaz. Böylece, imparatorluk bu memurlar ile Ermeni sarraflarından mürekkep bir yağmacı gürhunun elindedir ve halktan sökülüp alınan paraların ancak küçük bir kısmı devletin hazinesine kadar gelebiliyordu.»

Böylece, XVIII. yüzyılda kapıkullarının tasfiyesi boyunca, sarayın mansıp satma yolu ile Anadolu'ya salıverdiği vezir ve valilerin idaresi altında mültezim, muhassıl, âyan ve bunların ortakları olan sarraftan mürekkep yeni bir istismarcı tabaka doğdu. Reâyanın sömürölüşünün en kuvvetli, en yıkıcı, en korkunç aşamasına geçilmiş oldu. Bunun da, kendine göre, Celâli isyanları zamanından farklı siyasal sonuçları oldu.

Soru 70 Bunalım nasıl köylünün kapısına gelip dayandı?

Çünkü, hazine toprak gelirlerini ağır ağır kendine çeviredursun, bunu sağlamak için gelişmesi teşvik edilen ve sarayın Anadolu'ya bir çeşit uzanmış olan kişiler içinde yeni ve başka çeşit bir güç kümeleşmesi ve ayrılması berrmeye başladı.

Eskiden devşirmeler yetiştikten sonra bölük ağalığı, mirahorluk, kapıcılar kethüdalığı gibi iç hizmetlerde çıraklıktan sonra dış hizmetlere çıktıklarında, Sancak Beyi, mirlivalıklarda bulunduktan sonra taşrada maiyetlerinde ancak üç yüz, beş yüz kişilik kuvvetler bulunurdu. Çünkü asıl askerî kuvvet timar ve zeamet sipahileri idi. Halbuki şimdi dışarıya çıkan vezirler yanlarında levant, sekban adı

altında iki, üç bin, hattâ bazen daha fazla ücretli askerler toplamaya başladılar.

Kapısız kaldıklarında eşkiyahk yapıp köylüyü soyan bu başı boş askerlerin kendileri de yoksullaşıp yerlerinden kopmuş kişilerdi. Etrafına bu kadar askeri toplayan bazı vezir ve valiler bulundukları yerlerde birer derebeyi prototipi olmaya başladılar. Kendi bölgelerinde halka nakdi ve aynî vergiler koymaya, boşalan timarları rüşvetle vermeye, kasabalarda varlıklı kişilerin mallarını müsadereye başladılar. Hazine geliri sağlama amacı ile onları zımnen böyle şeyleri yapacak yetkilere kavuşturan devlet, bu eylemlerinde fazla ileri gidenlere karşı huylanmaya başlayınca da kendine güvenen paşa, isyan etmeye başladı. Maiyetlerindeki levant veya sekbanları ortalığa saldırıp yeni bir Celâfîlik başlattılar. Bunların bazıları ferman yazmaya, tuğra çekmeye kadar gitmiş. XVIII. yüzyılın ortalarından sonra bu yolu açmış olan sarayın, taşrada artık hemen hemen hükmü geçmez oldu.

İşte, dış ticaretin yarattığı malî bunalımın etkilerinin böyle adım adım ta köylünün kapısına kadar dayandığını görüyoruz. Batı Avrupa'da feodalizme darbeyi indiren fiyat ve para devriminin etkileri, geçen bölümde anlattığım yollardan Osmanlı imparatorluğunun topraklarına taşındıktan sonra, bu uzak diyarlardaki oluşumun buradaki paralelleri hazine ile timarlar arasında çekilen bir zincirin aracılığı ile köyün içine kadar geldi. Tımar sisteminin yıkılışından sonra ayrı bölgelerde çeşitli yönlerde gelişmeler başladı. Kapitalist tarım işletmeciliğine en yaklaşanı en çok Rumeli'de görülen büyük çiftliklerin gelişmesidir. Fakat gelişim her yanda bu yönde olmadı. Bir diğeri âyanlık oldu. Zamanla devlet bunları tanımaya, sözde bunların halk tarafından seçilmiş kişiler olması şartını koyarak onlara bir resmiyet vermeye mecbur oldu. Âyanlar, paşalara, mültezimlere ve faizcilere karşı köylüyü koruyacak

güce eriştikleri zaman tam derebeyi olmaya başladılar. Çiftlik ağası, âyan ve silâhlı güç ile çevrili derebeyi Osmanlı toprak rejiminin gelip dayandığı bir sonuç oldu.

Buraya kadar olan tartışmamızın arkasını getirmeyi, ticaret ve endüstri alanlarını da gözden geçirme sonrasına bırakarak sözü şimdilik iki soruya bağlayacağım:

(1) Hazine sıkıntısına çare olarak devletin, timar usulünü mukataa usulüne çevirmekle uyguladığı iltizam, emanet ve malikâne usullerinin hiç birinde gelirler tamamiyle hazineye gelmiyordu. Önemli kısmı, bu işleri finanse edenlerin eline geçiyordu. Mirî toprakların iltizamla idaresi hazineyi değil, işte dizi halinde yer alan paşa, muhassıl, voyvoda, âyan, sarraf ve murabahacıyı zengin etti. Bu kapital birikimi kapitalist bir üretim şekline yol açacak mı? (2) Köylü yükletilen resim ve vergileri ödeyecek paradan yoksun. Borçlanıyor, ağa ve âyanın himayesine giriyor. Yüz binlercesi üretim araçlarından kopup şehirlere göçüyor. Şehirlerde bu ücretle emeği satın alınabilecek emek rezervi, hazır bir ticaret kapitali ile karşılaşacak mı? Bu iki soruyu aklınızda tutunuz.

Soru 71 Bunahımın ticarettteki etkileri ne oldu?

Gelir, ticaret ve endüstri işlerinin düzenlenmesinin, hazineye ait gelirleri sağlamak amacı ile, bazı kişilere kapitülasyon vererek yürütülmesi usulü Avrupa'da da vardı. Tarım gelirlerinin mukataalar halinde iltizama verilerek toplanması usulünün ticaret alanında daha eskiden beri uygulanan bir usulün teşmilinden başka bir şey olmadığım, bunun da dış-ticaret alanında uygulanan politikanın içerideki bir paraleli olduğunu söylemiştim. Şimdi dış kapitülasyonların içerideki karşılığı olan iç kapitülasyon-

ların ticaret ve endüstri alanlarındaki uygulamalarını görelim.

Hem iç kapitülasyonların dış kapitülasyonlarla birlikte başladığını göstermek için, hem de ticaret alanında iç kapitülasyonların uygulamasına somut bir örnek vermek için biraz geriye giderek Kanunî ve II. Selim zamanında uygulanan bir iki büyük iç-ticaret kapitülasyonu örneğini anlatacağım.

Evvelce sözünü etmiştim, Kanunî zamanında Portekiz'den kaçan ve orada daha önce yalancılıktan hıristiyan olan bazı zengin Yahudi aileleri gelmişti. Bunların en büyük ve zengini olan Nasi ailesi Avrupa ile yapılan ticarette önemli bir yer almıştı; bunlar, sonra yine bir Yahudi olup Kilercibaşılıkla hareme nüfuz etmiş bir kadın olan Esther Kyra ticaret, iltizam ve sikke işleri ile ilişkiler kurmuşlardı. Kyra kendisi veya oğlu için gümrük iltizamı elde etmişti. Bu bayan 1600 de kopan bir sipah isyanında, verilen değersiz akçelerin hazineye alınmasında gümrük iltizamcısı sıfatıyla bir suçu olduğu inancı ile öldürülmüş, vücudu parça parça edilerek ağaç dallarına asılmış. Yusuf Nasi ise hareme değil, şehzade Selim'e nüfuz ettiğinden Selim padişah olunca onun bankeri olmuş, ticaret ve iltizam işlerinde de önemli bir yer almıştı. Rivayete göre Selim, Nasi'nin sunduğu Kıbrıs şaraplarıyla başının döndüğü bir anda, orayı alınca kendisini Kıbrıs kralı yapacağım vaadetmiş; vezirlerin itirazı üzerine, Yunanistan doğusundaki Naxos (Nakşa) adalarının dukası yapılmış (orada, Osmanlıların dokunmadığı bir İtalyan dükalığı vardı). Gerçekte, Nasi'nin ilgisi krallık, dükalık gibi ünvanlardan ziyade ticarettiydi. O zaman Kıbrıs, Girit ve Yunan adalarının şarapları Avrupa'da çok makbuldü. Özellikle Tuna yolu ile Orta Avrupa arasında önemli bir şarap ticareti vardı. Nasi, Osmanlı ülkelerinden dışarıya şarap ihracının tekeli ald. Bu şarap ticareti dev-

lete gümrükte 6,000 duka gelir sağlarmış; fakat Nasi'nin kendisi bu şarap ticareti kapitülasyonundan yılda 15,000 altın kâr sağlarmış.

Fakat şarap ticareti kapitülasyonu Yusuf'un işlerinden yalnız bir tanesi. O zaman Polonya ile büyük bir balmumu ticareti vardı (o zamanki Polonya şimdiki Polonya değil; Baltıktan Karadenize kadar uzanan, Avrupa'mn en geniş topraklı devletlerinden biri idi. Balmumu da öyle. Bugün önemsiz bir madde ama, o zaman elektrik kadar önemli bir şey). Nasi, Osmanlı devletinden balmumu ticaretinin tekeli aldığ gibi, Polonya hükümetinden de 150 bin duka karşılığı oraya balmumu ithali ticaretinin kapitülasyonunu almıştı. Demek ki ülkeler arası ticarete tüccarlar hem ihracat hem ithalât yaptıkları ülkelerde ticaret imtiyazı alıyorlar. Nitekim, Osmanlı devletinden kapitülasyon alan İngiliz tüccarlarının da, Türkiye'den ticaret yapma imtiyazının kendilerine verildiğini gösteren İngiliz hükümetinden alınmış beratları vardı.

Daha sonraki yıllarda da Yahudi iş adamları ticaret, mukataa, iltizam, gümrük ve darphane işlerinde Ermeni ve Müslüman iş adamlarından fazla ilerilemişlerdi. Daha önce sözünü ettiğim berath yani imtiyazlı hazine sarraflarının çoğu Yahudi ve Ermeni sarraflardı. Yabancı kaynaklı, gayri Müslim veya azınlık kişilerinin bu gibi işlere girmeleri, köylü ve zenaatkâr gibi, toplumda köklü kişilere kıyasla, daha çok olur. Avrupa'da da öyle olmuştur: Yahudiler, Ermeniler, Suriyeliler, Protestanlar gibi.

Soru 72 : İç-ticaret kapitülasyonları ne gibi usullerle uygulanırdı?

İç kapitülasyonların en göze batanı gümrük mukataacılığında görülür. Bugün «gümrük» dediğimiz zaman ak-

limıza yabancı ülkelerden gelen malların içeriye girdiği yerlerde gümrük resmi alınan idareler gelir. Halbuki bu anlamda gümrük, Avrupa'da bile yeni bir şeydir. Hem orada, hem Osmanlı ülkelerinde asıl gümrük, ülke içi gümrüktür ki böyle bir şey bugün bize gülünç denecek kadar yabancı gelir. Ulus olmuş toplumlarda böyle bir şey akla bile gelmez.

Fakat eskiden devletin en büyük gümrük geliri, imparatorluğun kendi sınırları içinde çeşitli bölgeler arasında gidip gelen ticaret mallarından gelirdi. Onun için gümrükler ya şehirler arası yolların bitiminde, ya deniz iskelelerinde bulunurdu. Bunların karalarda olanlarına «kara gümrüğü» denirdi. Buralarda devletin memurları değil, gümrük mukataasını almış olan imtiyazlı kişinin adamları malları durdururlar, tartarlar, rayiç değer üzerinden yüzde veya yüzdesiz toptan gümrük resmi alırlardı. Anlaşıldığına göre çok defa yüzde üzerinden değil, malın cinsine göre sabit bir gümrük alınırdı. Bu yüzden rüsumat gelirleri, para düşmesi ile birlikte emtia değerleri ile nisbetsiz bir düşmeye uğradı.

İç gümrüklerin en önemli ve en büyük gelirli olanları şüphesiz iskeleler ile «mahrusa» şehirleri idi: İstanbul, Edirne, Bursa, İzmir, Halep, Bağdat gibi. En çok mal geliş gidişi bu büyük şehirlerde oluyordu. Devlet, bu sistemde, stratejik bir noktaya ağını kurmuş bir örümceğe benzer, ticaretin en güçlükle bu ağdan kaçınabileceği yerlere gümrüğünü kurmuş, geçen ticaretten baş alıyor.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kapital birikiminin en çok kendini gösterdiği alanlardan biri işte bu gümrük mukataacılığıdır. Bunu, bu işlere girişmek için zaten birikmiş bir kapital bulunması dolayısıyla, genel olarak yatırım için kapital birikimi konusunu tartışırken ele alacağız.

Devletin ikinci önemli bir mukataası, ihtisap muka-

taasıdır. Bunlar da, «ihtisap» gelirlerini toplama imtiyazı almış kimselere verilmiş iç kapitülasyonlardır. Önce, kısaca, «ihtisap» ın ne olduğunu görelim.

Muhtesiplik, yani ihtisap işini görme, bir çeşit belediye reisliğidir, ama bu benzetme sizi yanıltmasın. İhtisap işine bakan kişi ne devlet tarafından maaşla tayin edilmiş bir memurdur, ne de halk tarafından seçilmiş bir kişidir. Devlet, kendinde, «ihtisap» denen ve az sonra anlatacağım bir hak gördüğünden, bu hakkının karşılığı olarak iki toplum sınıfından (tüccar ve esnaftan) bunun ücretini alacaktır. Bu işin ücreti birikir, büyük bir hazine geliri olur. Bunu toplama işi kendisine havale edilen adam yarı halktan, yarı devletten; fakat ne devlet memurudur, ne halk temsilcisi. Gümrük mukataacılığı işinde gördüğümüz gibi ikisi arası bir kişidir. Osmanlı tarihinde vezir ve defterdar kelleleri hıyar doğranır gibi kesilirken, mültezim ve mukataacıların, onlarınki kadar incelikli işler yaptıkları halde, fazla zayıat vermemesi dikkati çeken bir şeydir.

Devlete ihtisap denen yetki nereden geliyor? Konumuz olan devlet biçimindeki devletlerin kendi prensiplerinden. Osmanlılar bunu İslâm hukukuna da dayattırdılar. Her yerde olduğu gibi (Müslüman olmayan Avrupada da öyle) buna hem dinî, hem ahlâkî bir nitelik verdiler. Dinî yanı şu: «Doğru bilineni emretmek, reddedileni men etmek» (Emr-i bi'l-marûf ve nehy-i an'il münker), «işlerin başı» (ûlü'-l emr) in yani hükümdarın hakkıdır. Ahlâkî yanı da şundan gelme: «Tartı ve ölçüleri bozanlar, ribâ yiyenler, fahiş fiyat isteyenler günahkâr» dır. İşte bu iki yetkinin ücreti, devletin gelirlerinden birini teşkil eder.

Bunun için her kadılık bulunan yerdeki (kazadaki) şehir ve kasabalarda yani ticaret ve zenaat yerlerinde bir ihtisap ağalığı bulunurdu. Bu ağalık da eminlik veya il-

tizamla verilir; iltizamı alandan mukataa bedeli olarak bir para alınır. Örneğin 100,000 akçelik bir para (akçe zamanında akçe ile, akçenin sadece değer ölçeği olduğu dönemde kuruşla). Bazen bir mukataayı alan bir iki kişi birden olur, bunları ödemelerinde ve toplamalarında ortak olurlar. Demek ki bu da kapital ile dönecek işlerden.

Soru 73 «Çarşının namusu» nasıl sağlanırdı?

Muhtesip ne yapar? Bugün bize komik gelecek fakat o zaman için önemli olan işlere bakar. Bir defa, tüccar ve esnaftan «ihtisabiye» denen bir resim alır. Meselâ dükkân resmi. İkincisi, tartı ve ölçüleri kontrol eder. Terazileri, kantarları, arşın ve endazeleri beraberinde taşıdığı ölçücülerin âletleriyle kontrol eder. Ölçüsü hileli çıkanın vay haline. Yanında teraziciden başka taşıdığı falakacı var, adamı yatırdıkları gibi verir sopayı. Daha ciddi suçlarda adamı kadiya teslim eder. Bir de sopa başına ceza keserler. Bu da bir gelir. Üçüncü yaptığı iş çok önemli: Narh fiyatlarını kontrol etmek. Dördüncüsü dinî, ahlâkî (ve tabii siyasal) kontrol işi. Esnaf vicdanlı, Allahtan korkar, dindar adamlar olmalı. Onun için muhtesip, ticaret ve zenaat kişileri namazlarını kılarlar mı, oruçlarını tutarlar mı, kadın, oğlan peşinde olanları var mı? bunlara bakar. Osmanlı ticaret metodları iki yüzyılın ötelere kadar direndiği için 1826 da bir ihtisap nizamnamesi yapılmıştı. Onda şöyle deniyor: «İhtisaba memur olanlar cümleden evvel beynamaz olanları, Ramazanı şerifte oruç tutmayanları mahalle imamlarından tahkik ederek namaz farzını eda etme, oruç tutma boreunu hatırlatacak. Dinlemeyenleri tedip...» edecek. Esnafın beş vakit namazlarını cemaat halinde kılmalarını sağlamak da muhtesibin işi. Esnafın «Ben namazımı kendi başıma kılarım» demesine pek inanılmıyor.

Takdir edersiniz ki, muhtesip bir çeşit siyasî polistir de. Bunların özellikle taktıkları kişiler Melâmîlik, Bektaşilik gibi gizli kapaklı inançları olanlar. Aksi gibi de esnaf arasında, özellikle debbağlık, saraçlık ve dokumacılık gibi o zaman ekonomilerinde ve askerliğinde çok önemli esnaflıklarda bunlar çok yaygın. Dinî inançları despot devlet rejimlerine çok aykırı da ondan.

Sonra o zamanın ticarî hayatında meşru sayılmakla beraber gizli kapaklı ve kirli işlere kolayca yol açacak ticaret dalları var. Örneğin, hamamcılık, esircilik, kahvecilik, hancılık, arabacılık. O zamanın şehir hayatında vaz geçilemez bir müessese olan hamam devlet ve din için tehlikeli yerler. Tellâklar arasında yenicevi çok. Bunların bazıları isyan liderliği bile yapmış. Onun için muhtesipler hamamları, tellâkları, natırları kontrol edecek. Şiddetli bir kadın - erkek ayırımı olan bir toplumda oğlanlık kolay üreyebilir.

Köle tüccarları da netameli kişiler. Bunlar, bazen köle olmayan kişileri köle diye çarşıdaki özel «boutique» lerinde satışa çıkarırlarmış. Bu kadar ahlâk düşkünü bir toplumda insan kişilerinin mal gibi satılması ve teşhiri tuhaf ama tarih böyle işte. Kapıkullarının düşmeye başladığı dönemde bu köle «boutique» lerinden gelme kimbilir kaç kişi vezirliğe kadar yükselmiştir! Esirciler, bazen cariyeye ve oğlanları soyup vücutlarını gösterirlermiş. Böyle şey olmayacak. Bazen cariyeye ve köleleri satar satmaz, güzel gözüksünler diye giydirdikleri urubaları çıkartırlar, zavallıları çırılçıplak satın alana teslim ederlermiş. İhtisap ağası böyle şeyleri de yasak edecek (esircilik te ta Tanzimat zamanına kadar sürmüştür. Tanzimat, hattâ Abdülhamit döneminin bazı büyük adamları kölelikten gelmiş, bazıları da esir pazarında satın alınmıştır. Büyük sadrazam «Koca» Reşit Paşa zamanında kölelik resmen kaldırıldığı halde bu zatın ölümü kendisine yeni takdim edilen

güzel bir genç cariye ile hemen halvete girmesinden olmuş).

Kahvecilik te netameli bir ticaret. Uzun süre yasak edildikten sonra malî bunalım döneminde devlet adamları kahveden de resim almayı akıl ettiklerinden kahvehaneler serbest açılır oldu. Kahvehaneler Avrupa'da da siyasa! ve edebî kamuoyunun folluğu olmuştur. Kahveler, hükümetleri ürküten müesseseler olmuştur. Sonra, buralarda gizli bir iş daha dönebilir: Esrarkeşlik. Bir de yangın tehlikesi var, büyük binalardan maadaki evler ahşap.

Hancılık ta göz altında tutulacak, ama o zaman için çok lüzumlu ve yaygın bir iş bu da. Bugünün garaj ve benzin istasyonlarından fazla sayıda her yerde var. Buralarda yatıp kalkanlar göz altında bulunacak. Arabacılar da öyle. Sakalsız, zülüflü, pembe yanaklı arabacı olmayacak. Arabasına kadın yolcu almışsa, arabanın yanında yürümeyecek. Falaka ve ceza hazır.

Muhtesibin beşinci bir görevi var ki bu, cidden bunalım dönemi devletinin bir baş belâsı, çözümleyemediği, kaldıramadığı bir dert ile ilgili: Büyük şehirlere taşralar-dan işsiz ve fakir insan akını.

Bunun kaynağım ve nedenini artık biliyoruz. Tımar usulünün iltizam usulüne çevrilişinin getirdiği sonuçlardan biri, birçok bölgelerde köylerin sefaleti, köylülerin köylerini bırakarak şehirlere göçmesi olmuştur. Bunlar şehirlerde mesleksiz insanlar olmuşlar. Bugünkü ekonomi bunlarla «işsizlik» olayı olarak ilgilenir, fakat Osmanlı kafası ekonomik kafa olmadığı için buna sadece bir meslek zümresinde (yani «sınıf» ta) yeri olmamak açısından bakar, çünkü «sınıf» sız kişi olamaz. Bu yüzden yazarlar bu kişileri nasıl sınıflandıracaklarını şaşırdılar, bazıları bunların katlinin caiz olduğunu bile söylemiştir. (Osmanlı terminolojisinde «sınıf», çoğulu «esnaf», class demek değil, meslek zümresi demek olduğunu biliyorsunuz.)

Geçen bölümde malî yanını, az yukarıda tarımsal yanını anlattığım bunalım derinleştikçe şehir kapılarına konan ihtisap memurlarıyla bu yoksul insan akını geri çevirmek hattâ durdurmak imkânsız hale geldi. O zaman şöyle bir kaide koydular: Taşradan gelene: «Hemşehrim, iş tutmaya mı geldin?» diye sorulacak. Bir iş tutmaya, hizmetkârlığa, hammallığa, arabacılığa veya tellâkhığa gelmişse veya yeniçeri yazılmaya gelmişse bırakılacak, eline ufak bir ücret karşılığı bir paso verilecek. Fakat ondan sonra bunların peşleri bırakılmayacak. Bir «şerirliği» görülenler dışarı sürülecek. Kendi halinde olanlar özel bekâr hanlarına konacak. Bunlar mahalle içlerinde oturmayacaklar. Muhtesip, şehirde ne kadar tellâk, natır, kayıkçı, hammal, uşak olduğunu bilecek. Bunların kefilleri olacak. Bundan da resim alınacak. Bu sistemde bu gibi olumsuz hizmetler karşılığı resim almak akla gelir de bu kişilere iş bulma büroları kurmak akla gelmez. Neden? Çünkü hem iş alanları açık ve serbest değil, hem de bunalım dolayısıyla daralma var.

Muhtesip halkın kılık kıyafetiyle bile ilgilenecek. O zaman kıyafet çok önemli. Kişiler ve sınıfları kıyafetlerinden belli olacak. Müslüman, hıristiyan belli olacak (bunların da hıristiyanlığının cinsine göre farkları var). Türk, Kürt, Laz, Arnavut belli olacak. İstanbul'a mümkün olduğu kadar Kürt ve daha sonraları Arnavut sokulmamasına önem verilirdi. Kaba Türklerin veya akılsız Türklerin («etrak-i bî idrak» in) yeniçeri ve sipahi ocaklarına kadar girmesinden, hemen daima kapıkulu olan Osmanlı yazarları şikâyet etmişlerdir. Naima, sık sık ayaklanan sipahi askerlerinden söz ederken bunların içine çok Türk karıştığını, bu yüzden bunların akıldan uzak, lâf anlamaz «şerir» kişiler haline geldiğini söyler. Bazı zenaat erbabının kıyafetlerinden belli olmaları da önemlidir. Örneğin, bıçakçılar, testereciler, eğeciler, çarkçılar, kova-

cılar, bıçkıcılar kıyafetleri belli olan zenaatkârlardandır!

Bütün bu işler için muhtesip sayısız çeşitte resimler toplardı. Damga, mizan, evzan, ekyal, dükkân yevmiyesi, pazar bacı (haftamn belirli günlerinde kurulan pazarlarda alınan resimler) koca imparatorluğun her bölgesinde şehir ve kasabalarda, çarşılarda, pazarlarda, panayır-larda toplanır, arada sarraflar'a dönen muamelelerden sonra hazineye girerdi.

Soru 74 : Fiyatların kontrolü nasıl yapılırdı?

İhtisap konusu bize ticaret ve endüstrinin ne kadar sıkı bir devlet kontrolü altında olduğunu gösterir. Bu kontrol, devletin bu iki toplum sınıfını sömürme yani surplus gelirini alma amacı ile oluyor. Şu halde, devletin bu alandaki istekleri arttıkça bu sömürü ticaret ve endüstri alanlarında ticaret kapitali birikimini sınırlandıracaktır. Osmanlı tarihinde XVII. ve özellikle XVIII. yüzyıllarda bunun, yalnız bu sınırdan kalmayıp söndürme aşamasına da vardığı görülür. Tabii, devletin bu baskısına karşı tüccar ve endüstri sınıflarının da, ihtikârdan ayaklanmaya kadar çeşitlilik gösteren tepkileri olacaktır.

İhtisap konusu bizi devletin ticaret üzerine olan kontrolünün en nazik olan bir yanına yani fiyatları kontrol etme meselesine getirir. İç-ticarette kapitülasyon rejimi, dış-ticaretteki kapitülasyon rejimi gibi içten çelişkili bir rejimdir. Önemli bir malî bunalım durumu gelince, uygulanışı, uygulanma amacının zıddı olan sonuçlara yol açar. Tekelcilik ve şimdi anlatacağım fiyat kontrolü iki şeyi önlemek içindi: İhtikâr ve kaçakçılık. Fakat malî bunalım dönemi gelince dış-ticaret kapitülasyonları gibi bu siyaset de hem ihtikâra, hem de kaçakçılığa yol açmıştır. Bu rejimde adî zamanlarda ikisi de normal. Fakat bunalım za-

manlarında ikisi de anormal ölçüler alır.

Fiyat kontrolü yani narh usulü, yaptığı iş ihtikâra yani malları, fiyatların yükseleceği bir zamanı beklemek üzere alıkoyarak piyasaya çıkarmamaya veya fiyatların düşük olduğu bir bölgeden gelen malları, daha yüksek olduğu bir mahrusa beldesine gelmeden yolda önleyip kaparozlamaya (Fransa'daki deyimle accaparer etmeye) elverişli olan kişilerin bu usullerle hazineyi ve tüketimciyi koruma amacı ile orta çağlarda her yerde uygulanan bir usuldü.

Narh en çok erzak ticaretinde yani yiyecek maddeleri ticaretinde önemli idi. Yiyecek, içecek maddelerinin azamî fiyatlarını tesbit etmek ve uygulanışını teftiş etmek o kadar önemli sayılırdı ki bazı hallerde narh tayini yalnız kadı ve muhtesiplere bırakılmayarak sadrazamların nezareti altında yapılırdı. Sikke ve fiyat bunalımları zamanlarında, en şiddetli sadrazamların büyük bir alay halinde maiyetleri ile birlikte Unkapanına kadar geldiğini, orada pişirilen ekmek çeşnisini tattıktan sonra fiyatları tesbit ettiğini tarihlerde okuruz. Bazen azılı bir sadrazamanın soğan, sarmısak gibi şeylerin fiyatlarını tesbitle uğraştığını bile görürüz.

Bu gibi hallerin en şiddetlisi tabii başkentte olurdu. Çünkü burası hem imparatorluğun en büyük şehri, hem yoksul halkın en çok geldiği yer, hem de yiyecek sıkıntısı, işsizlik ve kahvehane, meyhane, han, hamam gibi yerleriyle müstahkem bir kale gibi duran sarayın emniyetini en çok tehdit eden bir yerdi. Bunun içindir ki XVI. yüzyıldan sonraki Osmanlı devleti tarihi, az çok İstanbul'un tarihi demektir.

Kontrol işinin bir de teftiş yanı vardı. Bu daha da eğlenceli veya korkunç. Normal hallerde bu işi kadılar yapardı, ama bunalım zamanlarında değil sadrazamlar, padişahlar bile bu işe katıldı. «Tebdil» dolaşıp gûya ta-

nımadan malını narhtan fazla satanın «hakkından gelinirdi». Birinin hakkından gelmenin en hafifi falaka. Onun için narhları teftişe çıkan padişahın veya vezirin veya kadı ile muhtesibin maiyetinde bir de portatif falaka takımı taşınırdı. «Herif» in («herif» usta zenaatkâr demek) suçuna göre, falakacı derhal yere yıkar, diğer falakacıların yardımı ve kadının sayması ile «darp» olunurdu. Bazen bu herifleri eşek sudan gelinceye, bayıltıncaya, tövbe edinceye kadar döverler; ama sinirlerin daha bozuk olduğu bunalım günlerinde derhal mahallinde «siyaset» de ederler, yani idam ederlerdi. (Bunu ancak padişah yapabilir. Bazı padişahların da denize atma merakı vardı).

Böyle, terör ile ekonomi yürütme siyaseti şehirlerin büyümesi, işsiz ve fakir rûfusun artması, sikke değeri dalgalanmaları ile birlikte muhtekirliğin cazipliği ve dış kapitülasyonlar dolayısıyla yabancı mal fiyatlarının yerli mal fiyatları yapısını allak bullak etmesinin bir sonucu idi. Narh siyaseti, Osmanlı devletinin başından beri, normal olan bir usul olarak tarihlerde geçmekle beraber, büyük bir dâva olarak her tarih yazarın sık sık bundan söz etmesi XVII. ve XVIII. asırlara rastlar. Evvelce anlattığım «Beylerbeyi» vakasından sonra narh meselelerinin sözü edilmeden, hemen hemen hiç bir önemli olaydan söz edilmez olur.

Bu güçlükler dolayısıyla en önemli ticaret alanları imtiyazlı gedikler haline geldi. En başta şehirlerin yiyecek maddeleri ticareti gelir. İkincisi, esnafın (loncaların) ihtiyacı olan maddelerin ticareti de serbest değildir. Bunlarda da ticaret, ancak kendilerine imtiyaz verilmiş olanlar tarafından yapılabilir. En önemli gedikler, un, yağ, pamuk, yün, sahtiyan, iplik, mum gibi maddeler üzerindedir. Osmanlı devleti, ticaret ve endüstri üzerine sıkı kontrol koymuş bir devlet olmakla beraber, üretimi geliştirme araçlarının hiç birini yapma işi ile görevli bir devlet

olmadığından (örneğin, ticaret yolları, kervansaraylar, köprüler, kredi ve banka müesseseleri gibi. Bunlar ya vakıflarla, ya kişilerce yapılmış şeylerdir. Bir kısmı devlet tarafından yapıldığında bunlar ekonomik değil, militer düşüncelerle yapılırdı) devletin ekonomik denebilecek en önemli işi soğan sarmısak fiyatları tesbit etmek seviyesine kadar indi.

Ama gerçekte bunlar önemli şeyler. XVII. yüzyılda bütün dünyada büyük bir erzak darlığı vardı. Dünyanın yeni açılan kıtalarından şimdiye kadar bilinmeyen maddeler (örneğin mısır, hindi, kakao, patates, domates, fısıklık gibi şeyler) çıktığı halde şehirlerin genişlemesi, yolların aynı hızla gelişmemiş olması yüzünden bu dönemin şehirleri inanılmayacak ölçüde (çünkü çoğu hâlâ yarı ziraatçı gibi yerlerdi) «taşra» ürünlerine muhtaç yerlerdi. Yüz binlerce insana her gün ekmek, un, et, piring, zeytin, peynir, kuru veya yaş sebze veya meyva yetiştirmek lâzım. Buralarda yaşayan büyük tüketim kitleleri hükümdarları, vezirleri ürküten kitleler haline gelmiş. Bunları kıthk, ihtikâr ve fiyat yükselmesi tehlikelerinin dürtüşlerine karşı korumak gerekli. Onun için bu maddelerin üzerinde geniş bir ticaret vardı. Özellikle İstanbul'da Karadeniz, Ege ve Akdenizle deniz yolundan ticaretle uğraşan Rum ve Müslüman tüccarlar, reisler (armatörler) var. Bunların ta Hindistan'a, Yemen'e, Arabistan'a, İran'a, Mısır'a ve Avrupa'ya kadar uzanan ortakları veya acenteleri var. Bunların gemi reisleri denen cinsinin, çok defa gemilerin getirdiği erzakı, fiyatı yüksek bir iskeleye çevirmeleri veya boşalttıkları malları depolara kapatıp ihtikâr zamanını bekleme imkânları var. Öte yanda şehir nüfusunun yalnız ekmek, et gibi günlük ihtiyaçlarının yanında yeni çıkmış bazı tüketim maddeleri ihtiyaçları vardı. Bunların en tehlikelisi kahve; yalnız siyasal açıdan de-

ğil, dışarıya (Yemen'e, oradan Hindistan'a) değerli maddenin kaçmasının yollarından biri oluşundan.

Bu yüzden, birçok hükümdarlar gibi, Osmanlı padişahları da başlangıçta kahvenin düşmanı olmuşlardır. IV Murat bunu bir obsesyon haline kadar getirmişti. Bu korkunun başlıca nedeni kahvehanelerdi. Çünkü buraları, eskiden Müslüman halkın açıkça gidemediği meyhaneler yerine (ki oraları sadece sarhoşların sarhoşlarla kavga etmesi derecesinde tehlikeli yerlerdi) nisbeten az para ile içilen bir kahve etrafında işsiz veya fakir halkın siyasal dedikodu (yani ilk şeklindeki politik kamuoyu) yapabildiği yerlerdi. Halk camie veya mescide gitse daha iyi olurdu.

Bunalım döneminin getirdiği baskılar altında, şehirlerin ticarî öneminin arttığı bir dönemde, ticaretin daha da daraltılması ile ilgili değişiklikler olduğunu görürüz. Bunların biri, ticaret serbestliğinin büsbütün kaldırılarak bir kişinin istediği ticaret veya zenaati yapma özgürlüğünün kaldırılması, ticaret kollarının birbirine kapalı «gedik» hale getirilmesidir. Yani ticaret gittikçe kendi içinde kapalı alanlara ayrılıyor. Genel olarak «asker oğlu asker, reâya oğlu reâya olur» prensibi genişleyerek her ticaret ve zenaat adamı babasından kalma işin dışında başka bir ticaret veya zenaate geçemezdi. Bu daraltmaya karşılık, tersine, biri taşradan diğeri maaşlı ordu saflarından gelen iki baskının bu eğilime karşı geldiğini görürüz.

Ticaretin gedikleşmesi 1595 bunalımı ile başlamış gözüküyor. «Kadimi» mevcut olan dükkânlardan başka satış ve ticaret yerleri açılma yasağının sonucu olarak her biri bir «gedik» olmaya başladı. İlk gediklerin de erzak ticaretinde başladığı görülüyor. Zamanla tütüncü, enfiyeci, kahveci ticaretleri bile gedik oldu ve devlet ister istemez bunları tanıyarak gedikli olarak kaydetti. Böylece, her tarafta «havaî gedikler» denen gedikler meydana geldi. Bir gedik sahibi öldüğü zaman, esnaf kethüdalarının tez-

keresi ile, o gedik onun terekesinden sayılıyor, ve adamın varisi yoksa bu gedik hazine tarafından zaptediliyor, başkasına satılıyor. Böylece, bir gedik mülkiyeti denen mülkiyet şekli çıktı. Gediklerin genişlemesinin endüstri alanında ne gibi olumsuz etkileri olduğunu aşağıda göreceğiz.

Soru 75 Dış ticaret ve para anarşisinin iç ticarete etkileri neler oldu?

Hazinenin sebep olduğu sikke anarşisi ticaret muamelelerini altüst etmişti. Sikkelerin ağırlık ve ayarlarının düşürülmesi yüzünden mal ve hizmetlerin değerleri istikrar kazanamaz hale geldi. Fiyat ve para değerlerindeki iniş çıkışlar, hesaplı ticaret muamelelerinin devamlılığını imkânsız hale getirdi. Kalp para istilâsı geldiği zaman, ticaret muamelelerinde sikkeler tartılmadan iş yapılmaz hale bile gelindi. Küçük alışverişlerde bile para yerine trampa ile iş yapılıyordu. Tarih yazar Raşit, para tağşişi siyasetinin ticaret üzerine olan olumsuz etkisini şöyle ifade eder: «Sikke tağşişi alışveriş işlerini altüst etti. Bozuk paralar ortalığı kaplayınca yiyecek, giyecek üzerine ticaret imkânı kalmadı; uzaktan yakından mal getiren tüccarlar iflâs ettiler, ekonomik hayat daraldı (maaş tenk oldu)».

Sikke anarşisinin yarattığı diğer bir sonuç, piyasada emtia darlığı, birçok tüketim mallarının kıtlığı ve ihtikârın alıp yürümesi oldu. XVII. yüzyıl başından itibaren birçok bölgelerde küçük, büyük kıtlıklar, bazen halkın mazi ve ayrık kökü yediği haller başladı. Osmanlı tarih yazarının dediği gibi «reâyanın tüm soyulması ile kıtlık her yana yayıldı.»

Devletin uyguladığı iç-kapitülasyon metodları hem ticareti, hem endüstriyi daralttığı, durgunlaştırdığı için,

ticaret kapitali gelişiminin lonca zenaatları dışında bir endüstri üretimi şekline etkili olamayış konusunu gelecek bölümde tartışacağız.

Dış kapitülasyonlarla ticaretin, iç-ticaret üzerine olan etkilerine gelince: Bunun asıl daha büyük etkisi yani sikkelerin anarşisi ve para değeri düşmesi ile hazine üzerine olan etkisini ve büyük bir servetin dışarıya akışını evvelce görmüştük.

İç-ticaret üzerine doğrudan doğruya olan etkileri ise şunlar olmuştur:

(1) Savaşlar dolayısıyla kendisine ihtiyaç artmış olan maddelerle yapı malların gelişi hem yapı maddelerinin piyasada yerli yapı maddelerle rekabetine yol açmış, hem de yerli sanayiye lüzumlu ham maddeler üzerindeki ticareti daraltmıştır.

(2) Tüccar sınıfı üzerine en önemli etkisi, dış ticaretin tamamıyla yabancı tüccarın tekeline bırakılması olmuştur. Osmanlı tüccarlarının, uluslararası ticarete önemi olan maddeler üzerinde ticareti XVIII. yüzyıl boyu hemen tamamıyla sönmüştür. Ticaret giderek yalnız iç ticarete münhasır kalmış, bu da anlatmış olduğum devlet kontrolü metodlarıyla küçük esnaf tüccarlığı seviyesine inmiştir.

XVIII. yüzyılda üç grup tüccar meydana geldi: (1) Müslüman tüccarlar, (2) Gayri müslim (XIX. yüzyılda bunlara reâya deniliyor) tüccarlar, (3) «Müste'min» (Avrupa) tüccarları. Tanzimat döneminde bir de Avrupa ticareti yapacak olan müslüman tüccarlardan mürekkep ve «Hayriye tüccarı» denen bir tüccar grubu yaratılmak istenmişti.

XVIII. yüzyılda müslüman tüccarlar başlıca, yerli hırfet erbabının yaptığı mallar üzerinde ticaret yapan esnaf tüccardır. Yani bunlar da sonraki anlamında esnaflaşmışlardır. Büyük ticaret denilebilecek ticareti yapanlar

kapan tüccarları, toptancı iç-ticaret tüccarları olmuştur. Bunlar en büyük erzak tüccarları. Zamanla bunlar da dış-ticaretten uzaklaştılar. Dış-ticaret, hattâ Doğu ülkeleri ile ticaret te büyük ölçüde «Müste'min» ticareti haline geldi.

Reâya tüccarı ise, giderek müste'min ticareti ile ilişkili ve hattâ birleşik hale geldi. Bunlar yavaş yavaş iç ticaretten çekilerek dış ticarete en çok o ticaretin aracısı olarak geliyordu. Bunların ticaret çıkarları, dış ticarete bağlı olduğundan ilk komprador sınıfı bunlardır. Bazen Avrupa tüccarları, yani müste'min tüccar, iç ticaret hakkına malik olmadığı için reâya tüccarı, Avrupa tüccarlarının çıkarlarını tehdit edecek kadar bile gelişmeler gösteriyordu. Örneğin İngiliz tüccarlarının Ermeni ve Rum tüccarlarından şikâyetlerine rastlarız. İhtimal ki, devlet de, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru yabancı tüccarlarına karşılık olmak üzere, bu reâya ticaretinin imtiyaz ve muafiyetlerini genişletmeyi göze aldı.

Avrupa tüccarının yegâne aleyhinde olan şey, Müslüman ve reâya tüccarına kıyasla daha yüksek bir berat resmi ödemesi (1500 kuruş) ve iç ticaret yapamaması idi. Buna karşılık, kapitülasyonlar dolayısıyla gördüğümüz gibi, bu tüccarlar birçok vergilerden, ağır cizyeden muaf oldukları gibi, muhakeme ve hapsedilme gibi kayıtlardan masundular. III. Selim zamanında Avrupa tüccarları mahallî ticaret alanında da faal olmaya başladılar. Bu, önce-leri, bir Avrupa kolonisi sayılan Pera (veya Kanunî Süleyman ve şehzadesi Selim'in bankeri olan zengin bir Avrupalı Yahudi ailesinin konağının orada oluşu ile ilgili olarak «Beyoğlu» adı verilen) bölgede başladı. Burada eczacı, tuhafiyeci ve tabiplik ticareti başlamış. Biraz sonra, (bu, henüz daha Galata köprüsü bulunmayan zamandır) bu ticaret yerleri Bahçekapı'ya da atladı. Aynı nitelikte dükânlar orada da açılmağa başlayınca bunlar kapatıldı.

Çünkü burası devlet kontrolü altında olan bir bölgedir. Avrupa tüccarları ise ancak ticaretin serbest olduğu bir bölgede ticaret yapabilirlerdi. Avrupa tüccarları Osmanlı terminolojisine göre bir «sınıf» değildi. Beyoğlu ve Galatada Avrupa tüccarları tekel ve gediksiz ticaret yapabilirlerdi. Buradaki Avrupa ticareti 1795 - 1802 arasında gelişti.

Soru 76 Dış ticaret kapitülasyonları gayri Müslimlere nasıl teşmil edildi?

Az önce dokunduğum gibi, bu dönemde reâya tüccarına da, Avrupa tüccarlarına tanınan kapitülasyonlar teşmil edildi. Bunu bildiren beratta şöyle deniyor: «Karada ve denizde Avrupa ticareti ile meşgul olanların ticaretine, bundan sonra yüksek devletimin reâyasının ticareti de bir düzene konursa, gelişme gelerek hem bu tüccara hem gümrüklerin iradına çok faydası dokunacağı meydanda olduğu için, reâyadan olup da Avrupa ticaretine istekli olan tüccarlar hakkında» «müste'min tercümanlarının ve hizmetkârlarının nail olduğu imtiyaz, emniyet, müsaade ve riayetin meccanen istisnasız uygulanması» «rüyetseverlik gereği olduğundan» bunlara da berat verilmiştir. Bunlar da Avrupa tüccarları gibi 1500 kuruş berat resmi ödeyeceklerdi. «Müste'min tüccarlarının kendilerinin, ailelerinin yiyecek, içecek ve giyeceklerine nasıl karışılmıyorsa bunların da kendilerinin ailelerinin yiyecek ve giyeceğine aslâ karışılmayacak» tı («dahl ve taarruz olunmaya»). Keza bunların her birinin iki hizmetlisi de aynı imtiyazlara malik olacaktır. Berat, bunları sayıya sayıya giderek şunları da kaydediyor Diğer müslümanlar ve tüccarlar bunları mahkemeye veya hükümete götürtecek olursa, bir kötü muameleye uğramamaları için, ancak kendi nazırları vasıta-

siyle götürülebilecekler (berat, bu reâya tüccarlarının bir nazırı olacağını da kaydediyordu). Hapsolunmaları gerektiği takdirde, ancak kendi nazırları tarafından hapsolunabileceklerdir.

Berat, reâya tüccarları ile Avrupa tüccarları arasındaki ilişkileri de ihmal etmemiş: Bunların Avrupa ticareti ile ilgili dâvaları olduğu takdirde, bu dâvalar Divan-ı Hümayun Beylikçisinin nezaretinde Divan-ı Hümayun tercümanı vasıtasıyla tüccarlar huzurunda görülecek. Bunların işlerini zaptu-rapta almaktan (yani kapitülasyon imtiyazları vermekten) maksat, ticaretlerini geliştirmelerini kolaylaştırmak olduğundan, onlar da yabancı tüccarlar gibi ithalâtta yalnız yüzde 3 gümrük ödeyecekler. Yasak olmayan maddeler dışındaki maddelerde yapacakları ihracat için de yüzde 3 gümrük ödeyeceklerdir.

Burada, üç yüzyıl önce Avrupa tüccarlarına verilen kapitülasyon imtiyazlarının açıkça Osmanlı idaresi altındaki «Müslüman olmayan» tüccarlara da teşmili olayı ile karşılaşyoruz. «Ru'yetseverlik» gereği olan böyle bir eylem için de iki sebep zikrediliyordu: Bunların ticaretlerinin gelişmesine kolaylık göstermek, bu ticaretten gümrük geliri yolu ile hazineye gelir sağlamak! Üç yüzyıl önceki nedenlerin aynı!

Bu eylemin bu belli başlı hükümlerini okuyanın gözünden kaçmamıştır ki daha önceden buna yolu hazırlayan bir muafiyet, Avrupa tüccarlarının yerli olan hizmetlilerine tanınmıştı. Bu yüzden, önce gerçekten bu Avrupa tüccarlarının hizmetlisi olan, daha sonra da böyle bir hizmette olduğunu ya efendilerini aldatarak ya da Osmanlı görevlilerini kandırarak elde edilmiş bir beratla gösteren birçok yerli (ve tabii müslüman olmayan kişilere de) kapitülasyon imtiyazları teşmil edilmişti. Tarih yazar Asım, bu konuda şunları yazıyor: «Osmanlı devleti ile ecnebi devlet, elçi ve konsolosluklarının yanında beratla görev

yapan tercümanlar, bunların aileleri ve ikiser hizmetlileri vergilerden muaftılar. Bunların ev, bağ ve bahçelerinden vergi alınmazdı. Sarraf, tülbentçi vesair esnaf ve reâyanın çoğu tercümanlık veya tercüman hizmetlisi olma vesilesiyle elçilere çıkar göstererek berat ve ferman alırlardı. Reâyalık geleneğine aykırı, frenkçe davranışlar icat etmişlerdi. Bunlar eskiden oturamadıkları yerlerde, hanlarda, dükkânlarda esnaflık, taşralarda da kocabaşılık, mültezimlik yaparlardı. Örneğin, yeni handa müteaddit odaları olan meşhur sarraflardan Tıngıroğlu Simiyon, İnebahtı konsolosunun maiyetinde berat alarak ben himayedeyim diye tafra gösterirdi.» Edirne'de Ermeni Artin, adının sonuna Odiç adını ekleyerek kendine Nemçe tüccarı Artin Odiç adıyla ticaret imtiyazı almıştı. Asım'ın dediğine göre, bu kişi «Ben Nemçeli imtiyazlıyım» diyerek vergi vermez, mallarına iç gümrükte resim ödemezdi.

Avrupa tüccarlarının da, Osmanlı ülkeleri içinde aldıkları malları, imtiyazlı oldukları için, iç gümrüklerde gümrük resmi vermeden ve bunları kendi ülkelerine götürmeksiniz içeride ticaret yapmağa başladıkları bu dönemde, Osmanlı reâyasından da devletten aldıkları pasaport kâğıdına kendilerini Rusya, Nemçe, İngiltere, Fransa tüccarı diye yazdırırlar, böylece yükleri için imtiyazlı patente kâğıdı alırlardı. Asım'ın dediğine göre, giderek bu Osmanlı reâyasını yabancı devlet himayelilerinden ayırdetmek zorlaşmıştı. Bu nevi patenteleri alan ve Karadenize gemi işleten Rum reisler (armatörler) gemilerine Rus bayrağı çekerlerdi. Reâyâ gemileri, «devlet tersanesi»nin donanma hizmetleri ile yükümlü olduklarından, böyle bir usul ile bu yükümlülüğten kurtulurlardı. Hâlâ böyle orta çağ metodlarıyla yürüyen bir devlete, ticaret adamları işte böyle tepki gösterirler.

III. Selim zamanında, yerli tüccarlar da Avrupa ticaretine girsin diye Müslüman olmayan reâyâ tüccarına

kapitülasyon imtiyazlarının verilmesi yerli müslüman tüccarlarının karşısına yeni bir rakip daha çıkarmış oldu. «Vezirlik sadrına oturmuş bir bölük hayvan» ın aldığı bu tedbirlerle yeni ve geniş bir ticaret alanı daha Osmanlı tüccar sınıfının elinden uzaklaşırken geleceğin azınlık problemlerinin tohumları ekiliyor, ve Tanzimat döneminde bir azınlık tüccar sermayeciliğinin ve bankacılığının temelleri atılıyordu.

Tanzimattan sonra, Avrupa diplomasisi Osmanlı tekel ve iç gümrük usullerini, 1839 ticaret anlaşmasıyla yıkip serbest ticaret rejimini getirdiği zaman Osmanlı hükümeti 1841 de Müslüman yerli tüccarı «Hayriye tüccarı» adı altında tanımlamaya kalktı. Müslüman tüccar elinde ticaret sermayesi gelişimine bunun ne dereceye kadar katkısı olduğunu araştırmak bu kitabın çerçevesi dışında kalır.

Soru 77 Zenaat örgütleri nelerdi? «Sınıf» ve lonca ne demektir?

Ortaçağ ekonomilerinde zenaat örgütleri de meslek zümrelerinin sabitleşmesi ve tekelleşmesi eğiliminin bir ifadesi olduğu gibi, fazla olarak Osmanlı düzeninde bunlar endüstri üretimi işinde çalışan kişilerin askerî ve malî kontrolünü sağlama aracı olan kurullar olmuşlardır. Bu yüzden Osmanlı tarihinde loncalar, Avrupa'daki zenaat-kâr ve özellikle tüccar loncaları derecesinde siyasî otoritelerin kontrolünden bağımsız kalamamışlardır.

Osmanlı tarihinin zenaat sınıfları yani loncaları, (Kanunî zamanında en üst noktasına varmış olan) «emtia üretimi» ekonomisinin gerçek temelidir. Bizzat Osmanlı gücünün bir siyasal otorite olarak kuruluşunda loncaların, tarihçilerin henüz daha iyice aydınlatamamış olduğu önemli bir rolü olmuştur.

Osmanlı dinastisinin siyasal bir güç olarak gelişmesinde ve önce feodal bir beylik, sonra bir sultanlık ve nihayet Asya gelenğinde bir padişahlık olarak kuruluşunda «esnaf» ın yani zenaat loncalarının veya hiç değilse askerî loncaların önemli bir rolü olduğu bellidir. Ancak bu rolün niteliği hâlâ karanlıktır. Bunun başlıca iki nedeni vardır: Biri, böyle bir problemin incelenişini, Osmanlıların kavmî (etnik) veya ulusal menşeinin ne olduğu problemi içine hapsedip onun da içinden çıkamayan tarihçiler; diğeri esnaf kurumlaşmaları ile «tarikat»ler arasındaki, niteliği hâlâ aydınlanmamış kalan ilişki dolayısıyla, tarikatlerin tasavvuf inançları ve ahlâkiyatı (fütüvvet) üzerine çalışmaların yoğunlaştıran tasavvuf tarihçileridir. Bunların incelemelerinin ekonomik tarih açısından değerlendirilebilmesi için din ile devlet, endüstri ile askerlik arasındaki ilişkilerin niteliğine göre konuya bakılması zorunludur. Çünkü ister Ahî örgütleniş gibi korporatif nitelikteki örgütler olsun, ister Gazi örgütleniş gibi askerî teşebbüs (entreprise) birlikleri olsun, hepsinde siyasal güç, din, askerlik ve endüstri unsurları arasında çeşitli şekiller alan bağıntılar vardır.

Bizim XVI. yüzyıla başlayan iki alanımız açısından, askerlikle esnaf arası ilişki hemen kendini gösterir («esnaf» sözcüğünün «lonca» demek olan «sınıf» sözcüğünün çoğulu olduğunu bir daha hatırlatmak isterim). XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıldaki tam «bozuluş» aşamasına gelinceye kadar yenîçerilik ile «esnaf» işleri arasında bir ilişki vardır ve bana öyle geliyor ki Osmanlı lonca örgütleniş ile Avrupa lonca örgütleniş arasındaki başlıca fark, askerî loncalarıyla veya loncalaşmış askerlik ile devlet arasındaki farktan doğmaktadır. Bunu, Osmanlı düzeninde tam askerîleşmiş «yenîçeri» lik ile, Batıda tam tarikatlaşmış veya dinleşmiş «şövalye ocakları» arasında bir kıyaslama yapmakla, benzerliklerini ve ayrılıklarını be-

lirtmekle görebiliriz. Çünkü bu ikisi bazı noktalarda birbirlerine benzedikleri halde, bazı noktalarda ayrılıklar gösterirler.

Avrupa dinî - askerî korporasyonları yani şövalye ocakları Osmanlı tarihine hiç de yabancı olmayan kurullardı. Ta Anadolu'nun yanı başında Rodos adasına kadar uzanıp orayı ana üssü yaparak Akdeniz korsanlık ticaretinde önemli bir rolü olan bu şövalyeleri, Osmanlı padişahları Fatih'ten Kanunî'ye kadar en güçlü oldukları dönemde söküp daha Batıya doğru atmışlardı. Ondan sonra bunlar Malta adasında yuvalanmaya mecbur oldular. Osmanlılar onların peşinden oraya da geldiler. Tarihte bildiğiniz gibi Osmanlılar, çok büyük çabalara rağmen, bu defa bunları Malta'dan sökemediler. Avrupa askerlik gücü içinde, yeniçeri gücünün hakkından gelemediği biricik güç bu olmuştur. XVI. yüzyıla kadar ikisi de aşağı yukarı aynı gaza ekonomisi örgütü idi. Bu iki örgütün karşılaşması, âdeta Akdeniz üzerinde Hristiyanlıkla Müslümanlığın karşılaşması olmuştur.

Şövalye ocakları da, Batı ekonomi ve siyasasında feodalizm dışında kalan askerî-ticarî bir örgüt olmuştur. Şövalye ocakları hem feodal bey ve kralların, hem kilisenin otoritesinin dışında bulunuyordu. Bu yüzden bu ocakların hem korsanlık ticaretinden gelen serveti, hem gaza ruhundan doğan uç dindarlığı hem dünyevî, hem ruhanî otoritelerin güvensizliği ile karşılaşmıştır. Şövalye ocakları çok zengindiler, müthiş faizcilik yaparlardı, krallar bile bunlara borçlu durumda bulunurdu. Kilise de, bunların rafızılığından kuşkulanırdı. Osmanlı düzenindeki yeniçerilik nasıl hükümdarların kuşkusunu çeken, Bektaşilikleri dolayısıyla nasıl ulemanın kontrolünden uzak kalan bir örgüt idiyse, bunlar da öyle. Fakat önemli bir fark var aralarında.

Osmanlılar bu nitelikteki askerî fraterniteleri, tica-

ret alanından tamamiyle çekip zenaat alanına sokmakla askerlik endüstrisi yolu ile bir devlet örgütü haline sokabildiler ve yeniceriliği, esnaf ile birlikte genel Osmanlı «sınıf» bölünüşü sistemi içinde toplumdan çok devlete bağlı bir organ haline getirdiler. Böylece, bunlar Avrupa şövalye ocaklarına özgü olan devletten otonom olma niteliğini kaybettiler. Böyle olduğu halde, hem bunalım öncesi, hem sonrası dönemlerinde yenicerilikle esnafılık arasındaki bağlantı büsbütün kopmamıştır. (Yenigeri fraterniteleri (ocakları) ile şövalye ocakları arasındaki diğer bir fark, ikinciler hep denizde kaldığı halde birincilerin sadece karalarda kalması oldu. Bu yüzden, Osmanlıların denizde geliştirdiği levant ocakları veya «garp ocakları» şövalye ocaklarına karşılık bir örgüt olduysa da bunlar da karadaki siyasal güçten tamamiyle bağımsız olamamışlardır. En sonunda «Garp Ocakları» Güney Afrika kıyılarında «Dayı» ve «Bey» «Devletçik» leri haline gelmişlerdir).

Öyle gözüküyor ki, bunalım döneminden önceki dönemde Osmanlı esnaf örgütlenmesi, savaş zenaatleri mihverî etrafında derecelendirilmiş ve tekelleştirilmiştir. Zenaat sınıfı, zenaatlerin savaşta görecekleri görev esas tutularak onunla ilişkileri derecesinde tertiplenmiş olan hırfetlere bölünmüşlerdir. XVII. yüzyıldaki esnaf hakkında bize hayli bilgi sağlayan Evliya Çelebi'ye göre 1638 de İstanbul'da 57 fasla ayrılmış 1100 sınıf vardı. Evliya Çelebi bunları birer birer sayar ve anlatır. Onun anlattıkları gerçekte bir örgüt varlığını mı gösterir, yoksa devlet katındakilerin kafasındaki bir meslek, hırfet bölümünün nazari bir ifadesi midir, belli değil. Örneğin Evliya Çelebi hafızları, meddahları, şairleri, seyyitleri, yankesicileri, canbazları, pehlivanları, hanendeleri, cellâtları bile («meslek» anlamında) esnaf olarak sayar. Birer belirli meslek zümresi olarak bunların devlet katında olmayan kişiler olmaları ve mesleksiz kişi olamayacağı prensiplerine ba-

karsak böyle bir sınıflandırmada normal olmayan bir şey yok. Fakat bunların hepsinin gerçekte endüstriyel üretim loncaları olarak örgütlenmiş iş bölümü zümreleri olduğunu kabul etmek güçtür. Evliya Çelebi'nin zamanından 30 yıl kadar sonra, 1769 da İstanbul'da 46 fasla ayrılmış 544 lonca olduğunu bildiren bir kaynak daha var. Bu rakamlara bakarak loncaların azaldığı veya çoğaldığı yollu yargılar vermek de doğru değildir. Konunun bu yanının daha yakından incelenmesi gerekir. Geçim kazandıran ve sürekli meşgale olanlar gruplanması ile birer birlik (corporation veya association) olan esnaf sınıflanmasını birbirinden ayırmak gerekir.

Avrupa'daki loncaların (Almancada Arapça «sınıf» sözcüğünden gelen Zunfnt, İngilizce ve Felemenk dilinde aslında para halinde cizye veya vergi anlamına gelen gild sözcüğü ile, Fransızcada corporation sözcüğü ile karşılanırdı) korporatif kişiliği vardı. Yani bunlar beledi hükmi şahsiyetlerdi. İslâm hukukunda hükmi şahsiyet kavramı yoktur. Osmanlı hukukunda varsa da devlet katında olmayan sınıfların (loncaların) hükmi bir şahsiyet sayıldığını gösteren bir alâmet yoktur. Bunlar genel Osmanlı tekelciliği altında devlete bağlı kurullar haline getirildikten sonra, tarikat yolu ile kendilerine hiç olmazsa dinî bir otonomi sağlamaya çalışmışlardır. Esnafın bazı vergilerden muaf ve imtiyazlı tutuluşu, devlet katına yakınlığını gösteren bir ölçek olarak ta kullanılabilir.

Bunalım döneminde «esnaf»ın daha katılaştığı, daha daraldığı, dinî yanlarından uzaklaştığı, yaşamaya devam eden dinî ilişki kalmışsa, bunun çok gizli bir «yeraltı» ilişkisi haline geldiğini görürüz. Esnafın başında şeyh, nakip, duacı yavaş yavaş siliniyor, yerlerini devletin adamları olan kethüdalar ve yiğitbaşılar alıyor. Bunların birincisi devleti, ikincisi esnafı temsil eder gözüküyor. Kethüda esnaf işlerine bakmak üzere hükümet tarafından ko-

nan adamdır ve ihtimal ki bu da bir iltizam işi olmuştur. Yiğitbaşılar esnafın temsilcisi olmakla beraber, kadının tasdikine muhtaçtılar. Bunalım döneminde kethüdaların, hemen tamamıyla esnaf dışından, çok kere saray nüfuzluları çevresinden geldiğini görürüz. Saray mensuplarının adamlarının maaş veya dirliklerini feda ederek kethüdalık aldıklarına bakılırsa bu işin iyi gelirli bir mukataa olması gerek. Kethüdalarla esnafın çatışmaları, bunun «yeniçeri isyanı» denen olaylardaki rolü de tarihçilerimiz tarafından hiç incelenmemiştir.

Bu arada şunu da söyleyeyim: «Lonca» sözcüğü ilk önce XVIII. yüzyılda Müslüman olmayan zenaatkârlar arasında kullanılmaya başlanmış gözüküyor. O zamana kadar Müslim veya gayri Müslim zenaatkârlar aynı «sınıf» içinde oldukları halde bu yüzyılda birbirleriyle çatışmaya başladıklarından Hristiyan zenaatkârlar toplantı yeri olan «oda» larını ayırarak buna «lonca» demişlerdir. Bu ayrılışın, kapitülasyonlar ticaretinin etkileri ile bir ilişkisi olup olmadığı da incelemek gerektir.

Şu halde Osmanlı düzenindeki loncalarda birbirine zıt görünen iki özellik gözüküyor: Bir yandan despotik devlet üstünlüğüne karşıt, hattâ zaman zaman Ortodoks din çizgisinden ayrılan kuvvetli bir tarikat geleneği ile ilişkiliği; öte yandan devletin militer gücü ile bir bağlılığı olması. Kaptalizm öncesi emtia ekonomisinde esnaf (loncalar) endüstrisi hem toplum hem devlet için son derecede önemli bir üretim işi olduğu için ve Osmanlı devleti, ne bu iki yanın birinden vaz geçememiş, ne de öteki yanı yüzde yüz gerçekleştirememiş olduğu için ikisinin ortasında bir siyaset yürütmek zorunda kalmıştır. Loncalar devletin kontrolü altına girebilecek şekilde örgütlenmiş; fakat bu ekonomide birinci derecede önemli zenaat kollarında devlet kontrolünden kaçınmaya eğilimli bir gizlilik payının süregelmesi önlenememiştir.

Soru 78 Bunalımın zenaatlar üzerine etkilerinin görünüşleri neler oldu?

Bu iki zıt özelliğin yanyana bulunuşu, bunalım dönemi geldiği zaman esnafın hem politik güçsüzlüğüne, hem de ekonomik güçsüzlüğüne yol açmıştır. Birinci açıdan, devletin çıkarlarının sebep olduğu fiyat, piyasa, ham madde darlığı ve yapılı madde sürümlülüğü yaratan imtiyazlı kapitülasyon rekabeti ve sikke anarşisi, esnafı da devletle birlikte bunalıma sürüklemiştir. İkinci açıdan endüstriyel üretimin kapitalist yönde gelişme imkânlarını, bu gibi imkânlardan hem mahrum olan hem de bu imkânların sağlayacağı gelişmelere kendi geleneği ve çıkarları gereği karşıt olan dar ve parçalanmış loncalar tekelliliğinin çerçevesine hapsetmiştir. Ne lonca tekelliliği tasfiye edilebilmiştir, ne de loncalar eski ekonomik üretim güçlerini muhafaza edebilmişlerdir. Gerçekte devlet emtia üretimi loncalarını sonuna kadar, hattâ Tanzimat sonrasına kadar tutmuş, desteklemiştir ve nerede lonca örgütlerini tutan bir güç varsa, orada kapitalist üretim şekline geçişe aykırı bir direnme var demektir. XVII. ve XVIII. yüzyıl bunalımı içinde lonca zenaatları, bu yüzden, o şaşılacak direnme ve sürünme gücünü, kapitalist gelişme eğilimleri aleyhine muhafaza edebilmiştir. Yine aynı nedenden ötürü ne Osmanlı devleti «yeniçeri isyanları» denen ayaklanmaları önleyebilmiştir, ne de bunlar belirli bir sınıf mücadelesi şekli alabilmiştir. Altın rezervi olan iç hazineye ve müstahkem bir kale haline gelen saraya dayanan Osmanlı despotizm idaresi, dıştan en zayıf, en zavalılı gözüktüğü zaman bile, daha önce Celâli isyanlarını nasıl dejenere etmişse, yeniçeri isyanlarını da dejenere etmiştir. Bu yüzden hâlâ bugün bile tarihçilerimiz eski Osmanlı yazarlarının geleneğinin etkisi altında bunlardan hep «zorbalar», «zor-

balık hareketleri» diye söz ederler. (Patrona isyanında duruma iyice hâkim olan «zorbalar» birkaç ay içinde saray altını ve entrikalariyle birer birer yok edilmişlerdir).

Esnaf ve askerliğin devlet tarafından dejenere edilişi, kapitülasyon imtiyazlarından faydalanan yabancı ticarete ve yabancı endüstri mallarına daha çok önde gelme şansları da kazandırmıştır.

Osmanlı tarihinin siyasal genişleme döneminden önce, o dönemde ve bunalım döneminde zenaat sınıflarının (loncalarının) bilimsel ve toplu bir tarihi yazılmamıştır. Bugün birçok tarih araştırmacıları Osmanlı tarihinin bu en önemli örgütünü incelemekten yan çizerler. İstanbul'un bilmem ne semtinde bilmem ne hamamının kimin vakfı olduğu, falan Şeyhülislâmın kimin oğlu olduğu, bilmem ne seferinde padişaha bir kaside yazanın şu olmayıp da bu olduğu yollu incelemelere halkın kesesine mal olan kıyamet kadar emek, zaman, kâğıt ve baskı parası harcarlar da bu konuya yanaşmazlar. Esnaf loncalarının tarikat ve fütüvvet ile ilgili yanı dolayısıyla belki bu konuların bilgileri işe yarayacak bir şeyler çıkarıyorlar sanarak onların da incelemelerine baş vurursanız orada da hayal kırıklığına uğrayacaksınız. Çünkü, bugün dünyada belki kırk elli kadarlık Batı oryantalistlerine parmak ısırtacak esoterik bilgiçliklerini gösterme gayreti ile inanç ve âyin yanlarına önem verdikleri halde esnaf örgütlenmesi ile tarikat örgütleri ve fütüvvetlerde görülen esnaf ahlâkiyatının ekonomik yanlarını incelemeye yanaşmazlar. Osmanlı siyasal tarihinin yanında, toplum ekonomisinin incelenişi bizde hâlâ hemen hemen sıfır denecek bir seviyededir. Çünkü «Osmanlı kafası» hâlâ tarihçiliğimizden silinip atılamamıştır.

Direkt olarak dış ticaret kapitülasyonları politikasının, ve bunun şimdiye kadar anlattığım etkileri dolayısıy-

le onun dolaylı etkilerinin en çok ticaret üzerine mi, yoksa endüstri üzerine mi olduğunu kesin olarak belirlemek zordur. Esnaf yani lonca politikasının sonuna kadar devletçe güdüldüğüne bakarak, dediğim etkinin endüstri üzerinde daha çok çökertici veya durmaya (yani üretim güçlerini geliştirememeye) götürücü rolü olduğunu düşünmeye eğilimliyim. Ticaret kapitalinin, genel olarak, lonca endüstrisinin sınırlarından kaçarak yeni bir endüstriyel üretim tarzı geliştirmeye doğru ilk adımları bile atamamış olması da bu sanıyı kuvvetlendirir. Çünkü kapitalist endüstri çağı için en önemli zenberek yok demektir. Tanzimat döneminde bir yandan «gayri Müslim» ticaret ve faiz sermayesinin, ve diğer yandan devlet tekerciliğinin temsil ettiği endüstrileşme akımının ikisi de ekonomik kalkınma süreci yaratamamıştır. Batı kapitalizminin artık endüstri aşamasını da aşarak malî emperyalizmi ile Osmanlı devletini XIX. yüzyıl ortasında hükmü altına almasından sonra, Avrupa endüstri ve maliyesi karşısında ne Sultan Mahmut devletçiliğinin, ne de «gayri Müslim» bankerliğinin kapitalist endüstri üretimi alanına dökülmesi şansları yoktu. Yüzyıllık sarraf kapitalinin Galata bankerliği şeklinde bu dönümdeki çiçeklenişi, kısa süre içinde, Avrupa bankerliğine katılarak emperyalist kapitalizmin safına katılmıştır.

Osmanlı dış-ticaret ve maliye siyasetinin XVII. yüzyılda merkantilist ticaret politikasının tamamiyle tersine olan tutumu esnaf endüstrisinin kalıplaşmasına ve güdükleşmesine yol açan en önemli etken olmuştur. İçeriye mal gelişini ve değerli maden gelişini teşvik siyaseti, merkantilizme özgü olan kapitalist üretimle ihracatı himaye etme yolundan değerli maden cezbi görüşünden tamamiyle uzak kaldığı için devlet, millî bir ekonomi gelişimine yol hazırlayacak olan ihracat endüstrisini himaye siyasetinden Tanzimata kadar habersiz kalmıştır. Tanzimat döne-

minde bunun farkına varıldığı zaman yani Avrupa'da merkantilizmi reddeden laissez-faire liberalizminin en güçlü döneminde yapılan işler, arkası gelmez teşebbüsler olarak kalmıştır. Esnaf örgütleri, hattâ gedikler Meşrutiyet dönemine kadar direnme güçlerini sürdürebilmişlerdir. Meşrutiyet döneminde esnaf örgütlenmeleri ile millî bir kapitalist endüstrileşme fikirleri taşıyan akıllılarımız bile vardı.

V. BÖLÜM

OSMANLI EKONOMİSİ EMPERYALİZMLE KARŞILAŞMA YOLUNDA

**Soru 79 «Gelişme» ve «Bozulma» ne demektir?
Düzen bozuluşunun genel sonuçları ne ol-
muştur?**

Geçen bölümde ekonomik bunalımın devlet yapısın-
da ve belli başlı sınıfların ekonomik durumunda meydana
getirdiği değişimleri gözden geçirdik. Şimdi, bunun Os-
manlı düzeninin tümünün bozuluşu üzerine olan etkilerini
toparlayarak görelim.

Bu toptan bakış bize, şimdiye kadar niteliğini kavra-
yamadığımız «ıslâhat», «yenileşme», «batılılaşma» dedi-
ğimiz dönüşün ne nitelikte bir dönüşüm olduğunu göste-
recektir. Düşünümüzde, Tanzimatla giren «terakki» (iler-
leme), Meşrutiyetle giren «inkılâp» (devrim) kavramları
yerleştikten sonra tanıdığımız Batı uygarlığındaki dönü-
şüm ile (ki ana çizgisi ile feodal düzenden kapitalist dü-
zene geçişten başka bir şey değildir) Osmanlı düzeninin
dönüşümü arasındaki benzer ve benzemez yanların neler
olduğunu, Osmanlı düzeninin bozuluşunun ne nitelikte bir
bozuluş olduğunu kavramakla daha iyi anlayabiliriz. Çün-
kü modelde (yani Batı dönüşümü modelinde) olan, bir
evrim - devrim gelişmesi ve aynı zamanda kapitalist sis-

temin emperyalizm aşamasında duraklamış bozuk-düzenleri etkilemesi sürecidir. Osmanlı tarihinde olan ise, bir bozulma (corruption) ve durma (stagnation) süreci; ve bu Batı gelişiminin etkileri altında çarpılma ve dağılma sürecidir.

Birinci modelde düzenler değişir; iç çatışıklıklarının ittiği yönlele doğru (evrimsel ya da devrimsel aşamalarla) niteliksel sistem değışiklikleri geçirir. Dediğim gibi, en geniş çizgisi ile, feodal sistemden kapitalist sisteme geçilir. İkinci modelde ise, iç çatışıklıkların sonuçları bozulmaya, bozuk durumunda durgunlaşmaya, çürümeye ve dağılmaya yönelir. Ayrıca, birinci modeldeki toplumlarla karşılaştığı zaman ondan gelen etkiler de bu dönüşümü daha da başka yönlele çevirir, bozuk - düzeni kendi güçlerinin çıkarlarına göre sürüklemeye veya itmeye başlar. Tanzimattan sonraki dönem işte bu sonuncu aşamanın dönemidir. Bu dönem, bu kitabın planı dışında kalacak. Ancak, bu son bölümde bozuk-düzenin tüm olarak görüşünü bize o dönemin yeni baştan incelenmesine doğru ipuçları verecektir.

Bir düzen bütün olarak nasıl bozuk, «kendi kendine karşıt», «çıkmaıda» olan bir düzen durumuna gelir? Bozulma süreci boyunca nasıl temelli bir devrimsel ya da evrimsel nitelik değışimi geçirme olanağını itirir? Bu durumda, nasıl uzun süre kendi çıkmazlarının içine tıkalı durur? Böyle bir durum, o düzenin içinde tıkalı kalmış bir toplumun (yani Osmanlı düzeninin içindeki Türk toplumunun) geleceğine nasıl bir miras bırakır?

Bu sonuncu sorunun cevabı hepimizin gözlerinin önünde. Böyle bir tarihe mirasçı olan toplumun insanları ister istemez o geçmişten kopar. O geçmişini düşünmeyi bile ürkütücü bulur. O geçmişteki süreci kolay kolay anlamamaz olur. Biz bugün Osmanlı geçmişinden o kadar uzak, ondan o kadar yabancılaşmış bulunuyoruz ki bugün onun

yazısını bile okuyamıyoruz. Edebiyatını ne benimseyebiliyoruz, ne de benimsememiz gereklidir. O tarihle kültürel bir bağlılık kuramıyoruz; kurmaya kalktığımız zaman da hayallerimizin istediği biçimde ona bir nitelik veriyoruz. Ona karşı objektif olamıyoruz, çünkü mekanizmasını bilmiyoruz. Bu bize, bir yandan neden bugünkü toplumsal kalkınmanın toptan bir değişme olması gerektiğini, neden hâlâ devrimsel bir değişme zorunluğu içinde bulunduğumuzu gösterir; öte yandan da o tarihi neden Batı modelinin sağladığı kavramlarla yorumlayamayışımızı açıklar.

Yukarıda, Soru 60'ta, bozuk-düzenin iki yüzyıl nasıl direndiğini cevaplarken buna fırsat veren dış şartlara değinmiştik. XIX. yüzyılın ilk çeyreği sona erdiğinde bu fırsatın süresi artık dolmuş bulunuyor. Yeni bir yönde değişmeyi öngören düzelme (ıslâhat) denen işlere girişilmesi işte o zaman başladı. Bugüne kadar süren Osmanlı tarihinden kopmamız süreci de yine o zamandan başlar.

Dış kuvvetlerin fırsat verişinin vadesi doluncadır ki, bu düzelme işi «ister istemez» ve «palas pandıras» diye niteleyebileceğimiz tutumlarla başladı. Yani bunlar, iç-riden gelen yeni güçlerin itiş ve önderliği altında yürütülen bir değişmeler serisi olarak başlamadı. Tanzimatla başlayan değişmeler serisinin üçüncü bir özelliği de, bazen tutarsızlıklarla (yani eski ile yeninin yanyana ve birbirine karşıt olarak durması ile), bazen de biraz ileriye, sonra hayli geriye doğru gidip gelmelerle yürümesidir. Gerek tutarsızlıklar, gerek bir ileri - bir geri gidişler bozuk-düzenin gözden geçirdiğimiz yanlarının bazen gizli gizli, bazen başka renkler altında hâlâ direnmekte olmasının sonucudur. Bunların bazılarının hâlâ bugün bile bu direnişi göstermekte olduğunu, bu bölümde gözden geçireceğimiz olaylar karşısında, farketmemek mümkün de-

ğildir. Gerçekte, bugün «gericilik» dediğimiz şeyin kaynağı buradadır.

Bu kitapta söylediklerimden, tarihte biricik bozuk-düzen durumuna gelmiş bir politik kuruluşun yalnız Osmanlı düzeni olduğu sonucunu çıkarmamanız gerekir. Özellikle imparatorluklar ve hele uzun ömürlü imparatorluklar hemen hep böyle bir sonuca varırlar. Çünkü her imparatorluk bir ırklar, milliyetler, dinler, diller, bölgeler ve sınıflar kumkumasıdır. Bunları bir tek gücün egemenliği altında tutmak az iş değildir. Bazı imparatorluklar, kurucusunun veya kurucularının yok olmasıyla dağılır gider, Cengiz imparatorluğu gibi. Bazıları ise uzun ömürlü olur. Roma imparatorluğu, Abbasî imparatorluğu, az çok Hindistan Moğol imparatorluğu gibi. Osmanlı imparatorluğu bunlar içinde en uzun ömürlü olanlardan biridir.

Bozulma (corruption) dediğim durum, bu düzenlere en genel biçiminde şöyle gelir: Siyasal egemenlik gücünü, özel çıkarlar için kullanmak ve bunda sınıfsal çıkarlarla birlikte tutucu «servet güç düğümleri» yaratmak. Bozuk - düzen budur. Egemenlik yerini tutanların ekonomik imkânları kendi özel çıkarlarına kullanmalarını sağlayan eylemlerin meydana gelebilmesi için, devlet gücünü kullananların elinde özel çıkarda kullanılabilecek güç, servet veya servet kaynağı olması ve bunların tekelleşmesi gerekir.

Osmanlı imparatorluğu örneğine Avrupa'da en yaklaşan örnekler İspanya'daki Habsburg imparatorluğu, daha sonra Rusya'da Çarlık imparatorluğu ve Asya'da Moğol imparatorluğu örnekleridir. Genel olarak bozuluşu tutan, destekleyen, direndiren çeşitli güçlerin birlik olmasına karşılık görülebilen biricik baş kaldırma davranışı, silâhlı güçlerden gelir. Fakat çok defa tutucu güç tekellerinin onları da ya satın alarak, ya dağıtarak veya boza-

rak, ya da terrörle sindirerek alt ettikleri çok görülmüş-
tür. Böyle olmakla beraber, üretici sınıflar ezile dururken,
ayaklanma, eşkiyalık, haydutluk, isyan şeklindeki baş kal-
dırmalar kronik olarak devam eder.

Soru 80 Düzen bozulmasının genel görünüşleri ne- lerdi?

Osmanlı yazarları XVII. yüzyıl ortalarında kendini
iyice belli eden değişmeyi «ihtilâl» terimi ile nitelendiriyor-
lardı. Bu terim, Meşrutiyetten sonra «devrim» anlamında
kullanılmışsa da onun o zamanki anlamı «bozulma» dır.
Osmanlı düşününde «âlemin nizamı» yani düzeni statik-
tir; değişmez ve değişmemelidir. Değişmeme iyi, değişme
kötüdür; çünkü her değişme (o zamanki deyiimi ile «inkı-
lâp») daima kötüye, bozulmaya götürür.

Bu düşün, Kâtip Çelebi'nin yazısında gördüğümüz gi-
bi, düzeni aynı zamanda bir takım parçaların bir tertibe
göre derecelenmesini, parçaların belli bir orantıya göre
dengelenmesini normal şart olarak görür. Şu halde tertip
bozulursa, yani parçalar birbirine karışırsa, ve parçalar
arası denge değişirse düzen bozulur.

Statik düzenin ayrı parçalarının yerli yerinde ve den-
geli oluşunun en göze çarpan belirtisi, toplum sınıfların-
dan ayrı durması gerektiğine inanılan devlet tabakasının
mensuplarının tarım, ticaret ve zenaat alanlarına kayma-
sıdır. Devletin tarım, ticaret ve endüstri üzerine tekeller
kurması siyaseti ile yönetilen bir ekonomide, sistemin
kendine aykırı eğilimlerin en çok bu değişme yolu ile ken-
dini göstermesi kaçınılmaz bir şeydir. Onunçün devlet
adamlarının toplum sınıflarına, toplum sınıflarının devle-
te girmesinin, «ihtilâl» olayının en önemli nedeni olduğu,
Osmanlılardan çok öncesinden beri İslâm-Doğu dünyası

düşününde bilinen bir şeydir (bu fikri en işleyen düşünür İbn Haldun olmuştur).

Bu olayın bizim için de önemi büyüktür, çünkü biraz sonra gözden geçireceğimiz büyük bir akar-servet birikimi olayının başlattığı kapital birikiminin hem tarımda, hem endüstride kapitalizm - öncesi üretim biçimlerini değiştirme yolunda hiç bir etki yapmıyacak, kapitalist üretim biçimini başlattıramayacak ve fakat aynı zamanda üretim sınıflarının sömürülüşünü yıkımlı bir ölçüde yürütecek bir birikim olması sonucunu yaratan işte bu olmuştur. Düzenin, bozuk-düzen oluşunun ve bozuk-düzen olarak direnişinin ekonomi dilindeki karşılığı budur. Bu, kafaların aydınlanmamasından falan gelen bir şey değil.

Geleneksel sistemin çözülüşü ile başlayan dönemde eski imtiyazlı politik güç tabakası, ekonomik bir sınıf olmanın yolunu açıyor. Evvelce toplumsal sınıflardan koparak içine girilebilen imtiyazlarla çevrili yönetici tabaka, servet ve mülkiyet sınıfı niteliğini kazanmaya başlıyor. Bu sınıfın toplumun hangi geleneksel sınıflarıyla karışma şekilleri gösterdiğini, bu şekillerin nasıl iç çelişkilerle dolu olduğunu göreceğiz. Bu nedenlerle servet ve para biriktirici sınıf eski düzenin temellerinde hiç bir devrimsel değişme gerçekleştirememiştir. Bunun tersine, her anlamı ile tutucu ve parazit bir sınıf olarak toplumu sömürebilmiştir.

Toplumsal sınıfların ekonomisinde, yani köylü üretiminde, lonca zenaatları üretiminde, ticaret ve faiz kapitali biriktirimlerinde, üretimde herhangi bir biçim değiştiricilik etkisi olabilmesi için kapitalin eski üretim biçimini bozması, yerine yeni üretim biçimi getirmesi, bu sınıfın kapitalist üretim sistemini benimseyen bir sınıf olması gerektir. Halbuki XVII. ve XVIII. yüzyıllarda servet birikimi yapan grupların yarattığı paralı veya topraklı sınıfların ikisinin de, ne içinde bulundukları objektif şart-

lar açısından, ne de sınıfsal yapıları açısından kapitalist üretim sürecini başlatmaya doğru gitmelerini mümkün kılacak hiç bir gereklilik doğmamıştır. Tersine, bu sınıflar böyle bir gelişmeye gitmeden tarım ve endüstri üretimi sınıflarındaki kişileri sömürebilmişlerdir. İşte, Osmanlı düzen bozukluğunun ve bu düzenin ne evrimsel ne de devrimsel bir aşama başaramayışının kanunu bu.

Soru 81 Bunahımın başlattığı «ilk kapital birikimi» sürecinin özellikleri nelerdi?

Bu genellemeyi açıklamak için ilk iş olarak Osmanlı tabakası ile toplumsal sınıflar karmaşmasının çeşitleri ve niteliği üzerinde duracağız.

Enflasyonun yarattığı akar para bolluğu içinde başta padişahlar olmak üzere Osmanlı tabakasının idare, askerlik, maliye ve büro işleri adamları, geleneksel düzendeki (niteliğini evvelce anlattığım) servet edinme metodlarını birer birer çiğneyerek yeni tarz bir servet ve mülkiyet edinme yarışına girdiler. Bunun çeşitli şekillerini görmezden önce, esaslı bir nokta üzerinde azıcık daha duralım: Yani, Osmanlı tabakası mensuplarının (bunlar artık azar azar «kapıkulu» olmaktan çıkıyorlar) toplum içinde bir kapital birikimi yapabilmiş kişilerle (yani mültezim, sarraf, dış-ticaret mensupları ve onların yerli kompradorları ve her çeşit faizci ile) birleşme olayı üzerinde.

Servet halinde kapital birikimi, imtiyazların mülkiyet oluşu, bu mülkiyetlerin bir sınıftan başka bir sınıfa transferi, yeni mülkiyet şekillerinin yaratılması gibi şekilleriyle kapitalist oluşumda görülen «ilk kapital birikimi» olayına karşılık olan bu değişme, Osmanlı tarihinde neden toplumsal sınıfların kendilerinden değil de, tepedeki po-

litik kat insanlarının ekonomik sürece katılışından çıkmıştır ve bunun sonuçları ne olmuştur? Bunun cevabı bize, Batı Avrupa'daki «Feodalizmden kapitalizme geçiş» sürecinin sonucundan farklı, hattâ ona ters bir sonuca varılışının mekanizmasını açıklayacaktır. Büyük bir para dolaşımı, yeni bir servet dağılımı olduğu halde, yer yer açıkça «kapital» niteliğini kazanan birikimler de olduğu halde bunun kapitalist üretim sürecini hangi şartlar yüzünden başlatamamış olduğunu, hattâ başlatmamak zorunluğunda olduğunu kavrarsak bundan sonraki aşamada yani Tanzimatta kapitalizme geçmeyi örnek olarak alınca Türk toplumunun ekonomisinin Batı kapitalizminin sömürü hedefi haline gelişinin de ilk yorumunu bulabileceğiz. «Batılılaşma» sanılan bir işin «Batılılaşmama» gibi paradokslu bir sonuç yarattığını, demek ki, «Türkiye'nin düzeni» kavramı içinde değil, «düzensizliği» kavramı içinde anlamamız gerekecektir.

Osmanlı tarihinde ilk kapital birikimi dediğimiz süreç, kapitalist gelişimi gerçekleştirmek için gerekli temel şartların hemen hemen hiç birisinin bulunmayışı ile geçen ve böyle şartların çıkmasını önleyen bir süreç olarak başlamıştır. Batıdaki kapitalist gelişmeyi sağlayıcı şartlardan biri olan tarımsal üreticinin üretim araçlarından yoksunlaştırılması olayının hemen aynı olan bir şart var olduğu halde bu, Osmanlı tarihinde endüstride kapitalist üretime geçişe hiç bir etki yapmamış bir olay olarak kalmıştır.

Demek ki bir ekonomide birdenbire büyük bir para dolaşımının gelmesi, orada paranın kapital çeşitleri haline gelmesi, bunların kapitalist üretim sistemine geçişi sağlayacak güce gelmiş olması demek değildir. Nakit halinde servet birikimi ve onun diğer servet şekillerine kıyasla daha önemli sayılması, kapitalizmin gelişinden önceki tarihte görülmüş bir şeydir; fakat bunun görüldüğü eski çağ-

larda, orta çağlarda ve İslâm dünyasında kapitalist bir üretim biçimi gerçekleşmesi olmamıştır. Osmanlı tarihinde de böyle. Ancak, ondaki gerçekleşmeyişi şimdi Osmanlı devletinin iyice bağlı olduğu Batı Avrupa ekonomisindeki kapitalizm gerçekleşmesi aşamasına rastlıyor ve bu bakımdan geçmişteki misallerden farklı bir misal olduğunu hatırimızda tutmamız gerekir.

Nedir bu farklılığı yaratan baş etken? Osmanlı tarihinde ilk kapital birikimi sürecinin kapitalist üretim sistemine geçişi başlatacak etkiyi yapamayacak şekilde oluşu, iç ve dış kapitülasyon siyasetlerinin gerektirdiği (niçin gerektirdiğini şimdiye kadar anlamış bulunuyoruz) imtiyaz ve tekel usullerinin direnişli olarak, hiç değişmeden devam etmiş olmasının sonucudur. Kapital biriktirici sınıf (veya sınıflar koalisyonu) çıkarları uğruna bunları değiştirmeye çalışmadığı gibi, üstelik o usuller sayesinde var olmuştur. İşte büyük iç çelişkili paradoks burada! Buradaki geçişte, servet kapmak, kapital biriktirmek işinin başlıca yolu toplum sınıflarının sömürülüşünden doğacak gelirleri hazine adına toparlama imtiyazını elde etmektir. Piyasa genişlemesi, ithalât ve ihracatın artması, nakit dolaşımı ve akar servetin dolaşımının hızlanması gibi şartlar köylüyü ve zenaatçıyı doğrudan doğruya etkilediği halde, ticaret ve faiz kapitali ve yer yer görülen sahte özel toprak mülkiyeti birikimi bu iki sınıfı geleneksel üretim sistemleri yerine kapitalist sistemi getirme yolunda hiç bir etki yapmayacak duruma koymuştur. Böyle bir etkinin biraz gerçekleşmiş olduğu bölgelerin, Osmanlı devleti içinden çıkma savaşıma girmesi bize gösteriyor ki kapital birikiminin, devrimci bir rol oynamak yerine tutucu bir rol oynamasının baş nedeni bu birikimin devlet gücü ve siyasal nüfuz ile birlikte yürümesidir. Güç ve nüfuz unsurlarının faiz, ticaret, endüstri ve tarım kapitallerinde birikimlere katılması veya bunları kontrolü

altına alması, bu alanlarda ilk birikimlerin üretim biçimleri üzerinde değıştirici bir rolü olmamasını sağlamıştır.

Bu yargılar çok genel ve çok soyut. Bunların tarihteki olaylarla anlamlarını somut olarak görmemiz gerektir. Onunçün bu bölümdeki tartışmayı (a) servet birikim biçimleri ve yolları, (b) bunların faiz ve ticaret kapitali kesimindeki görünüşleri, (c) tarım üreticisinin sömürölüşünün, toprak mülkiyeti şeklinin değışmesi noktaları etrafında yoğunlaştıracayım. Amacımız, kapital birikimi hareketlerinin, toplumsal ekonomi üzerine büyük bir parazit şebekesi olma niteliğinde olan, ekonomiyi yeni bir biçime doğru iten olmaktan ziyade onu olduğı yerde çürüten, parazitliğini bunu sağladığı ölçüde sürdüren bir sınıflaşma sürecinin nasıl olduğunu görmektir. Devlet adamı, mültezim, sarraf, âyan ve derebeyi ne kadar birbirlerine aykırı ve çatışık tipler olurlarsa olsunlar, toplumsal sınıfların sömürölüşünden elde edilen servetleri biriktirışleri bunları, üretim devrimi yapacak kişiler değil, eski sistemin varlığını kendi varlıklarının bir şartı olarak tutan bir tutucular koalisyonu sınıfı yapmıştır.

Şu halde, geleneksel düzenin ekonomik temellerini sürdürme işini, çıkarları birbirini tutan ve tamamlayan bir sınıf olarak değil de birbirlerine karşıt ve birbirine çatışık güçler olarak nasıl yaptıklarını da görmemiz gerekiyor. «Devletli» zenginliği, tüccar kapitali, faiz kapitali, komprador kapitali, âyan kapitali ve toprak mülkiyeti gibi kapital birikimleri bir yandan toplumu kemirirken, aynı zamanda birbirini de yiyen güçler olarak bütün XVIII. yüzyıl boyunca ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin tarihinin sayfalarını doldurur. Tüm sonuç, Osmanlı devletinin idaresi altındaki Türk toplumunu çırpçırak kapitalist uygarlığın önüne sermektir!

Osmanlı bozuk-düzeni, saydığım zümrelere toplumun iç kaynaklarını böyle bir didişme içinde sömürttükten son-

ra, ve topu birlik ekonomik bir gelişme başarmada iflâs ettikten sonra, işin geri kalanını tamamlamak için dış kapitale baş vurmuştur. Yani, iç-kapitülasyonlar sömürüsünün iç çelişikliklerinin vardığı karşılıklı tüketiş işi bittikten sonra, dış kapitülasyonların olgunlaştırdığı yabancı kapitale ideal bir çevre hazırlanmış oldu. Ancak, kapital birikimi nerelerde geleneksel üretim şeklini aşındırıp kapitalistçe üretim süreci başlatabilmişse o bölgeler birer birer Osmanlı hegemonisinden ayrılmıştır. Yunanistan'ın, Balkanların, Mısır'ın ve Suriye'nin (tüm veya yarı, politik veya ekonomik) bağımsızlıkları böyle başlamıştır. Bunların çoğu da, Batı kapitalizminin etkisi dışında kalamamıştır.

Soru 82 Egemen sınıfın servet biriktiriminin niteliği ne idi?

XVI. yüzyıl başından itibaren Osmanlı tabakasının muazzam bir servet yığmış olduğuna hiç şüphe yoktur. Bu servetlerin ekonomik açıdan hiç bir değeri ve rolü olmadığını, tersine bu kadar büyük bir servetin bu kadar dar bir sınıfın iradesine sıkışmış ve yığılmış olmasının toplumsal sınıfların ekonomik gelişmesine değil, daralmasına ve fakirleşmesine yol açtığını servetlerin ne şekillerde kullanıldığını bakarak görebiliriz.

Bu servet birikiminin en başta gelen örneği padişah servetidir. Padişah serveti aslında savaş ve fetih kazançları iken ve savaş ve fetihler için kullanılan bir fon iken, enflasyon döneminden sonra bir siyasal güç ve toplumu zapt altında tutma fonu oldu. Bu fon sayesinde ki Osmanlı tahtı XVII. yüzyılın başından itibaren sallantılı bir taht olduğu halde başkentte olsun, taşrada olsun hiç bir güç onu yerinden oynatamamıştır. Maddî anlamda

sarsamadıktan başka manevî, korkutucu veya saydırıcı gücünü dahi sarsamamıştır. XVI. yüzyılda en güçlü Celâlî reisleri, XVIII. yüzyılda en güçlü derebeyler bile bunu başaramamıştır.

Evvelce anlattığım saray citadelinde merkezleşen bu güç, biri manevî, diğeri maddî iki hazineye dayanıyordu: Birinin yeri «Hırka-i Saadet», ötekinin yeri «Enderun hazinesi». Biri halifelik gücünün, öteki saltanat gücünün temeli. Padişahların çoğunluğu bu iki gücü büyük bir titizlik ve hasislik içinde tutmuşlardır. II. Osman ve III. Selim gibi talihsizleri, İbrahim ve Mustafa gibi kaçıkları müstesna, padişahların hiç biri halifeliğe liyakatsizlikle veya müsriflikle suçlandırılamamıştır. Osmanlı padişahlarının, birkaçı müstesna, hemen hepsi çok hasis, çok tutumlu, servete son derecede düşkün kimseler olarak tanınmıştır. Bazıları, başta bu işin başlatıcısı III. Murat olmak üzere, hediye ve rüşvete son derecede düşkündüler. Lüks ve israf meraklısı olan birkaç tanesi, kısa süre sonra «deli» diye hal'edilmiştir. Lüks ve israf düşkünlüğü, bunların geleneğine o kadar aykırı idi ki sadece bu, bir padişahın «deli» olduğuna delil olabiliyordu. Osmanlı hükümdarlarının servet düşkünlüğü, hasislik ve dinî püritanizm gibi özelliklerinin en son örneğini yüzyıllar sonra II. Abdülhamit vermiştir. Uzun süre tahtında kalışında bunun rolü olmuştur.

Fakat birçok Batı hükümdarlarından farklı olarak, Osmanlı hükümdarları üstünde oturdukları servetleri ekonomik teşebbüslere yatırma yoluna gitmemişlerdir. Sadece cami, su yolu, medrese, sebil, çeşme, kütüphane, imarethane, Mekke ve Medine vesair yerlerdeki kutsal yerlere değerli eşya veya tamir gibi hayır ve hasenatla ilgili vakıflara servet yatırmışlardır.

O halde padişahlar neden o kadar servete ve altına düşkündüler? İki şey için: (a) Savaş ve fetih, (b) Tahta çıkma ve çıktıktan sonra orada oturabilme için. Biz res-

miyette, padişahlığı veraset usulüne göre ve «hal ve akt» ehlinin biatı ile elde edilen bir şey sanırız. Padişahlık, ekonomik bunalım döneminden sonra ancak büyük bir servet ile satın alınabilecek bir makam oldu. Tahta çıkmak ve grada oturmak kapıkulları ile ulemanın onaylamasına bağlı. Bunun ise fiyatı çok yüksek. Hem de nakit para ile ödenecek bir fiyat!

Bir padişahın tahta çıktığı zaman kullarına ilâve bir maaş bahşiş vermesi II. Bayezit zamanında başlamış, giderek bir gelenek olmuş. Fakat III. Murat'tan sonra bu sadece bir bahşiş, bir hediye, bir jest olmaktan çıktı. Siyasal alış veriş ve pazarlık işi oldu. III. Murat iç hazineden 110 kese altın (yani 1,100,000 duka altın) çekerek yerine oturabildi. Yani böyle bir padişah Osmanlı tahtına bugünkü değerle 3 milyon dolara yakın bir fiyatla mal oluyor! 1595 te III. Mehmet padişah olunca müjdeyi getiren ağaya 20,000 flori bahşiş vermiş. Galiba bugünün 50 bin doları kadar bir şey! Yüksek rütbeli kullara verilen bahşişlerden başka yalnız yeniçerilere 660,000 altın dağıtıldı. 1617 de I. Mustafa 300 milyon akçe yani 1 milyon duka ile padişah olabildi. Akçelerin değeri düşüyor biliyorsunuz; ama buna karşılık padişahların maliyeti yükseliyor. 2,5 milyon dolara mal olan bu padişah 3 - 4 gün sonra hal'edilince (1618 de) oğlu II. Osman bu defa 3,000 yük akçeye mal oldu. İlk üç ay içinde de 6 milyon altın duka atıye harcandı, yani 15 milyon dolardan fazla bir para! Yine de, lüzumundan fazla çoğalmış askerler bundan memnun değil; çünkü bu kadar para dağıtılınca kışilerin dışının kovuğuna fazla bir şey girmiyordu.

Bu nedenlerle her padişah iç hazineye sımsıkı yapışırdı. Burası padişahlığın rezerv bankası veya savaş yatırımcılığının merkez bankası gibi bir yer. Esas muhtevası altın. Altın olarak gelirlerin çoğu oraya gidiyor. Gerçi bunlar reâyadan gelme değil; savaş entrepreneur'lüğü-

nün gelirleridir. Mısır'dan, Bağdat'tan, Venedik'ten, Ragusa'dan, Viyana'dan, Eflâk ve Buğdan'dan, Kıbrıs'tan gelen gelirler, fetihlerde elde edilen hazineler ve ganaimin beşte biri. Sonra, altın eşya, taht ve mücevheret. (Evet, bu servetler gerçi doğrudan doğruya toplumun şömürülüğünden gelen gelirlerden doğmuyordu. Fakat, bilirsiniz ki toplum, padişahlığın siyasal gücünün sağlanabilmesi için gerekli olan dış-ticaret siyaseti yolu ile hâsıl olan açık yüzünden dışarıya, hacmi hakkında bir fikir edinmiş bulunduğumuz muazzam bir servet ödüyordu.)

Bazı padişahların fethedilmiş toprakların kaybı karşısında, halkın haline bakmadan, buraları tekrar elde etmek için savaş diye tutturması, bu hazineye artık gelmiyecek olan gelirleri yeniden sağlamak içindi. Bunu «gaza», «cihat» gibi kışkırtıcı sözlerle kutsallaştırırlardı. Tarihçiler bu tutumdaki padişahların en sıkılarından olan III. Mustafa'nın yıllarca süren bir hazine biriktiriminden sonra Rusya'ya karşı savaş açarak olmadık felâketlere ve ekonomik yıkımlara yol açışını haklı olarak eleştirirler. Bu savaş sonucunda, biriktirilen servet mahvedildikten başka, Kırım'ın kesin olarak kaybedilmesinden, donanmanın yakılmasından ve hepsinin üstünde Anadolu tarım ekonomisinin bir daha belini doğrultamayacak şekilde vergiler altında ezilmesinden yakınırırlar.

Padişahlar tahta milyonlar pahasına oturmakla beraber, bu masraflarını çıkaracak şekilde tahtı kullanmanın yolunu, başka yerlerdeki birçok hükümdarların yaptığı gibi, keşfettiler. Tahtta oturdukları sürece verdiklerini geri almanın yolunu buldular ve hâkim tabaka içinde karşılıklı bir soyma ve soyulma oyunu bunlarla başladı.

Bu yolların birincisini söylemiş bulunuyorum: Rüşvet. XVIII. yüzyıl başından itibaren birçok padişahlar açıkça rüşvet beklemeye ve verileni de kabul etmeye başladılar. İkinci usul bunun tamamlayıcısıdır: Mansıp ve

makamları satmak. Bu da çok yerde hükümdarların kullandığı usullerden biridir. Hükümdarların bir alay yeni yeni makamlar ihdas etmesi sonucunda, XVII. yüzyıl sonlarında o bölük bölük vezir sürüsü meydana geldi. Yeni ihdas edilen makamları, büyük paralar ödeyerek elde etme peşinde koşan kıyamet kadar adam var. En yüksek fiyatı kim verirse mansıbı o alıyor. Bunun arkasından, padişahlar yine onun tamamlayıcısı olan bir usul daha icat ettiler: Azil usulü. Osmanlı azli, bizim bugün bildiğimiz azil değil. Bugün biri azledildi mi devlet memurluğundan çıkarıldı demektir. Halbuki Osmanlılarda mazullük te bir makamdır. Mevki sayısı ile mevkie istekli sayısı arasında büyük bir nisbetsizlik olunca mevkilerin alınışı sıraya konuyor. Mevkiin parası mukabilinde bir kişiye bir makamı bir defa vermektense sıraya koymak mümkün. Bir makamı alanı dört ay sonra azleder, onun yerine makamın rüşvetini ödeyen bir başkasını yollarsınız. Azledilen adama da daha aşağı bir maaş veya bir «arpalık» verir, bekletirsiniz. Bu muameleler de padişahların gelir kaynağı oluyor. «Mazul» zat gittiği yerde sırasını bekler, yahut da başkentteki klikinin mensupları vasıtasıyla başka birini bir iftira vesaire ile azlettirip onun yerini kapmaya, bunun için de yeniden rüşvet vermeye razı olur, çünkü o da gittiği yerde bunu kârı ile çıkaracaktır. (Voltaire'in Candid adlı kitabım okumuşsanız, hatırlayacaksınız orada galiba Gelibolu kıyılarının önünde mazuliyete giden paşaları taşıyan gemilerle, mazuliyetten gelen paşaları getiren gemilerin gidip gelişlerini anlatarak eğlenir.)

Soru 83 Yönetici tabakanın servet biriktirimi neden parazitik nitelikte idi?

Bu halin anlamı şu: Toplumun tepesinde, şair Veysî'nin sözünü ettiği bölük bölük kişilerden mürekkep muaz-

zam bir parazit kitlesi yaşıyor. Hayır, yalnız yaşamıyor, bir yatırım yapıyor ve karşılığında servet ediniyor. Ödenen paraların getireceği bir kâr olmasa kimse ne padişahın mansıplarına dönüp bakacak, ne de mazul olup vilâyetten vilâyete dolaşmak zahmetine katlanacak: Mansıp sahipliği bir servet edinme, kapital birikimi mekanizması olmuştur. Ancak despotik rejimlerde para dolaşımı başladığı zaman görülen bir kapital birikimi mekanizması.

Para ile alınan mansıpların gelirleri hakkında tarihçilerin verdiği rakamlar baş döndürücüdür. Yine buraya sadrazamların, sürü halinde taşraya dağılan vezirlerin gelir ve kazançlarına dair bir sürü rakamlar koyarak sizi yormak istemem. Fakat öyle tahmin ederim ki padişahların sattığı makamlarla elde edilen sömürme imkânlarının bu tabakaya getirdiği servet gelirinin bütün olarak toplamı, padişahların gelirinin üstünde idi. Sonra, padişahın serveti santralize edişine, konsantre edişine (ama sonra bir hamlede yok edişine) karşılık bu tabaka bunu daha az ölçüde yapıyor ve servet daha çok kişi elinde dağılıyordu. Büyük bir servet de onların maiyetlerindeki geniş bir parazit kitlesinin tüketimine gidiyordu.

Böyle bir servet birikimi, dağılımı ve tüketimi toplum sınıflarının ekonomisine, dolaylı yoldan etki yaptığı için, devlet tabakasındaki bu siyasa borsasındaki muamelelerin ekonomik sonuçları olmadığını sanmamalıyız. Çünkü savaş yapmak (şimdi sırf toprak fethetmek amacıyla değilse bile, toprakları kaybetmemek için hemen hiç durmadan savaş yapmak) zorunda olan padişahlar, zaten çökmüş ve kalp para istilâsı altında bulunan hazineleriyle bu işleri yapmaya kalktıkları zaman bu «sefer-i hümayun»ların «parasını» toplum sınıfları ödemiyor da kim ödüyor? Yukarı tabakadaki siyasa borsasının etkileri, toplum sınıflarının omuzlarına yeni yeni vergilerle kendini gösterir.

Eunun diğ er bir sonucu, devlet denen tabakadaki ki-
şilerin birbirlerini yercesine sürekli bir çekişme, aldatma,
yalan, birbirlerini mahvetme biçiminde gözüken korkunç
bir orji içinde bulunmalarıdır. Vezirler, padişahlardan kor-
kuyor, ama padişahların da onlardan  d  kopuyor. Bun-
dan ötürüdür ki III. Selim gibi «nazenin» huylu padişah-
lar, vezirlere «hatt-ı hümayun» lar çıkarıp yalvarıyorlar.
Ama öyleleri bile gerekirse padişahın sonsuz gücünü kul-
lanacağını hatırlatıyor. Hâlâ: «Bu  lem bana emanettir»
inancında olan bu zavallı padişahın bir fermanındaki Şu
satırları okuyalım: «Zulüm bolluğundan âlem harap ol-
du. Re yada takat kalmadı. Bunlar, işlerin emin kişiler
eline verilmemesindendir. Bizden önce gelen Osmanlı sul-
tanları ve devlet adamları bir düzen kurmuşlardı. Biz on-
ların düzenini yıkıyoruz. Dünya siyaset (yani hükümdarın
idam etme hakkı) ve adalet ile düzen bulur. Bugün dev-
letimin iki düşmana seferi var. Cülûs-  hümayunum henüz
oldu. İşlerin başından ve sonundan haberim yok. Devleti-
min hali nicedir, bana bildiriniz. Bu  lem bana emanettir.
Bugünden sonra, rüşvet alır, zulüm ederseniz veya ya-
panları bilir de sakl rsanız, vallahi kıyarım ve siyaset ede-
rim.»

Daha cel llı padişahların zamanında bile s kmeyen
bu gibi korkutmalara rağmen devam eden bu servet biri-
kimi, savaş ekonomisine yatırılacak kapital bile olama-
dıktan başka, özel taşınır ve taşınmaz mülkiyet serveti da-
hi olamamıştır. Bu servetlerin  oğ  bu parazit sınıfın elin-
de değ rli taşlara yatırılır, çok defa saklanır ve gömülür-
d . Veya sandıklarda yatardı. Padişah ve kendi adamları
arasındaki servet mücadelesinde, hükümdarın elindeki «si-
yaset etme» hakkı sayesinde bunlar zaman zaman ortaya
 ıkarılır ve hazineye dönerdi.

Öyle tahmin ediyorum ki müsadere ve idamların  o-
ğ  (arada haksızlığı ve zulme uğrayanlar da var) böyle

bir sisteme göre haklı veya meşru olarak yapılmıştır. «Neta-yic-il-vukuat» adlı faydalı bir tarihin yazarı olan Mustafa Nuri paşa, müsadere usulünün «meşru» servetlere de teşmil edildiğini söylerse de, böyle bir sistemde «meşru» servet çok söz götürücü bir terimdir. Tarihçilerin kaydettiği «irtikâp» denilen eylem, iltizam işleri gibi muameleler üzerine iş adamlarıyla beraberlik kurulması olayı ile başlar. Bunun, en eski bir örneğini Yahudi sermayecilerle kurulu ilişkiler dolayısıyla vermiştim. Bu çeşit kişilerden olan Esther Kyra adlı ve sarayda kilercibaşı olan kadının vahşice parçalanarak servetinin müsaderesi, padişah «siyaset» i ile olmuş bir şey değil, ulûfeli sipahilerin bir isyanında olmuştur. Gümrük iltizamı işleri içinde olan bu kişinin ölümünden sonra 50 milyon akçeye varan (bugünün bir milyon dolarına yakın) nakit serveti çıkmış. Tarih yazarı Selânikî'nin dediğine göre, ayrıca 42 yerde mülk olarak ve transit mal olarak yatırılmış serveti varmış.

Müsadere edilen servetlerin hacminden, çıkar gruplarıyla işbirliğinden veya doğrudan doğruya makam ve mansıp sahipliğini sömürü aracı olarak kullanmaktan gelen kazançların hacmi hakkında bir fikir edinebiliriz. XVIII. yüzyılda müsadereceler doğrudan doğruya padişah tarafından kapıkulluğu kanununa aykırı hareketleri cezalandırmak için kapıkullarının efendisi olmak hakkına dayanılarak yapılan eylemler olmaktan ziyade (ki bu, en sık sadrazamlara uygulanan bir cezalandırma idi), çok kere padişahın veya sarayın bilgisi altında geçen gasp, soyma, rüşvet ve ihtikâr yollarıyla kazanılan servetlerin, yenîçeri isyanlarının baskıları karşısında tahtı kurtarmak için kurban verme şeklinde oluyordu. Bu gibilerin listesinin başında en sık rastlananlar da defterdarlardır. Yanılmıyorsam ikinci sırada sadrazamlar veya kethüdaları gelir. Üçüncü sırada Mısır, Budin, Vidin, Bosna, Halep, Şam,

Bağdat, Kıbrıs gibi yerlerde valilik veya muhassıllık yapmış paşalar gelir. Tarih sayfalarında sık sık şöyle tasvirlere rastlarsınız: «..... Defterdar paşaya malını (yani devlet gelirlerinden zimmetinde olan parayı) söyletmek için Yedikulede işkence yapıldı. Gizli veya saklı her neye malikse hepsi alındığı halde «mal mütalebe olundukta», «gayri bir akçem kalmadı» diyordu. İşkenceler sonunda her birinde yirmi beşer binden 50,000 altın bulunan iki sandığı bulundu. Evinin bir tarafında gömülü 100 kese akçe parası çıktı. Emanette 80 kesesi olduğu öğrenildi.» Veya şöyle: «..... Defterdarlığında «Malik Karuna» sahip olmuştu Olayında askerin baskısı ile azledildi ve malının müsaderesine hüküm çıktı. Malının (yani parasının) nerede saklı olduğunu söylemediğinden bedenine demir levhalar üstünde kızdırılmış demirler batırıldı. Böylece malı söylenilmiş ve mirîye alınmışsa da işkence sonunda öldü.» Bir yeniçeri ağası Akıntıburnunda kendine saray yaptıracak kadar zengin olmuş. İsyan eden yeniçeriler: «Bire sefiş oğlan, mülûkâne saraylar ve padişahane yahılar yaptırmak senin gibi bir kul oğluna ne lâıyk?» diyerek vücudunu parça parça edip Et meydanında ağaca asmışlar. Çerkes köleliğinden Sadrazam Kethüdalığına (Başbakan yardımcılığına) gelen birinin valilik yaptığı yerlerde edindiğı servet arasında 95,000 filori altını, 800 kese kuruşu (bizim bugünkü kuruş sanmayın, en aşağı bir dolar, bir kese 500 kuruştur), iki sandık mücevheri, 200 kese akçe değerinde iki kılıcı, «hayret verecek kadar kesir eşya, kürkler, hazine de bile bulunmaz nevadır» çıkmış. «Lâle Devri» nin meşhur sadrazamı İbrahim Paşa, müsrif olduğundan, terekesinden yalnız 2400 kese çıkmış. Fakat kethüdası olan paşanın 23,390 kese gömülü serveti çıkmış. Tanzimat döneminde bunu yazan tarihçi, «şimdi ki hesapla 1,5 milyon altın lira» diye hesaphyor. Bu, bir sefere yetecek bir para imiş!

Servet edinmede ve yığmada ulema da çok faal. Bunlardan «duagûluk» (yani dua okuyuculuk) adlı bir saray mansıbının, başlıca gümrük mukataalarından gelen günde 1000 akçe geliri vardı. Kıbrıs'ta Lefkoşe zeameti de bu makamı işgal eden Şeyh Salim'e verilmiş. Servet yapıcı hocaların en başında tarihte «Cinci Hoca» diye bilinen bir padişah üfürükçüsü gelir. Adamın servetinin şöhreti afakı tutmuştu. Yüksek rütbeli ulemanın ve Şeyhülislâmların hepsi zengindi ve faizcilikten fırın işletmeye kadar çeşitli ticaret alanlarına yatırılmış paraları vardı, çünkü bunlar kapıkulları kadar müsadere tehlikesi altında değillerdi.

Prof. Ö. L. Barkan'ın yaptığı bir araştırmada gösterdiği gibi, vakıflara hasredilen gelir kaynakları bazen sadece faizle işletilen paralardı. Yalnız Bursa'da, âmme vakıfları idaresinde, gayri menkullerden başka faizle işletilmek üzere 3,5 milyon akçeye yakın vakfedilmiş para vardı. 1580 de, yani para devriminin başladığı dönemde, böyle vakıfların sayısı 14,5 defa artmış. Barkan, vakıf olarak tamamiyle faizle işletilen paraları yatıranların çoğunun kadı, müderris, seyyid ve askerî sınıf mensupları olduğunu bildiriyor.

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, devlet tabakasında toplum sınıflarına kıyasla çok dar bir grubun elinde büyük ölçüde bir servet birikimi ve yoğunlaşması vardı. Bu servetler, toplum sınıflarındaki kişilerle birlik olarak elde edilmekle beraber, kapital niteliği alamadan ölü servetler olarak kalıyor ve çok kere de gayri menkullere bile yatırılmayan servetler oluyordu. Bazı iktisatçılar, böyleleri arasında din adamlarından olanların bulunuşuna bakarak «din veya sihir yolu ile servet edinme» çeşidinden söz ederler. Gerçekte, servet sihir veya kerametle elde edilmez; sihir ve keramet sahipliği sadece güç ve nüfuz elde etme aracıdır. Cinci Hoca veya Şeyh Salim ile Defterdarın servet edinişi arasında bir fark yoktur. (Simyacılıkla

yapılan sahtekârlıklar varsa da bu toplumu sömürmeye çevrili bir eylem olmaktan ziyade servet edinenleri dolandırmaya çevrili bir eylemdir. En meşhur örneği XVIII. yüzyılda kalp paraları altın yapma iddiasıyla Mağrepli bir simyacının Ermeni bankerlerini dolandırmasıdır).

Soru 84 Kapital birikiminde güç servet karışımının sonuçları neler oldu?

Hangi sınıflarla ve ne gibi işlemlerle ilgili olarak bu servetler elde ediliyordu? Mansıp gelirleri ve malikâne faizleriyle, mukataa iltizamı işleriyle, fiskal eylemlerle yani vergi toplama, gümrük, tuzla, ihtisap, darphane mukataacılıkları veya eminlikleriyle, mültezimlik ve faizcilikle.

Mansıp gelirlerini anlattım. Malikâne faiz gelirlerini de kısmen anlatmıştım. XVIII. yüzyıl başından itibaren bütün «Memalik-i Mahrusa» da boşalan mukataalar yani timarlı sipahisine verilmeyip de iltizama verilen ve şimdi mukataa sayılan mirî timarlar «malikâne» olarak verilmeye başladı. Yani bir timar veya zeâmetin gelirini ömrü boyunca alma karşılığı olarak bu hakkı alan kişi, takdir edilmiş ve «muaccele» denen bir parayı peşin vererek alıyor. (Bu muaccele miktarı anlaşılan 8 10 yıllık gelir yekûnu). Bunlar bu yerin gelirlerine kendi mülkleri gibi tasarruf ediyorlar. Gerçekte ise, çoğu bu gelirleri faizle işletiyorlardı. Yani birine kiralyorlar, o da başka birisine kiralyor faizle. Bu adam gelirleri asıl toplayan adam olduğundan yine bir mültezimdir. Demek ki mültezim, vergi mükellefi ile hazine arasında kalmış tek kişi değil. Arada iki üç faizci var. Asıl malikâne mutasarrıfı timarın vergi gelirini değil, onun faizlerini alıyor. Tabîî arada faiz

ödeyenlerin faiz nisbetine göre halktan vergiyi toplayan mültezim halkı sıkıştırıcaktır.

Bu usul her halde iltizamla geçinen ağaları mutazar-rır ediyordu. Bunlar, daha büyük servet sahibi (daha çok nüfuz kullanan) kişilere faiz ödeyeceklerdi. Fakat on-larla mücadele edemeyeceklerinden kazançlarını halktan çıkarmaya bakıyorlardı. Vali ve kadılar da bundan şikâ-yetçi. Çünkü malikâne sahipleri: «Bunlar malikânedir, serbest üzere tasarruf olunur» diyerek bunların müdaha-lelerine mâni oluyorlardı. O zaman onlar da «kayıplarını» halktan çıkarmaya bakıyorlardı.

Şu halde malikâne işi de, iltizam ve faizcilik karması olan bir iştir. Aynı şey yalnız toprak gelirleri mukataala-rında değil, diğer mukataalarda da yani tuzla, maden gibi tabiat kaynaklarının gelirleri, ticaret işlerinin ge-lirleri üzerinde, yani ihtisap, gümrük, alkollü içkiler, kah-ve, tütün mukataalarında da uygulanıyordu. Bunların da bir kısmı «malikâne olarak» veriliyordu.

İltizam, bir devlet gelirini, toptan ve peşin ödenen bir para karşılığı olarak, toplama hakkını satın almak de-mektir. Bu hakkı satın alanın ödediği miktarla, toplaya-cağı miktar arasındaki fark mültezimin «kâr»ıdır. İlti-zamla malikâne arasındaki fark birincinin bir veya iki yıllık verilmesi, diğerinin ömür boyunca verilmesidir. Ta-bii ikincide ödenen peşin (yani muaccele) çok daha yük-sektir. Buna karşılık ömür boyunca hâsıl olacak kâr da çok yüksektir. Bu yüzden malikâne sahibi (ki tarımsal üretimle hiç ilgili bir adam değildir) elde ettiği bu hak-serveti faizle işletebilirdi. Genel olarak, iltizamda bekle-nen şey, iltizamı alanın üretim verimliliğinde çıkarı ola-cağı düşüncesiyle, eski timar beyinden daha fazla üretimi teşvik edecek bir unsur olacağı idi. Halbuki dünyanın hiç bir yerinde bu olmuş bir şey değildir. İltizamcı iltizam aldığı yerle ancak çok kısa bir süre ilgilidir. İlk ağızda

verdiğini, kârını, ve faizini çıkarmaya bakar. Üretim verimliliğini arttırma ödevi köylüye düşer. Malikâne usulünü, iltizamın bu kaptıkaçtıcılığına çare olarak düşünmüşlerdi. Bir timar veya zeamet, birisine ömrü boyunca gelir kaynağı olan bir malikâne olarak verilirse üretimle ve onun verimliliğinin artışı ile ilgilenecek sanılırdı. Halbuki bu gerçekleşmediği gibi, üstelik yine vergilerin toplanması mültezime kalıyor; mültezim mükelleften arada fuzulî olarak ödenen faizleri de çıkarıyordu. Demek ki köylü yalnız devlete vergi ödemiyor, faizcilere faiz ödüyor.

Ayrıca, bu malikânelerin gelirleri kuruş üzerinden hesaplanırdı. Fakat kuruşun değeri düştüğünden hazineye giden para hiç kabilindendi. Daha evvel gördüğümüz gibi, mukataacılar hazineye kalp para ile tediye kabul etmeye hazineyi zorlamışlardı. Mültezimle, ayn halinde topladıkları gelirleri, pahalı fiyata satmakla da ayrıca arada bir kâr sağarlardı. Cevdet Paşanın bildirdiğine göre, malikâne mukataaları sağlam, kazancı çok, gelirleri daima «terakki» eder halde olduğundan devlet ricali kendilerine, ailelerine ve evlâtlarına en çok bu malikânelerden sağarlardı. Bazıları, padişah izni alarak, bunları vakfa çevirmekle gelirin geleceğini daha da sağlama bağlıyorlar, fakat bunu yapmakla bunların geliri hazine için artık kaybedilmiş bir gelir oluyordu. En nüfuzlu kişiler bu malikâne sahipleri idiler. Zaman zaman bunların nüfuzlarının kırıldığı oldu mu, hazine derhal bunları iltizam mukataasına çevirmeye bakardı.

Ticaret ve zenaat alanlarında nüfuz-servet birliği ile meydana gelen kapital birikimi şekillerinde en önemli iki kaynak ihtikâr ile kaçakçılıktır. Birincisi, çeşitli bölgeler arasındaki fiyat farklarının varlığından, ikincisi iç fiyatlarla yabancı ülkelerdeki fiyatlar arasındaki farklardan doğar. Biri ihtisap ve narh mevzuatı ile, diğeri bazı ham

maddelerle zahire ihracı yasağı mevzuatıyla karşılaşır.

Tarihçiler, devlet tabakasına mensup kişilerin mevkiin sağladığı nüfuz veya kuvvet aracı ile bu gibi işlerde servet sağladıklarını yazarlar. Saray ağaları içinde, yabancı memleketlere kaçak zahire ticareti idare eden kişiler vardı (en meşhuru Beyaz haremağası Gazanfer Ağa). Bu tabakanın daha aşağı basamağında bulunan yeniçeriler de, kendi güçleri ölçüsünde, kaçakçılık işinden bir pay çıkarıyorlardı. Yemiş iskelesinde «Çardak» denen yerde «56 lar» denen bir yeniçeri çetesi kaçak zahire ve erzak gemilerine ortalarının nişanını vururlar, sağladıkları himaye karşılığında temettüden bir pay alırlardı. Tarih yazar Selânikî: «Yeniçeri, sipah, silâhtar ve topçunun zenaat ve ticarete sermaye sahibi olduğunu; hiç biri kendiliğinden kazanmaya ve kâra muktedir olmadıklarından kaçakçılarla, tefecilerle birlik olup kâr paylaştıklarını» söyler.

Prof. Ö. L. Barkan'ın «tereke defterleri» üzerindeki bir araştırması, tarihçilerin yazdıklarını tekit eden sonuçlar göstermiştir. İncelediği tereke defterleri, devlet tabakasına mensup kişilerin öldükten sonra kalan miraslarını gösteriyor. Çıkan sonuçlara göre mirasların en yüksek kısmını borçlar (%21,1), ikinci derecede nakit para (% 19,2) teşkil ediyor. Ondan sonra sıra ile tarımsal yatırımlar (% 16,6), taşınır eşya (% 14,6), taşınmaz mallar (% 13,7), ticaret ve sanayi yatırımları (% 11,9) ve köleler (% 2,9) gelir. Bu nisbetler içinde en yüksek olanı nakit işlemleriyle ilgili olanıdır. Borçlarla mevcut nakit para birleştirildiği takdirde, devlet tabakası mensuplarının para ve kredi işlemlerine katılma payının servetlerinin % 40,3 ünü teşkil ettiği görülür. Alacaklardan büyük bir kısmı ticaret ve zenaat erbabının kredi ile veresiye satışlarından ileri gelmekle beraber, faizle işletilmek üzere verilmiş faiz sermayelerinin de miraslar içinde önemli ye-

kûna vardığı görülüyor. Bu faizciler arasında kadı ve müderris gibi ulemadan olan zatlar da var. Bunlardan, faizle borç almak veya faizle para işletmek gibi işlemlerin bu sınıf içinde yaygın bir halde olduğunu anlarız. Tarım, ticaret ve zenaat yatırımlarının yekûn nisbeti ise % 28,5 olmaktadır. Tarımsal yatırım malları arasında çiftlik binaları, tarım araçları, türlü hububat stokları; sığır, koyun ve at; bağ, bahçe, değirmen gibi mal ve mülkler var. (Çiftlik tarlaları, şer'i miras hükümlerine değil de timar hükümlerine tâbi olduğu için bunlar bu şer'i miras defterlerinde gözükmemektedir). Ticarî ve sınaî mallar arasında görülenler bu sınıf mensuplarının bakkaliye, debbağlık, mumhane ve hattâ meyhane işletmeleri gibi işlere de sermaye ile ortaklık kurmuş olduklarını gösteriyor. Bunların taşınır ve taşınmaz özel tüketim ev, dükkân şeklindeki servetlerinin tutarı, tarım, zenaat ve ticaret gibi ekonomik işlere yatırılmış servetlerinin tutarından az aşağı oluşu bunların rantıye olmaktan ziyade nakit sermaye ile ilgili işlere eğilimli olduklarını gösteriyor.

Bu sonuçlar karşısında Barkan, devlet katı mensuplarının kasaba ve köylere kadar yerleşmiş oldukları, tarımla olduğu kadar ticaret ve zenaatla da ilgili oldukları gözlemini yaptıktan sonra, bunların «devletin bütün gelir kaynaklarını bir imtiyaz olarak kendi sınıflarına inhisar ettirmek ve memleketi müştereken istismar etmek yolunu buldukları» yargısına varıyor. Bu yargı mübalâğalı görünürse de (çünkü sözü geçen bütün alanlarda teşebbüs ve servet payının tümünün bu sınıf elinde olmadığı ve elde ettiklerinin «devletin bütün gelir kaynakları» olmadığı görülüyor), eğer kastedilen bir «eğilim» olduğu noktası ise mübalâğa sayılmaz. Bununla beraber, bizce ilginç olan yan bütün gelir kaynaklarını tekeline almak veya memleketi birlikte sömürmek olayından ziyade bu teşebbüs alanlarına girişte askerî (siyasî) tabaka mensubu oluşun rolü

ve servet ve kâr üretiminin şeklidir. Gördüklerimiz bize servetin para, paranın kapital, kapitalin üretim artışı ve artık değer yaratıcısı olacak şekilde yatırımı olayının eksikliğinin ve kapitalist bir burjuva sınıfının meydana gelmeyişinin nedenlerini açıklamıyor. Paranın ticaret kapitali şeklinde kapitalistçe rol oynaması şeklini daha ziyade yabancı dış-ticarette ve Avrupa kapitalinin içerideki kompradoru olan gayri Müslim ticaretinde görebiliriz ki bu kapitalin, XIX. yüzyıl gelinceye kadar tarım ve endüstri üretiminde bir üretim sistemi değişikliği yapacak bir etkisi olmamıştır.

Dış-ticaret kapitülasyonlarının şartlarına göre çalışan yabancı kapital, önce İngiltere ile yapılan 1839 ticaret antlaşması hükümlerinin uygulanışından sonraki döneme kadar, iç-kapitülasyonların Osmanlı tarım, endüstri ve iç ticaretini çevreleyen duvarlarını delip üretim tarzlarına etki yapacak gücü kazanamamıştır. Bu yüzden, padişah ve egemen tabaka servetinin kaynağı olan iç-kapitülasyonlar nasıl toplumsal serveti heba eden bir baş etken olmuşsa, onun dış karşılığı olan dış-ticaret kapitülasyonlarının yaptığı en önemli etki, toplumsal servetin diğer yarısını sadece dışarıya nakletmek olmuştur.

III. Selim zamanında, yani XVIII. yüzyılın sonlarına yaklaştığımız zaman, ilk defa olarak Avrupa'dan borç kapital ithal etmek fikri doğmuştur. Bunun anlamı iç kapitülasyonların sömürüsü sürecini artık yabancı kapital sömürüsüne terketmek zamanının geldiğinin hissedilmiş olduğunu göstermesidir.

Soru 85 Esnaf örgütleri neden kapital birikiminin etkisi dışında kaldı?

İlk kapital birikimi süreci ile ilgili iki alan daha vardır ki burada da bir tabaka ve sınıf karışımı olduğu halde,

bunların görünüşte dar anlamında devletin askerî yanı ile sıkı yakınlıkları olması yüzünden, tarihçiler bunların ekonomik tarihteki niteliklerini doğru olarak tanımlayamadıklarından, XVIII. yüzyıldaki kapital birikimindeki rolleri saklı kalmıştır.

Bunların biri yeniçerilik, diğeri derebeyliktir. XVIII. yüzyılda her ikisi de devlet otoritesine karşı gelme halinde olduğu halde, birinciyi daha ziyade siyasal anlamda devrimsel, ikinciyi ekonomik anlamda gerileme olayı (feodalizme dönüş olayı) olarak görme eğilimindeyiz. Bu yargıların ikisi de, Batı tarihine göre yakıştırma yolu ile verilmiş yargılar olduğu için yanlıştır. Derebeylerin isyan hareketlerinin Osmanlı otoritesine karşı olması bunun bir aşama gerilemesi, feodaliteye doğru bir dönüş olmasının gerektirmez. Buna karşılık, yeniçeri isyanlarının esnaf hareketleriyle karışık olması bunların sömürüye karşı bir halk hareketi şeklinde görülmesini gerektirmez. Burada önce ikinciyi ele alarak, konunun derebeylikle ilgili yanına daha sonra değineceğiz.

Ticaret hayatının, yabancı dış-ticareti ve ona bağlı komprador ticareti yanında büzülerek nasıl bir küçük esnaf ticareti haline geldiğini görmüştük. Esnaf zenaatları da aynı daralma süreci içinde idi. Bununla beraber, pek muhtemel olarak, esnaf zenaatları örgütlerinin direnişi daha uzun süreli olmuştur. Esnaf örgütleri XIX. yüzyıla kadar yaşamıştır.

Fakat bu, esnaf örgütlerinin, ilk kapital birikimi sürecinin ekonomik üretimleri etkilemeye başlayışından önceki aşamada olduğu halde kaldığı demek değildir. XVIII. yüzyılda esnaf örgütleriyle yeniçeri ocağı arasındaki karşılıklı nüfuz olayının tarihini kesin olarak bilmememize rağmen, yeniçeri ocağının geçirdiği değişiklikler bunun niteliğini anlamamıza yardımcı olacak ipuçları verebilir. Yeniçeri ocağının XVIII. yüzyıldaki durumu, timar sipa-

hiliğinin XVI. yüzyılın ilk yarısındaki durumuna benzer. O da ilk amacı bakımından fonksiyonunu doldurmuş bulunuyor. Timar sipahi örgütüne nasıl toprak gelirleri üzerinde yeni rakipler doğmuşsa, burada da yeniçeri ulûfeliğinin imtiyazları ocak dışındaki toplum sınıflarını buraya çeken bir çekici güç olmuştur. Bu yüzyıl boyunca yeniçerilik hemen hemen tamamiyle askerî bir ocak olmaktan çıkmıştır. Bu yeniçeri örgütünün saflarını kimler dolduruyordu?

Klâsik devrindeki yeniçeriliğin zaten esnaf teşkilâtı ile bir ilişkisi olduğunu söylemiştim. Tarihçilerin ve tasavvuf bilginlerinin bu konuda bize esaslı bilgi vermemelelerine rağmen, en kuvvetli ihtimal yeniçeriliğin aslında bir askerî endüstri ocağı (fraternitesi) olduğudur. Her ocak gibi bu da kapısı herkese açık olmayan, ancak belirli niteliği olanların alındığı bir ocak. Fakat bunun kapısı, o niteliği elde etmemiş kişilere açılınca, buraya Koçi Bey gibi eski Osmanlı düzenine inanmışların deyimi ile «era-zil» yani «reziller» doluyor. Bu terimle kasdettikleri, Osmanlı düzeninde en aşağıya konan sınıflardır ki bunlar da esnaf ile köylüdür. Yani evvelce askerî endüstri esnafına karşılık adî yani sivil esnaf çoğalıyor.

Bu girişin, sivil esnafın ve köylünün düşkünlüğünden ileri geldiğine şüphe yoktur. Çünkü bu ocağa girmekle hem askerî tabakanın bazı muafiyetlerini elde ediyorlar, hem de sabit bir gelir olan ulûfeyi alıyorlar. XVIII. yüzyılda belli başlı kasabalarda hemen hemen bütün esnaf yeniçerileşmiş bulunuyordu. Ulûfeler, esnaf tarafından satın alınan bir irat oldu.

Fakat bu değişme, ancak ocağın başında olan devlet adamlarına kaçak bir servet edinme imkânını hazırladı. Yeniçeri ağaları ulûfeler üzerinden kazanç sağlamaya başladılar. Yeniçeri esame tezkerelerini bir komisyon karşılığında vermeye başladılar. Yeniçeri olarak yazılan ki-

şilerin sayısı arttıkça ulûfe miktarı da artıyordu. Yerler boşaldığı zaman ağalar bunları göstermiyorlar, yeniçeri sayısından çok ulûfeli gösterdiklerinden örneğin bir ulûfe verilğinde 5,000 kişilik maaş fazlalığı varsa, ağa bunun 2,500'ünü verilmiş gösterir; 2,000'ini yeniçerilere satar, 500'ünü de kendi adamlarına, saray ricaline, ulemaya veya onların adamlarına satardı. Ulemadan olup da öldüğü zaman terekesinden yüzlerce yeniçeri tezkeresi çıkmış kişiler görülmüştür!.

Giderek bu esame tezkereleri bir nevi tahvilât veya bono gibi olmaya, alınıp satılmaya, elden ele geçmeye başladı. 1740 tan sonra, maaşla 40,000 den fazla yeniçeri kaydı olduğu halde gerçekte ancak 2,000 kadar yeniçeri varmış. (Bu yüzden bu dönemdeki yeniçeri ağalarına alay için «kırk bin kul ağası» denirmiş). 1740 tan 1768 e kadar savaş olmadığı, yeni asker de toplanmadığı halde (zaten artık devşirme yok) bu kırk bin kişiden bir kişi bile ölmemiş veya tekaüt olmamış (yeniçeriliğin ilgısı sırasında yekûn ulûfe tutarı 20,000 divanî kese imiş. Bir divanî kese 50,000 akçe veya 416 kuruştur). Demek ki yeniçeri esamesi almış kişilerin sayısı gerçek yeniçerilerin 200 misli ve ödenen maaşların oranı da ona göredir.

Bu sahte yeniçeriler her yere dağılmış halde. Bir çoklarının, yeniçerilik forsuna dayanarak mal, mülk, çiftlik sahibi veya mukataa mültezimi olduğunu biliyoruz. Fakat bundan, askerlerin kaynakları ele geçirdiği sonucunu çıkarmayalım. Gerçekten asker olarak kalanlara böyle şanslar yok. Demek ki yeniçeriler içinde kapital sahibi kişilerle, sabit gelir olan ve değeri gittikçe düşen ulûfeye muhtaç kalanlardan mürekkep iki tabaka var. Hazine sıkıntısı karşısında yeniçeri sayısını azaltma amacıyla yapılan baskılardan gerçek yeniçerilerin mutazarrır olma tehlikesiyle karşılaştığını tahmin edebiliriz. Tıpkı, tımar sipahiliğinin başına gelen şimdi yeniçerilik müessesesinin

başına geliyor. Yani yeniçeri, yeniçeri kalırsa fakirleşecek. Bir askerî güç olarak ta değersizleşecek. Ancak yeniçeri ocağından çıkar sağlayanlar bu örgütün kaldırılmasına karşıdır.

Padişahlar ve saray, eğer dayanılacak bir askerî güçten vaz geçebilselerdi yeniçerilik çoktan tasfiye edilebilirdi, bir askerî güç olarak sipahiliğin tasfiyesi gibi. Fakat bu mümkün değil. Çünkü ya yeniçeri ordusu yerine başka bir ordunuz olacak, ya da hem içerideki kuvvetlere hem dış düşmana karşı savaş gücüne ihtiyacınız olmayacak. Bu sonuncu şık Osmanlı hükümdarları için mümkün değil. Geriye birinci şık denemek kalıyor. Ve anlaşıyor ki daha II. Osman zamanında yeniçeri ordusu yerine başka bir ordu kurmak fikri var. Ve fikir III. Selim zamanına kadar sürmüş. Yeniçerilerin isyanı işte buna karşıdır. Bunu kıskırtan güç de, ocağı çıkarları için sömürenlerdir. Bu yüzden devlet, yine kendisinin bir kısım adamlarının tuttuğu bu örgütü bir türlü kaldıramaz.

XVIII. yüzyılda, askerî hiç bir değer taşımadıkları halde (iki yüzyıl önce timarlı sipahilerde olduğu gibi) devletin bunca maaş harcadığı bu örgütü bir türlü kaldırmayışının birinci nedeni egemen sınıfın koruyucu bir güce devamlı ihtiyacı ise (yeniçerileri kaldıran II. Mahmut bile ilk zamanlarda, yeniçeri diktatörlüğüne karşı bu örgütün kaldırılmasını isteyen âyana karşı olan ürküntüsü yüzünden böyle bir teklife yanaşmayarak yeniçeriliği devam ettirmiştir), ikinci nedeni bu örgütün bozuk-düzenin gerçek bir minyatürü halinde kalışından çıkar ve kazanç sağlayan kişilerin bulunmasıdır.

Üçüncü nedeni, bu örgütün, ekonomik bunalım döneminde daralan, katılaşan, kökleşen esnaf örgütlerinin kendi içlerine dışarıdan yeni unsurlar alamayacak duruma gelişine bir tepki olmasıdır. Lonca sistemi, her yerde, el zenaatlarının gelişme aşamasında bir duraklama dönemi-

ne gelmeye mahkûmdur. Marx'ın sözleriyle: «Lonca kaideleri, bir lonca ustasının çalıştırabileceği kalfa ve çırak sayısını sınırlayarak, onun bir kapitalist haline gelmemesini öngörür. Ayrıca lonca ustası, kalfa ve çıraklarını sırf ve ancak kendisinin usta olduğu zenaat kolunda çalıştırabilirdi. Loncalar, karşılarında yer alan ve sermayenin biricik serbest şekli olan ticaret kapitalinin loncalara el atma teşebbüslerine titiz bir kıskançlıkla karşı durmuştur. Tüccar, her türlü emtiayı satın alabildiği halde, emeği emtia olarak satın alamıyor. Tüccarın varlığına, zenaat ürünleri üzerinde ticaret yapan kişi olarak yer verilirdi. Eğer dış şartlar, iş bölümünde daha ileri gelişmeleri gerektiriyorsa, mevcut loncalar kendi içlerinde bölünüp yeni loncalar doğar, ya da eski loncaların yanı sıra yeni loncalar kurulurdu. Fakat bu, aynı iş yerinde çeşitli el zenaatlarının toplanmasına yol açmaz. Bu yüzden lonca tipi örgütlenme iş kollarının özelleşmesine, birbirinden ayrılıp bağımsızlaşmasına ve mükemmelleşmesine yol açmakla manüfaktür döneminin maddî var oluş şartlarının meydana gelmesine ne kadar eğilimli olursa olsun, manüfaktür biçimi iş bölümü ile uzlaşmaz bir örgütleniştir. Bütün olarak bu sistemde işçi ile üretim araçları, sümüklüböcek ve kabuğu gibi, birbirine bağlı kalır. Bundan ötürü, manüfaktürün ilk ve esas temeli olan gelişme, yani üretim araçlarının kapital gibi bağımsız bir varlık kazanması, işçinin bağımsızlaşan varlığı ile karşı karşıya gelen bir bağımsız varlık olması şartı gerçekleşmez.»

Osmanlı düzeninde de loncaların tâbi olduğu mükellefiyetler, imtiyaz ve gedik kaideleri, ihtisap müessesesinin baskısı, (muhtesipler özellikle fakir esnafa musallatlar) altında birçok çırak ve kalfaların dükkân açmasına, esnaf olmasına imkân yoktu. Dışarıdan gelenlere ise hiç şans yoktu. Gedik elde edemeyenler dükkân açamazdı. Açılan gedikler de ancak kalfalıktan gelenlere yetebilirdi.

Köylerden gelmiş, kasabalarda çoğalmış mesleksiz ve işsiz kişilerin esnaf olması kapıları kapanmış bulunuyor.

İşte bozuk yeniçeri örgütü, esnaf olamadığı için ihtisap ağasının kontrolünden kaçarak şehirde hammal, kayıkçı, tellâk vesaire olanların (Osmanlı yazarlarının «era-zil» dediği kişilerin) sığınağı olan bir örgüt oldu. Anadolu'dan, Rumeli'den, Arnavutluk'tan gelen bir taşralıyı, şehirdeki hemşehrileri, ilk iş olarak, yeniçeri yazdırıp ona ufak bir gelir sağlardı. Eskiden, örneğin Kanunî Süleyman zamanında yeniçeri maaşları hatırı sayılır maaşlardı. Bu maaşlar şimdi, akçe sayısı ile eskiye kıyasla yükseldiği halde, her fiyat yükselişinde ücret ve maaşların yükselişinin daima geride kalması olayında görüldüğü gibi, daha az sayıdaki eski maaşla edinilen nakit paradan çok daha düşük satın alma değeri olan bir para idi. Yeniçerilerin maaşlarını arttırma mücadeleleri bundandır. Bütün isyanlarına rağmen, sayılarının da çoğalması yüzünden, devlet yeniçeri ulûfelerine hazinenin dayanamayacağı kadar çok para gittiğinden yakınmasına karşılık, askerler ellerine geçen paranın gittikçe düştüğünü görüyorlardı.

Yeniçeri yazılanlar, biraz para arttırarak borç harçla aldıkları yeniçerilik tezkeresinin karşılığını çıkarmak zorundadırlar. İşte, mesleği askerlik olmayan ve üretimci bir meslekte de yer alamayan bu insanların, baş vurdukları metodlardan biri tarihçilerin «zorbalık» dedikleri bir nevi şehir içi eşkiyalığı olmuştur. Üretimde iş bölümünün donması, meslek farklılaşmalarının düşmesi nüfusun meslek alanlarına dağılımını o şekilde etkiler ki kişiler için ya bir paşa veya bir eşkiya, ya bir «ulema» ya da bir derviş, ya bir esnaf ya da bir zorba olmak, ya medreseleri doldurmak, ya da hammal, kayıkçı, uşak, hizmetçi olmak şıkları var.

Demek ki, XVIII. yüzyılda esnafın yeniçerileşmesi

veya yeniçeriliğin esnaflaşması ekonomik bunalımın doğurduğu sonuçlardan biridir. Devlet adamları, bu bozuk örgütün bozukluğundan, evvelce söylediğim gibi, yeniçeri esâme tezkereleri üzerinde yapılan spekülasyon yolu ile çıkar sağladıklarından askerî değeri kalmamış olan, gerçek esnaf da olmayan (yani loncalı olmayan) bu başıboş sahte yeniçerileri, sınaî bir gelişme yolu bularak üretici kişiler haline getirme yoluna gidemezlerdi. Hem devlet uygulamaları, hem esnaf örgütlerinin kendisi, böyle bir sınaî genişlemeye karşı gelen tutucu güçlerdir. Bu yüzden, bu örgütün saflarına girmekle eşkiya olmaktan kurtulan emek gücü sahiplerini yeni bir endüstri üretimi şekline geçirtcek hiç bir teşebbüs olmamıştır. Hattâ, ters yönde teşebbüsler olmuştur. Örneğin, III. Selim'in öldürülüşünden sonra, ileride sözünü edeceğimiz âyan sınıfından olan Alemdar Mustafa paşa, sözde yeniçeriliği ıslâh yolunda şöyle acayip bir karar çıkardı: «İstanbul ve etrafında alış verişle meşgul olan hırfet ve sanayi sahipleri içinde nice dinç delikanlılar olup bunların çoğu yeniçeri ortalarından birine mensup olmakla, bunlar askerlik fennini bilmediklerinden, gerektiğinde işe yaramadıkları geçmişteki misalleriyle meydana çıktığı cihetle, bundan sonra zerzevatçı, hammal, kayıkçı vesair zenaat ve sanayi sahibi olanların ancak önce sekban veya kalyoncu yazılıp harp sanatını öğrendikten sonra (çünkü harp sanatı artık yeniçeri olmakla öğrenilemiyor) alış verişe girmelerine izin verilecek; bunlara yazılmayanlar başkentte alış veriş etmekten, bir sanat icrasından men edileceklerdir.»

Bu, kısaca, yeni bir yeniçeri isyanını davettir!

Soru 86 Ekonomi alanındaki tekelci uygulamalar nasıl uzun süre direndi?

Evvelce söylemiştim, lonca sistemi dış-ticaret kapi-

t lasyonlarına, iç-ticaret kapitülasyonlarına, mukataa ve iltizam metodlarına paralel olan bir sistemdir. Loncalarda vergilerin  deni i de bir mukataadır. Zenaatk rlar bu mukataa yolu ile vergilerini ödemekle mükelleftirler. Bundan ötürü, zenaatkâr loncadan yani esnaf ktan bağımsız değıldir. Nasıl köylü, timar veya mukataalarda toprağı, bunun sonuçlarını göze almadıkça, bırakıp gidemezse zenaatkâr da loncasını bırakamaz, bırakırsa toplumda ve üretimde yeri yoktur. Bütün diğ r metodlar gibi, endüstri üretimini alanında uygulanan metodlar da büyük bir direnme gücü göstermişler, ta XIX. yüzyıla kadar devam etmişlerdir. Loncalar ve gedikler ancak 1839 da kaldırılmıştır. Fakat bu bile resmiyette olan bir kaldırılı  oldu. Devlet, bu usulden vaz ge tiğı halde, esnaf onu devam ettirmiştir. Loncalar ve gedikler Me rutiyete kadar ya amı tır.

İhtisap uygulaması da  a ılacak bir uzun ömürlülük göstermiştir. Devlet, lonca sistemini nasıl titizlikle tutmu sa, ihtisap müessesesini de tutmuştur. Çünkü ihtisapsız lonca sistemi tutmanın anlamı yok. Lonca sistemini desteklemekten maksat, ihtisap yolu ile hem onu kontrol altında tutmak, hem gelir sağılamaktır. Ayrıca, muhtesiplik de yağı bir kazanç kaynağıdır. Yeniçeriler, esnaf üzerine muhtesibin yaptığı i i ele geçirme çabaları ile muhtesiplere karşı şiddet kullanan bir rakip olmuşlardı. Bazı yerlerde yeniçeriler, muhtesiplere esnaf üzerine hükmetmeyi haram etmişlerdi ve yeniçerilere karşı olan tutumda bunun bir rolü olmuştur.

Batı Avrupa'da XVIII. yüzyılda ihtisap metodu her yerde kaldırılmış olduğı halde, Osmanlı tarihinde XIX. yüzyıla kadar sürdü. Hattâ, II. Mahmut zamanında, yeniçerilere karşı savaşın bir parçası olarak, ihtisap müessesesi canlandırıldı ve kuvvetlenmesini sağılayacak nizamlar kondu. Yeni eriliğın kaynaklarından birinin fakir es-

naf olduğu bilindiği için 1826 da yeni ve çok şümüllü bir ihtisap nizamnamesi yapıldı. İhtisap, ancak 1854 te resmen kaldırılmış ve İstanbul'da onun yerine «Şehreminliği» kurulmuştur.

Çok eski bir ortaçağ usulü olan narh usulü de çok direnme gücü gösteren bir uygulama olmuştur. 1720 gibi bir tarihte, vezirler için bir «Nasihat kitabı» yazan defterdar Sarı Mehmet Paşa şöyle böyle kendinden iki yüz yıl önce aynı konuda söz eden «Asafname» yazarı Lûtfi Paşanın sözlerini daha şümüllü olarak tekrarlar: «Vezir, narhlara mukayyet olmalı. Çünkü bu bir devlet işidir, kadıların eline bırakılacak bir iş değildir. «Siyaset» etme işi onun elinde olmadığından kadı bu işi yapamaz. Padişah ve vezir narha mukayyet olmazsa her kişi istediği gibi alır, satar; helâl mala yılan zehiri katar. Padişahların hizmetine ve seferine yaramayan erazil zengin olur; kazandığı büyük servetle devlet ve memleket büyükleri arasına girer ve o zaman saygı gösterilecek büyükler fakirleşir, güçsüzleşir. İflâs yollarına düşer.»

Narh usulü de ancak 1865 te kaldırılmıştır.

Geleneksel, kendine yeten, tarım ile basit el zenaatlarını içinde birleştiren tabii köy ekonomisi ile kapitalizm öncesi askerî ve ticarî emtia üretimine dayalı Osmanlı imparatorluk ekonomisine özgü metodların hepsinin bu düzenin baştan başa bozulmuş halinde sonuna kadar (yani, bu ekonominin artık Batıda olgunlaşmış hale gelmiş olan kapitalizme kendini açtığı zamana kadar) direnişi, bu bozuk-düzene özgü, onun devamını sağlayan ve büyük bir nakit, hattâ kapital birikimi olaylarına rağmen hiç bir devrimsel değişme olamayışının sonucudur. Gerilik ve gericilik dediğimiz ve aydın kafaların çok defa ekonomik realiteleri göz önünde tutmadan, din, hurafe, şeriat, cehalet gibi görüntüleri etken yerine koyarak onların eseri sandığı şey budur. Tanzimattan sonra başlayan aydınlan-

ma, batılılaşma gibi şeylerin de bu devrimsel değişmeyi sağlamada etkisiz kalışının nedeni burada. Bozuk-düzen, o hali ile Batı kapitalizminin karşısına kendini tutan usul-leri kaldırarak çırcıplak çıktıktan sonradır ki ekonomi üzerine temelli etkiler başladı. Fakat bu, Türk toplumunun iç kalkınmasına yarayacak yönde bir değişme değil, onu emperyalist sömürünün hedefi haline getiren bir değişme oldu.

Soru 87 Faiz kapitalinin ekonomik duraklamada ve gelişmemedeki rolü nedir?

Şimdi, kapital birikimi sürecinin başka önemli bir yanına geliyoruz. Bunun önemi, tarım üretimi üzerine yapacağı etki ile, özel mülkiyet şeklinde toprak mülkiyeti-nin gelişmesine yapacağı etkinin niteliğindedir. Bu nite-lik, bozuk-düzenin, içinden bir daha çıkamayacağı asıl fe-lâketli batağı hazırlamasıdır.

Burada malikâne sahipleri, mültezim, sarraf, âyan ve derebeyi ile karşılaşacağız. «İrtişa» ve «irtikâp» ile edinilmiş servet yığanlarla, para biriktirimi hacmi açısın-dan kıyaslanabilecek grup şüphesiz ki hazine ve toprak muamelelerinin yarattığı bu işin zenginleri ve güçlüleri-dir. Birinci ile ikinci arasındaki sömürücü sınıf içi sava-şın en çetin meydan savaşları da bu ikisi arasında olmuş ve toplumun sırtındaki tepinmeleriyle yürümüştür.

Dış-ticaret, yönünü Batı ticaretine doğru çevirdikçe kambiyo muameleleri, bundaki büyük kâr sağlama imkân-ları bu işleri tamamiyle tekeli altına almış olan sarrafla-rın faaliyet alanlarını epey genişletmişti. Kambiyo ve pa-ra değişimi muameleleri ile sarraflık müessesesinin, top-lumsal serveti emip dışarıya aktaran başlıca «kan alma âleti» olduğunu görmüştük. Bu ilk kapital biriktirimi sek-linin, devlet geliri ve toprak işleri üzerinde dönen mua-melelerde önemli bir basamak rolü oynadığına şüphe yok-tur. Kapitalizmin gelişmesinde, başka bir çok ülkelerde

görüldüğü gibi, bu işte en çok sivrilenler toplum içinde şu veya bu şekilde bir «azınlık» durumundaki kişiler olmuştur.

Osmanlı tarihinde, Müslümanlık üstünlüğü içinde, bu işin uzmanlarının Yahudilerle Ermeniler olduğunu görmüştük. Batıda, genel olarak yerli burjuvazinin güçlendiği yerlerde, bu azınlık kapitalizmine karşı şiddetli tepkiler gösterildiği için bu azınlıklara (özellikle Yahudilere) karşı (hattâ Katolik bir memlekette Protestanlara karşı) şiddetli takibat hareketleri olmuştur. Osmanlı tarihi, bu açıdan daha temiz kalmıştır. Sipahi isyanlarında Yahudiler, yeniçeri ayaklanmalarında Ermeniler ve Yahudiler çok az zayıat vermişlerdir, ve olan bir iki olay da dinlerinden ya da ekonomide oynadıkları rollerden dolayı olmamıştır. Rumlar, daha da dokunulmadık kalmıştır. Ancak XIX. yüzyılda özellikle Ermenilere ve daha ziyade siyasal nedenlerle Rumlara karşı şiddet hareketleri olmuştur.

Gerçek şudur ki Osmanlı devleti Yahudi ve Ermeni sarrafları istemiş, aramış ve desteklemiştir. İhtimal ki ilk zamanlarda, belki XVIII. yüzyıl sonlarına kadar büyük ölçüde faizcilik kapitalizmi Yahudi ve Ermenilerin tekeli altında kalmıştır. Bu tekel de, hazine tarafından resmen tanınan bir iç-kapitülasyon şekillerinden biridir. Özellikle iltizam işlerinde, hazinenin resmen tanıdığı ve sarraflık beratı verdiği sarraf loncası mensupları muamele yapabiliirdi. Bunlara beratlı veya kuyruklu sarraf denirmiş. Hiç bir iltizam taahhüdü, bu loncanın bir üyesi olan (bugünkü noterler gibi veya Amerika'daki «chartered» muhasebeciler gibi) resmen tanınmış, «mutemet» bir sarrafın kefaleti olmaksızın alınamazdı.

Kuyruklu sarraflar, gerçekte, sadece kefalet ve bunun faizi ve ücreti işini yapmıyorlardı. Verilen iltizamların belki bütün peşinlerini, «muacceleler» ini ve avans-

larını bu Yahudi veya Ermeni kapitalistler öderdi. Demek ki bunların emri altında bütün devlet hazinesine denk büyüklükte bir nakit servet vardı. Bu servet, bir yandan hazine ile olan sikke değişimleri muamelelerinden, bir yandan da iltizamcılıktan doğan büyük bir faiz kapitali birikimi ile besleniyordu. Diyelim ki, hazine 100,000 liralık bir geliri iltizama veriyor. Kapitalist bunu hazineye yatırıyor. Mültezim bunun bir misli fazlasını gerçekleştirse ve faizci kapitalist bundan yüzde 20 faiz alacak olsa bu muameleden yılda 40,000, on yılda 400,000, elli yılda 20 milyon lira faiz kârı sağlamış olur. Kaç sarraf müessesesi vardı? Ne hacimdeki malî muamelelere kefalet ederlerdi? On, elli, yüz yıl içinde bu muamelelerden ne ölçüde bir faiz kapitali birikimi olurdu? Tarihçiler, böyle şeylerle ilgilenmediklerinden bilmiyoruz. İnceleyip öğrenmek lâzım. Çünkü Marx'ın «Kapital» de gösterdiği gibi, ticaret kapitalinin yanında kapitalist kapitali olmaya en çok yaklaşan, geleneksel üretim biçimi ve ona karşılık olan mülkiyet biçimi üzerine en önemli etkiyi, imkân bulursa, yapabilecek olan kapital şekli budur. Bu etkiyi yapmadığı zaman, bu kapital şekli murabahacılık şeklinde geleneksel üretim şekillerinin direnme gücünü devam ettirmek, siyasal düzeni bozmak, çürütmek gibi iki önemli geriletici rol oynar.

Batıda faizciliğin birinci noktadaki etkisi feodal mülkiyeti inhilâl ettirmesi olmuştur. Osmanlı tarihinde toprak üzerinde devletin rakabesini yer yer inhilâl ettirmek ve toprak ağalığı yaratmak olmuştur. Üst uçtaki etkisi hazinenin Ermeni ve Yahudi sarrafların borçlusu haline gelmesi olmuştur.

Faizcilerin sadece Yahudi ve Ermenilerden olduğunu sanmıyalım. Faizciliğin toplumun daha aşağıdaki iki sınıfı ile olan yanı, yani esnaf ve çiftçi ile ilgili olan yanının malikâne sahipleri ile âyan tarafından yapıldığını görürüz.

«Malikâne» nin ne olduğunu evvelce görmüştük. Birçok malikâne sahipleri, özellikle devlet katından olanlar, bir bölgenin mukataasını «bervechi malikâne» aldıktan sonra, çok kere bu bölgeyi parça parça profesyonel mültezimlere vererek onun faizini alırlardı. Yani sarrafların yaptığı işin benzer bir çeşidini bunlar yapıyorlardı. Mültezim de tekrar daha küçük parçaları daha küçük mültezimlere verirdi. Malikâne sahibinden son mültezime kadar ki kademe kademe faizlerin, çiftçinin mahsulünden çıkması lâzım. Bu malikâne sahiplerinin faizciliğinin somut bir rolünü ileride «Nizam-ı Cedit» olayı ile ilgili olarak göstereceğim. Keza, âyan faizciliğine de âyanlar dolayısıyla değineceğim.

Şimdi, gerek sarraf faizciliği ve gerek malikâneci ve âyan faizciliği şeklindeki faiz kapitalinin yalnız genel olarak ekonomik rolleri üzerinde duracağım. Çünkü ikisi de bozuk-düzeni devam ettirici diğer bir geleneksel metod, yani iltizam metodunun uygulanışının yarattığıdır ki bu da, daha önce anlattığım diğer metodlar gibi sonuna kadar direnebilmiş bir metottur. Gerçekte, bozuk-düzene özgü metodlar içinde en uzun ömürlüsü, en direnici olanı budur, çünkü ömür süresi Tanzimatın bile ötesine gitmiş, «âşar» usulü ile birlikte bugün yaşayanlarımızın bir çoğunun gençlik yılları olan yıllara kadar devam etmiştir.

Soru 88 Faiz kapitali neden gericiliği besler?

İltizam usulü de yalnız Osmanlı imparatorluğuna özgü bir usul değildir. Hemen her imparatorlukta görülen ve onun çökme halinde oluşunun en şaşmaz bir miyarı olarak görülebilecek olan bir usuldür. Osmanlı imparatorluğunda (örneğin Roma imparatorluğuna kıyasla daha gelişmiş bir bürokrasi olduğu halde) devlet gelirlerinin

toplanması işi idare ve maliye bürokrasisinin değil, mültezimlerin işi olarak kalmıştır. Çünkü iltizam sistemi, daima saray nüfuzlularının tuttuğu bir sistemdir. Rüşvet, nüfuz ile para sahibini devlete avans sağlayıcı mevkiine getirir ve bu avansın çok daha ötesine giden bir kâr fazlasının bir kısmı nüfuz mevkiindekilerin yağlı bir kaynağı olur. Paralı sınıf kişilerinin saray mensupları ile ortaklığı sayesinde hazine gittikçe artan bir hızla faiz kapitalinin borçlusu haline gelirken, devletin toplumdaki kaynakları bu borca karşılık devamlı bir ipotek altına girmiş olur. Böyle bir mekanizma kurulunca, iltizam sistemini uygulamak zorunlu bir usul olur.

XIX. yüzyılın ortasında başlayan dış borçlanmaların meydana getirdiği «Düyun-u Umumiye» nin ne olduğunu bilirsiniz. Bu dış borçlanmalardan meydana gele gele biriken borçlar, devlet hazinesinden ödenemeyecek kadar çoğalınca, birleştirilip Avrupa devletlerinin nezareti, altında bir «Düyun-u Umumiye» idaresi kurulmuştu ve devletin birçok gelir kaynaklarının işletilmesi bu borçların karşılığı olarak haciz altına alınmıştı. İşte, iltizam işi de aynı nitelikte bir şeydir. Bunda Avrupa kapitalistlerinin yerinde sarraf kapitalistler var. «Düyun-u Umumiye» idaresinin yerinde de profesyonel mültezimler var. Bunu, Düyun-u Umumiye zamanındaki tütün Régie'sine de benzetebiliriz. O da bir iltizamdır.

Zaten, Düyun-u Umumiyede, reji ve benzerleri de iltizam sisteminin tasfiye edilememesi sonucunda onun başka şekilde devamı olarak doğmuştur. Çünkü devlet, dış borçlanmalar yaparak (ki bu yolda ilk istekler daha III. Selim zamanında başlamıştır) sarraf ve mültezim teşkilâtına olan iç borçlanmalardan kurtulur hale gelmedikçe iltizam sistemini tasfiye edememiştir. III. Selim'in «irad-i cedit hazinesi» ile ıslâh işinin yürümeyeceğini önceden kestirmiş olanların, dışarıdan istikraz yapmayı teklif et-

meleri boşuna değildi (III. Selim önce Hollanda'dan istik-
raz yapmayı düşündü ve denedi. Hollanda elçisinden gelen
cevap hayır cevabı oldu).

Birçok gelir kaynakları mukataalar halinde mülte-
zimlere olan borç karşılığı âdeta haciz altına girmişti. Bu
sistem, aslında hazine açığına çare olarak düşünüldüğü
halde, bu açığın derinleşmesine ve bir daha kapatılama-
masına yol açmıştır. İltizam ihaleleri ile alınan gelirlerin
tahsili geldiği zaman, hazineye ait olan miktarın bütün
fazlaları malikâne sahibine, mültezime ve sarrafa ait pay-
lara gidiyor ve bunlar arasında bir çıkar birliği zinciri
kurulmuş oluyordu.

Soru 89 : Faiz kapitali hangi şartlar altında kapi- talistçe üretime engeldir?

Faiz kapitalinin, siyasal egemenlik üzerindeki etkisini
görmüş bulunuyoruz. Şimdi, onun, henüz daha yeterince
üzerinde durmadığımız ikinci bir rolünü daha yakından
tanımamız kalıyor.

Faiz kapitalinin bu ikinci rolü, köylünün faizciye
dört elle sarılmağa mecbur olduğu zaman başlar. Bu, köy-
lünün para ile ödeme yapma zorunluğu gelince, yani ürün
artığını sattığı zaman eline geçen paranın değeri, toprak
rantına karşılık olan vergiyi ayn halinde yani ürün ola-
rak (öşür halinde) vermekle beraber, diğer vergileri para
ile ödemeye yetmediği zamandır. Bir yerde para, ne ka-
dar bulunur halde ve fakat edinilmesi güç halde olursa
orada o ölçüde emtia üretimi, üretimin genel şekli olma-
ya doğru gider. Fakat köylü, gerekli üretim araçlarını
kaybettiği veya yerlerine yenilerini koyamadığı zamanlar-
da üretiminin fazla ürününden bunu yapamayınca faizciye
baş vurur. Genel olarak, vergilerini ödemek için, zaruret

halinde tüketim maddeleri yani geçim araçları için veya tüketim araçları için borç para alır. Borç paraya istek seviyesi ne kadar yüksek olursa, borç alınan paranın faizi de o derecede yüksek olur. Köylünün üretiminin ürünü-nün satışından edinilecek para ile bu borç ödenecek olduğu takdirde köylüye geçim ve üretim için gerekli fazlalık kalmadığı anda köylünün murabahacıdan aldığı paranın hemen hemen ödenmesi imkânı yoktur. Hattâ faizini ödemeyecek hale gelmiş olabilir.

Prof. Barkan'ın dediği gibi: «Bunun çok kişi elinde paranın bollastığı ve tarım ürünlerinin fiyatlarının yükseldiği bir zamana rastlaması şaşılacak bir şey gibi görünürse de, pazar için üretim yapmayan köylü için enflasyon dönemleri böyle sürprizler getirir.» Evet, köylü piyasa için emtia üretimi yapmıyor, ürünlerinin sadece bir kısmı emtia olmaktadır. Emek veya nakit halinde rant ödemiyor, öşür veriyor; fakat devletin gittikçe artan «salgun» vergileri faiz kapitalinin istediği ideal ortamı hazırlıyordu. Barkan'ın gösterdiği gibi, sık sık bu çeşit vergilerle veya onların toplanması vesilesiyle devlet temsilcilerinin yaptığı baskıları, köylüyü murabahacının eline düşürüyor. Onun tesbit ettiğine göre, köylünün borç paraya ihtiyacı olduğu hallerde mahsulünü daha tarlada iken ucuz fiyatla peşin kapatmak olan «selem» satış şekli; «Bey'i bil-vefa» denen alınan borç para faizi ile birlikte ödendikten sonra geri vermek taahhüdüne karşılık olarak yapılan tarla, bağ satışı; tarlanın ve diğer üretim araçlarının rehin kaldığı sürece bunların eski sahibi tarafından alacaklı adına ortaklıkla işletilmesi şekli olan «murabaa» anlaşmaları faizciliğin çeşitli şekilleridir.

İşte, bu yollarla faizci, biriktirdiği faiz kapitaliyle köylünün surplus emeğinin bir kısmını veya tamamını kendine edinmiş oluyor. Üreticinin üretim araçlarının (en önemi toprak) bütünü veya bir kısmı üzerine ya dolaylı

olarak ya da doğrudan doğruya el koyuyor. Üretimci sözde toprak tasarrufuna malik kalsa bile (ki çok kere kalır, çünkü bir sınıra kadar bu, murabahacının işine gelir) bu artık emek karşılığım faiz kapitalinin nemalanmasına çevirmiş oluyor demektir.

Bir toplumda faiz kapitali, süreli olarak murabahacılık şeklinde kalabiliyorsa, yani kapital biriktiriminin diğer önemli bir şekli olan ticaret kapitali ile bağ kurmakla sağlayacağı kâr hadlerinden daha yüksek kâr hadlerini murabahacılıkla sağlayabiliyorsa kapitalin gelişimi ve üretim biçimlerine etkisi açısından dört önemli sonuç meydana gelir: (1) Faiz kapitali, endüstride yatırım kapitali haline gelmez. (2) Başlıca çıkarı ve nemalanma çevresi köylünün geleneksel üretim biçiminin devam etmesinde bulunur. Yani, geleneksel üretim biçimini değiştirecek bir kapital olmak yerine, tersine, onun devamını sağlayan bir kapital olur. (3) Fazla olarak, köylünün geleneksel üretim biçiminde gidişinin fazla ürününe sahip çıkmakla o köylü üreticiyi, üretimini aslâ genişletmez veya genişletemez bir üretici haline getirir. (4) Üretimci ile faizci arasında yeni ilişki şekilleri doğar ve bu toprak ve ürünlerin mülkiyeti üzerine etki yapar. Bu mülkiyet, ne feodal bir mülkiyettir, ne de kapitalist bir mülkiyet.

Bu son noktayı anlamada bize en iyi rehberlik edecek olan gösterge, toprak rantının emek, ayn veya para ile ödenişlerinden hangisinin hâkim olduğudur. Marx «Para kapitalinin ve merkezleşmesinin ne dereceye kadar eski üretim biçimini ortadan kaldıracığı, onun yerine kapitalist üretim biçimini getirip getirmeyeceği tarihsel gelişme aşamasına ve onunla birlikte giden şartlara bağlıdır» demekle, çeşitli toplum-devlet kuruluşlarındaki bu özel şartların gösterilmesini tarihçiye bırakıyor gözükmele beraber, kapitalist sistemin geliştiği toplumlarda toprak

rantının emek, ayn ve para ile ödenişlerinin gelişimini inceleyerek gösterdiği gibi, kapitalizm öncesi «Asya» biçimi sistemlerdeki durumu da kısa, fakat çok açık ve kesin olarak şöyle ifade eder: «Asya üretim biçimlerinde faiz kapitali böyle bir etkiyi yapmaksızın uzun süre devam edebilir. Ve bununla iki şeyi devamlı hale getirir: Ekonomik gerileme, siyasal bozulma (corruption)». Faiz kapitali ancak, kapitalist üretimin diğer gerekli ön-şartları gerçekleştiği zaman, yeni bir üretim tarzının kuruluşuna yardımcı bir etken olabilir. Batıda bunu, bir taraftan feodal mülkiyeti eritmekle, diğer yandan kapitali temerküz ettirmekle yapmıştır.

Faiz kapitalinin, neden kapitalist üretim biçimini getirme yönünde gitmeyip tersine geleneksel üretim biçimini felce uğramış hali ile kendine kârlı olacak şekilde devam ettirmiş olduğunu sonraya bırakarak önce şu nokta üzerinde duralım: Murabahacı, geleneksel küçük üretimin sefaleti ile beslenir ve onun geleneksel şekli üzerine tekeline kurarak ona daha sürekli bir direnme gücü kazandırır. Murabahacının yaptığı şey, çiftçinin üretim gücünü ve verimliliğini geliştirme imkânlarını felce uğratarak köylüyü kendine «bağlama» gücünden doğan bir ağa mülkiyeti kurmasıdır. Üretim sisteminde devrimsel bir değişmeye yol açılması şartlarından biri emek sahibinin üretim araçlarından yoksunlaşması, ikinci şart bu emeğin kapital tarafından bir emtia olarak satın alınabilmesi ve bu ikisinin piyasada birbirini bulmasıdır. Ağalık ise, köylü emeğini faiz kapitalinin nemalanmasına, ağanın hükmü altına giren toprağa bağlanmasına, ve ağa için eski iptidaî üretim usulleriyle üretimine devamını gerektirir. Ortaya eski tımar sisteminde bulunmayan bir unsur çıkıyor: Köylü şimdi yalnız en büyük ağanın raiyesi olmakla kalmıyor, daha küçük fakat daha yakın bir ağanın borçlusu ve tabii haline geliyor.

Burada paradokslu bir durumun bulunduğunu ve bunun Osmanlı bozuk-düzenine özgü bir özellik olduğunu kolayca görebiliriz: Devletin kendi gelir sağlama baskıları mültezimi ve faizciyi yaratmıştır. Yine devletin gelir sağlama baskıları köylüyü faizcinin kucağına atıyor. Devletin gelir sağlama işi mültezimsiz, mültezim murabahacısız olamazken murabahacı devlet gücüne rakip veya onun gücünü paylaşan yeni bir güç olarak, ağa olarak, ortaya çıkıyor. Devlet, reâyasını kendi tabii haline getiren faizciden ürüyor. Faizci onunçün en üstün yetkisinin bir görüntüsü olan rakabe hakkını tehlikeye koyuyor. Adaletname üstüne adaletname çıkararak murabahacıyı tel'in ediyor, murabahacılığa engel olunmasını kadılarına emrediyor ama diğer yandan, köylünün köylü olarak kalmasını, raiyelik borçluluklarını yerine getirmesini istiyor, bununçün de mültezimle murabahacıyı onun üstüne saldırıyor. Hükümdar düşünemez mi ki köylü, devletin istediği parayı, nakit servetlerin bu kadar büyük parçalar halinde egemen sınıfla paralı sınıfların üstüne oturduğu parayı, nereden bulacak eğer bunu faizle birisinden alamazsa? Devlet ile faizci sömürde ortak oldukları halde, çıkarlarda birbirlerine rakip, ve güçte birbirlerine düşmandırlar. Faizcilik nihayet ağalık ve derebeylik şekillerine yol açınca bu paradoks tamamiyle ortaya çıktı.

Hülâsa, faiz kapitali murabahacılık halinde yeni bir üretim sistemine özgü mülkiyet ve üretim şekline yani kapitalist toprak mülkiyeti ve üretim biçimine geçmez; bozuk-düzen içinde yaşar, geleneksel köylü üretiminin kendini besleyen bir biçim olarak sürmesine yol açmış olur. Başka hiç bir ekonomik imkânla, köylüde kapitalist bir üretim sistemine geçemez.

Marx'ın bulmayı bize bıraktığı özel tarihsel şart nedir? Neden üretim araçlarından yoksunlaşan emek gücü

ticaret kapitalinin satın alabileceği bir emtia olamamıştır? Bunun bütün ekonomi ile (ticaret, zenaat, maliye ve tarım ile) ilgili yanları, bir de tarım üretimi etrafındaki şartları var. Birinci yanı şimdiye kadarki tartışmalarımız açıklamış olmalıdır: Ne ticaret kapitalinde ne de zenaat örgütlenişinde, ne de dış ticaret durumunda kapitalin endüstriyel üretime geçmesini gerektirecek bir şart yoktur. Bunun tarım ekonomisinde faaliyette bulunan faiz kapitali ile olan yanını batıda faiz sermayesinin murabahacılık haline gelişine karşı gelen savaşın, ticaret kapitalinden ve onun yarattığı kredi ve banka müesseselerinden geldiğini hatırlamakla cevaplandırabiliriz: Batıda murabahacılığa karşı savaş «ribâ» yı hristiyanlara yasak sayan dinden gelmedi (tersine, Müslümanlıkta olduğu gibi hristiyanlıkta da din müessesesinin kendisi faizcilik yapıyordu). Faiz kapitalinin parâzitik rolüne karşı savaş, ticaret kapitalinin kredi müesseselerini ve bankaları geliştirmesi ve faiz kapitalini ticaret kapitaline istikraz edilebilir bir kapital olmaya sürüklemesidir. Faiz kapitalini, ticarî ve endüstriyel kapitale çevirebilmek için faiz hadlerini düşürecek tedbirlere baş vurmak, faiz kapitalinin aşırı kârlar sağlama imkânlarını kapatmış oldu. Bu yüzden murabahacılar ve sarraflar bankalara düşman olmuşlardır. Faiz kapitalinin bir yerde hâkim kapital biçimi oluşunu gösteren en iyi gösterge oradaki faiz hadlerinin seviyesidir.

İkinci gösterge, yukarıda işaret ettiğim gibi, rant ve vergilerin ayn halinde ödenmesinin devamıdır. Köylü, devlet rantını âşarla ayn olarak ödeyebiliyor. Bu zaten mültezimlik çıkarı gereğidir, çünkü onun yaptığı iş bununla kaimdir. Köylü para ile ödemek zorunda olduklarını, ürününün ayn halindeki şeklinin paraya tahvili ile ödüyor ki bu çevirme işi de murabahacının işidir. O zaman,

köylünün para ile rant ödemesi imkânsızlığı meselesi bu şekilde hallolunuyor. Marx'ın: «Osmanlı imparatorluğunun yaşamasının sırlarından birisi (rant ve vergilerin) (para ile değil) aynî olarak ödenmesindedir» dediği zaman kasdettiği budur. Ticaret kapitalinin, faiz kapitali üzerine yukarıda sözünü ettiğim tarzda bir etki yapmaması, Osmanlı devletinin faiz kapitalini ticaret kapitaline ve bankaya dönmeye zorlayacak faiz hadlerini düşürme tedbirleri alamayışı gibi iki olayın neden gerçekleşmediğini bilmem ayrıca aramaya ihtiyacımız kalıyor mu?

Soru 90 Âyanlık, ağalık, derebeylik nedir?

Servet birikiminin başlıca depoları olan sarayı, yüksek mansıpları, mukataa ve malikâneleri, mültezim ve sarrafları gördük. Listeyi tamamlamak için geriye bir unsur daha kalıyor: Vilâyetlerde nüfuz ve servet sağlayan veya toprak üzerinde güç sağlamış olan kişiler: Âyan, ağa, derebeyi.

Bunların üçünün de kökleri çok eskilere kadar giderse de Osmanlı düzeninin kendisinde üçünün de yeri olmadığı için bir bakıma üçü de yeni, yani ekonomik bunalım dönemi sonrasının mahsulleridir. Bunların bu dönemden sonraki ekonomik durumu ve rolü de tarihçiler tarafından belirtilmemiştir. Bu yüzden, üçü arasında bazı karmaşıklar varsa da bunları birbirinden ayıran yanları bilmediğimizden çok kere bunları birbirine karıştırıyoruz. Böyle olmakla beraber, bu üç grubun üçünün de Osmanlı bozuk-düzeni aşamasında önemli geriletilici veya tutucu rolleri olmuştur. Osmanlı tarihçileri bugünkü anlamında «sınıf» kavramından yoksun oldukları için ve bunlar Os-

manlı düzeninin dışında kalmış artıklar veya türemeler olduklarından bunları sadece Osmanlı egemenliğine karşı olan durumları açısından görürler. Onunçün bozuk-düzeninde bunlar bazen olumsuz, bazen olumlu bir çerçevede gösterilirler. Gerçekte, Osmanlı bozuk-düzeni ne âyanlığa, ne ağalığa, hattâ ne de mutlaka derebeyliğe karşı değildir, çünkü bunların üçü de düzen bozukluğunun ayrılmaz parçalarıdır. Bozuk-düzen olmasaydı bunlar olmazdı veya bunlarsız bozuk-düzen olmazdı.

Âyan veya bazen kullanılan terimle «vücûh» yani kasabaların itibar ve nüfuz sahibi aileleri Osmanlı tarihinden önce de, Osmanlı tarihinde de daima vardı. Ancak padişahlık rejimlerinde bunlar bir siyasal güç kategorisi değildi. Bununla beraber, bazen esnaf örgütleriyle, bazen hanedan veya eşraflıkla, hattâ dinî bir kategori olarak seyyîdlik, ulemalık vasıflarıyla Osmanlı sisteminin tek şehir ve kasaba «burjuvazi» sini teşkil ediyorlardı.

Ekonomik bunalım döneminde âyanlar birden bire önem kazanmaya başladılar ve zamanla siyasal güç kazandılar, hattâ resmen tanınan bir mevki sahibi oldular. Âyanların önem kazanmasında başlıca etken, evvelce anlattığım, malikâne sistemi olmuştur. Malikânelerin bir çoğu âyan eline geçti, ve bulundukları bölgelerde siyasal birer güç olarak hayat kaydı ile alınan vergi iltizamı sayesinde büyük servetler edindiler. Bu ekonomik güç sayesinde âyanlar devletle halk arasında bir bağlantı kuran bir tabaka oldular. Devlete karşı halkı, halka karşı devleti temsil eder duruma geldiler. Başlangıçta valiler âyana bir ücret karşılığı olarak âyanlık beratı veya buyrultusu verirlerdi. 1779 da sadrazamlık makamı tarafından âyanlıkları tasdik edilmeye başladı. III. Selim, IV. Mustafa zamanında ve II. Mahmut'un ilk döneminde âyanların gücü o kadar arttı ki bazıları devletten yarı bağımsız bir hale

gelmeye, hattâ devlete baş kaldırmaya başladılar ki o zaman «derebey» olmanın yolunu tutuyorlar demektir.

Âyanların bazıları yani âyanlık mevkileri ailece irsî hale geldiği zaman «hanedan» olma iddialarını taşımaya başladı. Osmanlı sisteminde aristokrasi olmadığı için, bunların hanedanlığının soyluluktan değil, iltizam tekelinden edinilmiş servetten sağlanan nüfuzdan geldiği meydandadır. Bazı kasabalarda âyan, bir ara kullanılan «Şehir Kethüdası» teriminde görüldüğü gibi, bir çeşit belediye başkanı gibi bir rol oynuyordu. Fakat Osmanlı düzeninde, Batıdaki «commune» karşılığı olarak «belde» kavramı ve ekonomisi olmadığı için bunların gerçek anlamıyla belde oligarşisi eğilimleri devletin kabul edemeyeceği bir şey oldu. Şu halde âyanlık feodal eğilimli bir kategori olmaktan ziyade ilk kapital birikimi yapan burjuva eğilimli bir kategoridir. Bununla beraber, gerçekte, âyan feodal olmadığı gibi burjuva da olamamıştır. Ne tarımda ne de endüstride âyan serveti, kapitalist bir üretim sistemi geliştirme yönünde üretime yatırılmamıştır. Siyasal veya idarî rolleri yanında başlıca rolleri mütesellimlik, voyvodalık şeklinde iltizam işleri ve faizciliktir. Vali ve kadıları elde ederek halkı soymaktan gelen servetlerin bir kısmı, hazineye kadar gidmeden bunların elinde kalıyordu.

Fakat öyle gözüküyor ki âyanların bazıları ağa, bazıları derebeyi olabildi. Ağalaşmış âyanların önemli bir kısmı da devlete karşı bağımsızlık eğilimi göstermedikleri sürece, bozuk-düzende resmen tanınmışlardır. Bazıları devlete önemli sayıda asker sağlıyordu. Bazılarına rütbe ve yüksek mevkiler bile verilmiştir. Ağalar içinde beylerbeyi olanı bile var. Örneğin, Filibe âyanından Fazlı beyzade Osman ağa Rumeli beylerbeyi oldu. Bazı âyanlar, isyan eden yani derebeyi olan ağalara karşı devlet adına savaşıyorlar. Hükümetle bulaşmak nasıl âyanların kapi-

talist bir sınıf olmalarını önlemişse, hükümete karşı gelmek te bazı ağaların derebeyi olmasını sonuçlandırmıştır.

Fakat, ister devletin yanını tutsun, ister devlete karşı gelsin her iki halde de mahallî hükümet etme gücünü genişletenler «ağa» oluyor. Bunların bazıları, kendine buyruk eylemlere (örneğin hapis, hattâ idam etmek gibi) başhıyanlara karşı hükümet müdahaleye kalktığı takdirde o zaman «ağa», «derebeyi» olur. Ağalar bazen doğrudan doğruya devlete karşı gelmeye ve âdeta yarı bağımsız bir hâle gelmeye muvaffak olmuşlardır. Bazıları ise, başka yoldan giderek devlette kendilerini destekleyen kimseler sağlamışlardır ve hükümetin mahallî temsilcilerini (vali ve kadı gibi) hükümsüz bırakmaya muvaffak olmuşlardır. Örneğin, III. Selim zamanında bazı ağaların başkentte, sarayda adamları vardı. Bunlar ya sarayda rüşvetle elde ettikleri adamlarla iş görüyorlar, ya da adamlarına sarayda kapıcıbaşılık, mirahorluk gibi çok kuvvetli mevkiler elde ederek onları kendileri için çalıştırıyorlardı.

Soru 91 Bozuk-düzende neden devlet âyanlık ve ağalıkla uzlaşabilirdi?

Eski Osmanlı sisteminde düşünülmesi bile mümkün olmayan âyan ve ağalarla bozuk-düzen dönemi Osmanlı devleti pekâlâ uzlaşabilmiştir. Onunçün âyan ve ağalığın devlete aykırı müesseseler olduğunu sanmamalıyız. Gerçekte XVIII. yüzyıl sonlarına doğru devlet hem âyana, hem ağalara dayanmıştır; çünkü onlarsız vergi alamaz, asker bulamaz, âsaiiş kuramazdı. Âyan ve ağaların bu noktalardaki devlete yardımcı fonksiyonlarını gören yabancı gözlemciler, genel olarak, bunları methederler; devletin kendi memurlarından daha başarılı ve daha namuslu

olduklarını söylerler ve II. Mahmut'un âyan, ağa ve derebeylerle savaştığını kınarlar. Mutlak anlamda kabul edilememek şartıyla, bu yargılarda bir gerçek payı vardı; çünkü bir bozuk-düzende bu gibi yargılar ancak izafî anlamda bir gerçeklik taşır. «Kötünün en iyisi» nin ne olduğu tabii görüşten görüşe değişecektir.

Gerçekte de, bazı âyan ve ağalar, derebeylere karşı devletten daha başarılı olarak savaşmışlardır. Fakat bazı hallerde derebeylerin bu gibi âyan ve ağalardan da «daha iyi» olduğunu iddia etmek mümkün olmuştur. Örneğin, çok güçlü bir derebey haline gelen Pazvantoğlu Osman ağa (Paşa da olmuştur) ne âyan tarafından, ne devlet tarafından alt edilmediği gibi, kurduğu idare de onlarınkinden daha kötü idi de denemezdi. Pazvantoğlu gibi gericilerin gericiliği, saray ve âyan gericiliğinden ne daha az, ne de daha çoktu. Hep bir bozuk-düzenin gerekli parçalarıdır bunlar.

III. Selim dönemi Rumeli'de ve Anadolu'da âyan, ağa ve derebeylerin en alıp yürüdükleri dönem olmuştur. Bu padişahın meşhur «Nizam-ı Cedit» denen sözde ıslâhat veya yenileşme siyasetinin bu tipler tarafından akamete uğratıldığını, mutlak şekilde iddia etmek haksızlıktır. Çünkü, gerçekte bazı âyanın ve hattâ bazı ağaların «Nizam-ı Cedit»e taraftar tutum alışını bir tarafa bırakalım, bu siyaset aslında zaten gerçekleştirebilecek bir iş değildi; çünkü bozuk-düzenin en bozuk bir yanına dayanılarak gerçekleştirilmeye kalkışılan bir işti. Üstelik, bizim sandığımız anlamda bir ıslâhat veya kalkınma veya yenilenme işi olmaktan da uzak bir şeydi. Bu noktaya daha sonra geleceğim.

Âyan, ağa ve derebeylerin bilimsel bir incelenişi henüz yapılmamıştır. Bunların toprak tutumu şekilleriyle, üretim ilişkileri ile ve tarım usul ve mahsulleri ile olan ilişkileri açısından incelenmesi gerekir. Braudel Rumeli'de

âyan veya ağa çiftliklerinin kuruluşunu buğday ekimi ile ilgili görür. Tahıl tarımı kapitalist üretim düzeyine geçişte en çok rastlanan şekillerden biridir. Bu bakımdan da ağalığı ve onun devlete baş kaldırmış şekli olan derebeyliği, feodalizm sanmak ekonomi bilimi açısından yanlıştır. (Fransız tarihçisine göre, çiftlikler sadece timarların malikâne olmasından doğma değildir. Buğday ziraatinden, nüfus iskânından ve bunun ovalara doğru genişlemesinden ileri geldiği düşüncesindedir. «Derebeyi» sözcüğünün vadi boylarınca hükmünü genişleten ağalığın, ekonomik üstünlük kurusun dışarıya karşı siyasal bir toprak rakabesi iddiası ile bir ilişkisi olabilir mi? gibi bir soru, şimdilik cevapsız kalacak gibi gözüküyor). Bir de Marx'ın Romanya misalini vererek sözünü ettiği şekil var: Bağımsız köylü üretiminin gelişiminden sonra da devam etmekte olan müşterek toprak mülkiyeti olan bazı yerlerde toprak rantının ödeniş şekli para ile rant yerine emek ile ödenmesi şekline, yani daha eskiye doğru dönüyor. Toprakların bir kısmı bağımsız kişi mülkü olarak, bir kısmı müşterek mülk olarak işlenirken bu ikincinin surplus ürünü yavaş yavaş devlet memurları ve özel kişilerin eline geçiyor, daha sonra bu ürün fazlasının yetiştirildiği bütün topraklar bunlar tarafından zaptediliyor. Bağımsız çiftçiler, bunların bağımlı tabii haline geliyorlar. Bu gasıpların çıkarına elverdiği için kiranın tediyesi para yerine ayn halinde ödenmeye, bu da yetmeyince angarya hizmetle ödenmeye dönüyor. Müşterek mülk toprak üzerine böyle bir güç kuran için bölgenin bütün toprakları üzerine rakabe iddia etmek mümkün oluyor ki işte bu tam derebeyidir.

Prof. Barkan'ın şu gözlemi durumu en genel şekli ile içine alır: «Enflasyon devirlerinin vurgunları, faizcilik ve mültezim kâr ve soygunculuğu ile kazanılan servetlerin emin ve verimli bir yatırım sahası olarak ziraate teveccüh

etmesi ve ağır vergiler altında ezilerek ekonomik varlığı zayıflamış olan ve ucuz kredi kaynaklarından da mahrum bulunan fakir köylü halkın elinden murabahacılık yoluyla tarlalar alınarak büyük çiftlikler kurulmağa başlanmış olması, Türkiye'nin ananevî nizamının bozulmasına ve bu yüzden topraklarını kaybedip tasfiye edilmeye başlayan eski müstahsil çiftçiler yerine zengin çiftlik sahibi mütegalibe bir bey veya ağa sınıfı ile bu sınıfın emrinde ırgatlaşan topraksız köylüler kaim olmağa başladı.» Sayın profesörün bu uzun cümlesinde, izin verilirse, bir düzeltme yapacağım, çünkü bana at ile araba ters yerlere konmuş gibi gözüküyor: Cümlemin ilk yarısında söylenenler yani büyük çiftlikler kurulmasını başlatan süreç, Türkiye'nin «ananevî nizamının» bozulmasının nedeni değil, sonucudur. Bu nizamın bozuluşu çok önceden başlamıştır, ve ağalıkla ırgatlığın çıkışı bu bozuluşun kapitalist tarım üretimi biçimine geçilme döneminde kendini gösteren ve feodalizm ile ilgisi olmayan (tâbir caizse) «modern» bir olaydır.

Feodalizm demek olmayan ağalık ile Osmanlı bozuk-düzeni bir güzelce uzlaşabilmiştir. (Avrupa'da da, örneğin İngiltere'de ve Prusya'da yeni kapitalist üretim biçiminin, eski feodal üretim biçimi ile uzlaştığı haller olmuştur. Aşamalar öyle kalıp gibi karadan aka geçiş şeklinde, matematik bir yüzde-yüzlülükle aşılmıyor her zaman).

Osmanlı bozuk-düzeninin asıl uzlaşamadığı âyan ve ağa değil, toprak üzerinde egemenlik ifade eden rakabe hakkı iddiasını yapmaya eğilimli olan derebeyidir; ve bunların hepsi muhakkak âyanlıktan veya hattâ ağalıktan gelme de olmayabilir. İşkodra'da Kara Mahmut Paşa mutasarrıflıktan, Pazvantoglu yeniçerilikten gelmedir. Ama o dönemde ne mutasarrıflık gerçekten mutasarrıflık, ne de yeniçerilik gerçekten yeniçeriliktir. Bağımsız bir si-

yasal toprak rakabesi kazanmaya doğru Rumeli’de en çok yaklaşan Tepedelenli Ali Paşa, Mısır’da ise bunu tam anlamıyla gerçekleştiren Mehmet Ali Paşa olmuştur. Bu sonuncu da görünüşte yenîçeri gibi gözüdürse de gerçekte tüccar sınıfından gelmedir; yani feodal menşeli olmakla en küçük bir ilişkî yoktur. Rumeli’deki derebeylerin diğerk bir özelliğî, vükelâ mukataa ve malikâneelerine ve Nizam-ı Cedide düşman olmaları ve eşkiya olmak zorunda kalan çok sayıda mülkiyetsiz kişileri silâhlı özel askerleri haline getirmeleridir. Rumeli’nin baştan başa eşkiya yatağî haline gelişinde, derebeylerin bunları köylü üzerine çevirip onları besletmelerinin büyük rolü olmuştur. Çünkü bu derebeylerin muntazam bir maliyeleri, hazineleri (yani birikimli siyasal kapitalleri) yoktu. Sırp ve Bulgar köylüleri başlangıçta bunlara meyil göstermişlerse de bu soygunculuk yüzünden onlara karşı kendilerini müdafaa çarelerini aramaya başlamışlardır. Bir yandan derebeylere, bir yandan devlete karşı korunma savaşında, Bulgar ve Sırp «heyduk» ları, bunların ulusal savaşlarının ilk efsanevî kahramanları olmuşturlar.

Soru 92 Âyan, ağa ve derebeylerin köylü sınıfını sömürüşlerinin ne gibi şekilleri gelişti?

Âyan, ağa ve derebeyi arasındaki farkları büyük özel toprak mülkiyeti gelişimi ve bu mülkiyetlere sahiplik iddia edenlerle üretimci köylü arasındaki münasebetlerin niteliğî açısından daha iyi seçebiliriz. Büyük toprak sahipliğî, mirî toprakların, önce malikâne usulü ile mültezimliğinin çıkışından sonra gelişmiştir. Bu büyük toprak mülkiyeti sahipliğinin hiç bir hukukî temeli yoktur. Sadece devletin askerî tahsisat kaynaklarının özel kişilerin irat kaynağî haline gelmesi ve köylü üzerine doğrudan doğru-

ya rant ilişkisi kurulması ile ve sadece zamanla tapusuz olarak gelişen bir el koyuş olayının sonucu olarak meydana gelmiştir. Bu da başlıca üç yoldan olmuştur: (1) Köylünün tüccar ve faizciye borçlanışının ödenmesi zorunluğu ile, (2) Siyasal ve hattâ kazaî bazı fonksiyonların uygulanmasıyla, (3) Köylünün, valilerin ve diğer devlet temsilcilerinin sömürüsünden korunma ihtiyacı ile bir güçlüye sığınması yolu ile.

Eski Osmanlı düzeninde toprak üzerine yetki daima bir âmme fonksiyonu karşılığı olarak kurulabilirdi. Örneğin timar usulünde olduğu gibi, bir askerî hizmet sağlama karşılığı olarak. Ekonomik bunalım döneminde bunun yerine hazineye vergi ve resimleri sağlama karşılığı olarak toprak üzerinde tepki doğdu. Fakat bu, eski anlamında bir âmme hizmeti değil, bir ticarî eylemdir. Fakat devlet, vergilerin iltizamını alana, bu işi görmesi için ve köylü üzerine zorlayıcı bir güç sahibi olması için gerekli bir otorite sağlayınca, özellikle malikâneci mültezim geniş topraklar üzerindeki köylü üzerine siyasî, kazaî ve malî bir otorite de kurmuş oldu. Zamanla köylünün rant borcu devlete değil, malikâne sahibi olan âyana veya ağaya ait olmaya başladı. Toprak ağalarının geniş toprak mülkiyeti iddiasının kaynağı burada.

Toprak ağalığı, şu halde, menşe açısından mütecanis değil. Fakat hangi menseden gelirse gelsin (ister âyanlıktan, ister mültezimlikten, ister mütesellimlik ve voyvodalıktan gelmiş olsun) hepsinin paylaştığı bazı nitelikleri var: Âmme sorumlulukları ve fonksiyonları yok, çiftçi değiller; yatırımcı değiller; köylü ile ilişkilerinin maraba yani mahsulde ortaklık, kiracılık ve serflik şekillerinden biri olarak kalması. (Bunların bazılarının derebeyi olmaya dönmeleri bu mütecanis olmayan sınıf içinde yatan bir zıtlığın patlak vermesiyle oluyor: Tıpkı iki yüz yıl önce timar tutan sipahi ile başkentteki kapıkulu ara-

sındaki gerginlik gibi, burada da toprak faizlerinden gelen gelirle devlet katında oturan malikâneci ile, bilfiil toprak üreticisinin yanı başında oturan ve onun sömürsünden kendine özgü küçlük bir egemenlikteki bir «malikâne» yaratmaya çalışan ağalaşmış kişi (âyan veya voyvoda veya hattâ sahte yeniçeri) arasında bir zıtlasma var. Bunun en gerginleşmiş aşamasını, ileride, «Nizam-ı Cedit» dolaşısıyla göreceğiz.)

Sözünü ettiğim şekillerdeki ilişkilerin kaynağı toprak rantının ayn halinde alınması, para rantının gelişmemiş olmasıdır. Tarımda kapitalist üretim biçiminin gelişine doğru ilk adım emek veya ayn halinde rantın ödenişinden para ile rant ödenişi şeklinin çıkması ile atılır. Hanefî hukukuna göre arazi ve mahsulde «icâre» yani para olarak rant caiz değildir. Onun yerine rantın ödenişi üç şekilde görülen bir ilişkiye göre olabilir: (1) Mahsulde ortaklık, bu, batıda métayage denen sisteme en yakın olamdır, fakat ondan farklı olarak burada bir mukaveleye dayanarak kârı paylaşma şekli gelişmemiştir. Rantı alan böyle bir yatırıma ancak kısmen katılır ve o nisbette mahsule ortak olur. (2) Daimî veya geçici kiracılık, (3) Ağalık: Köylünün toprağı kullanmasının hizmet ve ayn olarak ödenmesi karşılığı olması. Para ile ödendiği zaman da bu hiç bir zaman sabit bir para rantı olmaz. Toprak tamamiyle ağaya ait olur. Çiftçi orada bir serf gibi, daha gerçek olarak toprak ırgadı olur; fakat ücretli işçi değildir. Ağa, bu ırgatlardan derdikleri silâhlı bir maiyet ordusu meydana getirdiği zaman derebeyi olmuş, hem devletin üst rakabe hakkı iddiasıyla, hem de devlet ricalinin malikâne faizciliğindeki çıkarlarıyla tokuşma haline gelmiş demektir.

Demek ki, büyük toprak ağalığının bir şekli, paraya sıkışan köylüye borç vermek yoluyla başlıyor; borçlandırılmış köylü, toprak rantını mahsulle ödemek suretiyle

toprak sahibine bağlanmış oluyor. Diğer bir şekli, ağa veya şeyh olarak bazı siyasal ve hukukî görevler görme yolu ile toprak üzerine hâkimiyet kurma ile başlıyor. Diğer bir şekli de topraksızlaşmış köylüyü silâhlı bir güç olarak kumandası altına almakla edindiği kuvvete dayanarak bir bölgede köylüye devlet mültezimine, paşasına ve âyana karşı himaye sağlaması ile oluyor (bu çeşit derebeyler kısa veya uzun süre köylünün bağıllığını kazanabilir. Özellikle gücünü, bölgedeki kasaba, para ve emtia ekonomisine de dayandırabildiği hallerde). Fakat, bu büyük toprak sahipleri (âyan, ağa veya derebeyi) emtia ekonomisinin çok iptidai olduğu zamanların senyöründen farklı olarak çiftçi ve üretimci değildir, sadece köylü üretimci üzerine, köylü emeğinin ürettiği değer artığının tamamını, hattâ emeğinin bir kısmını alan kişidir.

Bundan ötürü, köylü için ya üretimini arttırma, verimliliğini yükseltme yönünde bir çıkar yoktur, ya da böyle bir isteği olduğu takdirde bunu yapmak için elinde gerekli araç ve güç yoktur. Bunların ikisi de toprak sahibinin elindedir ki o da bunları üretimi arttırma veya geliştirmede kullanmada fazla çıkar görmez; çünkü hiç bir yatırım riskine girmeden de yeterinden fazla gelir ve kâr sağlayabilir. Şu halde toprak ağalığı (ki sadece Asya tarımsal üretim şeklinin tâbi tutulduğu siyasal sistemlerin bozuluşu sonucu olan, ona özgü olan, bir toprak tutumu şeklidir) ne feodal ne de kapitalist mülkiyet ve üretim biçimlerine girmez. Bozuk-düzenlere özgü ve geriletilik açısından hem feodal, hem kapitalist sömürü biçimlerinden daha kötü olan bir parazit sömürüsü şeklidir. Her ülkede tarımsal gelişmenin en büyük engeli olmuş, tutuculuk direnişini sağlamada faizcilik kadar önemli bir kaynak olmuştur. Zaten, murabahacılık, ağalık ve tarım üretimi geriliği her yerde hep bir arada gider. Fazla olarak köylünün ekonomik bir garantisi olmadığı gibi, hemen hemen

hiç bir siyasal ve sosyal dayanağı da yoktur. Bundan ötürüdür ki bu ülkelerde köylü Osmanî düzenindeki «reâya» (sürü) olmaktan da daha aşağılık bir duruma düşer.

Evvelce esnaf zenaatları dolayısıyla sözünü ettiğimiz ve bozuk-düzene özgü değişmeye, gelişmeye karşı o büyük direnme gücünü veren metotların sürüşü gibi burada da iltizam ve ağalıkla ve köylü gerilemesiyle ilgili bir uygulama, Osmanlı devletinin son günlerine kadar yaşamıştır: Aşar sistemi. Aşar uygulaması, bozuk-düzen döneminin tarımsal durgunluk ve parazit sömürü yollarının, Türk toplumunun ekonomik gerileyişinin en belirli gerici-lik tutuculuk göstergesi olarak alınabilir.

Öşür, İslâm hukukundan gelme gayri safi tarım hâsılası üzerinden alınan, tarımın gelişmesi ile tersine oranlı olarak nisbeti artan bir vergidir. Yani üretici ne kadar üretim verimliliğini arttırırsa o kadar çok ödeyeceği, o kadar çok nisbî zarar edeceği bir vergi olduğu için tarım verimliliğini baltalamada birebir ideal bir vergi usulüdür. Fazla olarak bu verginin toplanış biçimi de yıkıcı olmak zorundadır. Çünkü toplanış, tamamiyle devletle köylü arasındaki aracı olan mültezimin elindedir. Aşar işi genel olarak şöyle yürür: Her yılın ilkbaharında gelecek hasat mevsiminin öşrü müzayedeye konur. Örneğin, bir sancağın veya valinin keyfine göre ayrılmış bölgelerinin öşrü müzayedeye konur. Müzayedeyi kazanan büyük mültezim, bölgenin âşarım parça parça daha küçük mültezimlere verir. Bazı hallerde hazine ile üretimci arasında beş, altı mültezim bulunabilir. Son zamanlara doğru bu mültezimlerin bir çoğu, şehirlerde ticaret ve faiz kapitali birikimi yapan zengin Rum veya Ermeni mültezimlerdir. (Anadolu'nun XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Rumlaşmasında ve Ermenileşmesinde bunun rolü olduğunu tahmin ediyoruz). Köylünün aşarı toplanırken bu kademelerin her biri ayrı bir kazanç sağlar. Genel olarak, sonuçta hazine-

ye gelen toplam, vergiyi ödeyen köylüden çıkan toplamdan çok aşağıda olur. Mültezim kapitali birikimi dolayısıyla söylediğim gibi, bu mültezimler aynı zamanda devlet yetkisinin bir parçası ile de donatılmış olurlar. Böylece, mültezim bir bölgenin tarım faaliyetlerinin mutlak efendisi haline gelir. Üretimde hem köylüye mahsulde ortak oluyor, hem maliyede devlete ortak oluyor demektir. Hasat zamanını, mahsulün taşınmasını, mahsulün nereye taşınacağını o tayin eder. Mültezim, Tanzimatta görülen tü-tün rejisinde olduğu gibi, birçok memurlar kullanır. Yani mültezimin kendisi, dürüst bir adam olsa bile, her hasat yerinde öşrün toplanmasında hazır olamayacağı için bu memurları başıboş bırakır, ya onlara maaş ödemez veya az bir şey öder, yani bu memurlara da köylüye ayrıca işkence ederek soyma yolunu açar. Çok defa mültezimler aşarın toplanmasını hep birden yapamadıklarından sıraya kor-lar. Aşarın toplanması bir yerde yapılırken öte yerlerdeki üreticiler mahsullerini kaldıramazlar, beklerler. Yani mahsul yağmur, kuşlar vesair tabiat etkileri altında kalır, gürür veya bozulur. Özellikle küçük üretimci çok zarar eder.

Soru 93 İçten çatışıklı güç-servet karması sınıfın ayrı çeşitleri neden ekonomik ve siyasal bir evrim veya devrim gerçekleştirememiştir?

Görüyoruz ki tarım ve zenaat sınıflarının sömürülü-sünü eline alan ve egemen kat kişileriyle beraber para veya mülk halinde servet birikimi yapan sınıf içinde ve ona dahil gruplar arasında çıkar çatışıklıkları olduğundan aralarında büyük ölçüde bir didişme vardır. Sömürücü sınıf yalnız toplumu sömürmüyor, kendi kendini yiyor. Bu

sınıfın parazitliği burada. Yani hiç bir üretim alanında, geleneksel olan, artık toplumu besleyemez, canlı tutamaz bir güçsüzlükte olan tarzlar yerine yeni tarzlar getirme olanakları geliştirmiyor. Bu tutuculuğun ve gelişme yaratma güçsüzlüğünün ekonomik yanlarını az çok görmüş bulunuyoruz. Şimdi burada bunun siyasal görünüşlerinin birkaç çeşidi üzerinde duralım.

Bu konuda şu şekilleri alacağım: (1) Celâî ve sipahî isyanları, (2) Yeniçeri isyanları, (3) Esnaf hareketleri, (4) Derebeylik isyanları, (5) Nizam-ı Cedit reformu, (6) «Sened-i ittifak» yasası.

Bunların hepsi Osmanlı siyasal düzenine karşı veya onun değiştirilmesi yönünde girişilmiş uğraşılardır ve yine hepsi düzen bozuluşunun çeşitli görünüşleri olarak evrimsel veya devrimsel süreçle, siyasal bir gelişmeye doğru olumlu sonuçlar yaratmamış olan çabalardır. Gerek siyasal planda, gerek sınıfsal planda yatan direnme kaynaklarının güçlülüğü bu çabaların hiç biri tarafından yıkılamamıştır. Gericilik dediğimiz şey, işte bu gücün kendisidir. Şu noktayı göz önünde tutalım: Siyasal ve toplumsal evrim veya devrim olmayışı kişilerin kafalarının gerici olmasından ileri gelmez. Tersine, siyasal ve toplumsal ve her ikisinin de temelinde olan ekonomik durgunluk kişilerin kafasını gerici yapar. Yoksa, düzenin bozulma halinde olduğunu, düzeltilmesi gerektiğini padişaktan derebeyine kadar herkes iyi biliyor. Öyle olduğu halde nizam-ihtilâl (düzen - bozuluş) şeması içine hapsedilmiş düşün, çıkış yolunu da ancak yine düzen (nizam) çerçevesi içinde görür: «Nizam-ı Cedit», nizam peşinde. «Tanzimat» tanzim etmeyi, düzene komayı amaç edinir. «İnkılâp» ancak değişme demektir ve kötü bir şeydir. İdeal olan «değişmemek» tir. Bu ideal, toplumun alt yapısının da üst yapısının da «Osmanlı» olan şeklidir.

Osmanlı düzeninin bu idealliği bir mitoloji olarak ka-

falara hâkimdir, ta XVIII. yüzyıl, hattâ XIX. yüzyıl sonlarına kadar. XVII. yüzyıl ortasına kadar «ideal» olanın geri getirilebileceği umudu var. XVIII. yüzyılda bu umut da yıkılmıştır. O zaman, «ideal» i daha da gerilerde arama özleyişleri doğdu. Örneğin, tarih yazar Naima'yı alalım. Basılı şeklinde altı cilt tutan Naima'nın tarihi, Osmanlı düzeninin tüm bir «ihtilâl» içinde olduğunu, yani baştan başa bozulma ve parçalara dağılma hali içinde olduğunu belki hiç bir tarih yazarının göstermediği bir ölçüde gösterir. Öyle olduğu halde, meslekçe bir maliyeci olan Naima'nın, bu bozuluşun ekonomik nedenlerini bir kere bile sormak aklına gelmemiştir. Nedir bu didişmelerin, bu boğazlaşmaların altında yatan süreç? Nereye, nasıl başka bir biçime doğru gidiliyor? gibi sorular sormak söz konusu değil.

O da, ta Kâtip Çelebi'den beri süren İbn Haldun aşamalarını tekrarlar, düzen ihtiyarlama aşamasına geldi der ve tarihinin sonundaki bir parçada insanı kahkahalarla güldürecek çareyi bulur ve gayet ciddî olarak bu çareyi tavsiye eder: Vaktiyle Mısır'da Salâhattin-i Eyyubî zamanında Abu an-Necîb adlı bir zat «Nehci's-Sulûk» adında bir risale yazmış. Bu risale hükümdardan hükümdara dolaşa dolaşa ta II. Selim'e kadar gelmiş. O ve akıl hocası Bitlisli İdrîs bu kitabı beraber incelerler, Selim devleti ona göre yönetirmiş. Sonra bu risale kaybolmuş. Naima, onu bir yerde görüp okuduğunu hatırlıyor. Öyle bir hazine imiş ki bir bulunsa devleti kurtarmak mümkün olacaktı. Kendisi çok aramış, bir daha bulamamış. Eğer bulunsa, yemin ediyor ki, oturup Türkçeye çevirecekti.

Naima gibi bir adamın bu kadar ciddî olarak bel bağladığı bu kitabı insan gerçekten merak ediyor. Zavallı Naima, bu kayıp hazineyi belki de bulamadan öldü. Fakat anlaşılan buna, benim gibi, merak edenler çıktı. Çünkü bu risale I. Abdülhamit zamanında ortaya çıktı, hattâ II.

Abdülhamit zamanında da Türkçesi taş basması olarak basıldı. İslâm tarihinde ve Osmanlı tarihinde yazılmış bir çok «padişahlara nasihat» veya ahlâk öğretileri cinsinden yazılmış kitapların en zavallısı bir kitap bu. Acaba Naima alay mı ediyordu? diyeceğiniz geliyor. Bu cinsin daha iyilerini tarih yazar Âli, Hezarfen Hüseyin ve hattâ Naima'nın çağdaşı Şeyhülislâm Feyzullah da yazdığı halde Naima'nın bu kitabı bu kadar değerlendirmesi, âdeta bütün dertlere deva olan bir «iksir» gibi tavsiye etmesi akıl ve mantıkla yorumlanacak bir şey değil.

Naima'dan sonraki dönemde, düşün daha da gerilere doğru kaymaya başladı. Artık umut yok, «ideal» in bulunacağı bir aşamaya da dönülmüyor. İdeal düzen, nasıl Tanrının yarattığı değişmez âlemin düzeni idiye, şimdi de bozuk-düzen Tanrının yarattığı kötü ve aşağı âlemin bir görünüşü olarak kabul ediliyor. Bunu, aşağıdaki bir padişah, bir şeyhülislâm, bir sadrazam ve bir tasavvuf şeyhinin şiirle konuşması iyi yansıtıyor:

Padişah, III. Mustafa'dır ve konuyu şöyle açıyor:

*Yıkılıpdır bu cihan sanma ki bizdê düzele
Devletî, çarh-ı deni verdi kamû müptezele
Şimdi erbâb-ı saâdette gezen hep hezele
İşimiz kaldı hemen merhamet-i lem yezele. (*)*

Şeyhülislâm İsmail Asım'dır, o da aynı fikirde:

*Hak bu kim mülk-i cihan girdi yed-i müptezele
Akl sâdıkla nizâmî hele hiç girmez ele*

(*) «Bu dünya yıkılıyor, bizde düzeleceğini sanma. Alçak felek her şeyi, devleti de alçaklara verdi. Şimdi mutluluk yolunda gidenler hep bayağı kişilerdir. İşimiz Tanrının acımasına kaldı.»

*Berk ü bârını kâmu eyledi yağmâ hezele
Âb-ı şer' ile meğer ravza-i devlet düzele. (**)*

Sadrazam Ragıp Paşadır, onun şeriatın da kurtaracağından umudu yok:

*Niceler eyledi kâmin bu cihânî tiz ele
Feleğin devri mutâbık yine bezm-i ezele
Sanma ey dil ki saâdet bula bir dem hezele
Verdi hallâk-ı cihan müptezeli müptezele. (***)*

Tasavvuf şeyhi Enderunî Şeyh Rasih konuşmayı şöyle bağlıyor:

*Bakılır ise eğer hükm-i hüday-i ezele
Mahv-ı iz'ân eder elbette nef' girmez ele
İtirâz eylemedê fâide yoktur zîra
Tunb-i ahkâmını raptetmiş esas-ı ezele
Bunda mahviyet ü tefviz gerektir ruhum
Gayri yok çare umur-ı kader-i lem yezele. (****)*

(**) «En doğru düşünce şu ki, dünya mülkü alçak ellere kaldı. Doğru düşünce ile düzenin sağlanması imkânsız. Yaprak da meyvesi de bayağı kişilerce yağmalandı. Devlet bahçesi ancak şeriat suyuyla düzelebilir.»

(***) «Bu dünyanın zevkini nice kişi ele geçirdi. Felek eski düzeninde yürüyor gene. Ey gönül, alçakların mutluluk bulabileceklerini sanma; dünyanın yaratıcısı, alçağı alçağa verdi.»

(****) «Sonsuzdan gelen Tanrı hükmüne bakılırsa insan, aklını kaçırmaz da yarar sağlayamaz. Karşı koymanın bir faydası yok; çünkü hükümlerinin ipini ezeli kadere bağlamış. Bu noktada alçakgönüllülük ve sorumluluk yükleme gerekirse, Tanrının kaderine karşı koymanın gereği yok artık.»

Soru 94 «Celâli» isyanları neden devrimci halk hareketleri olamadı?

Osmanlı devletinin başkentte büyük bir siyasal ve militer güç yığılışına dayanarak tüm bir «kapıkulu» yönetiminde bir devlet haline gelişi ile timar beyliğinin ya feodalleşmeye (derebeyleşmeye demiyorum, dikkat) doğru gelişme ya da malî ve militer fonksiyonlarını kaybetmek şıklariyle karşılaşması gibi iki olayın çatışmasından doğan ve asıl sahnesi Anadolu olan «Celâlî» isyanları toplumsal sınıflarla (yani kasaba ve köy reâyası ile) egemen siyasal sınıf arası bir çatışma şeklini alamamıştır. Kasaba âyanı, her büyük kasabada bulunan esnaf (yani loncalı zenaatkârlar) ve köylünün büyük bir parçası bu hareketlere katılmamış ve onları desteklememiştir. Kapıkulu gücü, karşısında birleşik bir sınıflar cephesi ile karşılaşmamıştır. İsyân liderliği sınıfsal kaynakları ve amaçları süpheli, ne köylüyü ne de esnafı temsil etmeyen kişilerin elinde kalmıştır. Bunlar ya, Asya İslâm geleneğinde çok misali görülen biçimlerde bir güç merkezleşmesi yaratarak, ilk Osmanlı beyliği gibi feodal egemenlikler kurmayı, ya da padişahlık gücünün geçirdiği militer ve fiskal değişimden faydalanarak merkezden gelirli mansıplar kopararak derebeyleşmeyi güdüyorlardı. Başlıca güçleri köylerden, Osmanlı idarecilerinin maiyetlerindeki askerlerden ve kasabalarda işsizleşmiş kişilerden derledikleri ve bir amacı, bir disiplini ve bir ideolojisi olmadığı takdirde «gerillacı» olmaktan ziyade kolaylıkla «eşkiya» veya Türkçedeki anlamı ile «haydut» olan kalabalıklardı (Rumeli Hıristiyan halkı arasında «haydut», «heyduk» şeklinde ulusal kurtuluş savaşı gerillacısı anlamına gelir). Bu yüzden bunların eylemleri köylüyü zararlandırmış, esnafı ve âyanı ürkütmüştür. Bunların Osmanlı örneği bir devletçik kurmaktan öteye hiç bir ideolojileri yoktu ki, bugün tarih-

gilerin vesikalara dayanarak yaptıkları incelemeler, bunların herhangi bir devrimsel yasal ideolojileri olduğuna dair bir ize rastlayamamıştır. Celâli isyanları döneminde Simavnalı Bedreddin türünden bir fikir temsilcisi yetişmemiş olması da bunu gösterir.

Celâli isyanlarının tarihimizde bıraktığı ün, büyük bir anarşi, büyük bir ekonomik sarsıntı ifadesi ve kanlı bir cinayetler serisi olmasından gelir. Kapıkulu gücü, Celâli akımının çürüklüğünü anlayınca, yabancı bir devlete yollayacağı güçte büyük kuvvetlerle bunların üstüne yüklenerek bu hareketlere katılan, katılmış gibi gözüken, katılma zorunda olan yüz binlerce kişinin doğranmasını sağlamıştır. Hareket önderlerine zaman zaman büyük kemikler atarak bunları durdurmuş; arkasından onları hile yolları ile temizlemiş veya temizlemeye teşebbüs etmiş; bu da tekrar onların isyanlarına sebep olmuş; ne siyasal ne de ekonomik hiç bir amaç ve anlam taşımayan bir anarşi içinde halk kitleleri yıpranmıştır.

Anadolu şehirlerine ve köylerine bu büyük fırtınanın yaptığı ekonomik zararlar, tarihçiler tarafından şimdiye kadar gereği gibi incelenmiş ve ölçülmüş olmamakla beraber, bu güç üzerine yürütülen kapıkulu ve timarlı sipahi ve yarı asker-yarı eşkiya arası savaş, halk yığınlarını, özellikle tarımsal üretimci köylüyü XVII. yüzyılın büyük sömürüsüne hazır bir hale getirmiştir.

Celâli isyanlarının, Osmanlı düzenine karşıt veya ona alternatif olarak nasıl bir düzen güttüğü sorusunu kendinize sorarak Celâli hareketleri tarihini incelediğiniz zaman hiç bir cevap bulamazsınız. Tarihçi İsmail Hâmi Danişment'in bunu bir Türk ırkı ile Balkanlı devşirme ırkları arası bir savaş diye göstermesi, böyle bir cevap bulamayan bir kişinin uydurduğu bir yakıştırmadır.

Soru 95 Yeniçeri isyanları neden devrimsel hareketler değildi?

Bazı Celâli hareketlerinin müthiş bir yeniçeri kıyımı yanı vardı. Bunun en güçlüsü Abaza Hasan Paşa adlı birinin güttüğü harekettir. Türk olma işi ile hiç bir ilgisi olmayan, Balkan dağlı devşirmelere gözü peklikte taş çıkartacak ayarda bir Kafkas dağlısı olan Abaza, Anadolu'nun doğusundan ta Bursa'ya kadar yeniçeri doğrayarak ilerledi. Pek muhtemeldir ki gerçek ve tarihsel yeniçerilik, bu kıyımdan sonra bir daha belini doğrultamamıştır. Celâlî gücünün rekabeti karşısında yeniçeriler, oldukça uzun süre, Osmanlı gücüne sadık kalmışlardır. O kadar ki Osmanlı hükümdarları, artık kendilerine karşı gelen bir güç olduğu halde bile, yeniçeriliği bir türlü feda edememişlerdir. Osmanlı gücünün bu biricik desteği haline gelen yeniçeri örgütü, ancak, militer ve endüstriyel fonksiyonunu kaybettikten sonradır ki sarayı korkutan bir güç haline gelmiştir.

Yeniçeri-saray karşılaşması ile, Celâlî-kapıkulu karşılaşması arasında, genel çizgileriyle (birinin bir başkent içinde, ötekinin taşrada oluşu farkı dışında) büyük benzerlikler vardır. Sınıfsal dâvalardan ziyade birinde mevki, ötekinde geçim derdi isteklerine Osmanlı gücü her konsesyon yapıpta isyanı cılk eder; gayri meşru ve kötü olduğunu söylemek hâşâ akıllarına bile gelmeyen siyasal rejime karşıt ne istediklerini bilmeyen önderleri bir süre okşar; sonra iki metodla, ya altınla ya da cellâtla onları yok eder ve her isyan «cycle»ni böylece atlatırdı.

Osmanlı tarihçileri, hattâ bugünkülerin bazıları, Celâlî isyanlarında olduğu gibi bunlarda da başta gelen kişileri «zorba» diye nitelerler. Bunları «erazil», baldırı çıplak, cahil, serseri olarak gösterirler. Böyle terimler, bozuk-düzen çerçevesi içinde çok yanıltıcıdır. «Aydınlanma»

geleneğinde yetişen bazı modern tarihçiler de, böyle hareketlerin başındakilerin cahil ve ayak takımı kişiler olduğunu pek parmaklarına dolarlar. Halbuki, bu çeşit kişilerin önderliğini ettiği iki meşhur isyanı, Patrona Halil ve Kabakçı Mustafa isyanını kıyaslamalı olarak incelerseniz görürsünüz ki bu zorba veya rezillerin baş kaldırdığı devlet katını temsil eden kişiler, zorbalıkta, rezillikte, ahlâksızlık ve alçaklıkta onların çok ilerisinde kahrılar.

Yeniçeri isyanlarında görülen ve bu kıyaslamada yeniçeri «zorba» larını daha temize çıkaran bir yan daha vardır: Hemen hemen her yeniçeri isyanının, ta baştan halka, esnafa, çoluğa, çocuğa, kadına erkeğe karşı bir hareket olmadığını ilân etmesi ve oldukça başarılı bir ölçüde bu prensibe sadık kalmasıdır. Yeniçeri isyanlarını elinden geldiği kadar kötülemeye çalışan tarih yazarların tasvirlerinde bile bu yan kendini gösteriyor. Cevdet Paşanın Kabakçı isyanı ile ilgili olarak yazdığı şu satırlar bu durumu çok iyi yansıtır: «Gerek İslâm ve gerek Hristiyan kim olursa olsun hiç bir kimsenin ırz, can ve malına dokunulmamak, dokunan olursa idam olunmak, şeyhülislâmlik makamından tasdik olunmadıkça hiç bir şey istemek, ve yüksek kapıdan olacak istekleri kabul olunmadıkça dağılmamak üzere aralarında and içmek ve en'am öpmek, kış atlamak gibi cahiliyeye özgü bir iman ile» ittifak ettiler. (Buradaki «cahiliye» sözü bugünkü anlamında değil, «İslâm dışı» demek istiyor paşa hazretleri).

Bu sözlerde, aynı zamanda, yeniçeri isyanlarının siyasal ve ideolojik fukaralığını ve sınırlılığını da görürüz. Fakat bu «cahil» insanlar, bazen yanlış ve haksız olarak seçtikleri sömürücülerin kellesinden öteye, kimseye dokunmamışlardır (örneğin bu isyanın en alçak siması olan adam, padişahın başbakan yardımcısı olan Köse Musa Paşa olduğu halde, zavalh yeniçeriler bunun farkında bile

değildiler). Kellelerini elde ettikleri kişilerin, tarih yazarların saya saya bitiremediği servetleri, mücevherleri meydana çıktığı zaman âsiler bunlara ellerini bile sürmemişler; fakat bu «ahlâklılık»larına karşılık, örneğin Kabakçı isyanında olduğu gibi, bu Köse Musa gibi kişiler bunları yağma etmişler; Cevdet Paşanın kendini tutamayarak söylediği gibi, bu gibiler âsilerden daha aşağı alçaklar olduklarını göstermişlerdir.

«Bozuk-düzenler», kendilerine karşı olan isyanları bile bozuk-düzenle yapabiliyorlar. Hemen her Celâlî isyanında olduğu gibi, hemen her yeniçeri isyanında da bir şehzadenin, onun adamlarının, ve hattâ padişahın en yakınlarının parmağı bulunur (padişah Selim'in en yakınlarından biri, Kabakçı isyanı daha ciddileşmeden bile fırtınayı sezip kendi adamı ile bir kese altın yollayarak kendini müstakbel kelle listesinden önceden çıkartmaya muvaffak olmuştur). Sömürü serveti, isyan olaylarında, gizlendiği sandıklardan çıkarak bir yılan gibi kıvrılır, isyancıların bellerini dolamaya başlar, isyan başarı kazandıktan sonra, eski Şehzade-yeni padişah önderlere kürk ve altın dağıtır. Hem Patrona hem Kabakçı isyanında bu iki şahsın ikisi de padişah ve vezirlerden fazla önderlik vasıfları gösterdikleri halde, bir süre sonra kadınlarla oynasırken basılıp katledilirler. Yeni padişah da derin bir nefes alıp kendinden öncekilerin yolunda yürümeye başlar. Padişahlardan I. Mahmut isyan önderlerini çok dikkatli, sabırlı ve metodlu bir şekilde birer birer cılk edip yok etmeye muvaffak olan padişahlardandır. Vaktiyle ülkeler fethini plânlayan ve yürüten Osmanlı ailesinin XVIII. yüzyıldaki plânlama ve yürütme dehası, kendini ancak bu gibi «Mafia» vari işlerde göstermiştir.

Yeniçeri isyanları, böyle nedenlerle Osmanlı tarihinde hiç bir siyasal ve yasal gelişme getirememiştir.

Soru 96 Derebeyi isyanları ne anlamda gerici hareketlerdi?

Aynı yargıyı derebey isyanları için de söyleyebiliriz. Burada, bizi çok kere yanıltıcı sonuçlara götüren bir noktayı açıklamamız gerekir. Eski ve yeni Osmanlı tarihçilerinin (eskilerin bilerek, yenilerin bilmiyerek) sempatisi, yerleşik güç olan Osmanlı padişahlık gücünden yana olduğu için, bunlar Celâfî isyanları ile yenigeri isyanlarını objektif olarak nitelemedikleri ve bunları sadece kötü isyan hareketleri olarak gösterdikleri gibi derebeylik hareketlerini de öyle göstermişlerdir. Bu yüzden, hepimizin kafasında derebeyliğe karşıt hazır yargılar yaşar.

Bunun etkisi altında, Meşrutiyet döneminden az önce ve özellikle o dönemde, Batı Avrupa tarihini bir «Gâvur» tarihi olarak görmekten çıkıp da kendi toplumsal aşamaları içinde az buçuk tanıma dönemine geldiğimiz zaman «feodalizm» denen terimle tanışmış olduk. Büyük Fransız devriminin ideolojisinin etkisi altında, özellikle Fransız tarihçiliği, burjuva kapitalizmine kıyasla feodalizmin çok geri bir ekonomik ve siyasal sistem olduğunu gördüğü için, liberal sözlüğünde «feodal» ile «geri» aynı anlama gelmeye başladı. Bu denkleştiriş, örneğin Galatasaray lisesi direktörlüğü ve Maarif Nazırlığı yapmış Abdurrahman Şeref bey gibi tarih yazarlara ulaştığı zaman, ve derebeyliğe karşı olan olumsuz tepki hâlâ kafalarda yaşadığı için, bu zat, daha sonraki tarihçiler üzerine çok etkili olan Osmanlı tarihinde feodalizm olmadığını öğüne öğüne anlatır. Bunda belki de: «Bakın onların geçmişlerinde bu kadar berbat bir gerilik varken bu kadar ilerlediler; bizde böyle bir şey olmadığı için biz haydi haydi ilerleyebiliriz» gibisinden bir de teselli ihtiyacı vardı. Daha sonra, Batıdan gelme terimlerin Türkçe karşılıklarını arama dönemi gelince «Feodalizm» teriminin karşılığı hemen- cecik «derebeylik» oldu.

Gerçekte, «derebeylik» feodalizmden de daha kötü bir şeydir. Unutmayalım ki kapitalizmin tohumları feodal sistemde gömülü duruyordu. Derebeylik ise, kapitalizme geçiş olanaklarının yokluğunun çürüttüğü tohumların mahsulüdür ve genel olarak, yalnız Batı dışı ülkelerde görülen siyasal sistemlerin bozuk-düzen haline gelişinin en şaşmaz bir göstergesidir. Feodalizm bir aşamadır, bazı toplumlar büyük uğraşlarla ondan öteye aşabilmişlerdir. Derebeylik ise, tarihsel bir aşama değil, tarihsel bir aşma yapamama halinin kendisidir; veya böyle bir aşmanın önüne çıkmış bir engeldir. Derebeylik, Osmanlı bozuk-düzeninin sömürü süreçlerinin, özellikle malikâne ve faizcilik süreçlerinin meydana getirdiği ve kapitalist tarım üreticiliği gelişimine doğru bir eğilim iken siyasal nedenlerle böyle bir geçişi başaramamış olan bir toprak ağalığının aldığı son şekildir.

Toprak ağalığı, ancak Rumeli'de, bazı bölgelerde, özellikle koyunculuk, celeplik, yün ve tahıl tarımcılığının pazarlarda değer kazandığı yerlerde kapitalist üreticiliğe doğru daha büyük bir gelişme göstermiştir. Rumeli âyanlarının bir kısmı büyük çiftlik işletmecileri oldular ki bu, üretimde kapitalist biçime geçişin her yerde görülmüş bir türüdür. Pek muhtemel olarak, Rumeli'yi, siyasal nedenlerle derebeyi isyanları, «dağlı» ve «Kırcalı» eşkiyalıkları ve Bulgar, Sırp «haydut»larının gerillâ savaşları sarmamış olsaydı (ki bunların ekonomik nedenleri henüz aydınlanmış değilse de şimdilik bunların, bozuk-düzenin uzlaşamaz iç çelişikliklerinin sonucu olduğunu söyleyebiliriz) bu bölgede kapital birikimi tarım üretimi alanında kapitalist biçime doğru geliyecekti. Bildiğimiz gibi, az çok böyle gelişme olan yerler, Osmanlı siyasal düzeninden kopup ayrılmıştır.

Ayanlık, ağalık ve derebeyliğin siyasal plânda da hiç

bir gelişme gerçekleştirmesi getirmediğini az sonra, «Nizam-ı Cedit» deneyini tanıdıktan sonra göreceğiz.

Soru 97 «Nizam-ı Cedit» reformu neden çılk çıkan bir deney oldu?

Bozuk-düzen haline son vermek, yeni bir siyasal ve yasal rejim gerçekleştirmek yolundaki çabalardan biri olarak «Nizam-ı Cedit» deneyi buraya kadar saydıklarım-
dan da daha entipüften, hattâ daha traji-komik olanıdır.

«Nizam-ı Cedit» in ilk önemli modernleşme ve batılılaşma çabası olduğu kafalarımızda yaşayan bir yargı olduğu için, onun hakkında böyle terimler kullanmam belki okuyanları ürkütecektir. Bizim genel inancımıza göre, III. Selim, batılılaşma sevdası ile gece gündüz uyumaz, dinlenmez halde bu işe kalkışmış. Devleti modernleştirmeye, Avrupa usullerini getirmeye azmetmiş. Türk Tarih Kurumunun Prof. Enver Z. Karal gibi sathî tarihçilere yazdırdığı kitapların etkisi ile Cumhuriyet kuşakları da bunu böyle bellemişlerdir. Gençlere, kendilerine böyle belletildikten sonra, bu işin neden bir sabun köpüğü gibi söndüğünü de bu çeşit tarihler anlatamaz. Bermutat, yine cahillerin, gericilerin, rezil ayak takımlarının işidir diye mesele örtbas edilir.

Gerçekte ise, Nizam-ı Cedidin ne yeni bir düzen kurma amacı vardı, ne de Batılılaşma amacı. Padişahın asıl aklına takılan şey, güvenilecek bir ordu kurmaktır. Onun için, yazılmasını istediği raporlardaki (özellikle Kırımli gözü açılmış bir kadıasker olan Tatarcık Abdullah Molla'nın değindiği) daha önemli ekonomik meseleleri (dışticaret, sikke meseleleri, idare ve eğitim konularını) kös dinleyerek rafa kaldırdı (üstelik, Molla'nın çok yerinde tavsiyelerine rağmen, Osmanlı tarihinin belki en ber-

bat sikke tağışışı usulünü hemen uyguladı; daha sonra da zavallı Mollayı yok yere azıl ve sürgün etti. Her gerileme ve her gericiliği ulu orta ulema, din, şariat gibi etkenlerle hazır kalıp yorumlayanların, bir alay kalp şöhretler yanında adı bile unutulmuş bu adamı tanınması gerektir).

Padişah'ta gerçi bir Avrupa ilgisi vardı, ama bu, Avrupa'dan sadece iki şeyi almakla ilgili idi: (1) Borç para, (2) Askerlik usulleri. Bunların ikisine de biraz eğilirsek, Nizam-ı Cedidin cılk bir yumurta çıkışının tohumlarını burada buluruz.

Şimdiye kadar gördüğümüz gibi, Osmanlı devletinin belli başlı malî kaynakları iç-kapitülasyonlar dediğim sisteme göre sarraflara, mültezimlere, malikânecilere ipotek edildikten sonra, talimli asker yetiştirmek için gerekli finansmanın artık bu iç kaynaklardan sağlanmasının zorluğu; hattâ imkânsızlığı karşısında, şimdiye kadar Osmanlı düzeninin kendi dış-ticaret imtiyazı metodlarıyla beslediği Avrupa kapitaline avuç açmak fikri o zaman doğdu. Selim'in maliyecileri, Doğu ticaretinden o dönemde en büyük kârları yapanların Hollanda kapitalistleri olduğunu anlaşılan biliyorlardı. Onlara baş vurulmasına karar verildi.

Müslüman bir devlet, hristiyan bir devletten borç alabilir mi? gibi «ufacık» bir pürüz, şeyhülislâmın muvafakati ile kolayca atlatıldı ve resmen müracaat edildi. Uzun müzakere ve muhaberelelerden sonra, burada anlatılması lüzumsuz malî ve sıyasal nedenlerle, Hollandalılar red cevabı verdiler. İspanya ve Fas gibi yerlerden alsak mı? falan gibi düşüncelerden de bir şey çıkmadı (bunların bu alıklıklarına Cevdet Paşa bile gülüyor). O dönemde İspanya veya Fas'ın kapitali olsa Osmanlılara mı verirdi? İşte, o zaman tekrar iç kaynaklara dönüldü, ve bir takım maliye bürokrasisi oyunlarıyla bu iş bir karara bağlandı, ki bunu biraz sonra anlatacağım.

Avrupa'dan alınacak olan ikinci şey, askerlik eğitimi ve usulleri idi, demiştim. Osmanlı devlet gücünü, şimdi o gücü parça parça aralarında bölüşerek valilere, âyana, ağalara ve derebeylerine karşı savunabilmek için ve elde kalan yenîleri ordusunun hem askerlikçe bir işe yaramadığı, hem de en son Patrona isyanının gösterdiği gibi, devlet gücünü en şiddetle tehdit eden bir güç haline geldiği görüldüğü için, yenîleri örgütünün yerini alacak bir ordu kurmak padişahın ve sarayın asıl düşüncesi olmuştu. Selim de, II. Osman gibi, kişisel zavallılığına bakmadan «cihangirlik» kuruntusu içinde yetiştirilmişti (babası III. Osman müneccimlere çok inandığı için, onlardan cihangir olacak bir evlâdın hangi zayıfcede ana rahmine düşürülmesi gerektiğini kararlaştırarak ona göre eyleme geçmiş. Selim'in doğduğu saat, müneccimin tesbit ettiği saatten biraz farklı olmuş ama hekimbaşı saatin yelkovanını parmağı ile iterek, padişahı oğlunun cihangir olma anında doğduğuna inandırmış. Selim'in kendisi hakkındaki kuruntusu bundan. Daha sonra şehzadeliğinde ve sonra da padişahlığında bunu bilen dalkavuklar zavallı adamı büyük bir müceddit ve cihangir olacağına da inandırmışlar).

Selim'in etrafına Kırım'ı almaya ahdettiğinden, düşmanlardan intikam alacağından söz etmesine karşılık Nizam-ı Cedit ordusu ile asıl amacının âyan, ağa ve derebeyleri ezmek olduğu şundan bellidir ki bir mücevher kutusu gibi kışlalarda sakladığı Nizam-ı Cedit askerini düşmana karşı bir defa bile kullanmaya kalkmadı. Nizam-ı Cedit askeri de gerçekten sür'atle çoğalmağa başladı. Ortalıkta işsiz, aç insan çok. Yalnız âyanlar ve ağalar Selim'in Nizam-ı Cedit hazırlıklarını dikkatle takip ediyorlar. Şimdilik hiç birinin ses çıkardığı yok. Tek bir Anadolu âyanı aleyhte olmayan bir şekilde fikrini bildirmiş, fakat o da bu işin sonuçlarının kötü olabileceğini, sorum-

luluğuna karışmayacağını bildirmiş (tarih yazar Mustafa Nuri Paşa, bu zatın raporunu okuduğunu söylüyorsa da ne yazdığını bildirmiyor). Vakta ki Selim, gerçekte Rumeli âyanlarına karşı, gösterişte Balkanlarda dış düşmana karşı kullanılmak üzere tek bir kere bu orduyu harekete geçirmeye kalkınca, Rumeli âyan ve ağaları birleşerek «dur» dediler, kendi ordularıyla bu ordunun karşısına çıktılar. Selim hemen «modern» ordusuna «dön geri» emrini verdi. O andan itibaren parsayı kaybetmiş bulunuyordu.

Tarih yazarlar, gerek bu olay ve gerek daha sonrakî yeniçeri isyanı dolayısıyla Selim'in bu orduyu kullanmak yürekliliğini göstermeyişiinden yakınırılar. Acaba bu ordu gerçekte Batılı bir modern ordu mu idi? O dönemde Avrupa'da (İngiltere'de, Fransa'da) askerlik eğitimi hâlâ üniforma, trampete ve resmigeçit ordusu eğitimi idi. Avrupa'da bu alanda asıl devrim Amerikan iç savaşının öğrettiği yeni usuller, Napolyon Bonapart'ın yaptığı büyük militer devrim ve daha sonra Prusya ordusundaki gelişmelerle gerçekleşmiştir. Bu yüzden, Selim'in Avrupa ordu eğitimi ve usulü diye bildiği şeyler Vauban'ın artık Avrupa'da (hele Napolyon'dan sonra) eskimiş «lâğım fenni» gibi, üniforma ve trampete gibi krallık devri usulleri idi. Bu yüzden, Nizam-ı Cedit eğitimi halk arasında ve bıçkın yeniçeriler arasında alay konusu olmaya başlamıştı. Kimi:

*Sâğa dön, sôla dön, sâğa dön,
Oyuncâğa döndü gâza ü cihad*

diyor, kimi «trampete çalmakla muharebeye gidilir mi?» diyor, kimi «bu pahalı üniformalara ne lüzum var?» diyordu. Tayyar Paşa gibi çıkarıcı, âsi ve kaçak paşalar, gûya ulema ağzından Selim aleyhine dinî propaganda risaleleri yazdırıyorlar. İslâm askerine trampete çalmanın deccallık olduğu, askerlere setre pantolon giydirileceği,

başlarına şapka konacağı gibi saçma, fakat yapılan sözde askerlik eğitimi karşısında haklı gözükecek iddialarda bulunuyorlardı. Padişahın ve adamlarının yeni bir «Lâle Devri» ne benzeyen musiki âlemleri, paşaların herkesin gözü önünde hırsızlıkları, yeniden konan vergiler, ve yeni bir para tağşişinin yarattığı fiyat yükselişi, durumu bir isyana doğru olgunlaştırıyordu (askerlere trampete çaldıran padişahın, sarayda dümték musikisi bestelemesi de bir âlem!). Selim'in Nizam-ı Cedit ordusu, bir süs ordusu olarak kaldı. Şimdi anlatacağım «İrad-ı Cedit» paralarını harcayarak.

«İrad-ı Cedit» hazinesi, Nizam-ı Cedit ordusunun finansmanı için kurulmuştu. Evvelce görmüştük, mukataaların malikâne olarak verilmesi usulüne 1703 te sözde karar verilmişti. Şimdi bunun tasfiye edilmemiş olduğunu bu mesele dolayısıyla öğreniyoruz. Yeni ordunun harcamaları için yılda en aşağı 15-20 küsur bin kese lâzım olduğu hesaplanıyor. Avrupa'dan borç para alınamayınca, malikâneler mahlûl oldukça darphaneye ayırıp iltizama verilirse hâsıl olacak gelirden bu paranın karşılanacağı görülüyor. Fakat bir güçlük var. Bir defa bu mahlûllerin meydana gelmesi zaman işi. Sonra, bu işi tartışan devlet adamları görüyorlar ki bu malikânelerin sağladığı faizler kendilerinin servet kaynağı! Bundan feragat etmeye kimenin niyeti yok. Şöyle bir pazarlıkla çözüm bulunuyor: Yalnız yılda 10 keseden fazla faizi olan malikâneler mahlûl olduklarında darphaneye alınacak (böylece, devlet ricali iki parça mukataadan alacakları faiz gelirini üç dört parça mukataadan alabileceklerinden onlar için «irat» kapısı kapanmamış oluyor, sadece küçük bir rahatsızlığa katlanıyorlar). Tabii tahmin edersiniz ki malikânelerin 10 keseden fazla faizli olanlarından faydalanan kişiler pireniliyorlar.

Mahlûllerin zamanla olması gerekliliği karşısında da

maliyeci bürokratlar şöyle bir transfer ameliyesi ile çözüm buluyorlar: Faizi 10 keseden fazla tutan malikâne-lerin «muaccele» leri yani hazinenin masraflarına karşılık olarak kullanılan peşin ödemeleri esas tutularak takdir edilecek bir ortalama tutarı olan parayı hazine «zecriye» gelirlerinden (yani alkollü içkilerden alınan ağır vergi gelirlerinden) tahsil edecek. Her yıl zaptolunan mukataalardan ne kadar faiz hâsıl oluyorsa, bunların ne kadar tuttuğunu devletten daha iyi bilen sarraf ve mütezimlerden öğrenip, «zecriye» den ayrılacak miktar bu kadar miktardan düşülecek. Böylelikle, gelirler birike birike «zecriye» den yapılan transferler azalacak, beş altı yıl içinde hazineye hâsıl olan «muaccele» kadar mukataa faizi birikmiş olacak ve artık «zecriye» den borçlanmak gerekmiyecek. Ondan sonra, «zecriye» gelirleri de ayrıca ilâve gelir olarak «îrad-ı cedid» hazinesine girecek.

Böylece, faizcilikle alkollü içki resimlerinin gelirlerine dayanarak cedit bir nizam kurulacak ve padişahlığı kurtaracak eğitimli bir ordu yaratılacak; insana biraz da Nasreddin Hoca'nın tellere takılan koyun yünlerinden servet doğacağı hikâyesini andıran bir usul ile.

Yıllık faizi 10 keseden fazla olan malikâneler mahlûl oldukça mukataa artık malikâne olarak verilmeyecek, hazine tarafından iltizama verilecek. Faizi o miktardan az olanlar ise, süresi sekiz yıldan aşağı olmamak şartıyla satılacak. Beş yıl sonra bakıyorlar ki «Îrad-ı Cedit» geliri 60 bin kese olmuş; demek ki yılda ortalama ancak 12 bin kese hâsıl olmuş. Yani tahmin edilen miktarın altında bir sonuç. Ayrıca sefer için de (sefersiz olunur mu hiç?) 150 bin ve belki daha fazla kese gelire ihtiyaç olduğundan «Îrad-ı Cedit» hazinesine açığı kapatmak için darp-hanenin elindeki bütün mukataa gelirlerinin, deniz zea-met ve timarlarının gelirlerinin, hazine tahvilâtı taksit-lerinin de ilâvesine karar verildi. Ayrıca, vilâyet askerle-

rinin masraflarına karşılık olan timar ve zeamet gelirlerinin de, mahlûl olanlarının hâsılatının ne kadar olduğu bilinmek üzere ilk yıl bunların da «İrad-ı Cedit» hazinesi tarafından idaresine ve ondan sonra oraca zaptettirilmesine karar verildi. Kısası bu, devlet hazinesinin birçok gelirleri tekrar kendine çevirme yolunda bir adım atılması idi. «Nizam-ı Cedit» e karşı olanlar işte bu işten hoşlanmayan kişilerdir.

Rumeli âyan ve ağaları büsbütün azıtıyorlar. Âyan ve ağalar başkentte oynanan oyunun ne olduğunu anlıyorlar: Başkent ricali, kendi çıkarlarını sağlama bağlayıp, âyan ve ağaların faiz kaynaklarını yavaş yavaş kurutmayı, onların eline geçen serveti başkentte zaptedip, onunla günün birinde padişaha, kendilerine karşı kullanılacak bir ordu yetiştirmeyi ön görüyorlardı. Âyan, ağa ve derebeyi güçlerinin şahlanması karşısında Rumeli âdeta Osmanlı imparatorluğundan koptu. Baştan başa ya bağımsızlık güden derebeylerin (en güçlüsü Pazvantoglu. Rusya ve Avusturya ve hattâ Fransa Directoire idaresiyle temas halinde), ya da ulusal bağımsızlık duyguları uyanmaya başlayan Sırp «heyduk» ları veya Bulgar «haydutti» lerinin gerillâ çetelerinin, veya düpedüz eşkiyalık olan ve Celâlî isyanları zamanındaki şekle çok benzeyen eşkiya hareketlerinin kol gezdiği bir mahşer haline geldi. Rumeli'nin gelecekteki ayrılışının ve az çok gelişen Müslüman âyan ve ağalarının kapitalistimsi gelişmesinin tasfiyesinin prologu başlamış oldu. Tabii derebeylik te.

Başkentte geçim sıkıntısı, trampete ve borazan sesleri ve sarayda musiki âhenkleri arasında gelişen fırtına birdenbire koptu. Sayısı çok yükselmiş Nizam-ı Cedit ordusu meydanlarda yok. Bu yeniçeri isyanını anlatan tarih sayfaları, bozuk-düzen denen şeyin artık en üst zirvesine varıldığını bildiren ayrıntılarla doludur. Evvelce dediğim gibi, bu sahnede yeniçeriler, yine de en temiz kalanlar!

Selim, tahtını kurtarmak için can havli ile Nizam-ı Cedidi ilga ettiğini ilân etti, bu da para etmeyince en sevgili dostlarını, nedimlerini âsilere teslim etti. Yine de yenîçeriler: «Artık ne biz ona kul olabiliriz, ne de o bize padişah» diyebilecek aşamaya gelmişlerdi. Bu, Osmanlı «kul» bağılılığının, resmen yenîçeri ağzından ilânı ile sona erdiğini gösteriyordu. İşte, aşağıda kısaca anlatacağım «İttifak Senedi», padişahla toplum sınıfları arasında yeni bir «bağlanma» biçimi bulma çabasının sonucudur.

Soru 98 «İttifak senedi» toplanma ve anlaşması neden anlamsız bir iş olarak kaldı?

Başkentteki isyan, âyan ve ağaların bozuk-düzeni kendi egemenlikleri altında tutma amacı ile, harekete geçmesine yol açtı. Başkentte oynanan dramın, şimdi âyan ve ağalarla «baldırı çıplak» fakir esnaf arasında oynanacak iki perdesi daha kalmıştır. Derebeyliğe karşıt olan âyan ve ağalar, «benim bir saatim şu kadar paraya karşılıktır» diyecek kadar kapitalist zihniyette bir kişi olduğu görülen, bunu bozuk-düzen devletinin kendisini paşa yapmasına borçlu olan Alemdar Mustafa ile başkente koşup devleti garanti ve kontrolleri altına aldılar. Doğan Avcıoğlu, Alemdar'ın hareketini iki yüzlülükle yorumlamış. Bunda hiç bir iki yüzlülük yok. Yalnız, Rusçuk'ta kapitalist üretim ve ticaret yapan bu zat Osmanlı başkentinde savaş ve siyasa önderliği ve bilgisinden yoksun olduğunu gösterdi. Esnaf yenîçeriler tarafından havaya uçurulmakla sonuçlanan devlet başkanlığı esnasında giriştiği bir teşebbüs âyan ve ağa güçleriyle bürokrasi arasında, zaten mevcut olan bir durumu vesikalandıran ve her şeyden ziyade yenîçeri gücünü hedef tutan bir anlaşma yapma teşebbüsü olmuştur.

«Sened-i İttifak» denen vesika, âyan ile devletin bürokratik, militer ve adlî temsilcileri arasında birbirlerini tanımak, birbirlerini tutmak, birbirlerine karşı militer eyleme geçmemek taahhütlerini bildiren, ne İslâm şeriatinde, ne Osmanlı «kanun» geleneğinde, ne Batı anayasa modelinde eşi olmayan, hukuk açısından çorak ve hiç bir anayasa olma olanağı taşımayan bir vesikadır. Bu vesikanın yansıttığı bir şey varsa, o da zaten Osmanlı düzeninin kendisinin yarattığı, kendisini uzlaştırdığı, servet-güç koalisyonunun son şekli olan padişah-ağa koalisyonunu yazılı olarak göstermesidir.

Zaten mevcut durumu tesbit etmekten başka hiç bir yeniliği olmayan bu vesikayı ne devlet ricali, ne de ağalar fazla ciddiye almadılar. Belli ki iki yanda da söylenemeyen, açıklanmayan gizli istekler vardı. Âyan ve ağalar, kendi sınıfsal çıkarlarına aykırı gitmeyecek, sadece nizam ve bütünlüğü sağlayacak bir devlet otoritesini kabule hazırdılar, fakat bunun ne gibi mekanizmalarla, nasıl bir anayasa çatısı kurulmakla yapılabileceği hakkında geleneklerinde, sosyal kaynaklarında ve şimdi yaptıkları yarı kapitalist üretim işlerinde şekillenmiş kafalarında hiç bir işe yarar bilgi yoktu. Bu işte biricik işlerine yarayacak zümre, âyanın etrafında toparlanan bir kısım bürokratlardı. Gerçekte de sözünü ettiğimiz vesika onların eseridir, ve bunların da siyasal ve yasal bir gelişme yönünde yeni bir ideolojiden ne kadar yoksun olduklarını bize bu vesika gösterir.

Soru 99 Avrupa'daki gelişmeler hangi aşamaya gelmişti?

Osmanlı ekonomik buhranına ve düzen bozuluşuna daldık ta, XVII. yüzyıl başında ulusal monarşi veya bur-

juva (şehir) devletlerini merkantilist politikaları içinde bırakıp unuttuk. Tarihimizin sonuna yaklaşırken bir kere daha oraya dönüp bakmak faydalı olacak.

XVII. yüzyılda Batı Avrupa'da da çok çalkalanmalar oldu. XVI. yüzyılın olaylarının ilk dalgaları orada kendini gösterdi (daha sonra bu dalgalar yayıla yayıla bütün Avrupa'yı ve nihayet Atlantik'i aşarak Amerika'yı kaplayacaktır). Fiyat ve para devrimlerinin en talihli çıkan kapitalist faydalanıcısı, Hollanda oldu. Hollanda'nın, Voltaire'in hiç taş atma fırsatını kaçırmadığı kapitalistleri Avrupa'nın en önde giden tüccar, kambiyo ve banka kapitalistleri oldular. İngiltere bu yüzyıl içinde tarihinin biricik ihtilâlini geçirdi, cumhuriyet bile oldu, fakat bu ihtilâlden krallık, kolu kanadı kırılmış ve burjuvazinin üstünlüğü altına girmiş olarak çıkabildi. Ondan sonra, XVIII. yüzyılda İngiltere'de XIX. yüzyılın en zorlu kapitalist ekonomisi kuruldu. Merkantilizm gibi doktrinler bir tarafa atıldı; kapitalist ekonominin peygamberi Adam Smith liberal burjuva kapitalizminin kutsal kitabını yarattı. Fransa, bu üçünün en talihsizi çıktı; bir ara Osmanlı bozuk-düzenine âdeta yaklaşan bir çürüme yolunu tuttu; fakat bunu, bütün Avrupa'yı yerinden oynatan büyük bir devrim ve ideoloji ile ödeyerek Avrupa'nın en büyük siyasa ve fikir gücü olarak yeniden kuruldu.

Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın kapitalist ekonomi gelişmeleri ile siyasal güçlenişleri farklı biçimlerde Osmanlı imparatorluğunun üzerine etkiler yapmakla beraber, bu imparatorlukta kapitalist ekonominin direkt etkisinin başlamasına henüz daha vakit var. Fransız devrimi ve Napolyon savaşları, c zamana kadar kapitalistimsi tarım gelişmesinin hâlâ büyük pazarı ve metropolü olan İstanbul'dan Rumeli'nin ve Yunanistan'ın yalnız ideoloji plânında değil, tarım ürünlerinin dış pazarlara dönmesi açısından da kopacağı bir aşamaya gelmelerini etkiledi.

İngiliz siyasal gücü ise, Napolyon'la savaşmaları boyunca, Mısır, Arabistan ve Hindistan yönünde yoğunlaşmaya ve böylece bu bölgeleri de Osmanlı imparatorluğundan çok geçmeden kopacak bir aşamaya gelmeye hazırladı.

Napolyon savaşları sonunda Amerika'dan Rusya'ya kadar Batı dünyası dediğimiz dünyada bütün gücü ve parlaklığı ile kapitalist uygarlığı doğdu. Atlantik'i ve Akdenizi boylu boyunca aşarak geçmeye başlayan buhar gemilerinin ilki, «ittifak senedi» olayının yirminci yılında, 1828 de, İstanbul limanına demir attı. Bundan 10 yıl sonra, 1838 de İngiltere ile yapılan ticaret muahedesi hükümleri gereğince, bozuk-düzen dönemini tutan, yürüten ve iç-kapitülasyonlar dediğim usullerin tasfiyesi başladı. Batı Avrupa kapitalist ekonomisi hızla ilkönce endüstri ürünleriyle, yirmi yıl içinde de finans kapitali ile Osmanlı ekonomisi üzerine üç çeyrek yüzyıl sürecektir olan yarı kolonileştirme sürecini böyle başlattı.

Soru 100 «Bozuk-düzen», içerideki iflâsını tamamladıktan sonra, emperyalist-kapitalizmin etkisine kendini hangi şartlar altında açtı?

Yeni Batı Avrupa kapitalist uygarlığının karşısına Osmanlı imparatorluğu şu manzarası ile çıkıyordu:

1. İçeride devlet gücünü tutmak, dışarıda savaşlar yapmak için gerekli finansal kaynaklardan yoksun, kolayca dışarıdan borçlanmaya hazır bir idare.

2. Belirli bir yasal kanunu olmayan bir rejim.

3. Dış-ticareti tüm yabancı kapitale, iç-ticareti azınlık kapitaline bağımlı bir ekonomi.

4. İçinde (Türkten gayri) milliyetlerin doğuş halinde olduğu bir siyasal topluluk.

5. Çiftçisinin çoğunluğu yoksulluğun en aşağı seviyesinde, faizcilik en yüksek seviyesinde.

6. Siyasal güçleri saray, Babiâli, asker, âyan, ağa ve derebeyi arasında çekişmeli bir devlet.

7. Gelir, vergi toplama, tarım, ticaret ve endüstrisi hâlâ başarı ile direnen ortaçağ tekel ve imtiyaz usulleri ile yönetilen bir ülke.

8. Bütün gericilik yuvaları ile bezenmiş bir toplum.

Bu yanlariyle, 1838 de Batı kapitalizminin karşısına çıkan bir siyasal toplumun girişeceği reformların ekonomik temellerinin ne hale geleceğini incelemeyi artık başka bir yazıya bırakmalıyız. Size sadece bir iki ipucu vermek için başka yazarlardan gelişi güzel bir iki pasaj seçerek bu uzun tartışmamıza son vereceğim:

1835 te, sonradan meşhur Alman generali olan, von Moltke şu gözlemlerini kaydediyor: Zamanın en güçlü adamı Hüsrev Paşa. «Paşaya muazzam paralar akar. Onun muvafakati olmadan hiç bir ticaret muamelesi, hiç bir taahhüt işi sonuçlanmaz. Daha küçük ölçüdeki paşalar da öyle... Vergilerden toplanan para, sadece toplayanları zengin ediyor... Memuriyet satışı önemli bir gelir kaynağı. Bir namzet, satış parasını bir Ermeni ticaret evinden yüksek faizle ödünç alır. Devlet, bu umumî mültezimlerin verdiklerinin karşılığını almaları için, vilâyetleri istedikleri gibi sömürmede serbest bırakır. Bunlar, bir yandan daha fazla pey süremeyen rakiplerden, öte yandan zengin oldukları takdirde müsadereden kendilerini korumak zorundadırlar. Vilâyetler yeni bir paşanın geleceğini önceden haber alırlar, ona karşı silâhlanırlar. Müzakarelere girilir, anlaşmaya varılmazsa silâhlar patlar. Anlaşma bozulursa isyan çıkar. Paşa, âyanla anlaşınca bu defa Babiâliden korkmaya başlar. Bu nedenle başka paşalarla karşılıklı yardım anlaşmaları yapar. Bütün devlet adamları hediye alırlar, fakat bunların en büyüğü padi-

şah. Para değerinin düşmesi son haddine varmıştır. Top-
rağa az kapital yatırıldığından servet çok defa paradır.
Avrupa'da para bir ifade aracıdır, burada ise maldır. Ni-
zamî faiz bile çok yüksektir, yüzde 20. Bu, kapital faali-
yeti olmadığına delildir. Bir fabrika, bir değirmen veya
çiftlik kurmaktansa 100,000 kuruşa mücevher almak ter-
cih edilir. Küçük çocuklarda bile görülen mücevher, mem-
leketin fakirliğini gösterir. Ermeniler tebaamn en zen-
ginleridir. Ticaret yabancı malların yerli ham maddelerle
değişmesinden ibaret. Türk, ham maddesini kendi yur-
dunun yetiştirdiği bir okka işlenmiş kumaşa karşılık on
okka ham iplik veriyor. Tarım durumu daha da kötü. Es-
kiden ürünlerinin yarısını Boğaziçine getiren Eflâk, Buğ-
dan, Mısır'ın zahire anbarları buraya kapandı. Hükümetin
cebrî satın alışı, veba kadar korkulan bir şeydir. Başken-
tin yakınında uçsuz bucaksız yerler bomboş durur, hükü-
met Odesa'dan buğday satın alır. Topraklar, ormanlar,
sular olduğu gibi duruyor. Türkiye'nin, bütün ticaretinin,
kendi kanunlarının himayesi altında yaşayarak bu devle-
tin içinde bir sürü devlet yaratan yabancılar elinde olma-
sı bundan. Türkiye ham maddelerini yabancı ülkelere sat-
tığı halde elde ettiği para ile yabancı endüstri ürünlerini
ödeyip alamıyor. Para kurunun durumu, parayı tağşiş et-
me gibi hazin tedbirlere bundan ötürü baş vuruluyor. Bu
güzel denizlerden geçen buhar gemilerinde Avusturya,
İngiliz, Rus ve Fransız bayrakları dalgalanıyor, Türk de-
nizlerinde dalgalanmayan yalnız Türk bayrağıdır. Bu son
derecede zengin ülkenin görülmedik fakirliğinin nedenle-
ri işte bunlar...»

Yirmi yıl sonra, 1853 te, 1838 ticaret anlaşmasının
etkilerinden söz eden İngiliz Edward Michelsen şöyle ya-
zıyor: «Diğer taraftan, eskiden Türkiye'de yetişen ve ya-
bancı memleketlerde büyük ünü olan Türk endüstrisinin
birçok kolları şimdi tamamiyle yok olmuştur. Bunlar ara-

sında pamuklu endüstrisi gelir ki bugün tamamiyle İngiliz endüstrisi tarafından sağlanmaktadır. Şam'ın çelik bıçakları, Kıbrıs'ın şeker endüstrisi, İznik'in çini endüstrisi, Tesalya'nın Türk kızılı iplik boya endüstrisi hep yok olmuştur. Bütün bu endüstrinin kollarının bugün Türk topraklarında artık izi bile kalmamıştır.»

«Lûtfi Tarihi» yazarı şunu kaydediyor: «O muahe-de ile tekel usulü kalktı ise de yerine yabancı tekeli geldi. Memalik-i mahrusada yabancılar hırdavatçılığa kadar girdiler. Yüksek devletin tebaasının esnaflığı ve ticaretini yabancılar adım adım ellerinden aldılar. İç endüstri bütün bütün mahvoldu. Avrupa emtiası revaç bularak kalan paramız da Avrupa'ya çekilip gitti.»

«Sanat ve ticaretimiz» başlıklı **İbret** gazetesinde çıkan bir yazı şöyle diyor: «En sonunda, esnafımız, tüccarımız uşaklığa, kolculuğa dökülmekten başka çare bulamadılar. Milyonlarca kapitale birkaç torba bakır beşlikle nasıl durulabilirdi? Yeni eğitimin uygulanışının özü diyebileceğimiz Avrupa fabrikalarına, kırık çürük birkaç edevatla nasıl karşı konulabilirdi?»

Bu kadarı, yeter sanırım. Son olarak şunu söylemek isterim: Bu kitabı sonuna doğru getirirken, hiç aklımda yokken, kalemimin yazdığını birçok yanları sanki bugün bile görüyorum, tanıyorum gibi geldi bana. Siz de böyle benzerlikler gördünüz mü? Yoksa yanılıyor muyum?

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Önsöz	5
GİRİŞ	
Soru 1 İkinci ciltte nelerden söz edilecek?	9
I. BÖLÜM	
OSMANLI İMPARATORLUĞU AVRUPA FEODALİZMİ İLE KARŞI KARŞIYA	
Soru 2 Osmanlı ekonomik genişlemesi nerede başlar?	11
Soru 3 Osmanlıların Akdeniz'e çıkmasının ekonomik nedenleri nelerdi?	13
Soru 4 Akdenizdeki Doğu-Batı ticaretinin önemi ne idi?	20
Soru 5 Hint ticaret yolunun denizlerden tutulmasının etkileri ne oldu?	22
Soru 6 Müslüman devletlerin yeni ticaret yoluna karşı tepkileri ne oldu?	25
Soru 7 Osmanlılar Mısır'ı neden zaptettiler?	27
Soru 8 Osmanlı devletinin gücü nasıl denize yayılıyor?	30
Soru 9 Osmanlılar neden Safavîlerle ve Memlûklerle savaşıyorlar?	32
Soru 10 Bu üç devlet arasında ne gibi farklar vardı?	37
Soru 11 Osmanlılar neden Müslüman komşularına üstündüler?	40
Soru 12 Neden Hristiyan komşularına üstündüler?	42
Soru 13 Avrupa feodalizmi ile Doğu despotizmi karşılaştı mı ne oluyor?	44
Soru 14 Osmanlılar denizlerde ne dereceye kadar başarı kazandılar?	49
Soru 15 Batı Avrupa'nın deniz üstünlüğü neden ileri geliyordu?	51
Soru 16 Portekizlilerin ticareti neden Akdeniz ekonomisini yıkamadı?	54

Soru 17	Osmanlı ekonomik yükseliş döneminin özellikleri nelerdi?	56
Soru 18	Osmanlı devleti neden ulusal temelden yoksundu?	63
Soru 19	Kul devleti haline gelişin ekonomik anlamı ne idi	65
Soru 20	Siyasal ihtişam döneminin ekonomik iç çelişkileri nelerdi?	70

II. BÖLÜM

OSMANLI EKONOMİSİ BATI MERKANTİLİZMİ İLE KARŞI KARŞIYA

Soru 21	Doğu Akdenizde ekonomik çöküş nasıl başladı?	74
Soru 22	Batı Avrupa devletlerinin merkantilizm politikası ne demektir?	76
Soru 23	Osmanlıların Batı Avrupa ile ekonomik ilişkileri nasıl başladı?	81
Soru 24	İngiltere ve Felemenk ile ticaret ilişkileri nasıl başladı?	86
Soru 25	Yeni Avrupa ticaretinin niteliği ne idi?	93
Soru 26	Kapitülasyon ne demektir?	94
Soru 27	Kapitülasyonlar yabancı tüccarlara neler sağlı-yordu?	99
Soru 28	Kapitülasyon politikası ile merkantilizm karşıla-şınca ne olur?	102
Soru 29	Osmanlılar neden Batı Avrupa ticaretini kapitü-lasyonlarla teşvik ediyorlardı?	104
Soru 30	Kapitülasyonlar kalkmış mıdır?	109

III. BÖLÜM

PARA DEVRİMİ VE OSMANLI TİCARET VE MALİYESİNE ETKİLERİ

Soru 31	Kapitülasyonların dış ticaret dengesi ve para değe-ri üzerine etkileri neler oldu?	111
Soru 32	O zamanki dış ticaret ve para meselelerini anla-mamız için neleri bilmemiz gerektir?	114
Soru 33	Sikke ve akçe nedir?	115
Soru 34	Altın ve gümüş madenlerinin rolü nedir?	116
Soru 35	Neden çok çeşitli sikkeler vardı?	119
Soru 36	Çeşitli sikkelerin değerlerinin ayarlanması nasıl yapıldı?	120
Soru 37	Muhasebe sikkesi nedir?	122

Soru 38	Sikke tağsisi, sikke tashihi ne demektir?	123
Soru 39	Neden bozuk sikke sağ sikkeyi kovar?	124
Soru 40	Değerli madeni nereden bulunmalı?	127
Soru 41	Ticaret, fiyat, sikke değeri ve değerli maden rezervi arasındaki ilişkiler nedir?	129
Soru 42	Sarrafların dış ticaret ve kambiyo da rolü ne idi?	130
Soru 43	Osmanlı gümüş ve altın sikkeleri nelerdi?	133
Soru 44	İhtişam döneminin ekonomik tablosu nasıl gözüküyor?	138
Soru 45	İlk büyük devalüasyon ne zaman oldu?	141
Soru 46	Akçenin düşmesiyle dünya gümüş hareketlerinin ve kapitülasyonlarla ticaretin ilişkisi var mı?	149
Soru 47	Osmanlı dış ticaret siyasetiyle maliye siyaseti arasında uygunluk var mı idi?	151
Soru 48	Dış ticaret siyasetinin yarattığı bunalımın devlet katındaki görüntüleri neler oldu?	157
Soru 49	Devlet katındaki boğuşma nasıl başladı?	159
Soru 50	Mali konferanslar neler yapılabiliyor?	161
Soru 51	İkinci büyük devalüasyon ne zaman oldu?	164
Soru 52	Hazine üzerine kul-köle boğazlaşması nasıl başladı?	166
Soru 53	Mali bunalımın en kritik döneminde Kâtip Çelebi ne diyor?	170
Soru 54	Öteki Çelebiler ne diyorlar?	181
Soru 55	Tarihin en büyük kalpazanlığı nasıl başladı?	183
Soru 56	Osmanlı imparatorluğu kalp paralarla nasıl idare edildi?	191
Soru 57	Bozuk-düzen XVIII. yüzyıl boyu nasıl devam etti?	197
Soru 58	Milli servet nerelere gidiyordu?	200
Soru 59	Kapitülasyon ve hazine siyasetinin sakatlıkları ne zaman sezildi?	203

IV. BÖLÜM

BUNALIMIN TOPLUMSAL SINIFLAR ÜZERİNE ETKİLERİ

Soru 60	Osmanlı devleti iki yüzyıl süre bunalıma neden direnebildi?	209
Soru 61	«İç kapitülasyonlar» nelerdir?	214
Soru 62	Mukataa, iltizam, emanet, temlik nedir?	217
Soru 63	Osmanlı tımar sistemi neden fonksiyonunu kaybetti?	222

Soru 64	Timar usulü ne gibi değişikliklere uğradı?	229
Soru 65	Timar usulünden iltizam usulüne nasıl geçildi?	236
Soru 66	Kapıkulu sipahileri nasıl ilk iltizamcılar oldular?	240
Soru 67	Sipahilere karşı savaşta Sarayın üstünlüğü nasıl kuruldu?	245
Soru 68	«Kadınlar saltanatı» mı? Mansıp, rüşvet ve iltizam ticareti saltanatı mı?	246
Soru 69	Saray paşa mültezim sarraf zinciri nasıl kuruldu?	251
Soru 70	Bunalım köylünün kapısına nasıl gelip dayandı?	257
Soru 71	Bunalımın ticaretteki etkileri ne oldu?	259
Soru 72	İç ticaret kapitülasyonları ne gibi usullerle uygulanırdı?	261
Soru 73	«Çarşının namusu» nasıl sağlanırdı?	264
Soru 74	Fiyatların kontrolü nasıl yapılırdı?	268
Soru 75	Dış-ticaret ve para anarşisinin iç-ticarete etkileri neler oldu?	273
Soru 76	Dış-ticaret kapitülasyonları gayrı müslimlere nasıl teşmil edildi?	276
Soru 77	Zenaat örgütleri nelerdi? «Sınıf» ve lonca ne demektir?	279
Soru 78	Bunalımın zenaatler üzerine etkilerinin görünüşleri neler oldu	285

V. BÖLÜM

OSMANLI EKONOMİSİ EMPERYALİZMLE KARŞILAŞMA YOLUNDA

Soru 79	«Gelişme» ve «bozulma» ne demektir? Düzen bozulmasının genel sonuçları ne olmuştur?	289
Soru 80	Düzen bozulmasının genel görünüşleri nelerdi?	293
Soru 81	Bunalımın başlattığı «ilk kapital birikimi» sürecinin özellikleri nelerdi?	295
Soru 82	Egemen sınıfın servet biriktiriminin niteliği ne idi?	299
Soru 83	Yönetici tabakanın servet biriktirimi neden parazitlik nitelikte idi?	303
Soru 84	Kapital birikiminde güç-servet karışımının sonuçları neler oldu?	309
Soru 85	Esnaf örgütleri neden kapital birikiminin etkisi dışında kaldı?	314

Soru 86	Ekonomi alanındaki tekелci uygulamalar nasıl uzun süre direndi?	321
Soru 87	Faiz kapitalinin ekonomik duraklama ve gelişmemedeki rolü nedir?	324
Soru 88	Faiz kapitali neden gericiliğı besler?	327
Soru 89	Faiz kapitali hangi şartlar altında kapitalistçe üretime engeldir?	329
Soru 90	Ayanlık, Ağalık, Derebeylik nedir?	335
Soru 91	Bozuk-düzende neden devlet ayanlık ve ağalıkla uzlaşabilirdi?	338
Soru 92	Ayan, Ağa ve Derebeylerin köylü sınıfını sömürüşlerinin ne gibi şekilleri gelişti?	342
Soru 93	İçten çatışıklı güç-servet karması sınıfın ayrı çeşitleri neden ekonomik ve siyasal bir evrim veya devrim gerçekleştirememiştir?	347
Soru 94	«Celâli» isyanları neden devrimci halk hareketleri olamadı?	352
Soru 95	Yeniçeri isyanları neden devrimsel hareketler değildi?	354
Soru 96	Derebeyi isyanları ne anlamda gerici hareketlerdi?	357
Soru 97	«Nizam-ı Cedit» reformu neden cılk çıkan bir deney oldu?	359
Soru 98	«İttifak senedi» toplanma ve anlaşması neden anlamsız bir iş olarak kaldı?	366
Soru 99	Avrupa'daki gelişmeler hangi aşamaya gelmişti?	367
Soru 100:	Bozuk-düzen içindeki iflâsını tamamladıktan sonra, emperyalist-kapitalizmin etkisine kendini hangi şartlar altında açtı?	369

1. **EKONOMİ EL KİTABI**
(Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)
Prof. Sadun Aren.
Genişletilmiş 2. baskı. 10 lira
2. **ATATÜRK'ÜN TEMEL GÖRÜŞLERİ**
Fethi Naci
5. lira. (Tükendi)
3. **TÜRKİYE'DE GERİCİ AKIMLAR**
Doç. Dr. Çetin Özek.
10 lira.
4. **TÜRKİYE'DE İŞÇİ HAREKETLERİ**
Kemal Sülker.
7,5 lira. (Tükendi)
5. **TÜRKİYE'DE TOPRAK MESELESİ**
Doç. Dr. Suat Aksoy.
7,5 lira.
6. **MİTOLOGYA**
Behçet Necatigil.
7,5 lira.
7. **TÜRK EDEBİYATI**
Rauf Mutluay.
7,5 lira. (Tükendi)
8. **TÜRKİYE'NİN DIŞ POLİTİKA TARİHİ**
Prof. Edip Çelik.
10 lira.
9. **GELİR DAĞILIMI**
(Kapitalist Sistemde, Türkiye'de,
Sosyalist Sistemde)
Dr. Korkut Boratav.
10 lira.

10. **TÜRKİYE İKTİSAT TARİHİ I**
Prof. Niyazi Berkes.
7,5 lira.
11. **TÜRKİYE İKTİSAT TARİHİ II**
Prof. Niyazi Berkes.
15 lira.
12. **ANAYASANIN ANLAMI**
Prof. Dr. Mümtaz Soysal.
7,5 lira.
13. **TÜRK HALK EDEBİYATI**
Prof. Pertev Naili Boratav.
10 lira.
14. **TASAVVUF**
Abdûlbâkî Gölpınarlı.
10 lira.
15. **TÜRKİYE'DE MEZHEPLER VE
TARİKATLER**
Abdûlbâkî Gölpınarlı.
12,5 lira.
16. **SOSYALİST DEVLET**
Dr. Kurthan Fişek.
8 lira.
17. **TÜRKİYE'DE YABANCI SERMAYE**
Prof. Dr. Kenan Bulutoğlu.
10 lira.
18. **FRANSIZ İHTİLÂLİ**
Doç. Dr. Murat Sarıca
8 lira.
19. **EKİM İHTİLÂLİ**
Kenan Somer
15 lira.
20. **FELSEFE EL KİTABI**
Selâhattin Hilâv.
10 lira.
21. **XIX. YÜZYIL TÜRK EDEBİYATI**
(Tanzimat ve Servetifünun)
Rauf Mutluay
10 lira.

«Türkiye İktisat Tarihi»nin birinci cildinde Osmanlı-Türk iktisat tarihinin politik temellerini açıklayan Prof. Niyazi Berkes, bu ikinci ve son ciltte başlıca şu soruların cevaplarını araştırıyor: Osmanlıların Akdeniz'e çıkmasının ekonomik nedenleri nelerdi? Osmanlılar neden Müslüman ve Hristiyan komşularına üstündüler? Avrupa feodalizmi ile Doğu despotizmi karşılaştınca ne oluyor? Osmanlı devleti neden ulusal temelden yoksundu? Kul devleti haline gelişin ekonomik anlamı ne idi? Kapitülasyon ne demektir? Osmanlılar neden Batı Avrupa ticaretini kapitülasyonlarla teşvik ediyorlardı? Osmanlı İmparatorluğu kalp paralarla nasıl idare edildi? Osmanlı timar sistemi neden fonksiyonunu kaybetti? Saray-paşa-mültezim-sarraflar zinciri nasıl kuruldu? Bunalım köylünün kapısına nasıl gelip dayandı? Dış ticaret kapitülasyonları gayri müslimlere nasıl teşmil edildi? Düzen bozulmasının genel görünüşleri nelerdi? Bunalımın başlattığı «ilk kapital birikimi» sürecinin özellikleri nelerdi? Yönetici tabakanın servet biriktirimi neden parazitik nitelikte idi? Faiz kapitalinin ekonomik duraklama ve gelişmemedeki rolü nedir? Faiz kapitali neden gericiliği besler? Ayanlık, ağalık, derebeylik nedir? Bozuk-düzende neden devlet ayanlık ve ağalıkla uzlaşabilirdi? Güç-servet karmaşı sınıfın ayrı çeşitleri neden ekonomik ve siyasal bir evrim veya devrim gerçekleştirememiştir? Celâli isyanları ve Yeniçeri isyanları neden devrimsel hareketler değildi? «Nizam-ı Cedit» reformu neden cılk çıkan bir deney oldu? Bozuk-düzen, içindeki iflâsını tamamladıktan sonra, emperyalist-kapitalizmin etkisine kendini hangi şartlar altında açtı?.. / Prof. Niyazi Berkes, yıllarca süren çalışmalar sonunda, yüzlerce vesikaya dayanarak bu soruların ve bu konuda aklınıza gelebilecek başka soruların cevaplarını veriyor. Gerçek Yayınevi, tam bir «Türkiye İktisat Tarihi» yayınlamaya, hem de bunun şimdiye kadar yazılmış en mükemmeli, en bilimselini yayınlamaya, büyük bir ihtiyaca cevap vermenin kıvancı içindedir.